

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШУЛЬГА СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 94(477.82=162.3)«186/195»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЧЕХИ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ:
ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
(60-і РОКИ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТОЛІТЬ)**

07.00.01 – Історія України
07.00.01 – Всесвітня історія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. А. Шульга

Науковий керівник:

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX – середина XX століть). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2018.

Дисертація присвячена комплексному аналізу життєдіяльності чеської громади Західної Волині в умовах етносоціокультурних трансформацій 60-х років XIX – середини XX ст. як цілісного явища. Робота підготовлена на основі аналізу різновидових писемних джерел, які зберігаються в центральних та регіональних архівах України та Чеської Республіки, розміщені в друкованих збірниках документів.

На основі комплексного аналізу джерел та літератури встановлено та узагальнено три періоди чеської імміграції в Західній Волині: 60-і роки XIX ст. – кінець Першої світової війни; 1921–1939 рр.; 1939–1947 рр.

В праці проаналізовано фактори імміграції чеського населення на територію Волинської губернії Росії. З'ясовано, що суспільно-політичні процеси та кризові явища в обох монархіях в середині XIX ст. сприяли прискоренню міграції чеського населення, зокрема у Південно-Західний край Російської імперії, виявилися сприятливі умови економічного, політичного, релігійно-культурного характеру, серед яких економічним факторам переселення відведена провідна роль. Протекціоністська політика урядів Росії передбачала як економічні, так і політичні цілі: обмеження польських впливів у регіоні після повстання 1863–1864 рр., звуження економічних та особистих прав його учасників, посилення позицій Російської православної церкви, заповнення ринку робочої сили та землі, підсилення слов'янофільських впливів.

Переселення з Чехії на Волинь розпочалося з приватної ініціативи у 1868 р., еміграція активізувалася і, як наслідок, 10 липня 1870 р. Олександр II підписав постанову Комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині», що зумовило

масову імміграцію чеського населення на Волинь. Чехи отримали пільги у придбанні землі, право самоврядування, звільнялися від рекрутської повинності. Наголошено, що з метою послаблення польсько-католицької присутності в краї царський уряд підтримав ідею створення т. зв. «гуситської» церкви для чехів, вважаючи її проміжним етапом для переходу їх у православ'я, утворено три чеських приходи. Однак проект гуситської церкви був відхилений. Це змусило чехів переходити у православ'я, до чого спонукали майнові обмеження для католиків. Акцентовано увагу на трансформації політики російського уряду у 80-х рр. XIX ст. щодо іноземних поселенців: від протекційних до обмежувальних заходів по землеволодінню, самоврядуванню, освіті чехів.

Прослідковано впливи модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. на громаду чехів Волині. Аргументовано прискорення господарського розвитку, простежена соціальна та просторова мобільність чеської громади, розкрито риси другої хвилі імміграції чехів на терени Південно-Західного краю. Внаслідок русифікації та модернізації виявлено ознаки втрати чехами певних характерних рис ідентичності.

Розглянуто участь чехів та словаків в Першій світовій війні. Виявлено посилення політичної активності громади протягом війни, прихильність чехів та словаків до слов'янофільської ідеї та російської влади, створено громадську організацію Союз чехословацьких товариств Росії та військові формування у складі російської армії – Чеську дружину, яка стала прототипом військових сил відродженої Чехословацької республіки. Головну роль в її організації та функціонуванні зіграли волинські чехи.

Другий період імміграції позначено прискореним економічним розвитком поселень, розвоєм культурно-освітнього простору чеської громади, тісними зв'язками із «старою» батьківщиною. Розглянуто громадські та культурно-освітні практики чехів, охарактеризовані види господарської діяльності. Відносини чеської меншини із владою встановлювалися з огляду на економічний розвиток, невелику чисельність громади, компактне її розселення у Волинському воєводстві. Встановлено асиміляційний характер національної політики Польщі

щодо меншин, окремих заходів щодо чехів Польська держава не здійснювала, а послуговувалася загальними її засадами, враховувала складні міждержавні відносини з Чехословаччиною. Прослідковано випрацювання чехами методів протистояння асиміляції.

Простежено етносоціокультурні трансформації в Західній Волині 40–50-х рр. ХХ ст., які визначили третій період імміграції волинських чехів. Проаналізовано дії влади СРСР щодо чеської меншини, показано їх обмежувальний, репресивний характер. В період нацистської окупації утворено чеську організацію Руху опору «Бланік», волинські чехи зберігали нейтралітет до груп опору різного спрямування. Після поразки гітлерівських військ в Чехословаччині військовиками корпусу Л. Свободи створено «Союз чехів з Волині» (1946), який ініціював рееміграцію волинських чехів.

Прослідковано укладання радянсько-чехословацької угоди 10 липня 1946 р. про оптацію. Констатовано, що угода стала продовженням процесу укладання повоєнних міждержавних домовленостей в Східній Європі та задекларувала право добровільного вибору громадянства волинськими чехами, українці Східної Словаччини переселялися під впливом агітації, за підтримки влади. Адаптація волинських чехів в ЧСР відбувалася в умовах сприяння з боку влади, українці на Волині відчували неспроможність тоталітарного режиму СРСР/УРСР вирішувати соціальні та культурно-освітні проблеми переселенців. Репресивні дії радянського режиму спричинили бажання більшості переселенців зі Словаччини до повернення.

Волинські чехи у умовах етносоціокультурних та політичних трансформацій зберегли й посилили усвідомлення національної приналежності, сформували своєрідні риси регіональної ідентичності, толерантно ввійшли у місцевий соціум, обрали винятковий спосіб відносин із владою, створили феномен господарського та культурного *prosperetі* й повернулися на батьківщину, уберегши водночас етнімічну назву «волинські» чехи.

Ключові слова: волинські чехи, Волинь, імміграція, національна політика, асиміляція, ідентичність, оптація, рееміграція.

ANNOTATION

Shulga S. A. Czechs in Western Volyn: ethno-sociocultural transformations (60th years of the XIX – the middle of the twentieth century). – Manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specializathion in 07.00.01 – History of Ukraine; 07.00.02 – World History. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of People Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018.

The dissertation deals with a comprehensive analysis of the life of the Czech community of Western Volyn in terms of ethno-sociocultural transformations of the 1960's and the mid-20th centuries as a holistic phenomenon. The work was prepared on the basis of analysis of various written sources presented by documents stored in the central and regional archives of Ukraine and the Czech Republic, which are located in the printed collections of documents.

Three periods of Czech immigration in Western Volyn were established and summarized on the basis of a comprehensive analysis of sources and literature: 60 years of the 19th century. – the end of the First World War; 1921–1939; 1939–1947.

Factors of immigration of the Czech population to the territory of the Volyn province of Russia were analyzed in the paper. It was revealed that socio-political processes and crisis phenomena in both monarchies in the middle of the nineteenth century contributed to accelerating the migration of the Czech population, in particular, in the Southwestern region of the Russian Empire. Favorable conditions of economic, political, religious and cultural character were found. The economic factors of resettlement were given a leading role. The protectionist policy of the governments of Russia envisaged both economic and political goals: the limitation of Polish influences in the region after the uprising of 1863–1864, the narrowing of the economic and personal rights of its participants, strengthening the positions of the Russian Orthodox Church, filling the labor market and land and strengthening the Slavophile influences.

Resettlement from the Czech Republic to Volyn began with a private initiative in 1868, the emigration intensified and, as a result, on July 10, 1870, Alexander II

signed the resolution of the Committee of Ministers “On the settlement of the Czechs in Volyn”. This led to mass immigration of Czech population in Volyn. The Czechs received privileges in acquiring land, the right to self-government, were freed from recruiting duty. The tsarist government supported the idea of creating a “Hussite” church for the Czechs with the aim of weakening the Polish-Catholic presence in the province, considering it an intermediate stage for their transition to Orthodoxy. Three Czech parishes were created. However, the project Hussite church was rejected. This forced the Czechs to move to Orthodoxy. The attention was focused on the transformation of the policy of the Russian government in the 80’s of the nineteenth century, concerning foreign settlers: from protection to restrictive measures on land tenure, self-government, education of the Czechs. Influences of modernization processes of the end of the XIX – early XX centuries were investigated on the community of the Czechs in Volyn. The acceleration of economic development was argued, the social and spatial mobility of the Czech community was traced, the features of the second wave of immigration of the Czechs to the territories of the South-Western region were revealed. Signs of the Czechs’ loss of certain characteristic features of identity were found as a result of Russification and modernization. The participation of Czechs and Slovaks in the First World War was considered. The strengthening of political activity of the community during the war, the commitment of the Czechs and Slovaks to the Slavophile idea and the Russian authorities, the public organization, the Union of Czechoslovak Societies of Russia and military formations in the Russian army – the Czech detachment was created. It was a prototype of the military forces revived Czechoslovak Republic. Volyn Czechs played a major role in its organization and functioning.

The second period of immigration was marked by the accelerated economic development of settlements, the expansion of the cultural and educational space of the Czech community, close ties with the “old” homeland. The social, cultural and educational practices of the Czechs are described, types of economic activity are described. The relationship of the Czech minority with the authorities was established in view of economic development, a small number of communities, and its compact

settlement in the Volyn Voivodship. The assimilation character of the national policy of Poland for minorities was established, certain measures against the Czechs were not implemented by the Polish state but served its general principles, took into account the complex inter-state relations with Czechoslovakia. The development of methods of opposition to assimilation was traced by the Czechs.

The ethno-socio-cultural transformations in the Western Volyn of the 40–50 years of the twentieth century, which identified the third period of the immigration of the Volyn Czechs, were traced. The actions of the authorities of the USSR on the Czech minority were analyzed. Their restrictive, repressive character was shown. In the period of the Nazi occupation, the Czech organization of the Resistance Movement “Blanik” was formed. Volyn Czechs retained neutrality against resistance groups of different directions. After the defeat of the Nazi troops in Czechoslovakia, the Union of Czechs in Volyn (1946) was created by the soldiers of the L. Svobody corps, which initiated the re-emigration of the Volyn Czechs. Conclusion of the Soviet-Czechoslovak agreement of July 10, 1946 on the option was traced. It was stated that the agreement was a continuation of the process of conclusion of post-war intergovernmental agreements in Eastern Europe and declared the right of voluntary choice of citizenship to Volyn Czechs. Ukrainians of Eastern Slovakia moved under the influence of agitation, with the support of the authorities. Adaptation of the Volyn Czechs in the CSR took place under conditions of support from the authorities. Ukrainians in Volhynia felt the inability of the totalitarian regime of the USSR / USSR to solve the social, cultural and educational problems of settlers. The repressive actions of the Soviet regime caused the desire of most settlers from Slovakia to return. Volyn Czechs in the conditions of ethno-sociocultural and political transformations have preserved and strengthened the awareness of national affiliation, have formed peculiar features of regional identity, tolerantly entered the local community, have chosen an exceptional way of relations with the authorities, have created a phenomenon of economic and cultural prospereti and returned to their homeland, keeping ethnonymic name “Volyn” Czechs.

Key words: Volyn Czechs, Volyn, immigration, national policy, assimilation, identity, option, re-emigration.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. [Текст]: Монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 472 с. 27,47 друк. арк. ISBN 978-966-940-157-1
2. Шульга С. До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20–30-ті роки ХХ століття). *Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки*. Луцьк, 1999. Випуск 5. С. 95–98.
3. Шульга С. Чеські громадські організації як фактор міжнаціональних відносин на Волині в 1920–1930-х роках. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Випуск ІХ. С. 169–71.
4. Шульга С. Чеська Матіца Шкільна на Волині у міжвоєнний період. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 2000. Випуск 5. С. 90–95.
5. Шульга С. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині. *Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України*. Черкаси, 2001. Випуск. 2. С. 53–57.
6. Шульга С. Проблеми національних меншин у дослідженнях з історії Волині. *Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці: Рута, 2001. Том 1. С. 330–335.
7. Шульга С. Реєміграція волинських чехів на батьківщину (1946–1947 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Вимір, 2004. Випуск 14. Історія. С. 81–92.
8. Шульга С. Чеська освіта та діяльність Чеської Матіци Шкільної на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. С. 269–275.

9. Шульга С. Політика радянських та польських урядів міжвоєнної доби щодо чеської національної меншини. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. Ювілейний випуск*. Луцьк, 2007. Випуск 1. С. 85–91.
10. Шульга С. Чеські легіони в Першій світовій війні. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2008. Випуск 11. С. 48–53.
11. Шульга С. Порівняльний аналіз становища чеської національної меншини в Радянській Україні та Польщі в 20–30-х роках ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 13*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. С. 52–57.
12. Шульга С. Антифашистський рух волинських чехів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 15*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. С. 156–159.
13. Шульга С. Інформаційний потенціал джерел з історії чеської общини Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2010. Випуск 22. С. 169–173.
14. Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2012. Випуск 11(236). С. 55–61.
15. Шульга С. Особенности национальной политики польских и советских властей относительно чехов в Украине в двадцатых – тридцатых годах ХХ века / *Odlišnosti národnostní politiky polských a sovětských vlád vůči Čechům na Ukrajině ve dvacátých a třicátých letech 20 století. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada, společenských věd. Ř. 27*, 2013, č. 2. Vydala Masarykova univerzita, 2013. 284 s. S. 75–85.
16. Шульга С. Оптація чехов, словаков і українців (русинів) у 1946–1947 роках. Shulha S. Optacia Čechov, Slovakov a Ukrajincov (Rusinov) v rokoch 1946–1947. *Studium carpato-Ruthenorum. Študie z karpatorusinistiky 6*. Prešov:

Prešovska univerzita v Prešove – Ústav Rusinskeho jazyka a kultúry, 2014. 150 s. S. 30–61.

17. Шульга С. Родина волинських чехів Прокупеків. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. Випуск 5(306). С. 68–77.
18. Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2016. Випуск 3(328). С. 101–106.
19. Шульга С. Волинські чехи : національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. 295 с. С. 109–116.
20. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): компаративний аналіз. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management*. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 1 (21) / marzec, 2018. 272 s. S. 197–206.
21. Шульга С. Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133 (6). 329 с. С. 46–49.
22. Шульга С. Чехи Волини в кінці ХІХ – началі ХХ століть. *Актуальні проблеми гуманітарних і естетичних наук. Журнал наукових публікацій. № 7 (114)*. Москва: «Літера» ООО «Інститут Стратегічних Исследований», 2018. 122 с. С. 41–46.
23. Шульга С. Українці зі Східної Словаччини на Волині у повоєнні роки (за архівними документами та мемуаристикою). *KELM. Knowledge. Education. Law. Management*. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 2 (22) / czerwiec, 2018. 238 s. S. 201–214.
24. Шульга С. Чехи Західної Волині в умовах радянської влади 1939–1941 років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 136. 332 с. С. 69–71.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

25. Шульга С. Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період. *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник Інституту історії України НАН України*. Київ, 1998. С. 460–474.
26. Шульга С. Економіка чеських поселень на Волині у міжвоєнний період. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Том 24. Житомир – Малин: “Волинь”, 2001. С. 19–23.
27. Шульга С. Чехословацьке Народне об’єднання. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Том 24. Житомир – Малин: “Волинь”, 2001. С. 23–25.
28. Шульга С. Громадські товариства чехів у Луцьку в міжвоєнний період. *Шляхи розвитку культури чехів України* (Матеріали конференції. “Плес”, 9–10 грудня 2004 р.). Київ, 2004. С. 10–16.
29. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період. *Україна і Польща: Діалог культур (мовно-літературні та суспільно-політичні відносини): Зб. наук. пр.*; Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. С. 395–403.
30. Шульга С. “Бланік” – організація Руху опору волинських чехів. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. К.: Сфера, 2005. С. 119–126.
31. Шульга С. *Česká školská vzdělanost na Volyně v 1920-1939. Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа / Упорядник Шульга С. А. та ін.* Луцьк, 2008. 106 с. (чеською та українською мовами). С. 101–110.
32. Шульга С. Участь волинських чехів у Першій світовій війні. *Ідея національної державності в українському і польському національних рухах в історичній ретроспективі / Збірник наукових статей*. Житомир: Видавець В. Б. Котвицький, 2010. 270 с. С. 47–57.

33. Шульга С. Участь волинських чехів в Русі опору та Другій світовій війні. *Чехи і Дубеничина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 46–51.
34. Шульга С. Традиції самоврядування та громадського життя волинських чехів у міжвоєнний період. *Вплив Першої Чехословацької республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НАУ, 2014. 80 с. С. 38–45.
35. Шульга С. Самоорганізація чеської общини Волині та її зв'язки із батьківщиною (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Рівне: Дятлик М., 2016. 108 с. С. 38–43.
36. Шульга С. Волинські чехи в модернізаційних процесах на Волині. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 540 с. С. 413–424.

ЗМІСТ

Вступ	15
Розділ 1. Історіографія і джерела	23
1.1. Історіографія проблеми	23
1.2. Джерельна база	47
Розділ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження	68
Розділ 3. Імміграція чехів у Волинську губернію Російської імперії	94
3.1. Переселення чехів у 60–70-ті рр. XIX ст.: від протекції влади до обмежень	94
3.2. Динаміка чисельності та розселення	120
3.3. Волинські чехи в модернізаційних процесах кінця XIX ст. – початку XX ст.	134
3.4. Чехи Західної Волині в Першій світовій війні: проблема самоідентифікації	150
Розділ 4. Чеська громада Волинського воєводства	184
4.1. Національна політика урядів Республіки Польща: чеський фактор	184
4.2. Види та форми господарської активності	217
4.3. Громадські організації: збереження ідентичності та взаємозв'язки з батьківщиною	269
Розділ 5. Суспільно-політичні трансформації 40–50-х рр. XX ст.	312
5.1. Волинські чехи в роки Другої світової війни	312
5.2. Угода про оптацію 10 липня 1946 р.	358
5.3. Рееміграція та проблеми адаптації оптантів	381
Висновки	424
Список використаних джерел	432
Додатки	538

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВІА Чехії – Військовий історичний архів Чеської Республіки

Держархів Волинської області – Державний архів Волинської області

Держархів Рівненської області - Державний архів Рівненської області

НА Чехії – Національний архів Чеської Республіки

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СЧСТР – Союз чехословацьких товариств в Росії

СЧТР – Союз чеських товариств в Росії

СЧВ – Союз чехів з Волині

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЧМШ – Чеська Матиця Шкільна

ЧНО – Чехословацька національна рада

ЧСР – Чехословацька Республіка

ЧР – Чеська Республіка

СР – Словацька Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Досвід державотворення у новітній історії Східної Європи спонукає до осмислення її уроків, узагальнення методів і засобів втілення етносоціальної політики, аналізу геополітичних умов формування окремих регіонів України, виокремлення етносоціальних та культурних особливостей регіональних соціумів. Етносоціокультурний вимір трансформаційних процесів в Україні, локальний їх характер та беззаперечний вплив на сьогодення вимагає подвійної уваги як з боку державних структур, так й соціогуманітарних наук.

Посилення інтересу до історії локального соціального простору, як от волинський регіон на українському пограниччі, виокремлює цю територію, як таку, де протягом століть осідали мігранти-представники різних етнospільнот. Розгляд історичних явищ у категоріях історії етнічних спільнот, таким чином, контекстуалізує та доповнює здобутки сучасної історіографії.

Поява, оселення та життєдіяльності етнічної групи чехів від середини XIX ст. в даному контексті представляється важливим. Вагомість проблеми визначається ще й тим, що етносоціокультурні трансформації на прикладі окремої групи волинських чехів можуть слугувати дослідницьким полем для широкого загалу науковців. Суспільно-політичні, етноконфесійні та просторові характеристики волинського регіону дають широкі можливості для комплексного аналізу, узагальнення та практичних заходів щодо формування гармонійної етносоціокультурної ситуації як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах.

Оселившись у Волинській губернії в середині XIX ст., чехи у складних умовах етносоціокультурних та політичних трансформацій зберегли й посилили усвідомлення національної приналежності. Волинські чехи швидко адаптувалися у місцевому соціумі, уклали добросусідські й дружні відносини із представниками різних етнічних груп, створили феномен господарського та культурного *prosperetі* й повернулися на батьківщину, зберігши водночас етнoнімічну назву «волинські» чехи. Причини та фактори їх появи на волинській землі в середині XIX ст., господарська та культурно-освітня

діяльність, громадсько-політичні практики, реакція умови та рівень їх адаптації, особливості співжиття із місцевим населенням у науковій літературі недостатньо розглянуто та вивчено.

Початок імміграції чехів позначився протекціоністською політикою російських урядів, яка спричинила масовий характер еміграційного руху й формування компактного регіону оселення чехів в Західній Волині. Означений період змінився законодавчими обмеженнями щодо іноземців, зокрема і чехів. Політика русифікації та необхідність адаптації в умовах модернізації у Росії на межі століть призвели до появи ознак послаблення етнічного самоусвідомлення чехів, проте компенсували ці втрати їхні економічні успіхи. Перша світова війна кардинально змінила характер і становище чеської етнічної групи, спонукала її до політичної активності та співпраці з центром чехословацького руху за кордоном, очолюваним Т. Масариком, до створення частин у складі російської армії, які стали основою військової сили відродженої Чехословаччини.

У міжвоєнне двадцятиліття Західна Волинь увійшла до складу Республіки Польща, у східних воєводствах якої національне питання набуло надзвичайної гостроти. Необхідність комплексного вивчення видів господарської діяльності та культурно-освітнього простору чеської громади в умовах національної/ державної асиміляції визначається потребою в осмисленні та узагальненні тих засобів протидії державній політиці, що їх випрацювала громада волинських чехів, тим самим зберігши етнічну ідентичність. Дослідження проблеми зумовлено ще й тим, що традиції міждержавних відносин Польщі і Чехословаччини, України у складі СРСР та Чехословаччини формувалися саме в міжвоєнний час і були подекуди проблематичними. Саме ці відносини у 1920–1939-х рр. регулювали й узалежнювали економічний та соціокультурний стан чеської меншини в Польщі. Викладені аргументи дають підставу визначити 20–30-ті рр. ХХ ст. як новий період чеської імміграції на Волині, якісно відмінний від попереднього.

Роки Другої світової війни розпочалися для волинських чехів із встановлення тоталітарного режиму в західноукраїнських землях, що докорінно змінило їхнє становище і посилювало рееміграційні настрої. Наслідком укріплення

національної свідомості волинських чехів, підтвердженням тісних зв'язків із батьківщиною стала їхня участь у Другій світовій війні, Русі опору та активна повоєнна діяльність, спрямована на повернення до «старої» батьківщини.

Реєміграція волинських чехів стала можливою внаслідок міждержавної чехословацько-радянської угоди від 10 липня 1946 р., тому роки Другої світової війни виокремлюється в останній період їхньої імміграції.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми Центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські взаємини у контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі» (номер державної реєстрації 0109U006867), наукової проблематики кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Об'єкт дослідження – чеська громада Західної Волині від імміграції у 60-х роках XIX ст. до реєміграції у 1947 р., а **предмет** – форми економічної, політичної, культурно-освітньої життєдіяльності волинських чехів в умовах етносоціокультурних трансформацій упродовж означеного періоду.

Хронологічні межі визначено: 60-ті рр. XIX ст. – середина XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена початком імміграції чехів на територію Волинської губернії та постановою Комітету міністрів імперії, за підписом Олександра II, «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Вольни»), верхня – реєміграцією волинських чехів на батьківщину відповідно до «Угоди між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» від 10 липня 1946 р.

Територіальні межі охоплюють терени Західної Волині, південно-західної частини Волинської губернії Російської імперії середини XIX ст., що в

1921–1939 рр. перебувала в складі Волинського воєводства Республіки Польща; у 1939–1947 рр. – у складі сучасних Волинської, Рівненської, північних районів Тернопільської областей України. Подекуди автор виходить за вказані хронологічні й територіальні рамки задля деталізації та поглибленого розкриття проблеми.

Мета дослідження – комплексний аналіз життєдіяльності чеської громади у Західній Волині в умовах етносоціокультурних трансформацій другої половини XIX–середини XX ст.

Мета передбачає виконання низки основних **завдань**:

- здійснити систематизацію та класифікацію джерел і літератури з проблеми; обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- з'ясувати фактори та причини імміграції чехів на територію Волинської губернії в середині XIX ст., встановити її періодизацію;
- окреслити засадничі чинники політики російської адміністрації щодо волинських чехів, установивши її характер на основі критичного аналізу законодавчих актів, архівних матеріалів, мемуаристики;
- простежити участь волинських чехів у модернізаційних процесах другої половини XIX – початку XX ст., виокремивши етносоціокультурну складову;
- систематизувати фактори участі та роль волинських чехів в чесько-словацькому громадському русі в роки Першої світової війни;
- висвітлити засади політики польських урядів щодо волинських чехів; проаналізувати впливи міждержавних відносин Польщі та Чехословацької Республіки на становище чеської громади воєводства;
- з'ясувати роль чехів у політичному житті краю, окреслити основні форми громадських та господарських практик;
- дослідити вплив процесів радянської на становище волинської чеської громади й виявити їх наслідки;
- охарактеризувати участь волинських чехів у Другій світовій війні;

- проаналізувати укладання та реалізацію «Угоди між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» від 10 липня 1946 р.; розглянути проблеми адаптації переселенців у місцях розселення;
- з'ясувати внесок чехів у господарське, культурно-освітнє життя Волині; відстежити модифікації ідентичності волинських чехів та виявити прийоми і засоби збереження ними ідентичності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі життєдіяльності волинської чеської громади, що сформувалася як окрема етнічна спільнота в іноетнічному середовищі та в умовах складних етносоціокультурних трансформацій другої половини XIX – першої половини XX ст. зберегла етнічну ідентичність, випрацювала засоби та принципи співжиття в іншому/своєму соціумі та реемігрувала на батьківщину.

Вперше в українській історичній науці:

- уведено та опрацьовано масив архівних джерел центральних та регіональних архівів України, центральних архівів Чеської Республіки (Національний архів, Центральний військовий архів – Військовий історичний архів), чеську періодику міжвоєнної доби, післявоєнного періоду та сучасні періодичні видання, що уможливило аналіз життєдіяльності волинської чеської громади;
- реконструйовано етапи чеської імміграції на території Західної Волині, вирізнено їх характерологічні ознаки;
- досліджено природу етносоціокультурних та політичних процесів, які сфокусовані в середині та зовні громади, що сприяло створенню групового портрету чеської громади Волині;

- розглянуто та проаналізовано засади етносоціальної політики Росії, Польщі, СРСР стосовно меншин на прикладі чеської громади; виявлено механізми та засоби протистояння чеської меншини асиміляційним впливам;
- визначено роль суспільно-політичного фактора в житті чеської громади;
- обґрунтовано висновок про самоідентифікацію чехів, яка сприяла формуванню міцних внутрішніх зв'язків громади; вищий, ніж у місцевого населення, господарський та громадський розвій;
- розкрито внутрішню природу, зовнішні впливи та політичні фактори процесу рееміграції волинських чехів.

Уточнено:

- економічні та політичні передумови імміграції чеського населення до Волинської губернії Російської імперії;
- численний склад чеської громади та її соціальну структуру;
- роль та місце іммігрантів-чехів у господарському та культурно-освітньому просторі регіону;
- біографії окремих представників чеської громади.

Набули подальшого розвитку:

- положення про асиміляційний характер державної політики Російської імперії, Республіки Польща та СРСР;
- теза про вагомий вплив чеської волинської спільноти на суспільно-політичне, культурно-освітнє та господарське життя регіону;
- характеристики громадсько-культурної складової життєдіяльності громади чехів на Волині.

Практичне значення дослідження полягає у систематизації та узагальненні знань про особливості національно-культурних процесів у західному регіоні України. Відомості про окремих представників чеської громади, їх досвід інтегрування у соціум, участь у створенні культурно-освітнього простору та господарського життя регіону створюють підґрунтя для

формування цілісної картини життя волинського соціуму. Основні положення дослідження, висновки, уведені до обігу архівні та мемуарні джерела, матеріали міжвоєнної та сучасної чеської та української преси можуть бути використані у наукових та навчальних закладах у процесі вивчення всесвітньої історії, історії України та історії національних меншин Волині.

Апробація результатів дослідження.

Висновки та основні положення дисертації викладено автором у 36 вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях та апробовано на 18 міжнародних конференціях та 5 всеукраїнських конференціях та наукових семінарах. Зокрема: Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р.); Міжнародному Науковому Конгресі «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.); Міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Чехи на Волині: історія і сучасність» (Житомир–Малин, 11–13 жовтня 2001 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 23–24 травня 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Західний регіон України у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (Луцьк, 6–7 травня 2005 р.); 2-й Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.); VI Міжнародній науковій конференції «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. ХІХ – ХХ ст.). Історія – історіографія – політологія» (Житомир, 11–13 грудня 2009 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Чехи і Дубенщина», присвяченій 20-ти річчю створення Дубинського чеського товариства «Стромовка» та українсько-чеським взаєминам (Дубно, 9 грудня 2011 р.); Перша Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 23–26 квітня 2012 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Гусівські читання» (Одеса, 9–10 листопада 2012 р.); Міжнародному науковому семінарі з

карпаторусиністики в Інституті русинської мови та культури Пряшівського університету в Пряшеві (Пряшів, Словаччина, 10–11 квітня 2014 р.); 4-й чесько-українській науково-практичній конференції «Шляхи розвитку культури чехів України» на тему «Чехи Київщини: історія і сучасність» (Київ, 13 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Німці в історії Волині» (Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Просвіта» і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія і сучасність» (Луцьк–Світязь, 20–21 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Чехи на теренах Волині» (Дубно, 24 лютого 2016 р.); Міжнародній конференції «Краяни і проблема ідентичності» (Прага, Чеська Республіка, 28–30 вересня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Українське військо в національній революції 1917–1921 рр. (до 100-річчя Армії УНР)» (Львів, 3 листопада 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття» (Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті» (Вінниця, 20–21 лютого 2018 р.); Науковій конференції «Волинь 43»: міфи і реальність» (Луцьк, 25–26 травня 2018 р.); Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Чехи на теренах Волині» (Дубно, 12 липня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Роль українських чехів у заснуванні Чехословаччини» (Київ, 22 вересня 2018 р.) науковій конференції «Волинь у роки Української революції 1917–1921 рр.» (Луцьк, 4–5 жовтня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 36 публікаціях, зокрема монографії, 5 публікаціях в зарубіжних періодичних виданнях, 18 публікаціях у виданнях, що затвердженні ДАК МОН України в якості фахових.

Структура. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел (1329 позицій), додатків. Основний текст дисертації 431 сторінка, загальний обсяг 565 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Проблема імміграції чеського населення на території Західної Волині в умовах трансформацій етносоціокультурного характеру, її життєдіяльність, громадські практики та характер господарської системи протягом століття до нашого часу не була об'єктом цілісного комплексного дослідження в українській історичній науці, тому потребує узагальнення.

Розгляд проблеми засвідчує, у процесі досліджування означеної теми виокремлюється три основні періоди: перший – друга половина XIX ст. і до 1914 р., другий – 1921–1939 рр., третій – 60–90-і роки XX ст. – початок 2010-х рр.

Перший період розвитку історіографії проблеми характеризується наявністю праць, які репрезентували етнічний склад Південно-Західного краю Російської імперії. При тому основну увагу дослідники накопичували й опрацьовували статистичний матеріал, визначали кількісний склад окремих етнічних груп т. зв. неруського (іногородці) населення, водночас проводили й загальний огляд їх побуту та культурно-освітнього життя. Особливо багатим, із погляду зібраного матеріалу, є дослідження Павла Чубинського, який у 1869–1970 рр. провів три етнографічні експедиції, відвідавши 54 повіти Південно-Західного краю імперії. Вивчаючи культуру українського народу, науковець водночас зібрав і систематизував цінний фактологічний та статистичний матеріал щодо життя найчисельніших етнічних груп краю, зокрема чехів [607].

У XIX ст. швидкими темпами здійснювалася колонізація південно-західних окраїн Російської імперії, що викликало прискіпливу увагу та занепокоєння влади, яка законодавчо регулювала соціальномайновий стан колоністів. Згадані питання розглянуто в роботах інформативного характеру

російських чиновників (А. Братчиков, А. Воронін, С. Громачевський, Е. Картовець, І. Рудченко) [560; 750; 886; 570; 915; 569], які, використовуючи статистику, вивчали становище іноземних колоністів, серед котрих особливо виділяли німців, євреїв і чехів, підкреслюючи неоднозначну роль іноземної колонізації й ті ризики, що вона несе на терени імперії. Наголошено, зокрема, на позитивній ролі чеських поселенців у розвитку господарства Волинського краю (А. Воронін, І. Рудченко) [886; 569].

В «Записці» І. Рудченка відзначено загрозу іноземної колонізації інтересам землевласників та православної церкви на теренах краю, визнано колонізацію «політично небезпечною, ...що з часом може дуже загрожувати державному спокою і розвитку країни на російських підвалинах». Водночас виявлено зовнішньополітичні загрози колонізації західних окраїн і висловлено побажання, застосувати «систематичні заходи для ...вкрай бажаного злиття іноземних колоністів з корінним російським населенням [з метою – *авт.*] ліквідації небезпеки... претензій сусідніх країн на місцевості, заселені одноплемінною з ними людністю» [569, с. 155–157].

А. Воронін навів численні факти й статистику (станом на 1871 р.), які дозволяють визначити 60–70-х рр. ХІХ ст. як період масової німецької та чеської колонізації Волинської губернії [886, с. 14]. Царський чиновник разом з тим порівняв колонізаційні процеси в Південно-Західному краї і у внутрішніх районах Росії [886, с. 15]. Указану публікацію можна віднести також і до історичних джерел, оскільки А. Воронін виступав не лише автором дослідження, але й царським чиновником, котрий виконував доручення з вивчення становища іноземців на Волині.

Важливо, на нашу думку, відзначити, що праці згаданих вище авторів відкривають широкі можливості для формулювання й порівняння своєрідних рис чеської та німецької імміграції на території Волині, визначення числового їх складу, а також вияву основних засад національної політики російських урядів.

Серед досліджень національного складу населення західних кресів імперії та законодавчого оформлення його земельної власності другої половини XIX ст. вирізняється праця С. Громачевського, у якій простежено процес формування законодавчої бази із землеволодіння іноземних поселенців, зокрема спостерігаємо тенденцію до обмеження власницьких прав останніх, проаналізовано закони із землеволодіння й указано на методи їх упровадження [569].

Російські чиновники військового відомства також уважно вивчали становище іноземних поселенців у прикордонні імперії [561]. Так, автор «Военно-статистического обозрения Волынской губернии» А. Забелін подав широкий матеріал про стан іноземної колонізації в південно-західних губерніях, простежив географію розселення й кількісний склад колоністів, звернув увагу на поземельні відносини та господарювання, спробував виявити причини імміграції іноземних поселенців на терени Волині [568]. Щоправда, праця А. Забеліна виконувало суто вузькопрофільне доручення військового відомства, чим і пояснюється зацікавлення автора саме іноземними колоністами прикордонних територій у 80-х рр. XIX ст.

Першим дослідженням власне історії чеської імміграції на Волині стала робота Є. Крижановського, дійсного статського радника при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернатору. За завданням Синоду і генерал-губернатора автор певний час жив на Волині та вивчав життя чехів-колоністів. Підсумком цієї діяльності стала праця «Чехи на Волині» [928]. У дослідженні простежуємо процес еміграції, який сприяв і був викликаний, на думку автора, близькістю двох слов'янських народів – чеського та російського. В описі господарського життя увагу акцентовано на релігійному підґрунті отримання чехами землі у власність, відзначено важливість навернення чехів у православ'я. Звернуто увагу на організацію самоврядування й освіти поселенців. Однак, на нашу думку, робота позбавлена глибокого аналізу матеріалів, обмаль узагальнень, що зрозуміло, оскільки завданням

Є. Крижановського було визначення становища чеських колоністів у губернії та їх «корисності» для російської влади. Окрім згаданої роботи, він також склав нариси релігійного та освітнього життя чехів у Росії та їхньої освіти [926; 927; 929].

До аналізу проблеми землеволодіння іноземних поселенців долучалися дослідники кінця XIX – поч. XX ст., зокрема І. Поляков в праці «Крупное землевладение на Волыни» (1895), В. Постніков у ровідці «Южно-русское крестьянское хозяйство» (1891) і А. Соколовський в роботі «Экономический быт земледельческого населения России и колонизация юго-восточных степей перед крепостным правом» (1878) простежили тісний зв'язок розвитку землеволодіння й колонізації краю.

Наприкінці XIX – початку XX ст. з'явилися роботи чеських авторів Я. Ауерхана, Ю. Грегга, Ф. Доубрави, В. Оліча, Р. Шеда, М. Шпанігель, В. Швіговський, які зробили спроби визначити причини, етапи переселення й охарактеризувати господарське життя чеських іммігрантів у Російській імперії [993–994; 1069, с. 20; 1007; 1039; 1053; 1246–1249; 1252]. Публікації мали переважно агітаційний характер, зокрема праці В. Оліча та Ф. Доубрави були покликані сприяти переселенню чехів в імперію, містили географічні описи Волині, знайомили із системою земельного законодавства, умовами придбання землі тощо [1039; 1007]. Зауважимо, що В. Оліч був одним з організаторів переселення чехів на Волинь, тому його роботи можна віднести до мемуаристики.

Книга Ю. Грегга, власника газети «Narodni listy» («Національні листи»), «Подорож слов'ян у Росію в 1867 році та її значення», що опублікована в 1868 р. в Празі, займає особливе місце серед подібних видань [1069, с. 20]. Додаток до книги містив характеристику економічних умов Росії, опис її природи й клімату. Підкреслювалося, що на півдні країни багато родючих земель, які можна дешево придбати та заснувати добре господарство. Обережно зіставляючи внутріполітичну ситуацію Росії й Австро-Угорщини, автор

зазначав: в Росії можна навіть мати більшу політичну свободу, та запевняв, що тут стане ще краще, коли будуть уведені нові реформи прогресивного царя.

Історію виникнення чехословацьких військових з'єднань у Росії і їх участь/неучасть у громадянському конфлікті в Сибіру стали вивчати вже в добу створення та виходу корпусу з території Росії в 1918–1920 рр. Документальні матеріали початків організації Чеської дружини концентрувалися в редакції часопису «Čechoslovan» («Чехослован»), який видавав в Києві В. Швіговський – один з організаторів дружини, волинський чех. Пізніше в складі чесько-словацьких зєднань запроваджується посада архіваріуса, ним призначено Я. Гейдука, чеха з Кавказу. Улітку 1917 р. Художньо-літературна статистична комісія Першої дивізії (Umělecko-literárně statistická komise I. divize) об'єднала усі фотолабораторії полків і частин дивізії. До її функцій належало «створення та збір матеріалів до видання твору про Чеське військо в Росії». 31 липня 1917 р. започатковано архів при відділені Чехословацької національної ради (ЧНР), де концентрувались уся документація й матеріали, пов'язані з діяльністю філіалу ЧНР в Росії. Під час виходу легіону з території Росії в січні 1919 р., за наказом військового міністра М. Штефанека, створено комісію, до функцій якої належали збір усіх документів як центрального командування, так і окремих полків та частин; їх збереження та вивезення до батьківщини як основної архівної бази для підготовки історії Чехословацького легіону. У квітні 1919 р. на посаду історика при штабі Чехословацького війська призначено Ф. Штейдлера, із 2 червня він очолив історичний відділ штабу. До відправлення з Владивостока Ф. Штейдлер закінчив першу працю з історії чехословацького війська в Росії «Чехословацький рух у Росії», опубліковану в Празі в 1921 р. Архів та матеріали історичної комісії були відправлені до Чехословаччини. Окрім документів командування легіону, в архіві зберігалися хроніки окремих полків, частин, екземпляри часописів. Після повернення на батьківщину на основі мемуарних матеріалів генерал Р. Гайда надрукував «Мої спогади», генерал Р. Медек – «Подорож до Чехословаччини», «За свободу» – чотиритомне видання хронік [997, s. 18–19].

У міжвоєнний період у незалежній Чехословацькій Республіці сформовано групу дослідників, котрі були безпосередніми учасниками чесько-словацького руху в Росії та входили до складу спочатку Чеської дружини, згодом – Чехословацького корпусу (А. Каліна, Ї. Куделя) [1021; 1027]. Дослідник історіографії Чехословацького корпусу російський історик А. Валиахметов ужив для позначення цієї групи праць назву «легіонерська історіографія» [1267; 1088]. Погоджуємося з автором у тому, що роботи учасників чехословацького руху в Росії мають низку спільних рис в оцінці ролі й значення Чехословацького корпусу, у створенні незалежної Чехословаччини та в процесі встановлення радянської влади в східних регіонах Росії.

За твердженням російського історика С. Малишевої, чехословацька історична наука оцінювала роль і значення Чехословацького корпусу в Росії в 1914–1920 рр. як визначальні в процесі становлення незалежної держави, а отже, історія корпусу стала ключовим питанням у чехословацькій історіографії [1270; 1164]. При цьому зазначено, що в «чехословацькій літературі 20-х рр. прослідковуються думка про протиріччя національних намагань чехословацького корпусу і налаштування на світову революцію більшовицького керівництва на чолі із масами Росії, як глибокій причині радянсько-чехословацького конфлікту 1918 р. на сході Росії» [1270]. На нашу думку, така особливість легіонерської історіографії та наукових праць чехословацьких істориків міжвоєнтя пояснюється, перш за все, політичною переорієнтацією чехословацького руху в Росії на країни Антанти, певним загостренням у відносинах Чехословаччини й СРСР і політики ЧСР щодо емігрантів із Росії.

Другий період формування історіографії проблеми визначений міжвоєнним двадцятиліттям. Після Першої світової війни значна територія колишньої Волинської губернії ввійшла до складу Республіки Польща. Новоутворене Волинське воєводство було поліетнічним регіоном. Тому зрозуміла увага польської історіографії 20–30-х рр. до проблем національних

меншин (Й. Волошиновський, Б. Подгурський, М. Совінський, З. Ціхоцька), які на основі статистики розглядали переважно господарське життя населення, зокрема й національних груп, котрі компактно проживали на Волині [1076; 1042; 1252; 1001; 1002; 1221]. Польські науковці міжвоєнної доби, аналізуючи етнополітичну ситуацію в східних кресах та урядові дії у вирішенні національного питання, їх підтримували та пропагували, виступаючи прихильниками її впровадження. Розглядаючи засади етнонаціональної політики на Волині, звертали переважно увагу на українське питання, в той же час проблеми чеської меншини залишалися поза їх увагою.

Вирізняються роботи З. Ціхоцької з історії чехів та німців на Волині, зокрема нарис «Колонії чеські на Волині» є чи не єдиним узагальненням історії чеської громади з початку імміграції до 1927 р., що опублікована в Польщі міжвоєнної доби [1001]. У праці причини чеської еміграції розглянуто комплексно, як сукупність економічних та політичних чинників. Полемізуючи з Є. Крижановським із приводу причин імміграції чехів у Росію, авторка називає тенденційним виділення ним з-поміж головних причин міграції прихильності чехів до православ'я і російської влади. Вагома риса праці З. Ціхоцької, на нашу думку, – це використання широкого статистичного матеріалу перепису населення 1921 р. та анкетних даних, зібраних Рільничим товариством у Луцьку в 1926–1927 рр. Тому розділи роботи, у котрих проаналізовано господарський стан чеських колоній, є достатньо ґрунтовними та підставними. Водночас питання громадського, культурно-освітнього розвитку общини в праці вичерпно не висвітлено. З. Ціхоцька обмежується лише поверховою характеристикою означених питань. Дотримуючись судження офіційної польської історіографії щодо національних меншин, науковець включає до змісту роботи розділ «Асиміляція» (що саме й указує на основну мету урядової політики Польщі стосовно національних меншин) і зазначає, що чеські колоністи зберігали національну культуру, освіту та «процеси асиміляції їх не торкаються».

У Чехословаччині в період міжвоєнного двадцятиліття опубліковано праці вчених, котрі розглядали життя чеських краян (закордонні чехи) на Волині й у Криму (Я. Ауерхан, В. Мічан, А. Прхлік, Й. Фольпрехт) [993; 994; 1033; 1044; 1012–1015]. Вивчення життя чеських поселенців, зокрема і в Західній Волині, ними здійснювалося за переважно споглядальними враженнями: автори відвідували поселення краян та описували їх життєдіяльність. Разом з тим, увага до краян яскраво демонструвала зацікавленість чехословацького суспільства та урядових кіл у тісних контактах із діаспорою в Західній Волині, відзначали господарські успіхи волинських чехів, водночас виявляли занепокоєння щодо культурно-освітньої сфери.

З метою допомоги краянам в Чехословаччині засноване громадського характеру утворення – Чехословацьке закордонне бюро, значну роль у його діяльності відіграв Я. Ауерхан, перший голова та редактор часопису «Наше закордоння», автор розвідок з історії закордонних чехів, зокрема волинських. Я. Ауерхан у 1907 р. відвідав волинські чеські колонії, результатом стали публікації «*Čechové v gubernii Volyňské*» (1913), «*České osady ve Volyni, na Krymu a na Kavkaze*» (1920), в яких знаходимо підтвердження тези про складну ситуацію у чеському шкільництві, яке тримається, за думкою Я. Ауерхана, лише на одному бажанні і активності окремих членів громади (Ф. Пржибіл, В. Оліч). Завдяки чому вдалося відкрити державні училища в трьох чеських колоніях [993; 994].

Українська історична наука міжвоєнного періоду представлена видатним етнографом та літературознавцем Є. Рихліком, волинським чехом, який народився у чеській колонії Ольшанка (нині – Вільшанка Чуднівського району Житомирської області). Серед його праць виділимо статті «Досліди над чеськими колоніями на Україні. (Загальні уваги)» (1925), «З літератури про чехів на Україні» (1926), «З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики» (1927) [1176–1178], в яких автор переконливо доводить: кожна національна група повина берегти свої ідентичність,

вивчаючи мову, оберігаючи традиції. Очевидно, в умовах компартійного режиму кінця 20-х рр. такі тези не могли залишитися поза увагою репресивних органів, Є. Рихлік був репресований.

Означений третій період (60–90-х рр. – початок 2010 рр.) в історіографії проблеми характеризується появою значної кількості публікацій польських, чеських, словацьких, російських, українських істориків, узагальнюючих праць з історії Польщі, Чехії та України, що різняться за своїми методологічними підходами та оціночними відзнаками.

Радянська історіографія з її концептуальними характеристиками представлена дослідженнями П. А. Зайончковського, Г. Й. Марахова, С. А. Нікітіна, В. Г. Чернухі [905; 939; 956; 979]. Становище національних меншин Правобережної України другої половини ХІХ ст. в них представлено на основі введення вичерпної джерельної бази та на фактологічному матеріалі, проте, видані в радянську добу, вони відображають концепти радянської історичної науки, розглядають національне питання в контексті класової боротьби й протистояння селян і поміщиків. Щодо комуністичної ідеології будь-які національні виступи пов'язували з класовим протистоянням або (інша крайність) націоналістичними рухами, відтак однозначність висновків і схематизм в аналізі джерел нівелювали позитивні сторони досліджень.

Історію еміграції та життєдіяльності чехів на Волині фрагментарно подано в колективних працях з історії Волинського краю [908; 909–911]. Привертає увагу фундаментальна монографія Р. Оксенюка «Нариси історії Волині. 1861–1939» [957], у якій волинських чехів подано як одну з численних національних меншин краю. Зауважено значний внесок чехів у сільськогосподарський розвиток Волині, проте причини та фактори еміграції подано обмежено та неповно, не вистачає повноти аналізу політики Республіки Польщі щодо національних меншин (не українців), зокрема й чехів. Певна заідеологізованість, вочевидь, завадила авторові глибоко проаналізувати й радянську політику стосовно національних меншин. Зі спеціальних досліджень

виокремимо ґрунтовну роботу С. Макарчука, який розглядає національні відносини в Західній Україні в міжвоєнний період. Зокрема, науковець докладно аналізує питання, пов'язані з чеською еміграцією на Волині, підкреслюючи, що вона була спричинена як особливостями внутріполітичної боротьби в Австро-Угорщині та її економічним розвитком, так і внутрішнім становищем Росії в другій половині XIX ст. Підкреслено русофільські настрої чеської буржуазії як один зі сприятливих факторів еміграції чеського населення до Росії. У монографії проаналізовано політику російського уряду щодо іноземних поселенців, зокрема чехів. Характерна риса роботи – використання широкого архівного й статистичного матеріалу. Згадані праці дають важливий матеріал для аналізу становища західноукраїнських земель міжвоєнного періоду як загального фону для конкретного розгляду історії чеської національної меншини означеного періоду [938].

Праці з історії Чехії (Чехословаччини), у яких розглянуто внутрішнє становище Австро-Угорської імперії, її відносини із Росією, побіжно – чесько-українські взаємини. Опрацьовування цих робіт дає можливість встановити причини еміграції чехів на територію саме Російської імперії [907; 925], з'ясувати відносини між Чехословаччиною й Польщею у 20–30-х рр. XX ст. [883], проте вони не позбавлені стереотипів радянської історіографії.

Ґрунтовне дослідження з історії волинських чехів у 70-х рр. XX ст. здійснено Ж. Ковбою [1124; 1125; 1269]. Особливу увагу в публікаціях приділено факторам, причинам і процесу переселення чехів в Україну, зокрема на Волинь, глибоко та ґрунтовно проаналізовано причини еміграції, доведено її економічні засади як основні фактори переселення [1124; 1269]. Автор визначає пріоритетні галузі господарства, охарактеризовує культурно-освітню діяльність колоністів [1125]. Зауважимо, що праці Ж. Ковби – перші ґрунтовні дослідження з історії чехів в Україні XIX – початку XX ст.

90-ті роки XX ст. спричинили вирішальні переми в Східній Європі. Вони торкнулись і Чехословаччини: утворилися дві самостійні держави – Чехія

та Словаччина. У зв'язку з цим у Чехії посилився інтерес до історії чехів за межами держави (краян). Відновило свою діяльність Товариство волинських чехів та їхніх друзів (Svaz Čechů z Volyně – SvČV), зокрема, його історична комісія організує вивчення чеської імміграції на Волині. На шпальтах друкованого органу Товариства, часописі «Zpravodaj», періодично з'являються дописи й спогади, що висвітлюють ті чи інші сторінки життя волинських чехів. Вони мають цінність як джерела мемуарного виду та використовуються як чеськими, так і українськими дослідниками.

Серед досліджень виділяється група т.зв. хронік (або “ropisy“), які продовжують традиції викладу історії окремих поселень за хронологічним або за тематичним принципом. Детальний огляд ранніх хронік у 2015 р. опублікував молодий чеський дослідник Людек Їрка (Luděk Jírka) [1249]. Останні десятиліття збагатилися значної кількістю публікацій-хронік, підготовлених переважно на основі рукописних спогадів реемігрантів (зберігаються в архіві Національного музею Чехії в Празі, т. зв. «Волинська збірка») та власних спогадів чи отриманих від рідних [1019; 1024; 1026; 1029; 1048; 1051; 1053].

Чеські науковці (Я. Беранек, Я. Вацулік, В. Дуфек, К. Каплан, Д. Мартінкова, Г. Носкова, С. Славік, Ф. Чапка, Ї. Хофман, В. Шірц) опрацьовують різні сюжети з історії закордонних чехів, зокрема України. Їх дослідження багаті джерельним матеріалом (переважно мемуарним), документами чеських архівів. На особливу увагу заслуговують пошукова діяльність і наукові публікації чеського історика, професора Масариківського університету в Брно, Ярослава Вацуліка (Vasulík J.) [1063–1073; 1257–1263]. Його науковий інтерес зосереджується саме на проблемі чеської імміграції на Волині. Дослідник опублікував тритомне видання «Історії волинських чехів» [1069–1071] на основі широкої джерельної бази, значну частину якої склали спогади чеських реемігрантів, документи архівів Чехії та архівні матеріали Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). У монографії

подано історію чеського оселення від еміграції й до рееміграції: причини переселенського руху, економічний і культурний розвиток чеських колоній у перші роки імміграції та в першій половині ХХ ст.; звернуто увагу на релігійні проблеми переселенців та шкільництво, підкреслено обмежувальну щодо національних меншин політику держав (Російська імперія, Польща) як у релігійному, так і в освітньому питаннях. Поряд із тим проблеми адаптації чехів в іноетнічному середовищі розглянуто побіжно, не окреслено/негативно окреслено ставлення українського населення до іммігрантів. Автор не використовує останні українські публікації, які з'явилися в Україні на початку 90-х рр. (М. Бармак, В. Надольська, В. Попов, Є. Степанович), та матеріали українських регіональних архівів, зокрема Держархівів Волинської та Рівненської областей, що певним чином обмежує дослідження.

Увагу чеських істориків також привертає історія чехословацького військового з'єднання, що формувалося на початку Першої світової війни в Росії. Проблему активно розробляють учені під патронатом Союзу легіонерів, що функціонує в Чехії з 1921 р., його історія викладена Ї. Філіпом у публікації «*Dějiny Československé obce legionářské*» (2014). Протягом останнього десятиліття опубліковано низку наукових та науково-популярних видань з історії чехословацького війська в Росії [997; 1004; 1050; 1062; 1234–1235], Побіжно розглянуто участь волинських чехів у Чеській дружині, що виникла в 1914 р. в Києві з ініціативи чеської громади за підтримки культурно-освітнього товариства ім. Я. А. Коменського й Союзу чехословацьких товариств у Росії.

Викликає сталий інтерес історія формування чехословацької бригади (корпусу) під командуванням Л. Свободи в складі радянських збройних сил та його участь в боях у роки Другої світової війни, публікуються мемуари [1018; 1019; 1041; 1045]. Проте, проблема розглядається дещо обмежено, з погляду на «роль Червоної армії та СРСР у звільненні Європи», водночас не звертається увага на геополітичні цілі компартійного керівництва СРСР та намагання контролювати повоєнні процеси у відновлених державах Європи.

Викликає зацікавлення чеських науковців нерозроблена раніше тема національного складу чехословацького корпусу в СРСР, який в попередній період демонструвався як суцільно чеський та словацький. Намагається заперечити усталену тезу З. Маршалек у публікації «Чеська чи чехословацька армія? Словаки в чехословацьких військових з'єднаннях в 2-й світовій війні» (MARŠÁLEK, Zdenko. Česká nebo československá armáda? Slováci v čs. zahraničních jednotkách za 2. světové války. In: GONĚC, Vladimír a kol. (eds.): Česko-slovenská historická ročenka, 2009, s. 63–84). Участь у чехословацькому корпусі русинів та євреїв представлено у публікаціях Е. Кулки (Erich Kulka. Židé v československé Svobodově armádě. Vydalo Naše Vojsko, Praha 1990. Vydání první. 400 s.) та К. Ріхтера (RICHTER, Karel: Podkarpatští Rusíni v boji za svobodu. Česká expedice, Praha 1997. 85 s.). Принагідно зауважимо, що українці також перебували у бригаді Л. Свободи, а волинські чехи масово поповнили її навесні 1944 р.

Сучасні чеські дослідники внаслідок перемін в Європі та мирного «розлучення» зі Словаччиною, розпочали вивчення нерозроблених тем, як-от репресивна політика радянського режиму в Західній Україні і, як продовження, репресії щодо волинських чехів в Чехословаччині після 1948 р. (М. Борак, К. Дубек, Т. Ніцова) [1222; 1223; 1242], конфлікт на території Волині 1943 р. (М. Сиручек) [1054]. Отже, дискурс сучасної чеської історіографії головно зосереджений на темах: еміграція та оселення чехів у Волинській губернії, участь волинських чехів у Першій та Другій світових війнах, рееміграція.

Представники сучасної польської історіографії розглядають проблеми національних меншин у міжвоєнний період на Волині, однак їхню увагу переважно зосереджено на українській меншині в Польщі й лише фрагментарно вирішено питання чеської меншини.

Із 90-х рр. у зв'язку з геополітичними змінами в Європі стали доступними архівні та бібліотечні фонди, а отже, в польській історіографії зростає кількість досліджень у галузі історії, зокрема і національних меншин, поглиблюється

проблематика та оновлюються методологічні підходи, до прикладу у працях з історії Польщі Г. Зелінського та В. Рожковського [1080; 1046; 1047], докладно розглядає зовнішньополітичний фактор в міжвоєнний час П. Заремба в монографії «Історія двадцятиліття (1918–1939)» [1079]. Проблема національних меншин міжвоєнного двадцятиліття розглядається у кількох напрямках: проаналізовано господарське становище (М.Совінський), культурно-освітній простір меншин мовне питання (Є. Василюк, Є. Огуновський, Я. Томашевський, З. Тобіянський), розглянуто політику урядів Польщі щодо непольського населення (Я. Кенсік, В. Менджецький, Х. Халупчек, А. Хойновський) [1275; 1298; 1038; 1256; 1056; 1231; 1031; 999; 1000]. У монографії А. Хойновського «Концепції національної політики польських урядів у 1921–1939 роках» [1000] аналізує політику польських урядів щодо національних меншин. Автор стверджує, що національна проблема та її розв'язання Польською державою залежали від багатьох чинників внутрішнього життя Польщі і її зовнішньополітичного становища, із чим ми погоджуємося. Виділяючи загальні основи формування концепції національної політики, А. Хойновський стверджує, що конкретні методи запровадження таких концептуальних положень залежали від виконавчої влади, чинного законодавства, а також від становища тієї чи іншої національної меншини. Зауважимо, що автор переважно характеризує політику влади стосовно української, німецької, єврейської меншин, обмежуючись щодо чехів лише тезою про їх другорядну роль із політичного погляду. Водночас монографія, на нашу думку, є обґрунтованим та поміркованим викладом суджень науковця про національну політику Другої Речі Посполитої.

Зовнішньополітичний аспект становища національних меншин на теренах Волині є важливим, оскільки він визначав ставлення того чи іншого політичного режиму до них. Проблеми польсько-чехословацьких міждержавних відносин доби міжвоєнної досліджено в колективній монографії «Політично-військові аспекти польської східної політики», опублікованій під редакцією Я. Стефановича [1043].

Найбільше зацікавлення польських науковців викликає розвиток шкільництва 20–30-х рр., зокрема чеського. Порівняльну характеристику шкільництва міжвоєнної та повоєнної епохи подає Є. Василюк [1265]. Я. Томашевський і З. Тобіянський аналізують чеську освіту та становище чеської меншини загалом [1256; 1056]. Метою праці С. Мауерсберга був детальний аналіз умов діяльності шкільництва національних меншин у Польщі 1918–1939 рр. [1030]. У дослідженні стан шкільництва національних меншин розглядається у тісному зв'язку із міжнародними домовленостями польських урядів, зокрема і з проблемою Тешінського краю, яка впливала на становище чехів в Польщі [1030, s. 17]. Автор дав критичну оцінку освітньої політики польської влади стосовно меншин, до прикладу, вказує, що представники нацменшин Польщі негативно сприйняли відмову держави у 1934 р. від контролю з боку Ліги Націй, оскільки це ускладнило би їх освітнє становище [1030, s. 22]. Далі історик зазначає, що головний напрямок державної політики у розвої шкільництва – колонізація, а метою освітнього закону було задоволення освітніх потреб меншин «у потрібному державі напрямку» [1030, s. 65, 69]. У монографії поряд зі шкільництвом українським, німецьким, єврейським, подано дещо неповну характеристику чеської початкової державної освіти. Однак, на нашу думку, у судженнях і висновках, із якими можна в основному погодитися, простежуємо деяку категоричність. Таке явище пояснюється внутріполітичною ситуацією, яка виникла в Польщі саме наприкінці 60-х років ХХ ст., коли готувалася до друку ця монографія.

Докладніше питання історії чеської меншини висвітлено в монографії В. Менджецького [1031], який, посилаючись на З. Ціхоцьку, повністю дотримується її концепції й повторює тезу про аполітичність чеського населення, що, на нашу думку, може стати предметом дискусії. Окремих аспектів проблем національних меншин Польщі міжвоєнної епохи торкається в наукових публікаціях польський історик Ян Кенсік [1231]. Він зосереджує увагу на вивченні життя та діяльності видатної особи в польській історії –

Генріка Юзевського. Тому можемо використати ці публікації для реконструкції суспільно-політичної ситуації на Волині періоду його перебування на посаді воєводи. Отже, польська історіографія визначає питання становища національних меншин міжвоєнного періоду, їх освітнього стану та задоволення національних потреб одним із головних напрямків у своїх дослідженнях.

Проблеми історії національних груп, котрі населяли або іммігрували в Росію в XIX ст., та їхнє становище на початку XX ст. вивчають також і сучасні російські історики. Дискурс включає розгляд наступних питань: імміграція чехів в Росію; участь чехів та словаків у громадському русі в роки Першої світової війни та проблема чехословацького корпусу; історія військових формувань у складі радянської армії в роки Другої світової війни, зовнішньополітичний курс СРСР у Східній Європі та її повоєнне облаштування.

Богеміст З. Ненашева звертає увагу на кілька важливих, на її думку, факторів переселення чехів у Росію, зокрема визначає, що невдала реалізація переселенської акції чехів на Кавказ наприкінці 60-х рр. XIX ст. переорієнтувала колоністів на Волинь [1146, с. 30]. Водночас З.Ненашева звертає увагу на важливий фактор еміграції чеського населення – розповсюдження слов'янофільських ідей, які були змістовною частиною чеського суспільно-політичного життя наприкінці XIX – початку XX ст. Можна погодитися в цьому з автором, проте із заувагою: чеські селяни не були знайомі із політичними концептами громадських дічів, більш важливим для них було задоволення господарських потреб та близькість розташування Волині, про що наголошували агітатори. Розглядаючи проблему організації громадського руху чехів Росії на початку Першої світової війни, автор стверджує про їх політичну лояльність, зазначає: «Притому кульмінаційним пунктом виявів лояльності до Росії стало утворення Чеської дружини як одиниці в російській армії» [1147, с. 20]. Визначаючи ідейно-політичні засади громадського руху чехів та словаків, підсумовує: «Саме устремління до національного самовизначення спочатку чеського, а згодом і словацького народів слугувало тим стрижнем,

навколо якого могли об'єднатися широкі маси колоністів і військово-полонених [1147, с. 30].

Російський історик А. Птіцин аналізує економічні зв'язки Російської імперії та імперії Габсбургів у другій половині XIX – на поч. XX ст. [1166] У результаті детального розгляду джерел і статистичних матеріалів доводить, що в означений період Австро-Угорщина була «головним донором в міжнародному обміні мігрантами» [1166, с.173]. За статистичними викладками вченого, у 70–90-ті рр. XIX ст. спостерігалася масова міграція з території Австро-Угорщини [1166, с. 174]. Однак прикладом для своїх узагальнень учений обрав чеських колоністів Чорноморської губернії й лише згадав волинських чехів, проте в нашому дослідженні ми використали ці матеріали з метою порівняльного аналізу умов оселення колоністів, політичних планів російського уряду стосовно чеського переселення в означених регіонах.

Уважаємо за потрібне не погодитись із деякими твердженнями того ж історика А. Птіцина, які містяться в публікації «Росія в уявленні чеських емігрантів “першої хвилі”» (Россия в представлениях чешских эмигрантов “первой волны”) [1171]. Поряд із цілком підставними оцінками реалій російської глибинки, якою постала перед колоністами-чехами Волинь, автор робить висновок про те, що «В міру адаптації чеських переселенців їх теплі почуття до Росії і російського народу посилювалися. До кінця XIX ст. переважаюча більшість колоністів прийняли російське підданство, а на Волині значна частина чехів прийняла православ'я. Усе це свідчило про успішну інтеграцію чехів в соціальний простір Російської імперії» [1171, с 121]. Попри це, автор публікації забуває, що прийняття православ'я було «вимушеним» кроком з боку чехів, хоча і відбувалося в добровільний спосіб, а т. зв. успішна інтеграція супроводжувалася посиленням процесом русифікації, обмеженнями у соціальній сфері.

Широке коло дискусійних питань: від чеської імміграції в Росії до визначення значимості російських впливів на розвиток чехословацького

визвольного руху в Росії та суперечностей у його середовищі – у своїх публікаціях обмірковує Е. П. Серапіонова [1181–1184]. На основі аналізу джерел та спостереження за розгортанням чехословацького руху в Росії на початку ХХ ст., його зв'язків із закордонням вона доводить: російська політика стосовно створених чехословацьких військових частин на її території узалежнювалось успіхами російських військ на фронті та міжнародною ситуацією. Російське військове керівництво намагалось утримувати під контролем ці значні контингенти, оскільки потребувало боєздатних частин («...зауваги щодо неконтрольованої значної озброєної сили в країні вповні виправдалися пізніше під час збройного конфлікту легіонерів з більшовиками»), а також планувало використати їх у реалізації зовнішньополітичних завдань [1184, с. 55]. Погоджуємося з Е. Серапіонова, яка підсумовує: «успіхи чехословацького корпусу в Росії об'єктивно сприяли укріпленню позицій чехословацької делегації в Парижі, дозволило їй відстояти майже усі територіальні претензії та закріпити кордони держави» [1184, с. 55].

Потрібно відзначити інтерес російських науковців до питання перебування Чехословацького корпусу (легіону) на території Росії, коли його командуванням і Чехословацькою Національною Радою в Парижі було прийнято рішення про виведення корпусу з Росії через Владивосток. Численні публікації свідчать про різні напрями досліджень проблеми та демонструють несхожі, почасти протилежні, методологічні підходи до її розв'язання (А. Валіахметов, М. Васільченко, М. Вторушин, Е. Демідова, Л. Прайсман, А. Рибков, Д. Салдугеєв) [1088; 1291–1292; 1283; 1284; 1288; 1180; 1165; 1302].

До прикладу, М. Вторушин у публікації «Чехословацький корпус в громадянській війні на сході Росії» («Чехословацкий корпус в гражданской войне на востоке России») стверджує: «...визнано, що широкомасштабна Громадянська війна в Росії почалась із заколоту ешелонів Чехословацького корпусу на сході країни» [1288, с.21]. Далі науковець наполягає на політичній заангажованості легіонерів, пов'язуючи з цим конфлікт з більшовиками:

«...більша частина чеської еміграції була прихильницею ліберальних ідей», «за своїми поглядами солдати й офіцери корпусу були правими соціалістами з помітними націоналістичними і слов'янофільськими настроями», «революція 1917 р. і вихід Росії з війни зруйнували надії добровольців корпусу, який вони стали називати Легіоном, на національне відродження за допомогою Росії. Тому більша частина легіонерів вороже зустріла Жовтень» [1288, с. 22]. М. Вторушин твердить, що чехословацькі війська, усупереч угоді про складання зброї, відмовилися виконувати її та підняли «мятеж», захопивши владу на місцях [1288, с. 22], тоді як чехи та словаки якраз виконували умови, про що переконують усі учасники конфлікту й документи, наведені російськими істориками А. Рибковим і Є. Демидовою [1180]. На стор. 23 публікації М. Вторушин «запевняє», що «основою незалежності корпусу стало російське золото». Подібні публікації промовисто свідчать про існування в сучасних дослідженнях «штампів», властивих радянській історіографії, про нехтування та пряме маніпулювання фактами.

Російський історик А. Валиахметов, поряд із розглядом власне історичних подій, пов'язаних із Чехословацьким корпусом, детально вивчає історіографію проблеми, виокремлюючи зарубіжну (чехословацьку, сучасну чеську, англійську та американську) і російську історичну традицію [1088; 1278; 1279; 1281; 1282].

В сучасній російській історіографії актуалізовані і проблеми, пов'язані із періодом Другої світової війни. В останні роки, плідно працюючи в цьому напрямі досліджень, історик В. Мар'їна опублікувала низку розвідок, які вперше в російській історичній науці розглядають згадані дискусійні питання, пов'язуючи їх із проблемою входження Закарпатської України до складу СРСР, військовими й політичними аспектами процесу, еволюцією чехословацько-радянських відносин означеного періоду [941].

Взаємовідносини СРСР та керівництва Чехословацької Республіки в роки війни й у перші повоєнні роки автором розкрито на основі архівних матеріалів

та новітньої наукової літератури в монографії «Советский Союз и чехословацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг. Кн. 1. 1939–1941 гг.: научное издание». Зокрема, побіжно розглянуто інтернування до СРСР чехословацького легіону під командуванням Л. Свободи, який став основою бригади в складі радянських частин та взяв участь у військових діях на землях центральної України, у Карпатах і на території Чехословаччини [942]. Безсумнівний інтерес у наукових колах викликала біографія Е. Бенеша, підготовлена та випущена В. Мар'їною у 2013 р. [940].

Згадаємо також, що В. Мар'їна є відповідальним редактором колективної двотомної монографії «Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 книгах». [982]. Історик, глибоко аналізуючи у книзі першій міждержавні відносини СРСР і ЧСР, зауважує, що Чехословаччина відіграла провідну роль у формуванні нової/старої політики Радянського Союзу у Східній Європі та повоєнної Європи, а тому керівництво Союзу вело обережну політику щодо ЧСР, враховуючи позиції союзників по коаліції. Чехословацький корпус Л.Свободи, і волинські чехи, і Закарпатська Україна визначали ці відносини, важливі для обох країн.

Отже, сучасна російська історіографія розглядає зазначену проблему в кількох дискурсах. По-перше, історія іммігрантського руху чеського населення на Кавказ, при тому згадуючи лише побіжно імміграцію на Волинь, хоча тут спостерігаємо наймасовіше поселення та характерні особливі риси чеської діаспори. По-друге, детально проаналізовано слав'янофільство чеського громадського руху. Окрім того, визначено й економічний чинник переселенського руху. Зауважимо, що, розглядаючи причини переселення та наступного згортання протекції уряду щодо чехів, російські дослідники «польського» фактора не виявляють, згадуючи його лише побіжно. По-третє, участь чехів у Першій світовій війні та громадянській війні на сході Росії вивчається детально, із використанням різних методологічних підходів. Посуттєвим у російському дискурсі є витлумачення значимої ролі Росії у

формуванні чехословацького руху та чеських військових частин, наполегливо загострюється питання ролі слов'янофільства у згаданих процесах.

Від початку 90-х рр. ХХ ст. українська історична наука робить спроби переосмислити, подати новітні оцінки вітчизняної історії, зокрема історії етнічних груп, які проживали на її теренах. Узагальнюючі праці останніх років демонструють сучасні методологічні підходи та відкривають шляхи до переоцінки історичних подій, явищ, постатей. Це праці – «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси», «Політична історія України. ХХ ст.» [954; 959]. Сучасні українські дослідники, переосмислюючи вітчизняну історію, послуговуються новаторськими підходами та новітніми джерельними матеріалами В. Барана, Я. Грицака, Б. Гудя, О. Ресента [865–867; 892; 1008; 893–894; 965–966; 1174; 1175].

Історію західноукраїнських земель міжвоєнної доби досліджували Л. Алексієвець, І. Васюта, Л. Зашкільняк, С. Кульчицький, Г. Касьянов, О. Красівський, М. Литвин [863; 864; 875; 876; 906; 932; 924; 935; 1117; 1122]. Політичну складову історичних процесів в Західній Волині актуалізували Р. Давидюк, Л. Зашкільняк, Ю. Крамар, М. Кучерепа [899; 1109; 906; 1117; 923; 934]. Проблеми соціально-економічного розвитку регіону розглядали В. Вісин, С. Гелей, С. Качараба, О. Прищепа, Я. Шабала, А. Шваб [882; 1095; 887; 916; 1195; 962]. Переосмисленню суспільних процесів Другої світової війни присвячені роботи В. Барана, І. Біласа, Я. Борщика, О. Лисенка, Ю. Шаповала [867; 869; 1087; 1130; 985]. Повоєнні суспільно-політичне життя в західних областях України вивчали В. Баран, І. Білас, С. Віднянський, І. Вовканич, М. Макара [865; 866; 869; 1093; 1096–1098; 1100–1106; 1134], міждержавні зв'язки України та Чехії (Чехословаччини) – С. Віднянський, І. Вовканич [1093; 884].

Новітня вітчизняна історіографія збагатилася низкою праць з історії національних меншин України. Окремі дослідження торкаються проблем збереження ідентичності (Л. Нагорна, Т. Колосок) [948; 949; 919], конфесійно-

етнічних трансформацій (Н. Стоколос, С. Жилюк) [971; 904], Ю. Поліщук, М. Щербак, Н. Щербак аналізують національну політику Росії в Правобережній Україні [1159–1161; 987; 988], проблеми етнічної взаємодії розглядає М. Гон [1107]. Життєдіяльності етнічної групи німців на території України та Волині розглядають Н. Венгер, М. Костюк [1090; 921].

Історію чеської національної меншини Півдня України вивчала С. Волкова (Дмитрук) [862; 958], Київщини – С. Коваленко [1123], В. Надольська та М. Бармак – чеську еміграцію у Волинську губернію [868; 1140–1144]; В. Нестеренко та М. Лутай досліджували історію чехів Східної Волині радянського періоду [1168–1149; 936]; Л. Павленко вивчає життя та творчість вченого-філолога, волинського чеха Є. Рихліка [1161–1153]; Б. Татаров розглянув історію Чеської дружини [949–950]; Ю. Крамар вивчає національно-культурне життя мешканців Волині у міжвоєнний період [923].

Імміграції чехів у Волинську губернію відбувалася синхронно із заселенням чехами Півдня України, що демонструє видання «Чехи в Криму», видруковане у 2006 р. в серії «Очерки истории и культуры» (Вид-во «Антиква») [981] та монографія «Чехи на півдні України (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століття)» [885]. Дослідження багаті на фактологічний матеріал, який доповнюють численні додатки (копії документів, фото). Цікавою з точки зору порівняння, є стаття збірника «Чехи в Криму» С. Волкової (Дмитрук) «Чешская эмиграция в Крым и основание колоний во второй половине ХІХ века» [981, с. 7–36], у якій проаналізовано причини й фактори оселення чехів у Криму та розглянуто особливості заснування колоній. Викликає інтерес також публікація Д. Омельчук «Политические репрессии против чехов Крыма в 20–30-е годы ХХ столетия» [981, с. 91–101] того ж збірника, яка на численних прикладах визначає політику компартійного радянського режиму міжвоєнної доби в Радянській Україні реперсивною щодо представників національних меншин, зокрема і чехів. Проте, автори цих публікацій обмежуються аналізом згаданих процесів лише на півдні України, а втім розглянута тема подає

широкі можливості для порівняння із аналогічними явищами в Західній Волині, чого у публікаціях бракує.

У 2010-х рр. відбулася низка конференцій в Україні й Чехії, під час яких обговорювали тему етносоціальної історії різних регіонів України (Дубно, Одеса, Київ, Малин, Луцьк, Прага, Літомержице). Такі конференції мають науково-практичний характер, що сприяє розвоєві краєзнавчих студій і регіоналістики, виокремлює локальну історію як напрям історичних досліджень. У 2013 р. зусиллями Чеської національної ради України (Голова ради – Людмила Мухіна) реалізовано проект із написання історії чехів в Україні. Двомовне видання, побудоване за хронологічно-географічним принципом, подає історію чехів на півдні України, у Галичині та Буковині, на Волині окремими сюжетами, проте, як нам видається, такий виклад перешкоджає створенню цілісної картини життя чеського етносу на теренах України. Редактором виступав чеський історик професор Ярослав Вацулік [1003].

Увагу сучасних українських дослідників воєнної та повоєнної історії переважно звернено на вивчення подій Другої світової війни на території України, повстанського руху, конфлікту на Волині 1943 р., процесу переселення українців із Польщі. Не вивченим у вітчизняній історичній науці залишається питання репресій доби першої радянізації щодо чеського населення Західної Волині, вповні не відтворено історію чеських військових з'єднань доби Другої світової війни, участь чехів у Русі опору на землях України й обміну населенням між європейськими державами в повоєнні роки, зокрема СРСР та Чехословаччиною.

Проблема обміну населенням між СРСР і Чехословаччиною в зазначену добу, окрім поодиноких досліджень, також не отримало широкого наукового аналізу й висвітлення. Фактори та умови повоєнної оптації громадян української, чеської й словацької національностей, становище у Східній Словаччині розглядають в окремих статтях Я. Вацулік, І. Вовканич, М. Гайдош,

Р. Кабачій [1068; 1071; 1072; 884; 1096–1098; 1104–1106; 1101; 1102; 1286; 1291–1295].

Проміж чеських і словацьких досліджень вирізняється монографія Івана Ваната «Волинська акція» [873]. Це фундаментальне, документально обґрунтоване дослідження, у якому простежено оптаційні процеси 1946–1947 рр. Словацький дослідник Міхал Шмігель актуалізував проблеми повоєнної історії Закарпаття й Словаччини, зокрема оптації 1947 р., у своїх дослідженнях [1034; 1197–1199]. Водночас зауважимо, що названі історики розглядають проблему повоєнної оптації чехів й українців (русинів) лише як проблему власне українського/русинського населення Словаччини (словацькі історики) чи волинських чехів (чеська історіографія), а втім, оптація спричинила неоднозначну реакцію та наслідки як в українському локальному соціумі, так і в органах радянської влади, які дедалі глибше вкорінювалися на теренах Західної Волині, а оптація стала одним із його засобів. Як і в який спосіб виявлялася така реакція, прийоми дій влади та окремих чиновників висвітлено частково, неповно. Комплексне дослідження з проблеми переселення чеського, українського/русинського населення за угодою 10 липня 1946 р. у вітчизняній історіографії відсутнє.

Історіографічний аналіз проблеми засвідчує, що вивчення життєдіяльності чеської громади Волині здебільшого провадилось у загальному контексті етнонаціональної історії України та Волині, де чеська етнічна група здебільшого не виступала як окремий об'єкт дослідження, що не сприяло формуванню цілісного уявлення про життєдіяльність цієї спільноти, як окремого етносоціального та культурного явища в історії Волині. Представлені в історіографії праці українських, чеських, польських, російських істориків відзначаються неповним, фрагментарним, дотичним розкриттям проблеми, а окремі періоди та фактори життєдіяльності чеського населення не розглядалися ними взагалі. Відтак проблема життєдіяльності чеської етнічної групи на території Західної Волині потребує поглибленого аналізу, узагальнення та комплексного дослідження.

1.2. Джерельна база

Дисертація базується на аналізі різних за типологічними та видовими характеристиками джерел, які у своєрідний закодований спосіб містять інформацію про волинську чеську громаду. Більшість із них зберігаються в центральних та регіональних архівах України: Центральному історичному архіві України в м. Києві, Державному архіві Волинської області, Державному архіві Рівненської області, а також Національному архіві Чеської Республіки (Narodní archiv, Praha) та Центральному військовому – Військовому історичному архіві Чеської Республіки (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze), місцевих краєзнавчих музеях, опубліковані у збірках документів та законодавчих актів.

Джерела з історії чеської громади Волині представлені різними видами джерел писемного типу: документи та матеріали центральних та місцевих органів влади Російської імперії, Республіки Польща, СРСР та Чехословаччини; документи і матеріали громадсько – політичних та культурно – освітніх об'єднань; матеріали з історії чехословацьких парамілітарних і військових формувань доби Першої та Другої світових воєн; статистичні матеріали; періодична преса; мемуари.

До першої групи віднесемо документи центральних органів влади Російської імперії, Республіки Польща, СРСР та Чехословаччини, що зберігаються в центральних та регіональних архівах України та Чехії, опубліковані у збірниках документів, представлені законодавчими актами, постановами урядів, розпорядженнями, доповідними записками державних чиновників; звітною документацією; протоколами засідань виконавчих органів влади; звернення різного характеру, списками колоністів та реемігрантів різного призначення та виду тощо.

Опубліковані законодавчо-нормативні акти вищих органів державної влади Російської імперії, Республіки Польщі, СРСР та ЧСР, а саме: тексти Ризького мирного договору 1921 р., Конституцій Речі Посполитої 1921 і

1935 рр., закони та постанови чехословацького уряду 1945–1947 рр., документи радянських органів влади 1939–1950 рр., міждержавні угоди 1945–1946 рр., представляють генеральні засади політики цих держав в етносоціальній сфері, що дало можливість проаналізувати їх в часовому діапазоні, виявити характерні риси та методи їх реалізації, розкрити спільні та відмінні ознаки, а також характер впливів зовнішньополітичних факторів на становище чеської меншини.

В період імперії законодавчі акти імперії друкувалися у спеціальних збірках, як от: «Полное Собрание Законов Российской Империи» (зібрання 2-е і 3-е, 1876-1899) [591–595], «Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях» (1885) [597], «Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг.» (1913) [598]. Вони містять повний виклад законів та підзаконних актів, які стосувалися еміграції чехів, зокрема постанова «Про оселення чехів на Волині» [593], обмежувальні закони щодо польського землеволодіння [598, с. 108–109, 116, 120, 759], які уточнюють причини та фактори еміграції, протекційних та обмежувальних постанов і законів [566, с. 10–11, 23, 31–32; 594, с. 101–102, 432; 595, с. 164]; актів, що посилювали русифікаційні заходи царату. Аналіз цих правничих документів дозволив з'ясувати засади національної політики царських урядів Росії та прослідкувати її еволюцію щодо чеських переселенців, визначити характер нормативних актів, прослідкувати їх реалізацію. Розглянуті опубліковані тексти Конституцій 1921 та 1935 років Республіки Польща [621; 622] дають змогу прослідкувати та порівняти засади національної політики Польщі та Чехословаччини [636] у міжвоєнну добу.

Для з'ясування факторів та умов рееміграції волинських чехів використано опубліковані документи, представлені законодавчими актами, постановами урядів, розпорядженнями, доповідними записками, угодою від 10 липня 1946 р. («Угода між урядом Чехословацької Республіки і урядом

СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини») [616]. Внутріполітичні та зовнішньополітичні чинники відносин між СРСР та Чехословаччиною наприкінці Другої світової війни розкривають закони Чехословацької республіки, прийняті в 1945–1947 рр. [615; 616; 625; 631; 632].

Особливої уваги потребує аналіз документів центральних російських, чеських та радянських органів влади доби Першої та Другої світових воєн. Вагомим виданням є збірка документів «Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус, 1914–1920: док. и материалы», видана у Москві 2013 р. Об'єднані у збірку документи лежать у російських архівах та Військовому історичному архіві Чеської Республіки, хронологічні межі – 1914–1920-і рр. [612]. Проаналізовані документи створили підґрунття для виявлення політичного спрямування сформованого в Росії СЧСТ, водночас, за матеріалами збірника простежено виникнення чесько-словацьких військових сил, охарактеризовано кадровий склад Чеської дружини, участь в боях на фронті.

Проблему повоєнного становища західноукраїнських земель та Чехословаччини проаналізовано за документальними матеріалами російських архівів, які зібрані під керівництвом Т. В. Волокітіної та опубліковані у двотомному виданні «Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953: у 2 т. Документы / Т. 1. 1944–1948» [612]. Документи, наведені у збірнику, зібрані з 4-х федеральних архівів Російської Федерації (Архів зовнішньої політики, архів Президента, Державний архів, Російський архів соціально-політичної історії), за видами вони різноманітні: доповідні записки міністрам та від міністрів, повідомлення від повноважних послів СРСР у країнах Східної Європи, витяги зі щоденників радянських функціонерів, ін., усього 222 документи, розміщених у хронологічному порядку. Вони дають змогу визначити та прослідкувати динаміку розгортання державотворчих процесів у Східній Європі та роль у них

Радянського Союзу; з'ясувати мету, яку переслідувало радянське керівництво, створюючи не маріонеткові окуповані держави, як зазначають автори збірника, а «пояс безпеки» для Союзу. Важливою в нашому дослідженні була низка документів збірника, які стосувалися вирішення питання Закарпатської України й укладання угоди про рееміграцію волинських чехів. Доповнення у розглядані аспекти проблеми вносять документи, опубліковані у збірнику «Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг.: док. и материалы» [603].

Архівні збірні України та Чехії акумулюють значну кількість документів та матеріалів центральних органів влади, що потребують окремого аналізу. Основний їх масив зберігається в архівах України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Державний архів Волинської області, Державний архів Рівненської області) та Чеської Республіки (Національний архів Чехії у Празі, Центральний військовий архів – Військовий історичний архів Чехії у Празі).

Підбірка документів, що демонструють політику владних структур Російської імперії на території Південно-Західного краю, міститься у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Інформативними у аналізі означеної проблеми стали фонди 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора) та 707 (Канцелярія попечителя Київського навчального округу) архіву. За видами джерел це – імператорські укази, розпорядження вищих чиновників, доповідні записки губернатора та губернатору, звіти чиновників і губернських органів влади, результати статистичних обстежень періоду еміграції та перших років оселення, звернення та прохання до органів влади чехів, різного роду інструкції та вказівки чиновників. Документи архіву подають переважно інформацію з історії волинських чехів періоду оселення, що нами означений як перший. Звіти царських чиновників та вказівки чиновників, що містяться у фонді, характеризують позицію царату щодо іноземних переселенців, зокрема чехів,

визначають протекціоністську, пізніше – обмежувальну політику влади Росії [12; 13, арк. 6, 79; 15, арк. 181; 21, арк. 11]. В матеріалах також з'ясовується роль колоністів у краї; вигоди для держави та певні загрози, що несла колонізація, відслідковуються за описом 317 справою 92, ч. 3 [7]. Вони відображають певною мірою усі сторони життя переселенців: купівля та розподіл землі, ціни на неї; чисельність колоністів та її динаміка; релігійні питання, спроба організації «гуситської» церкви; освіта в чеських поселеннях, заснування шкіл; стосунки між владою та місцевим населенням тощо.

Масовий еміграційний потік чеських переселенців демонструє, наприклад, справа 92, ч. 3 опису 317 фонду 442 [7]. Заснування першої чеської колонії в с. Глинськ та чисельність поселенців можна прослідкувати за справою 80 опису 48 [2] та справою 128 опису 617 [12]. Процес купівлі землі розкривається за документами описом 317 справою 92, ч. 3 [7]; описом 617 справою 128 [2]. В справі 149 опису 318 згаданого фонду, як приклад, можливо відстеження купівлі землі чехами в с. Семидуби Дубенського повіту, її подальший розподіл між переселенцями за сумою вкладених грошей [8]. Проте, поміщики не завжди вчасно і правильно оформляли документи на право власності, а тому у фонді міститься справи із скаргами чехів на неправильні дії поміщиків та адміністрації, прохання про звільнення від податків тощо [4; 6; 8; 16; 25; 36].

Фонд багатий матеріалами щодо вирішення владою конфесійного питання для чехів [14; 34], а також документами, що засвідчують протидію поселенців на повернення їх у православ'я [24; 33; 34; 35]. Цікавими з огляду історії повсякдення, на нашу думку, є матеріали, які описують перші роки оселення чехів, їх побут, традиції. Справа 128 опису 617, на сторінках якої оживає постать одного із організаторів переселення чехів на Волинь Йозефа Пршібіла, демонструє роль окремих осіб у процесі еміграції [2].

Доповнюють аналіз життєдіяльності чеських переселенців матеріали фонду 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу», які показують розвиток освітнього та релігійного життя іммігрантів. Найцікавішою, на наш

погляд, виявилася справа 49 опису 225 «Про дозвіл чехам, які оселилися у Волинській губернії, відкрити в трьох колоніях: Глинську, Будеражі, Мирогощі по одному двокласному училищу» [38], не дивлячись на назву справи, вона вміщає також матеріали з відкриття шкіл в с. Ульбарів, Теремно, Мстишин, Княгининок, Купичів. Справа містить прохання чехів про відкриття училищ, протоколи зборів колоністів, підписні листи мешканців, відповіді чиновників на прохання колоністів; план новозбудованої школи у Глинську, список особливих чеських шкіл (1875–1878 рр.). Підбірка документів фонду 707 різного характеру яскраво демонструє русифікаторські цілі російського царату. Зокрема, і справа 4 опису 261 «Справа про надання можливості чехам вивчати російську мову (1870 р.)» [41].

Політика польської влади у сфері національних відносин міжвоєнного періоду прослідковуються за документами Державного архіву Волинської області. У фонді 46 «Волинське воєводське управління» міститься справи 4671 «Політична програма на Волині» (з грифом «Таємно») (1939) та 4831 «Напрямки польської національної внутрішньої політики» опису 9, які і виявляють цілі та напрямки політики урядів Польщі стосовно національних меншин [126; 127]. Центральні органи влади Польщі, зокрема Міністерство внутрішніх справ, регулярно розсилало у воєводства звіти про політичне життя національних меншин, наприклад «Звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за січень 1928 р.» [108], де подавався аналіз усіх подій пов'язаних із їх життєдіяльністю в країні, проте зауважимо, що чехи як окрема група в таких звітах не віділялася.

Документи та матеріали центральних органів влади Чехословаччини, які стосуються означеної проблеми, зберігаються у Національному архіві фонді 1146 «Міністерство праці та соціальної опіки – репатріація» (Ministerstvo práce a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R)) та Військовому історичному архіві фонді «Міністерство національної оборони, відділення з видання посвідчень за законом номер 255/46 Зб.» (Ministerstvo národní obrany ČR, oddelení pro

udelovani osvědčení dle zákona číslo 255/46 Sb.) та фондi 308 «Домашній опір» (Domáci odboj).

Фонд 1146 Національного архіву Чехії – це збірка документів по репатріації краян до Чехословаччини, їх розселенню, соціальному та господарському забезпеченню. Зокрема, у картоні 691 знаходимо докладні списки реемігрантів з Волині із вказівками кількості членів родин, площі залишених земель, житла тощо; заяви на компенсацію за залишене на Волині майно та документи на відшкодування за нього; списки округів в ЧСР, де розселялися волинські чехи із вказівкою площі землі та іншого майна в маєтках [363–367; 369–372; 373]. Картон 703 згаданого фонду містить документи Головного представника Чехословацької Республіки по евакуації в м. Луцьку (1947 р.), за якими прослідковується процес переселення волинських чехів, серед локументів: списки співробітників місії, перелік їх функції; списки переселенців та поселень, звідкіля вони виїжджають; списки волинських чехів, які були залучені до організації процесу оптації; списки використаного транспорту тощо [376–377].

Фонди Військового історичного архіву розмістили документи центральних органів влади Чехословаччини, пов'язані із добою Першої та Другої світових воєн. Так, у 1946 р. у ЧСР був прийнятий закон за номером 255/46, за яким усі учасники військових дій та члени груп Руху опору проходили перевірку та на її основі отримували посвідчення. Саме за цим законом і було піддано ретельній перевірці групу опору волинських чехів «Бланік», матеріали якої розміщено у фондi «Міністерство національної оборони, відділення з видання посвідчень за законом номер 255/46 Зб.» [452]. У фондi 308 «Домашній опір» (Domáci odboj) віднайдено особові справи чехів, словаків, русинів, українців, які у складі диверсійних та партизанських груп брали участь у військових діях на фронті та в тилу в роки Другої світової війни. За цими справами прослідковується національний склад груп, засоби та методи ведення диверсійної роботи, реалізація планів керівництва СРСР щодо країн Східної Європи в останні роки війни, зокрема і Словаччини [453–467].

Таким чином, документи центральних органів влади, що лежать у ЦДІАК України та регіональних архівах України, центральних архівів Чеської Республіки, надають змогу визначити основні методи та засоби дій центральних органів влади Росії, Чехословаччини стосовно переселенців, дають характеристику етапам оселення та процесу рееміграції чеських колоністів, вони відображають певною мірою окремі сторони життя іммігрантів; демонструють стосунки волинських чехів із владними структурами держав; створюють базу для аналізу діяльності органів влади Чехословаччини з організації рееміграції та облаштування їх на батьківщині.

Документи місцевих органів влади Росії, Польщі, СРСР, що розміщені у регіональних архівах Волинської та Рівненської областей України, мають певну специфіку. Вони представлені матеріалами, які відображають реалізацію законодавчих актів, постанов центральних органів влади, розпоряджень та вказівок їх чиновників через свої рішення та указівки нижчим чиновникам та місцевим інституціям. За видами джерел це: нотаріальні документи; щорічні (1921–1939) звіти воєводи про політичне та економічне становище краю, листування з воєводським управлінням повітових старост, їх звіти та повідомлення, статистичні данні; архівно – кримінальні справи періоду 1939–1945 рр.; статистичні дані про кількість населення та національний склад за 1940, 1944 рр., ділова документація органів влади щодо виконання рішень урядів СРСР і Чехословаччини про оптацію.

Основний масив джерел склали матеріали й документи Держархіву Волинської області: Луцького нотаріального архіву (ф. 271), Луцького повітового земського суду (1797–1831), Луцького повітового суду (1831–1872) (ф. 361), Волинського воєводського управління (ф. 46), Луцького повітового управління (ф. 36), Володимир-Волинського староства (ф. 246), Луцького шкільного інспекторату (ф. 38), Луцької повітової команди поліції (ф. 45), Управління Служби Національної безпеки України у Волинській області (ф. 4666), фонди виконавчих комітетів обласної та районних Рад депутатів

трудящих (Р-4, Р-6, Р-356, Р-417, Р-432, Р-500, Р-777, Р-807, Р-977, 1056, Р-1198), Відділу по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі (ф. Р-919). Доповнюють уявлення про документи місцевих органів влади матеріали фондів Державного архіву Рівненської області: Рівненське повітове староство (ф. 30), Магістрат м. Рівне (ф. Р-31), Виконком Рівненської міської Ради депутатів трудящих (ф. Р-122), Здолбунівське повітове староство (ф. Р-156), Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих (ф. Р-204), Рівненське обласне статистичне управління Центрального статистичного управління УРСР (ф. Р-454), фонди районних виконавчих комітетів районних Рад депутатів трудящих (Р-456, Р-491), Відділ переселення виконкому Рівненської обласної Ради депутатів трудящих (1944–1955) (ф. Р-654), Управління служби безпеки України у Рівненській області (ф. Р-2771).

У фонді 271 Луцького нотаріального архіву та фонді 361 Луцького повітового земського суду (1797–1831), Луцького повітового суду (1831–1872) лежать документи юридичного характеру доби імперії, за якими прослідковуються процес набуття чехами земельної власності. Нотаріальні документи засвідчують колективний спосіб придбання чехами землі, перерозподіл її відповідно грошовим внескам, а на початку 1900-х рр. – подальший процес розширення їх земельної власності. Характерним є документ справи 158 опису 2 фонду 361, де міститься лист до Волинського губернатора (1871 р.) чиновника суду з проханням роз'яснення: чи вимагати від чехів с. Княгининок при складанні купчої кріпості посвідчення про підданство, здійснювати ці дії на користь лише чехів-російських підданих чи усіх чехів, які оселилися у маєтку [148, арк. 3–11].

Доба міжвоєнтя представлена звітами воєводи та воєводського управління, доповідні та звіти повітових староств про становище національних меншин, статистичні данні. Інформативним стали, наприклад, справи 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433 опису 1 фонду 46, які вміщують дані про національний

склад гмін, повітів воєводства, де знаходимо і повідомлення про численність чеських поселень, кількість чехів (1927 р.) [88–94]. Проаналізовано звіти про участь представників національних меншин у виборах та їх представництво у місцевих органах влади [112].

Волинське воєводське управління за завданням Міністерства внутрішніх справ регулярно здійснювало обстеження чеських поселень, особливо виділяючи питання про стосунки чеського населення з владою, українським і польським населенням та з «чинниками закордонними», як от у в жовтні 1926 р. і березні 1927 р. Таке датування вкрай важливе, як нам видається, оскільки саме напередодні, у 1925 р., була підписана державна угода між Польщею та Чехословаччиною. У наступні роки воєводське управління повторювало подібні обстеження, а особливо наполегливо це здійснювалось у 1937–1938 рр. Виняткове зацікавлення викликає справа 3866 опису 9 фонду 46: переклад польською мовою статті з чехословацького часопису «Народні лісти» від 1.12.1935 р. «Трагічна ситуація Чеської Матіци Шкільної на Волині в Польщі» [122]. В статті стверджується, що дії місцевої адміністрації воєводства «допомагають денаціоналізації» чеського населення, а отже можемо простежити оцінку національної політики польської влади з-за кордону, з боку зацікавленої сторони – Чехословаччини.

З-поміж документів органів місцевої влади, які лежать у регіональних архівах, цінним джерелом, за допомогою якого можна реконструювати процеси встановлення компартійного радянського режиму на Волині у 1939 р., передусім важливими вважаємо архівно – кримінальні справи, які містяться у фонді Р-2771 «Управління служби безпеки України у Рівненській області» та фонді 4666 «Управління Служби Національної безпеки України у Волинській області». Це справи, заведені органами НКВС на окремих представників чеської громади, котрі «створювали загрозу» для влади, їх датування – 1939–1944 рр. Архівно-кримінальні справи відкривають не тільки маловідомі факти,

але дозволяють відстежити методи діяльності репресивних органів, рівень освіченості їх кадрового складу, спроби протидії представників громади чехів.

Розглянуто та проаналізовано документи, які містяться у Держархіві Волинської області фонді Р-919 «Відділ по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі» та фонді Р-654 «Відділ переселення виконкому Рівненської обласної Ради депутатів трудящих (1944–1955 рр.)» Держархіву Рівненської області. Вони дають всебічну інформацію щодо діяльності організованих пунктів переселення та комісії з переселення у 1946–1947 рр. Переважно це: дані щодо кількості переселенців, залишеного майна, землі, посівів; повідомлення відділів з переселення до вищих органів влади УРСР, доповідні записки про хід переселення тощо. Змістовними та інформативними стали матеріали фондів виконавчих комітетів обласних та районних Рад депутатів трудящих Волинської та Рівненської областей щодо розселення та облаштування на територіях областей оптантів українців/русинів зі Словаччини. Документи засвідчують посилену увагу, з огляду на повоєнні руйнування, органів радянської влади до обліку та охорони чеських господарств, перерозподілу будівель для потреб державних органів влади, окремих її представників, виявляють реакцію оптантів на суспільно-політичну та економічну ситуацію в регіоні тощо.

Третю групу джерел складають установчі документи та ділова документація громадських організацій чехів означеного періоду: статuti товариств, програмові документи, кореспонденція, протоколи та ухвали зборів, списки членів товариств, звіти.

У Військовому історичному архіві Чеської Республіки розміщено у фонді «Союз чесько-словацьких товариств в Росії» («Svaz čs. spolků na Rusi») списки учасників з'їздів Союзу, статут товариства; звернення до російських владних структур та до військового керівництва; протоколи засідань праління товариства та списки колективних членів товариства, зокрема списки чеських поселень Волині. Згадані матеріали репрезентують політичні позиції чеської і

словацької громад на початку Першої світової війни, дають уявлення про зв'язок із закордонним чехословацьким рухом, виявляють роль у згаданих процесах представників громади волинських чехів.

Громадське життя волинських чехів міжвоєнної доби прослідковано за матеріалами регіональних архівів Волинської та Рівненської областей, де представлені статути громадських культурно-освітніх (Чеська Матиця Шкільна, «Клуб Чеський», «Чеська Бесіда») та спортивних організацій («Сокіл»), кооперативів та пожежних дружин, їх реєстраційні документи; статистика чисельності чеських шкіл, ділова та навчальна документація та їх діяльність. Найчисельнішою організацією міжвоєнного часу на Волині була Чеська Матиця Шкільна (1923–1939), документація якої свідчить, що вона утримувала школи, бібліотеки, інтернати для учнів, стала консолідуючим центром громади [128; 275; 277–282; 284–287], організовувала зїзди вчителів чеських шкіл [125], турбувалася про культурний розвой громади. В чеських поселеннях функціонували спортивне товариство «Сокіл» [273; 283; 299], добровольні пожежні дружини [260; 261; 264], «Клуби Чеські» [300]. За матеріалами фонду 18 «Луцька чеська приватна початкова школа» [51–56] проаналізовано анкети учнів школи, місце їх проживання, матеріальні статки родин, навчальні плани, навчальні предмети та особливості їх викладання.

Важливим у аналізі проблеми є матеріали фонду 38 «Луцький шкільний інспекторат» (Держархів Волинської області), за допомогою якого проаналізовано освітню політику Польської держави щодо чеського шкільництва, яке піддавалося тим самим утискам, що і українське. За справами 54 та 57 опису 1 прослідковано лінію уряду на закриття чеських шкіл; проблема мови викладання – за справами 52 і 53. Отже стає зрозумілим, що саме освітні питання, збереження мови турбували громаду чехів та, водночас, викликали занепокоєння польської влади.

Рівненський повіт мав у міжвоєннн одну із найчисельніших чеських громад, тому матеріали та документи фонду 30 «Рівненське повітове староство»

надзвичайно важливі у нашому дослідженні. Змістовними стали матеріали, що містяться у справі 930 опису 20. З метою аналізу становища чехів, зосереджено увагу на їх чисельності [288, арк. 8]; розселенні по гмінах; конфесійному факторі; функціонуванні культурно-освітніх товариств та кооперативних гуртків [288, арк. 9–31]. За «Донесенням команди поліції Рівненського повіту», де вміщено інформацію про «кооперацію чехів з українцями», досліджено зв'язки між українським та чеським громадськими рухами [288, арк. 36–37]. Проаналізовано «Реферат відділу безпеки Волинського воєводського управління «Чеська Матица Шкільна на Волині»» (1929 р. ?) [288, арк. 80–83], який є своєрідним підсумком обстежень чеських поселень та репрезентує роль та значення товариства. Автор реферату зазначив, що причини виникнення організації полягають «не в індивідуальній ініціативі окремих чеських осіб, а в ініціативі організаторів Чеської Матиці в Чехословаччині...Звідки і виникає тісний контакт осередків на Волині з подібною організацією в Празі». А далі підсумовано: «Члени Кіл ЧМШ діяльності політичної не здійснюють. Стосунок до польської влади лояльний. В колах групується народ переважно спокійний, дуже заможний і не виказує зацікавлень політичних, що показує лояльність чеської меншини» [288, арк. 83]. Звідкіля робимо умовивід: зацікавлення польської влади чеським громадським рухом містить політичні цілі.

Доповнюють джерела регіональних українських архівів архіви Чеської Республіки, де у Національному архіві фондї 1159 «Союз чехів з Волині, Жатець» (Svaz Čechů z Volyně, Žatec) картоні 104 поміщено матеріали Чеської Матиці Шкільної (інвентарні номери документів: 378, 379, 385, 386, 387–388) [436–440]. Вивчено та проаналізовано статут ЧМШ, протоколи зборів, правління товариства; документацію ланки ЧМШ в Рівному; книгу обліку членів товариства; каталог бібліотеки школи ЧМШ в Рівному.

З метою цілісного аналізу джерельної бази дослідження виділено також і матеріали військових формувань, які лежать у Національному архіві та

Військовому історичному архіві Чеської Республіки. Вони складають четверту групу джерел.

Вивчені та проаналізовані матеріали Національного архіву Чехії фонду «Союз чехословацьких товариств в Росії» («Svaz čs. spolků na Rusi»): статут та програма товариства; ділова документація; звернення товариства до владних інституцій Росії; протоколи зборів та засідань правління; списки Чеської дружини тощо. До прикладу, звернення Союзу чехословацьких товариств в Росії до військового командування демонструють зацікавлення російської влади у створенні військових чехословацьких з'єднань під керівництвом російської військової влади, окрім того звернення містили прохання про підданство [479; 504; 514; 516]. В картонах 5, 10, 25 розміщені списки чеських стародружинників, серед них – волинські чехи; документи щодо військово-полонених слов'янського походження та табору в Дарниці [521–525]. Їх аналіз склав основу уявлень про формування Чеської Дружини, участь в ній волинських чехів.

Матеріали з історії створення Чеської Дружини в Росії та списки російських стародружинників, стародружинників – росіян, стародружинників – кавалерів ордену Св. Георгія знаходяться у фонді «Чеська дружина» («Česka družina») [526–530]. Серед них зацікавлення викликає рукописний журнал з малюнками (автор не відомий) «З життя Чеської дружини в Росії» (Časopis «Ze života České družiny na Rusi») [527], який унаочнює процес створення військових національних формувань у складі армії Росії та демонструє процес політизації чеської громади в роки війни.

Повний масив матеріалів з історії чехословацьких військових з'єднань часів Другої світової війни та повоєнних років розміщено у фондах Військового історичного архіву: фонді 22 «Військова місія в СРСР (1940–1945 рр.)» («Čs. vojenská mise v SSSR»), фонді «1. čs. samostatný prapor v SSSR (1941–1943)» (1-й чехословацький окремий батальйон в СРСР (1941–1943)) та фонді СРСР-ІУ «1. čs. armádní sbor v SSSR (1943–1945)» (1-й чехословацький

армійський корпус в СРСР (1943–1945)). Проаналізовані документи вказаних фондів (накази, доповідні записки, кореспонденція, агітаційні листівки, різноманітні списки особового складу, прохання, мапи тощо) засвідчують створення та діяльність чехословацької військової місії в СРСР, призначення її представника в СРСР, дають уявлення про характер контактів із владними структурами СРСР, прослідковують хід формування чехословацьких військових з'єднань в СРСР [538–539].

У 1943 р. у м. Бузулуці Чкаловської області (нині – Оренбурзька область Російської федерації) формувалися чехословацькі військові з'єднання у складі армії СРСР. Документи фонду 1-го чехословацького окремого батальйону в СРСР (1941–1943) картону 1 демонструють остаточне формування цього військового з'єднання [537; 538]. Серед матеріалів фонду «1-й чехословацький армійський корпус в СРСР (1943–1945))» виявлено такі, що засвідчують поповнення його особового складу на Волині (F. 1. *čs. armadni sbor v SSSR (1944–1945). K. 30. Nabor do armády na Volyni*) [545], зокрема, абетковий список волинських чехів у складі з'єднання та список поранених волинських чехів (F. 1. *čs. armadni sbor v SSSR (1944–1945). K. 68. Abecední seznam volyňských Čechů v čs. vojsru v SSSR (1944–1945)*) [548]. Проаналізовано їх свідчення про участь у боях на фронтах. З огляду на зазначену тему, особливо інформативно наповненими є документи чехословацької військової комендатури в м. Рівне (F. 1. *čs. armadni sbor v SSSR (1944–1945). K. 68. Organizace čs. vojenské komendatury 1. čs. sbor v SSSR (23.05.1944)*), яка діяла у 1944–1945 рр. та здійснювала заходи по мобілізації волинських чехів, охороні їх поселень тощо [547–552]. Отож, за матеріалами військових з'єднань прослідковано процес їх виникнення, мета та основи діяльності, зв'язок із владними військовими структурами СРСР та його вплив на розгортання повоєнних процесів у незалежній Чехословаччині.

До п'ятої джерельної групи належать статистичні відомості. Це матеріали переписів, що проводилися в Російській імперії (1897 р.), Республіці Польща

(1921, 1931 pp.), СРСР (1926 р.), статистика населення західних областей 1939–1944 р., різного роду довідкових видань, як от Памятні книжки Волинської губернії, адресна книга «Весь Юго-Западный край», статистичні збірники міжвоєнного часу («Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej» [625–629], «Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego/pod red. S. Witkowskiego i S. Landy» (1939) [634], «Wołyń. Статистичний збірник»(1933) [633]. Видання вміщують різного рода статистику, що подавалася за різними принципами та підходами, збір даних здійснювався в різні хронологічно періоди тощо, однаке проаналізовані різнопланові статистичні відомості дозволяють прослідкувати динамічні зміни кількісного складу чехів, густоту їх розселення, демографічні процеси в середині громади, з'ясувати просторове розміщення переселенців, соціально-станову структуру, конфесійну приналежність, розгортання рееміграційних процесів.

Матеріали Першого Всеросійського перепису 1897 р., першого (1921 р.) та другого (1931 р.) переписів населення Республіки Польщі, статистичні дані 1939–1944 рр. уможливили з'ясування чисельності чеського населення, релігійної приналежності, соціальної структури, зайнятості і територіального розміщення в Західній Волині. Перший російський перепис подає найбільш вірогідне число чеських колоністів, впротивагу даним окремих царських чиновників [587–590]. Переписи 1921 [624] та 1931 років [617], проведені в Польщі, за системою обрахунків різнилися: перший здійснювався за національно-релігійною, другий – за конфесійною та мовною ознаками, а тому можемо спостерігати доволі значну різницю, зафіксовану переписами, що склала близько десяти тисяч осіб чеського походження у бік зростання станом на 1931 р. Для визначення Західної Волині як території компактного поселення чехів та території з найвищою чисельністю їх, використані дані перепису 1926 р., який відбувся в східній частині Волині. Статистичні дані 1944 р. про чисельність та національний склад населення Волинської та Рівненської

областей використаний нами для визначення чисельності чеського населення, що реемігрувало до Чехословаччини у 1947 р. Отож, статистичні дані та зроблені на їх основі обрахунки дозволили відслідкувати динаміку чисельності чеського населення Західної Волині протягом означених хронологічних меж.

Доповнюють картину життєдіяльності чеської общини джерела шостої групи – матеріали періодичної преси, що є своєрідним джерелом, зважаючи на суспільно-політичну ситуацію в той чи інший аналізований часовий відрізок, політичну заангажованість редакції або власника часопису, характер опублікованих матеріалів тощо. У Києві коштом Чеського добродійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського 1906 р. почав виходити часопис «Ruský Čech» (Руський чех, 1906-1911 рр., Київ), засновником та видавцем якого був чех із с. Семидуби (нині – Рівненська область), волинський поміщик і власник готелю «Прага» в Києві Вацлав Вондрак [505–509]. Публікувалися також «Čechoslovan» (Чехослован) (В. Швіговський, 1911–1914 рр.), «Čechoslovák» (Чехословак) (В. Швіговський, О. Валдманн, Б. Павлу, Ф. Заплетал, Київ – 1915–1917 рр.; Москва – 1917–1918 рр.). Публікації часописів початку століття та Першої світової війни, проаналізовані в дисертації, позначають відновлення процесів самоідентифікації волинських чехів, їх політичну активізацію у порівнянні із попередніми роками імміграції, коли внаслідок русифікації та обмежень вони втрачали етнічну свідомість.

Важливими для дослідження стали проаналізовані публікації офіційної преси Російської імперії, зокрема газети «Киевлянин» та журналу «Волинские епархиальные ведомости», які створили підґрунття для аналізу політики російських владних структур щодо чехів. Друкований орган Волинської православної єпархії «Волинские епархиальные ведомости» (1867–1917) в неофіційній частині, яка складалася з двох відділів: єпархіальний літопис та різне, поміщав замітки про релігійне життя, зокрема чехів та німців. Публікації не лише інформували про конкретні події, але і засвідчували офіційну позицію

державної церкви Росії щодо навернення чехів у православ'я [638; 639; 640–642; 645; 647; 648; 650].

«Киевлянин» демонстрував офіційну позицію влади щодо ситуації в краї. Так, у 1869 р. за номером 121 видрукував чи найперше повідомлення про оселення чехів у Південно-Західному краї. Відзначено, що на початку Першої світової війни газетні повідомлення про внутріполітичне становище у воюючих державах [658, с. 3], мобілізацію в імперії Габсбургів та реакцію на неї з боку чехів [659] подають офіційний погляд на розгоряння війни, носять агітаційний характер, впливаючи на соціум, зокрема на чеську спільноту, формують погляд на чехів як прихильників ідеї «слов'янської єдності» [661; 662].

У архівах Волинської та Рівненської областей, Національному архіві Чеської Республіки зберігаються примірники часописів «Ruský Čech» (Русский чех), «Čechoslovák» (Чехословак), «Hlas Volyně» (Голос Волині), «Krajanské listy» (Краянська газета), «Hlasatel» (Проповідник). Часописи «Ruský Čech», «Čechoslovák» демонструють діяльність культурно-освітнього товариства ім. Я. А. Коменського, а в роки Першої світової війни через їх публікації – прослідковуємо процес заснування Союзу чесько-словацьких товариств в Росії та формування Чеської дружини. Серед названих часописів проаналізовано також публікації «Hlas Volyně», «Krajanské listy», міжвоєнних чеських газет Волинського воєводства. Засвідчено в публікаціях високий рівень господарського розвою та культурно-освітньої діяльності чеської громади, а від другої половини 30-х рр. ХХ ст. простежуємо перелом у політичних настроях частини чеської меншини, що, на нашу думку, пов'язано із загостренням зовнішньополітичних відносин між Польщею та Чехословаччиною.

Товариство волинських чехів (SČV – «Союз чехів з Волині»), що утворено ветеранами корпусу Л. Свободи, друкувало часопис «Věrná stráž» (Вірна страж) (1946–1952 рр., м. Жатець) [666]. Проаналізовано «Описи чеських поселень Волині», які складалася зі спогадів чехів-реємігрантів, і

розміщені у постійній рубриці часопису за 1949–1951 рр. Після 1989 р. діяльність товариства оновилося й розпочався друк нового часопису-місячника «Zpravodaj» (Вісник) (із 1991 р.), який так само, як і попереднє видання, не лише знайомить читача зі справами товариства, але й продовжує традиції видруку спогадів та історичних описів життя волинських чехів, тому такі публікації також містять необхідну для дослідження інформацію.

Доповнюють джерельну базу публікації в друкованому органі Чехословацького закордонного бюро в Празі «Naše zahraničí» (Наше закордоння) [1248 –1254]. Журнали «Legionářský směr» (Легіонерський напрям) [753; 788; 7924 793; 798], друкований орган Союзу легіонерів Чехії, «Historie a vojenství» (Історія і воїнство) [824; 825] періодично видрукують нариси та спогади про військові дії часів Першої та Другої світових воєн. Проаналізована преса та публіцистика дають підстави стверджувати, що вміщений там матеріал розкриває обрану тему та подає додаткові характеристики життєдіяльності чехів на Волині та сформовану у них історичну пам'ять про Волинь, доповнюють дослідження й «олюднюють» фактологічний матеріал, дають основу для створення групового портрету волинського чеха.

Документи особового походження (щоденники, спогади, мемуарна література) несуть винятково важливу інформацію особового характеру: описи повсякденного життя громади чехів, звичаїв, традиційної кухні, наводяться факти, що демонструють стосунки чехів із місцевими українськими селянами, містять сюжети про рееміграцію та переселення із Словаччини тощо. Вагомим й інформативним джерелом для вивчення зазначеної теми є опубліковані спогади волинських чехів Й. Томана – Томанека [831], М. Масопуста [808], Й. Рейзека [809]. Багатими на фактичний матеріал та важливими у спростідуванні відносини між радянськими владними структурами та лондонським урядом Чехословаччини є спогади дочки генерала Л. Свободи Зої Клусакової-Свободової, серед спогадів свідчення про розгортання чехословацького військового з'єднання на території СРСР [1026]. Змістовним

підґрунттям дослідження стали також спогади волинських чехів, зібрані автором у Луцьку протягом 2009–2017 рр. [81–816], спогади чехів – реемігрантів, опубліковані в останні десятиліття [817–819; 823; 825; 826; 828; 830].

На особливу увагу заслуговують спогади реоптантів С. Крушка та М. Шкурли, оскільки в них прослідковуються наративи, які реконструюють повоєнний час та оптацію, і є відображенням не лише їхнього особистого досвіду (почасти травматичного), а досвіду усієї переселенської спільноти та місцевих мешканців. Спогади про переселення концентруються навколо сюжетів про «дуже довгу дорогу», розбиті залізничні станції, непристосовані вагони для переїзду, прибуття на нове місце та перші враження пов'язують із групами біженців та волоцюг, труднощі облаштування, що вплинуло на сприйняття переселенцями «нового життя», пізніше викликало думки про повернення [807–835].

Натомість, спогади волинських чехів пов'язуються із пам'яттю про батьків, які поховані на Волині, дитячими роками, «смачними вишнями», що створює в їх пам'яті образ «малої» батьківщини. Втім, свідчення про роки Другої світової війни у переважній більшості містять спогади про руйнації та грабунки, про «бандитів», загибель односельців. Особливого характеру набули спогади волинських чехів про обставини подій 1943 р. на Волині, які носять певною мірою відбиток радянської агітації, оскільки публікувалися у період 50–70-х рр., панування т. зв. «народної демократії» в Чехословаччині. Негативні нарації про українських повстанців, які потребували продуктів, одягу, намагалися мобілізувати чеську молодь до своїх загонів, викликані саме такими впливами. На наше переконання, спогади волинських чехів базувалися на їх оцінці дій повстанців як «бандитських», оскільки ті для чехів були «чужими», «не своїми» (порівняймо забезпечення чехами чехословацького корпусу Л. Свободи у 1944 р.). З іншого боку, повстанці могли «отримати»

більше провіанту саме у заможних чехів, бо «свої» українці постачали їх переважно добровільно і на загал були біднішими.

Таким чином, джерельна база є достатньою для вивчення та аналізу проблеми. Вона представлена різновидовими джерелами писемного характеру. Основний масив джерел з теми виявлено в архівах України та Чехії. Критично проаналізовано збірники документів і матеріалів, статистичні видання, мемуари. Аналіз джерельної бази засвідчує, що деякі аспекти життєдіяльності волинських чехів потребують глибшого розкриття (репресії щодо чеського населення, участь у Русі опору в роки Другої світової війни, оптація 1946–1947 рр., біографії окремих представників громади). Відтак комплексне відтворення життєдіяльності чеської общини Західної Волині вимагає систематизації та аналізу всього спектра джерел та наукової літератури й написання окремого спеціального комплексного дослідження.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предмет дослідження та поставлені в ньому задачі детермінуються теоретико-методологічними засадами. Аналіз різних аспектів життєдіяльності чеської громади, що розглядаються в роботі, передбачає визначення його параметрів, вироблення підходів та критеріїв до оцінювання кожного з них, методологічних засад та обрання методів і методик історичного пошуку. Методологія та обрані дослідницькі методи дисертації націлені на реконструкцію складного і багатогранного історичного явища етнічної громади чехів в Західній Волині, що існувала тут впродовж другої половини XIX – середини XX століть, і окреслюються науковою проблематикою дисертації. Проблемні питання історії іммігрантських груп в іноетнічному середовищі потребують також визначення основних критеріїв та понять, які конкретизують предмет дослідження.

Різні аспекти еміграційного руху та життєдіяльності волинських чехів, їх участі/не участі в громадсько-політичних рухах, у військових формуваннях, фактори їх повернення на батьківщину досліджено на емпіричному та теоретичному рівнях, сукупність методів яких забезпечили поетапну послідовність та повноту дослідження. Емпіричний рівень передбачав відображення об'єкта з позицій зовнішніх його зв'язків і відносин: збір фактів, первинне їх осмислення та узагальнення, опис дослідних даних, систематизація і класифікація історичних джерел згідно зазначеного предмета дослідження, мети та завдань. Теоретичний рівень – відображення предмету дослідження, йому властивих відзнак з точки зору присутніх зв'язків та закономірностей, що постали в результаті обробки емпіричних даних, на основі формулювання суджень та обґрунтування оцінок, узагальнень та висновків щодо основ існування та функціонування окремої етнічної групи в умовах поліетнічного та

поліконфесійного соціуму, засобів та методів збереження нею етнічної ідентичності. Емпіричний та теоретичний рівень пізнання тісно взаємопов'язані, оскільки емпіричне пізнання здобуває нові знання, стимулюючи подальший розвиток теорії, а теоретичне дослідження відшукує підтвердження правильності своїх результатів в емпіричному, проте ці рівні різняться за методами, що використовуються.

Складниками методологічного інструментарію виступають методи пізнання, принципи дослідження та термінологічний апарат. В основу методології дослідження покладені принципи історизму та системності, багатфакторності, наукової неупередженості та наступності, дотримання яких уможлиблює виявлення та комплексне дослідження джерел, дотримуючись їх історичного контексту. Під принципом історизму розуміємо розгляд усіх процесів суспільного життя, подій, фактів, явищ у їх логічному розвитку, у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості; усякий предмет історичного дослідження має розглядатися у взаємозв'язку всіх його елементів і в його зовнішніх зв'язках з позицій їх змінюваності в просторі і часі, що включає періоди поступової еволюції і різких структурних перебудов. У нашому випадку принцип є присутнім при визначенні комплексу причин та факторів еміграції чеського населення з Моравії та Богемії на територію Волинської губернії, адаптації та формуванні засад співіснування у місцевому неоднорідному соціумі при збереженні етнічної ідентичності. На основі згаданого принципу простежено етапи чеської імміграції в Західній Волині, формування її культурного і соціального простору, його перетворення, та виявляючи трансформації державних режимів (спочатку російського, потім – польського, зрештою – радянського), з'ясовувано рівень змінюваності самоідентифікації волинських чехів як індивідуальної, так і колективної.

Принцип опірності на історичні джерела використовували як засадничий у дослідженні, коли окремі факти, події приклади, узагальнення та висновки

мали опертя на різнорідну джерельну базу, що опрацьовувалася за допомогою критичного аналізу.

Принцип об'єктивності передбачав інтерпретацію фактів у їх справжньому змісті, явища розглядаються у їх якнайширшій різноманітності, подолання суб'єктивних помилок і впливу інтересів, не пов'язаних із досягненням наукової істини. Принцип уможливив представлення різних відгуків на присутність чеських іммігрантів у місцевому соціумі, владних структурах та культурному середовищі. Важливим стало дотримання принципу об'єктивності у частини дослідження участі/неучасті чеського населення у конфлікті 1943 р. на Волині та наслідків цих процесів, що впливали на адаптацію волинських чехів після рееміграції на батьківщину. Це дало змогу сформулювати комплексне власне уявлення про чеську громаду Волині у умовах етносоціокультурних трансформацій.

Принцип багатofакторності передбачав формування та аналіз комплексу факторів (економічних, політичних, релігійних, військових, зовнішніх), що визначали основи життєдіяльності чеської громади та мали різноплановий вплив на неї. Усякий предмет історичного дослідження, за принципом системності, має розглядатися у взаємозв'язку всіх його елементів і в його зовнішніх зв'язках, а тому явище чеської громади розглянуто як цілісний об'єкт. Принцип наступності розглядався як засіб прослідкування етносоціальної державної політики, зокрема і стосовно чеської меншини, та використовувався у дослідженні для визначенні перспектив повернення чехів на батьківщину.

Для досягнення мети та вирішення завдань використано комплекс методів загальнонаукових та спеціальних. Методом вважаємо прийом або систему прийомів, способів, правил, що застосовуються для успішного вирішення пізнавальних задач, способів пізнання явищ природи та суспільного життя. Комплексний характер дослідження, вивчення основних аспектів теми завбачали поєднання загальнонаукових та спеціальних історичних методів,

разом з тим розгляд економічних, культурно-освітніх та політичних площин питання зумовило використання принципу доповнення методів, а отже уважали за потрібне залучити методи галузей знань як от історія, політологія, демографія, етнологія, економіка, культурологія. Разом з тим, структура роботи, що утворює окремі конструктивні елементи за системою «передумови – перебіг – наслідки», передбачала застосування як загальнонаукових, так і спеціальних методів, отож виявилася можливість використання окремого комплексу методів для аналізу та осмислення кожного елементу дослідження в динаміці, чим зумовити його повне розкриття.

Важливими у роботі були загальнонаукові методи, які достатньо широко класифікуються: за Білухою М. Т. – аналіз і синтез, дедукція та індукція, аналогія і моделювання, абстрагування і конкретизація, системний аналіз [841, с. 57–62]; за Крушельницькою О. В. – традиційні і сучасні [846, с. 87]. До традиційних віднесено аналіз та синтез, індукція та дедукція, спостереження, порівняння та аналогія, абстрагування та узагальнення, метод експерименту, а до сучасних (модерних) методів – моделювання, системний, формалізації, ідеалізації. Існують також інші класифікаційні характеристики методів загальнонаукового характеру.

Метод аналізу і синтезу. Аналіз полягав у вивченні предмета або явища шляхом мисленого або практичного розчленування (розкладання) його на частини, кожна з них аналізується окремо в межах єдиного цілого. Отож, було виокремлено фактори еміграції чеського населення, чинники, які визначали політику держав щодо чеських іммігрантів та форми її реалізації, означено форми економічного та громадського життя, методи та інструменти збереження чехами ідентичності, увиразнено процеси формування чехами власних засад співжиття в умовах «іншого» / з «іншим» соціумом. За допомогою синтезу, що передбачав вивчення об'єкта в його цілісності, в єдності й у взаємному зв'язку його частин, проаналізовані елементи зведені до комплексу, що дало змогу створити цілісне уявлення про громаду волинських чехів в усіх площинах.

Метод індукції полягає у побудові логічних конструкцій, які ведуть від знання окремих фактів до знання загального (аналіз фактів). Дедукція – метод переходу від знання загальних закономірностей до окремого його прояву (аналіз понять). Цей метод позначився протягом усієї дослідницької роботи над темою від зібрання масиву джерел з історії волинських чехів до текстового опису, коли аналіз та оцінки окремих фактів та явищ дали можливість узагальнити умовиводи та визначити основні закономірності формування та функціонування окремої етнічної групи чехів в переважаючому кількісно іноетнічному соціумі в умовах трансформації політичних режимів. При тому відстеження суспільних практик громади волинських чехів уможливило виявлення загальних рис національної політики держав, в територіальних межах яких перебували землі Волині впродовж означеного періоду, водночас з'ясувати окремі характеристики такої політики стосовно чеського населення зокрема.

Системний метод, що використовувався з метою створення цілісного уявлення про волинських чехів як етносоціокультурний феномен, передбачав розчленування цього складного соціального утворення/явища, вивчення взаємодії між його окремими елементами (індивідами) та з оточуючим його зовнішнім світом (соціумом, виробництвом, державними структурами, природнім середовищем). Системний аналіз дозволив розкрити компоненти економічного та культурно-освітнього життя громади, виявити ознаки формування своєрідних, відмінних рис менталітету чехів, які виокремлювали їх проміж місцевих мешканців, так і означили їх самобутні прикмети як волинських чехів. Метод системи наближується до методу структуризації, деякі дослідники також вказують на використання системно – структурного методу.

Методи етнології уможливили виділення та означення способів збереження етнічної ідентичності чехами Волині, дозволили дослідити формування рис особливої регіональної моделі ідентичності. З іншого боку залучалися методи економічних знань, без яких не можливо з'ясування питань господарського характеру тощо.

Загальнонаукові методи в історичних дослідженнях є підґрунтям використання спеціальних історичних методів. Методи історичної науки дозволили виявити та проаналізувати причини та фактори імміграції чехів на територію Російської імперії, прослідкувати еволюцію та особливості державної політики (Російська імперія, Друга Річ Посполита, СРСР) у сфері національного питання впродовж означеного часу, відстежити роль міжнародного фактору у життєдіяльності волинських чехів, прослідкувати долю окремих представників громади та узагальнити характерні ментальні риси чехів Волині.

Спеціально-історичні, або загальноісторичні, методи дослідження – є поєднання загальнонаукових методів, спрямованих на вивчення об'єкту історичного пізнання, враховують особливості цього об'єкту, виражені у загальній теорії історичного пізнання. Історична реальність характеризується низкою загальних рис, і тому можна виділити основні методи історичного дослідження. До числа основних загальноісторичних методів наукового дослідження належать: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. В останні десятиліття сформувалися нові методи та напрямки історичних досліджень та «оновилися» вже відомі: нова біографіка, мікроісторія, усна історія, історія повсякденності тощо. При використанні того чи іншого загальноісторичного методу застосовувалися й вже згадані загальнонаукові методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція ін.).

Для визначення причинно-наслідкових зв'язків та встановлення закономірностей подій, явищ та процесів використано історико-генетичний метод. Сутність його полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, дозволяє наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження, коли історичне явище відображається у найбільш конкретній формі. Пізнання йде послідовно від одиничного до особливого, а потім – до загального. За природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою вираження

інформації – описовим. Генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Метод періодизації (діахронний метод) – це свого роду систематизація, з умови якої процес чи явище розглядалися у вигляді певних послідовно розгорнутих етапів, що відзначаються особливостями, які обрані за принцип побудови періодизації, яка «позволяет глубже понять ход исторического процесса в рамках исследуемого объема данных, упорядочить факты, дает возможность держаться естественной канвы изложения» [860, с. 391–392].

Йдучи за структурними складовими роботи та використовуючи водночас метод періодизації, з'ясовано історичні передумови еміграції чехів з Моравії та Богемії, цілі, характер, засоби та наслідки політики держави щодо громади чехів, їх реагування на зміни статусу та економічного становища, адаптаційні характеристики, вияви індивідуального та колективного занепаду та відновлення процесів самоідентифікації себе як представників чеського етносу. Визначено другий етап імміграції, що охарактеризований як доба виразного збереження ідентичності у умовах асиміляційної політики Другої Речі Посполитої та прослідкованим за допомогою аналізу різнотипних джерел посиленням економічної складової життєдіяльності чехів в Західній Волині. Історико-генетичний метод дозволив окреслити зрештою і третій етап чеської імміграції, позначений в процесі дослідження як підсумковий, що прослідковує тяглість прагнень чехів до повернення та завершується рееміграцією.

Джерела, що є основою дослідження, та історіографію проаналізовано за допомогою методу критичного аналізу. Сутність його полягає у критичній роботі із джерелами, які подають різноманітні за характером, об'єктивністю, повнотою тощо повідомлення, що утруднює їх систематизацію, обробку, аналіз. А тому критичний аналіз застосовували для перевірки, підтвердження, уточнення окремих фактів чи свідчень. Так, наприклад, аналізу та зіставлення

потребували статистичні дані про кількість емігрантів в окремі послідовні періоди імміграції, уточнення проведено у питанні виникнення та діяльності Чехословацького національного об'єднання, перевірка та з'ясування вимагали також питання репресій радянського політичного режиму проти чеського населення з 1939 по 1941 рр., почато перевірку та підтвердження участі/неучасті волинських чехів у конфлікті 1943 р. на Волині.

Проблемно-хронологічний метод використаний з метою поділу предмету дослідження на окремі складові та розгляду їх в хронологічній послідовності. Його залучення допомогло визначити окремі періоди імміграції волинських чехів за проявами причинно-наслідкових зв'язків, суттєвими рисами економічного поступу та ознаками громадсько – культурного життя. Згаданий метод уможливив вияв сукупних відзнак для окремих етапів та усієї доби перебування чехів на Волині.

Метод аналогії, який допоміг у виявленні загальних рис чеської колонізації територій імперії та законодавства Росії стосовно переселенців, водночас дав змогу провести порівняльний аналіз соціальної стратифікації, особливостей релігійної орієнтації та рівня адаптації до нових умов проживання представників різних етносів, зокрема чехів та німців. Проте, метод аналогії не достатній для виявлення повторюваності явищ чи ознак, в такому разі потрібно використовувати порівняльний метод, що полягає не тільки у співставленні діахронних станів об'єкта вивчення, але може використовувати різні види порівнянь (індивідуалізуючи порівняння, варіативні порівняння тощо). Саме порівняльний метод найчастіше використовують дослідники історичної антропології.

За допомогою ідеографічного методу можливим став опис явищ, подій, окремих процесів та фактів, що сформували уявлення про життєдіяльність чеської громади Волині протягом означеного періоду. Індивідуальний характер об'єкту вивчення потребує певних мовних засобів вираження, так само кожна подія розглядається у взаємозв'язку із іншою, що в свою чергу потребує опису.

Образ суб'єкта історичної дії (індивідуальний чи колективний, позитивний чи негативний) може бути лише описовим. Метод ідеографіки уможливив унаочнення об'єкта і суб'єкта дослідження.

Порівняльно-історичний метод є найбільш застосованим у історичних дослідженнях, умовою якого є аналіз однопорядних подій і процесів. Такий метод можливо застосовувати в тому випадку, коли буде охарактеризований об'єкт вивчення, доки не буде подана вичерпний опис ознак, рис, властивостей об'єкту. Тому використанню порівняльно-історичного методу передують застосування до об'єкту вивчення методу ідеографіки. А, отже, вдалися до описів, наприклад господарських та громадських практик волинських чехів, означили їх риси, динаміку розвитку, пріоритети, на основі чого можливим стало проведення порівняння із діяльністю представників німецької громади Волині, визначення спільних та відмінних їх ознак на різних етапах еволюції чеської громади.

Важливими з огляду на проблему дослідження виявилися методи мікроісторії та історії повсякдення. Мікроісторичні дослідження мають достатньо специфічне предметне поле. Перш за все, це – людина, що називається «маленькою», пересічний член соціуму, те, як він реагує на зміни, події, соціальні «катаклізми» і як вони відображаються на змінах в його приватному житті, реакції людини на такі зміни (почуття, думки, дії). Н. Пушкарьова з цього приводу пише, що людина роздумує «...решилася на необычный поступок или быть конформным, попробовать новое или уклониться от него? ...Историка повседневности интересует, как это происходит». І далі: «В центре внимания истории повседневности – комплексное исследование образа жизни и его изменений у представителей разных социальных слоев, их поведения и эмоциональных реакций на жизненные события» (мова оригіналу) [1172, с. 9–10].

Методи мікроаналізу передбачають водночас вузьку географічну і часову локалізацію, що і властиво обраному об'єкту дослідження. Волинські чехи – не

чисельна, порівняно із місцевим українським населенням або іммігрантами – німцями, етнічна група, представлена різновіковими її членами, що належали до різних професій, різних статей, з різним рівнем освіченості тощо. Тому подієва історія родин волинських чехів, їх повсякденне життя, турботи, пристосувальні (адаптаційні) засоби, їх стосунки всередині громади та зовні, визначення лідерів та пріоритетів, – усе стало предметом опису та аналізу, на основі яких приходимо до висновку про можливість в умовах іноетнічного, поліконфесійного соціуму, що переживає етносоціокультурні трансформації, формування нового ціннісного комплексу та збереження етнічної ідентичності.

Хоча вчені ще не дійшли спільної думки стосовно методів історії повсякдення, однак історики повсякдення намагаються сформулювати уявлення про оточуючий світ «героя», його як особу в означеній життєвій ситуації, активного учасника подій на фоні соціуму. Історики намагаються розібратися, наприклад, що та чи інша особа («герой» оповіді) розуміє під усталеними поняттями, наприклад «мир», «війна», «вони», «ми», «справедливість», «ворог», і як їх інтерпретувати стосовно того чи іншого історичного періоду. У центрі дослідження не тільки і не стільки побутові характеристики та етнографічні ознаки, а життєві проблеми та їх обдумування тими, хто живе поряд чи хто жив до нас, способи вирішення нагальних проблем, моделі відносин з рідними, сусідами чи ворогами, а відтак і ментальних рис того чи іншого індивіда чи колективу.

Подібні підходи видаються важливими, оскільки необхідним було виявити реакції нового для чехів соціуму на їх присутність, як сприймалася еміграція самими колоністами, як поставали їх відносини із владою, як зберігається їх пам'ять про батьківщину, що вони думають про місце їх оселення – Волинь. Це можливо було здійснити за допомогою такого роду джерел, як етнографічні описи, еґо-документи (листи, щоденники, мемуари тощо), біографії, спогади, усні свідчення, література волинських чехів тощо, що є не звиклим зібранням фактів, а створенням нового комплексу емпіричного

матеріалу, який утворює т. зв. джерела «вторинного» характеру. Значне місце серед таких джерел займають так звані «Хроніки», що являють собою мемуарні записи чи історії окремих чеських волинських поселень, складених мешканцями цих колоній або їх нащадками на основі записаних спогадів, які вивчалися за допомогою критичного методу та врахуванні суб'єктивного характеру подібного роду джерел. Увагу зосереджено також на проведенні опитувань (методика інтерв'ю), використаний інструментарій порівнянь, застосування реконструкції досвіду окремих індивідів із залученням фрагментів усної історії та мемуарів для осмислення та аналізу суспільно-політичних та етносоціокультурних процесів, явищ і подій, що протікали в Західній Волині в другій половині XIX – середині XX ст.

Звернемося до термінологічної та понятійної частин, які є складовими теоретико-методологічних засад дослідження.

Концептуальним для розкриття теми є етнімічна назва «волинські чехи». Волинськими чехами позначають групу чеського населення, що іммігрувала на територію Волинської губернії Російської імперії у 60-х роках XIX ст., на відміну від інших чехів, що направлялися для оселення у південні українські землі та чорноморське узбережжя Кавказу, а отже характерною рисою імміграції чехів була локалізація на території Волинської губернії, тоді як в межах інших губерній чехи оселялися дисперсно. Поряд з тим, на відміну від інших груп колоністів, волинські чехи оселилися в регіоні за приватною ініціативою, отримали легітимізацію свого становища через постанову комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Волыни») (10 липня 1870 р.), що передбачала низку пільг, вирізнялися проміж інших колоністів, зокрема і чеських.

Волинських чехів в названому документі позначено як колоністів, як і інших іноземців, що іммігрували в імперію та заснували колонії або оселялися поряд із місцевими мешканцями. Ще за Катерини II увійшов у дію указ 1763 р., за яким «1. Усім іноземцям дозволяємо в Імперію Нашу віжджати і селитися, до

хто забажає, в усіх Наших Губерніях...»[571, с. 18–22; 819, с. 10]. Російський вчений О. Садохін визначає колонізацію (лат. *colonia* – поселення) як «1) заселення і господарське освоєння пустуючих і окраїнних земель своєї країни («внутрішня К.»); 2) заснування колоній, поселень за межами своєї країни («зовнішня К.»)» [856, с. 64]. Таким чином, чеських поселенців зараховано до числа колоністів, які переселилися на терени імперії, уривок із імператорського указу також позначає колоністів, як тих, що «в'їжджали» (в'їжджали). «Колонією», отже, називають поселення переселенців з іншої держави [838]. Колонія, за А. Садохіним, «обособленное поселение переселенцев из другой страны или области». Оскільки чехи не мали своєї держави в добу середини ХІХ ст., а чеські землі знаходилися в межах території імперії Габсбургів, то означення «колонізації» вважаємо правильними в частині «2)» [856, с. 64].

«Колоніст – член або мешканець колонії той, хто колонізує або осідає в новій країні» – стверджують англomовні видання Меріам Вебстер (Merriam-Webster Dictionary), Словник англійської мови Коллінза (Collins English Dictionary – Complete and Unabridged), словник коледжа Вебстер (Random House Kernerman Webster's College Dictionary), «Словарь американського (культурного) насліддя» (American Heritage Dictionary) [1321; 1314; 1323; 1309].

Позначення «колоністи», таким чином, закріплювалося за волинськими чехами як такими, що оселилися за межами своєї етнічної території [847, с. 44], засновували поселення (колонії) і у відповідності із постановою «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Волыни») отримали сприяння з боку російської держави.

За сучасними трактуваннями волинські чехи були мігрантами. А отож, звернемо увагу на процес руху населення, який позначається терміном «міграція», а його учасники – «мігрантами». Термін «міграція» (лат. *migratio* – переселення), пояснюється у політологічному енциклопедичному словнику, як

процеси просторового переміщення, переселення людей, трудових ресурсів, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на постійно чи на певний час [851, с. 389]. Довідникове видання Інституту законодавства Верховної Ради під упорядництвом О. Л. Копиленка подає наступне визначення: «Міграція – процес переміщення населення як через міжнародні кордони, так і всередині держави. Це переміщення незалежно від тривалості, складу та причин і включає поняття міграція біженців, переміщення осіб, які зазнали виселення, та економічних мігрантів» [850, с. 257].

«Словник англійської мови» (Dictionary of the English Language, 2016) подає лаконічне визначення міграції як «1. акту або різновиду переміщення; 2. група, яка мігрує разом» [1309]. Таку саму дефініцію міграції подано в Словнику англійської мови Коллінза (Collins English Dictionary) та інших англомовних словникових виданнях [1314]. «Енциклопедичний словник археології» (Encyclopedic Dictionary of Archaeology) трактує імміграцію як «рух людських популяцій з одного району до іншого, як правило, призводить до культурного контакту» [1313], а отже заувага здійснена стосовно адаптації переселенців.

До визначень поняття «міграція» вдаються значне число сучасні вчених, політологів, соціологів, юристів, істориків. А. Хомра під міграцією населення розуміє «територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання» [978, с. 7]. В «Юридичній енциклопедії» Л. Тихомирової і М. Тихомирова знаходимо визначення та класифікацію міграцій: «Міграція – переселення, переміщення населення: всередині країни – внутрішня міграція населення, з однієї країни до іншої – зовнішня міграція населення» [861]. Юридична енциклопедія (голова реколегії Ю. Шемшученко) дає наступне формулювання: «Міграція – це переміщення осіб через кордон тих чи інших територій у межах однієї країни або з однієї країни в іншу зі зміною постійного місця проживання назавжди або на тривалий час» [859, с. 641]. До визначення «міграції» залучає спонукальні фактори Т. Драгунова, тому суть міграції вона

розуміє як «переміщення людей між населеними пунктами, регіонами, країнами, зумовлене економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками і пов'язане зі зміною на різні терміни місця проживання» [1113, с. 73]. В. Шелюк пропонує дещо ширше визначення міграції: «Міграція – це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселеннями та інші види переміщень» [1196, с. 46–47]. Ю. Римаренко визначає термін, додаючи часові рамки процесу, міграцією населення вважає «переміщення людей (мігрантів) через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час» [848, с. 740]. Окремі дослідники увиразнюють визначення поняття «міграція», розглядають цей процес у поєднанні із етносоціальними та економічними характеристиками. В. Моїсеєнко [1338, с. 130–140], О. Піскун стверджує, що міграція нерідко пов'язана з різкою зміною соціуму та політико-правового оточення [854, с. 40]. О. Малиновська вважає міграцію процесом, тобто сукупністю подій, а саме – фактів вибуття, прибуття чи переселення та виокремлює три стадії: початкову, коли формується готовність до зміни місця проживання, основну – власне переїзд, завершальну, впродовж якої відбувається адаптація та інтеграція мігранта за новим місцем проживання [853, с. 450].

В науковому світі існують різні підходи до класифікації поняття «міграція». Розрізняють внутрішню міграцію, тобто переміщення людей у межах однієї країни (наприклад, із села до міста), і зовнішню, що передбачає рух населення через державні кордони. За часовими ознаками розрізняють міграцію постійну (безповоротну), тимчасову, сезонну, мятникову та епізодичну. О. Палагнюк зауважує: міграція є явищем, що здійснюється одночасно і в часі, і в просторі [1154, с. 37–40].

За формами реалізації міграція поділяється на організовану (переважно з ініціативи державних органів) та неорганізовану (стихійну). Залежно від того, чи переміщення людей відбувається за їх бажанням, чи ні, міграція буває

добровільною або примусовою. З юридичного погляду різнять легальну (офіційну) і нелегальну міграцію. За причинно-наслідковими ознаками поділимо міграцію на таку, що викликана політичними причинами, економічними та соціальними факторами; переміщення населення внаслідок військових дій, стихійних лих; індивідуальну та колективну. Якщо в процесі міграції, зауважує О. Садохін, беруть участь представники однієї етнічної приналежності, то така міграція носить характер етнічної. Розрізнять міграцію внутрішню (переміщення етнічних груп в межах однієї етнічної території) та зовнішню (переселення з однієї етнічної території на іншу) [846, с. 84].

В «Українській радянській енциклопедії» зазначається, що «Все перемещения относительно каждой территории состоят из притоков выбытия (эмиграция) прибытия (иммиграция)». Також зазначено економічну (трудова) еміграцію як наймасовішу [1119, с. 457; 1193, с. 460; 856, с. 177]. Визначення еміграції (лат. *emigration* – виселення, виїзд) таким чином переважно зводяться до наступного: еміграція – це добровільне або вимушене переселення з батьківщини чи з однієї країни в іншу для тимчасового або постійного перебування [845, с. 130; 856, с. 177; 1193, с. 460].

Емігранти, що виїхали з батьківщини та в'їжджають на територію свого оселення позначаються як іммігранти. Імміграція (лат. *immigratio* – вселятися) сучасними дослідниками визначається як процес зміни місця проживання, що означає їх в'їзд (вселення) для постійного або тимчасового проживання на територію іншої держави [856, с. 54; 849, с. 65–66; 1193, с. 242]. В «Енциклопедії історії України» міститься доповнення до вже згаданих визначень поняття «імміграція», а саме : «...2) іноземці, які оселилися у певній країні на постійне або тимчасове проживання. Історично імміграція в окремих випадках відігравала важливу роль у заселенні деяких частин світу. Це сприяло навіть формуванню населення низки країн, створенню поліетнічних спільнот (Австралії, Канади, США, Бразилії, Мексики та ін.). Частково аналогічні процеси в минулому відбувалися й на етнічних українських землях, куди

іммігрували росіяни, поляки, євреї, німці, греки, болгари, представники інших етносів» [1276]. Відповідно, іммігранти (від лат. *immigrans* – той, хто вселяється) – це «громадяни однієї держави, що поселяються постійно чи на довготривалий час на території іншої держави з політичних, релігійних чи інших мотивів» [858, с. 119].

Кембріджський словник бізнесу (Cambridge Business English Dictionary) трактує поняття еміграція як «процес виїзду з країни для постійного проживання в іншій країні» [1310]. В Міжнародній організації міграції (International Organisation for Migration) еміграцію розуміють так само, як «акт виїзду з держави з метою поселення на території іншої» [1315]. Бізнесвебсайт Investopedia для своїх користувачів подає дещо розширену, включаючи пояснення причин та наслідків, дефініцію еміграції: «Еміграція – переселення людей з однієї країни проживання у іншу. Люди емігрують з багатьох причин, включаючи підвищення шансів на роботу або поліпшення якості життя. Еміграція впливає на економіку країн, як позитивно, так і негативно, в залежності від сучасного стану економіки цієї країни.» [1316]. Англомовні видання містять і визначення терміну «імміграція». Зокрема, Компанія Меріам Вебстер (Merriam-Webster, Inc., раніше – G&C Merriam Company, філіал Encyclopædia Britannica, Inc.), видавець довідників і лексичних словників, помістила в словнику наступне означення: «Імміграція – акт або імміграційний випадок; зокрема: поїздка в країну з метою постійного проживання там. Акт або процес в'їзду в іноземну країну, з метою проживання у ній» [1321]. Словник Коллінза стверджує, імміграція – «це переїзд людей до країни для того, щоб там жити і працювати у ній», а отже метою зазначено працевлаштування, отримання роботи та перебування (трудова імміграція) [11314].

Таким чином, маємо подібні дефініції термінів еміграція та імміграція у зарубіжних англомовних словникових виданнях.

У відповідності до такого визначення щодо волинських чехів вважаємо послуговуватися терміном «іммігранти». Отже, внаслідок розгляду поняття «міграція», його визначень та типології, в нашому випадку, процес оселення чехів на території Волині та заснування ними поселень або окремої частини вже існуючого поселення можна схарактеризувати як зовнішню етнічну міграцію (еміграцію), що передбачала виїзд за межі своєї етнічної території (Моравії, Богемії) та зміну місця проживання, викликану соціально-економічними та політичними факторами, організовану, добровільну, легальну, та в'їзд (трудова імміграція) з метою постійного проживання та праці (землі) на території Російської імперії, внаслідок чого на території Західної Волині сформувалися групи поселенців-іммігрантів, які розселилися компактним (переважно) або дисперсним способом, утворюючи поселення (колонії), що і стало основою життєдіяльності громади волинських чехів протягом означеного періоду.

Волинські чехи, як окрема етнічна група, як соціум, в обставинах перетворень політичних режимів, військових конфліктів, суспільних процесів та катаклізмів зазнали значних змін. Такі зміни означимо як етносоціокультурні трансформації, явище комплексного характеру, що може бути представлене у вигляді трансформації етнічної, соціальної та культурної.

«Система» (з грец. поєднання, утворення) – це поняття, що означає сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. «Систему» можуть утворювати окремі тіла, явища, процеси, що вступають між собою у взаємодію, обмінюються енергією або речовиною, виконують спільну функцію тощо; окремі думки, наукові положення, абстрактні об'єкти, між якими встановлені співвідношення взаємозалежності, підпорядкування, відповідності тощо. За природою елементів та характером структури послідовності виділяють різні види «систем». Найпоширенішим є поділ «систем» на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що є виразом людської свідомості, мислення та психіки. Особливим

класом «систем», де органічно поєднані матеріальні та ідеальні елементи, є «системи» соціальні, соціокультурні [862, с. 583]. Життєдіяльність етнічної групи волинських чехів і представляла певну етносоціокультурну систему, яка еволюціонувала в часі, локалізувалася на території Волині та взаємодіяла як внутрішньо, так і зовні.

Під трансформацією розуміють зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь [857]. «Соціологія: словник термінів і понять» вкладає в цю дефініцію такий зміст: «Трансформація (лат. *transformatio* – перетворення) – сукупність економічних, соціальних, політичних процесів, які ведуть, насамкінець, до нової якості соціальної системи». Трансформації суспільства також позначаються, як «зміни, що торкаються всіх сфер життя суспільства (економічної, політичної, культурної) і відбуваються як наслідок впливу нововведень на традиційні структури, взаємодії різноманітних аспектів модернізації, елементів традиціоналізму і консерватизму» [858, с. 306–307]. Внаслідок трансформаційних змін внутрішні характеристики суспільства «розхитуються», виникає/посилюється соціальна напруженість, зрештою життєдіяльність системи набуває нової ступені впорядкованості та організованості. Трансформаційні процеси охоплювали усю сферу життєдіяльності, зокрема і громади волинських чехів, що на початку трансформаційних зрушень вже оселилася в Західній Волині та пройшла перший етап адаптації.

Розглянемо засадниче для нашого дослідження поняття «етнос». «Мала енциклопедія етнодержавознавства» подає наступне тлумачення поняття: «Етнос – це сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості і поведінки. ...існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми – не ми», «свої – чужі», «ми такі, а решта – інші». Далі автори наполегливо стверджують, що етнос – це не історико-соціальне явище, а біогеографічне, оскільки є продуктом не лише свідомості, а й природи

людини. І далі: «Це особлива система із соціальних і природних одиниць з притаманними їм елементами, цілісність різних за смаками і здібностями людей, продуктів їх діяльності, традицій, географічного середовища, етнічного оточення...» [847, с. 69–70].

Філософський енциклопедичний словник подає коротке визначення поняття: «Етнос – спільнота, в якій люди об'єднані вірою у спільне походження та наявністю культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу і т. п.» Разом з тим, у словнику міститься тлумачення «етнічної свідомості»: «Етнічна самосвідомість – це усвідомлення індивідом своєї належності до даної спільноти як чогось відмінного від інших спільнот. Вона, отже, містить у собі, по-перше, елемент протиставлення іншим спільнотам (ми – вони, свої – чужі) і, по-друге, хоча б деяке уявлення про основу своєї єдності.» [862, с. 208–209]. Ознаки, які спільнота використовує для того, щоб відрізнити себе від інших, можуть бути різної природи: антропологічні (фізичні), ознаки побуту чи поведінки, мова, вірування, звичаї та традиції, історична пам'ять тощо.

Таким чином виникає проблема ідентифікації особи, визначення нею власної ідентичності, її збереження, передачу. «Канадська енциклопедія» (The Canadian Encyclopedia) подає наступне тлумачення поняття «етнічної ідентичності»: «Етнічна ідентичність описує взаємозв'язок, який існує між особою та групою, з якою індивід вважає, що він або вона мають спільне походження, ґрунтуючись на спільних індивідуальних ознаках, спільному соціокультурному досвіді або і тому, і іншому. Особа може ідентифікуватись із важливою особою, наприклад, з батьком чи другом, з групою, з якої він або вона формує цінності, наприклад, родина або колеги, або з широкою категорією осіб, наприклад, етнічними чи професійними групами. Етнічна ідентифікація може існувати на рівні особи, сім'ї чи групи» [1323].

Видання «Соціологія: словник термінів і понять» містить дефініцію ідентифікації, сформульовану таким чином: «Ідентифікація (лат. *identificare* – ототожнювати) – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе

з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою» [858, с. 117]. Згаданий процес, на нашу думку, складає важливу частину існування чеської громади, формування її психологічного поля, культурно-освітнього простору. Процеси ідентифікації чехів в поліетнічному та поліконфесійному соціумі, чим являвся волинський, стримувалися не тільки оточуючим соціальним та політичним середовищем, але і внутрішньої будовою чеської діаспори. Близьке за етнічним походженням слов'янське українське населення Волині насторожено/негативно сприймало «чужих», колоністів, напруженість у відносинах пояснювалася яскравим протиставленням «своїх-чужих», які купували землі, а отже були заможнішими, по-іншому («чужинському») вдягнуті, говорили не зовсім зрозумілою мовою, чітко виокремлювали себе проміж місцевих, гуртуючись та спілкуючись виключно в обмеженому іммігрантському середовищі, встановлюючи тим самим певний бар'єр між «своїми» і «чужими». Так формувалося уявлення про себе (чеха) на основі протиставлення місцевому селянину-українцю, поміщику-поляку, шинкару-єврею та протікав процес адаптації, т.т. пристосування етнічної групи до нового етнічного, природного і соціо-культурного середовища [844, с. 15–19]. Очевидно, цей процес носив характер соціальної адаптації із збереженням етнічних ознак.

Англійський дослідник Е. Сміт виокремлює такі найважливіші ознаки етнічної ідентичності: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційованих елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»; 6) почуття солідарності у значної частини населення. Чим більшою мірою даному населенню властиві ці атрибути (і чим більше цих атрибутів властиві населенню), тим більше воно відповідає ідеальному типу етнічної спільноти [953, с. 23]. Е.Сміт вважає етнічну ідентичність найбільш поширеною та найбільш стабільною серед усіх видів ідентичності.

Чехи, що оселилися на Волині, вважали себе частиною чеського етносу – етнічною спільнотою, а отже можна говорити про вже сформовану етнічну

ідентичність. Вони ототожнювали себе з чеським етносом, а Чехію уважали «старою батьківщиною», шанували та додержувалися звичаєвих та мовних традицій. А отже, їх ідентичність була визначена, проте в процесі життєдіяльності в новому для них соціумі окремі риси етнічної ідентичності, а так само як і господарська система, соціальна структура, громадсько-культурні характеристики, притерпівали змін під впливом комплексу чинників: адаптація до нового етносоціокультурного середовища; модернізаційні процеси в Російській імперії другої половини XIX ст.; особливі риси русифікаційної політики держави; військові конфлікти початку XX ст. Зміни в процесі самоідентифікації волинських чехів, що упосліджували модернізаційним явищам, періоду кінця XIX – початку XX ст. вважаємо початковим етапом асиміляції [847, с. 466], а етнічний ренесанс [844, с. 54–59] спостерігався вже від початку Першої світової війни.

Серед властивих параметрів етносоціокультурної системи одним із найважливіших, визначальних є цінності. Цінності, зазначає Я. Балановський, це «форми виявлення залежності людини від матеріальних (органічних) та ідеальних (духовних) передумов її буття. Або, іншими словами, до цінностей у межах такого підходу відноситься усе те, без чого індивід не може відтворити себе як біологічна істота та соціокультурна особистість. Найвищий рівень у цій ієрархії займають цінності духовні. Вони, на відміну від цінностей базового рівня, можуть наповнюватися новим змістом, тобто особливим чином змінюватися. ...Корінними духовними цінностями в будь-якій етносоціокультурній системі є: а) державна суверенність етносу; б) історична самобутність; в) сакральність етнічної культури і мови зокрема» [1276]. Етносоціокультурна система таким чином розглядається як цілісна сукупність етнокультурних елементів, зміст яких виявляється через дії, вчинки, поведінку тих або інших етносоціальних суб'єктів. Її трансформації – як процес етносоціокультурних змін.

У відповідності із означенням трансформаційних процесів, що відбувалися в соціумі, встановлено, що з початком Першої світової війни чеська громада, відчуваючи тісний зв'язок із батьківщиною, узяла енергійну участь у здобутті чехословацької незалежності та за сприяння міжнародної ініціативи та російської влади створила в рамках російської армії чехословацькі військові формування. Саме об'єднання чеської громади навколо спільної ідеї незалежності уможливило та активізувало ці процеси, що у значній мірі відновило самоідентифікацію волинських чехів та сприяло її посиленню. Це проявилось у активній участі громади та її окремих представників у формуванні чехословацьких військових частин, їх фінансуванні, контактах із закордонням та урядами держав-союзниць, виведенню цих частин з території Росії. Водночас, саме протягом війни та після її завершення з'являються думки про повернення до «старої» батьківщини.

Волинські чехи, внаслідок повоєнних міжнародних угод, опинилися на територіях двох держав – Республіки Польщі та СРСР. Відтоді їх долі об'єдналися лише після 1939 р. У складі Польщі на території Волинського воєводства вони склали компактне поселення чехів, протягом 1921–1931 рр. їх чисельність зросла від 21 тис. до 31 тис. осіб. Якщо в господарському сенсі чеська громада переживала свій розквіт, то політика державної/національної асиміляції викликала відчутний опір з боку громади. Принцип лояльності у стосунку до влади чехами був витриманий, проте вони наполегливо утворювали та розвивали мережу громадських товариств, що уможливлювало збереження чеської етнічної ідентичності. Засоби та принципи співжиття в іноетнічному середовищі чехами були залучені і у роки Другої світової війни, коли їм вдалося зберегти чисельність громади без значних людських втрат та сформулювати, зрозуміло та чітко, прагнення до рееміграції.

Рееміграція – це повернення емігрантів на батьківщину [1303]. З таким визначенням погоджується більшість дослідників. Проте, в повоєнних умовах волинські чехи стикнулися із необхідністю узгодження міждержавних

домовленостей та двосторонньої радянсько-чехословацької угоди, яка була підписана 10 липня 1946 р. і передбачала оптацію.

Для позначення переміщення населення з території однієї країни на територію іншої використовуються такі терміни: депортація, оптація, трансфер, ін. Міждержавні угоди повоєнного періоду у своїй основі мали повоєнні коаліційні договори, які, поміж іншим, передбачали встановлення нових державних кордонів, що призводило до проблем національних меншин і переміщення певних етнічних груп населення на територію проживання того чи іншого етносу. Керівництво більшості держав повоєнної доби, виходячи з власних державотворчих інтересів, притримувалося концепції гомогенності в питаннях національної структури, прагнучи водночас розв'язати територіальні проблеми, зокрема й шляхом оптації (від лат. *optāre* – бажати, прагнути; просити; *optatio* – вибір громадянства). Угоди між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією мали певні риси й умови оптації.

Оптація в юриспруденції за визначенням – «один зі способів набуття і припинення громадянства; полягає у виборі громадянства під час зміни державної приналежності території; громадяни, які проживають на території, що переходить від однієї держави до іншої, одержують право оптації в порядку і в термін, визначений договором між відповідними державами» [840, с. 289]. Л. Д. Тимченко зазначає, що «Оптація означає вибір громадянства. Право оптації надається, як правило, міжнародним договором, але можливий і односторонній порядок її надання.» [1297]. Розмірковуючи про оптацію громадянства, І. Софінська нагадує, що при оптації «зазвичай передбачається полегшена процедура і значною мірою спрощені вимоги до отримання громадянства у вигляді добровільного вибору жителями територій, які переходять з однієї держави до складу іншої, громадянства першої чи другої з цих держав протягом певного, чітко визначеного, періоду часу» [1188, с. 289].

У міжнародному праві оптація як правове явище належить до способів набуття громадянства (філіація, натуралізація, оптація, трансфер).

Правознавець П. Вейс у праці «Гражданство и оптация в международном праве» відзначає: «Особам, котрим надається право оптації, необхідно в продовж заздалегідь визначеного терміну зробити вибір: або зберегти громадянство держави, де вони раніше проживали (у разі передачі території); або отримати громадянство тієї держави, якій фактично відходить територія. Діти, як правило, при оптації слідуєть громадянству батьків. Також при оптації за особами зберігаються їхні майнові права» [878, с. 363]. Російське видання «Энциклопедия права» під редакцією Т. Поківайлової подає наступне визначення: «Оптация – (от лат. optatio желание, выбор) в конституционном и международном праве добровольный выбор гражданства, обычно предоставляемый населению территории, изменяющей государственной принадлежности» [852].

Дефініція терміна «оптація» подається, таким чином, різними дослідниками-юристами, думки яких зводяться до такого. Право оптації надається, як правило, міжнародним договором, але можливий і односторонній порядок її надання, оптація – це набуття громадянства на основі його вибору у зв'язку з територіальними змінами. Особи, які мешкають на частині території однієї, що переходить під суверенітет іншої держави, отримують право оптації в порядку й у терміни, обумовлені договором між відповідними державами або встановлені державою в односторонньому порядку. Право оптації полягає в праві особи обрати собі громадянство: або залишити громадянство тієї держави, на території якої вона мешкала раніше, або набути громадянство тієї держави, під суверенітет якої переходить ця територія. У випадку залишення старого громадянства особа повинна у визначений термін залишити територію свого проживання, у разі вибору нового громадянства вона залишається в місці свого проживання.

Відзначимо, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» встановлює інше поняття, що застосовується для позначення обміну чи переміщення населення – трансфер (від англ. to transfer – переносити,

переміщати) – це перехід населення будь-якої території з одного громадянства в інше у зв'язку з передачею території, на якій воно проживає, однією державою іншій. Трансфер відрізняється від оптації тим, що в цьому випадку зміна громадянства настає автоматично, а також здійснюється передача території. Фактично це обмін населенням між державами на основі міжнародної угоди, при тому сучасне міжнародне право не допускає автоматичної зміни громадянства. Таке переселення передбачено, наприклад, рішенням Берлінської (Потсдамської) конференції керівників держав-переможниць у 1945 р. за підсумками Другої світової війни, яким очікувалося переміщення в Німеччину німецького населення або частини його, що залишилось у Польщі, Чехословаччині й Угорщині. Це мотивовано насамперед тим, що німецьке населення, яке проживало в цих країнах, було одним із приводів для німецької інтервенції (наприклад, судетські німці, проблема Данцига й «данцизького коридору»).

Отже, сучасне міжнародне право визначає оптацію як право добровільного вибору громадянства та території проживання з обов'язковим збереженням майнових прав при міждержавному обміні територіями. Таким чином, угода про оптацію від 10 липня 1946 р. між СРСР та Чехословаччиною може вважатися лише формально оптацією (за угодою), оскільки передачі території жодній із сторін не передбачалося.

В науковій літературі та практиці сьогодення стосовно угоди 10 липня 1946 р. зустрічаються випадки використання терміну «репатріація». О. Садохін подає визначення терміну так: «Возвращение на родину военнопленных и гражданских лиц, оказавшихся за ее пределами в результате военных действий, а также эмигрантов с восстановлением в правах гражданства» [856, с. 123]. Подібне формулювання подано і в «Українській радянській енциклопедії» [1150, с. 253–254]. Автори багатомовного юридичного словника дають наступне твердження: «Повернення в країну громадянства, постійного проживання або походження певних категорій осіб (біженців, переміщених осіб

або військовополонених), які внаслідок різних обставин опинилися поза її межами» [840, с. 404]. Очевидно, в даному випадку необхідно послуговуватися тим визначенням, яке подається у джерелі. Окрім того вважаємо використання терміну «депортація» неправомірним.

Отже, застосовані методологічні принципи та методів історичного пізнання дали змогу розглянути та осмислити об'єкт дослідження, забезпечили розкриття обраної проблеми та аргументацію висновків.

РОЗДІЛ 3.

ІМІГРАЦІЯ ЧЕХІВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

3.1. Переселення чехів у 60–70-ті рр. ХІХ ст.: від протекції влади до обмежень

У другій половині ХІХ ст. в Європі розпочалися активні міграційні процеси, зокрема й у Чехії, що входила до складу Австрії. Посилилися також еміграційні рухи (насамперед до Америки), на які впливали характерні особливості політичного, економічного та національного розвитку чеських земель у складі дуалістичної монархії.

У чеських землях імперії в першій третині ХІХ ст. розпочався промисловий переворот, супутнім явищем якого стала еміграція, передусім селянська. Еміграція була викликана низкою соціально-економічних, політичних, релігійних проблем. Так, насамперед, аграрні проблеми, що виявлялись у нестачі землі, високих цінах на неї, аграрній кризі 70-х рр. ХІХ ст., яка спричинила імпорту дешевого хліба. Викупні платежі й неспроможність селянства їх виплати стали так само фактором посилення міграційних рухів. Вони «виштовхували» селянство до міст, де така кількість робочої некваліфікованої сили не могла бути задіяна, результатом чого стало подальше зубожіння та безробіття чеського населення. Політика «онімечення» створювала серйозну перешкоду для національного розвитку чеських земель, а також заважала повному розгорнутанню економічної ініціативи чеських підприємців. Еліта не могла знайти розв'язання цих проблем, а тому, як зазначає Я. Вацулік, «намагалася чинити опір еміграції передовсім активною антипереселенською пропагандою» [877, с. 13], підкреслюючи, що еміграція викликана не соціально-економічними потребами, а «нечесною агітацією». На тлі основного еміграційного руху з Європи до Америки в Чехії серед русофілів почали формуватися думки щодо спрямування потоку емігрантів до

найближчих слов'янських країн, а насамперед до Росії, «де би чехи підсилювали місцевих слов'ян і не втрачали свою національність на користь німецького або англосаксонського етносу» [877, с. 13]. Тому південно-західні губернії Росії цікавили чехів як можливий регіон для економічної діяльності та як споріднена слов'янська країна, здатна прийняти чехів, за думкою слов'янофілів, як братів.

Настрої в Чехії відповідали планам російського уряду, який був зацікавлений у розширенні своїх впливів на окраїнах: Кавказі, Далекому Сході, в південно-західних українських губерніях й інших територіях. Переселенці були тією силою, на яку царат покладав надії в освоєнні окраїнних територій імперії, до котрих після польського повстання 1863 р. приєдналась і Волинська губернія*, а також південь України та Крим, звідки масово емігрували кримські татари.

На Волині перші чеські поселення з'явилися в 1859 р. Їх заснували нащадки чеських братів, які в XVII–XVIII ст. залишили батьківщину й оселилися в Польській Сілезії. Після третього поділу Польщі (1795), коли Сілезія відійшла до Пруссії, близько 1802 р. вони переселилися в Пйотркувську губернію Російської імперії, заснувавши там поселення Зелев і Кучув. Вихідці із Зелева в 1859–1860 рр. іммігрували на Волинь, оселились у Дубинському повіті в українських селах Підгайці та Погорільці, залишаючись підданими Австрії. Пізніше чехи заснували ще три поселення: Михайлівка та Завидів у Рівненському повіті, Миротин – в Острозькому. Кількість чеського населення в них складала 967 мешканців, про що вказує дійсний статський радник О. Воронін. Однак це були доки спорадичні поселення [7, арк. 126; 12, арк. 4].

Масовий чеський імміграційний рух на українські землі Російської імперії розпочався, коли тут змінилась як економічна та політична ситуація в

* Волинська (з 13 квітня 1793 до 1 травня 1795 рр. – Ізяславська) губернія утворена на територіях колишнього Волинського та північної частини Київського воєводств Речі Посполитої. У другій половині XIX ст. складалася з 12 уїздів. Від 1832 р. увійшла до складу Південно-Західного генерал-губернаторства. Проіснувала до 1921 р.

середині самої імперії, так і за її межами. Головним чинником подібних зламів стали реформи 60–70-х рр. та розпочаті модернізаційні процеси, пов'язані з ними, які мали свою специфіку на Правобережній Україні, зокрема на Волині. Вони були започатковані ще в 1846–1848 рр. уведенням так званих інвентарних правил, а згодом закріплені «Положенням 19 лютого 1861 року» (Див.: Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 425 с.). Модернізаційні процеси носили комплексний характер і розвивалися в усіх сферах життя. Реформування економіки дало змогу закріпитися на терені західних губерній таким своєрідним на той час особливостям економіки, як спеціалізація сільського господарства, широке використання в ньому та переробній галузі технічного оснащення, швидке зростання переробної промисловості, розвиток залізничного транспорту, а також сприяло посиленню попиту на робочу силу, зростання якої відбувалося й, зокрема, за рахунок іммігрантів, кількість яких на той час значно наростає. Проте, на теренах окраїнної Волині вони набули специфічних регіональних рис, однією з яких, спроміж інших, став фактор знаходження на її теренах чисельного колоністського елемента.

На думку Н. Венгер, Волинська губернія середини XIX ст. може розглядатися як фронтір, своєрідна зона прикордоння з особливими соціальними характеристиками, які домінують проміж інших аспектів розвитку регіону. Тому історик називає означену територію переселенським фронтіром, розуміючи під цим терміном особливу перехідну зону, де соціальний простір є динамічним, рухливим. Волинська губернія, таким чином, виконувала роль перехрестя, «де російська влада і російське суспільство в цілому придивлялося до нових етнічних і соціальних груп, наче приміряючи їх до реалій російського життя» [1090, с. 51–59, 60].

Визначенню західноволинських територій як переселенського фронтіру сприяло як географічне положення губернії, так і ті пільги, які надавались урядами з кінця XVIII ст. іноземцям у придбанні нерухомості й звільненні від

податків та повинностей. У середині XIX ст. на Волині проживали поляки, німці, євреї, чехи та представники інших національностей. Відомий дослідник Павло Чубинський зазначає, що на Правобережній Україні в 1858–1860 рр. проживало 5250 тис. осіб, із них поляків – 485 тис. [608, с. 289], а польська дослідниця З. Ціхоцька-Петражицька (З. Ціхоцька) наводить кількість німців на Волині – понад 3000 чоловік [1002, с. 15–16]. У той самий період чехів нараховувалося близько 1000 осіб [1, арк. 18]. Така ситуація змушувала царський уряд приділяти особливу увагу волинському регіону у своїй внутрішній політиці, що відобразилося згодом у низці законодавчих актів стосовно іноземців Південно-Західного краю. До 1861 р. законодавство імперії суворо обмежувало придбання землі іноземцями, а з 1861 р. поміщицькі володіння дозволялося віддавати в оренду також і їм, що стало сприятливим фактором для руху сюди німців, чехів та інших колоністів. Наступні дії урядів характеризувалися сприятливими кроками стосовно іноземних власників і прийняттям щодо них протекціоністських заходів.

Проте зазначимо, що російськими правлячими колами розглядалися також різні проекти заселення земель Таврійської й Чорноморської губерній, що було на середину століття нагальним для влади імперії. У 60-х рр. Крим залишили 137 453 особи кримських татар, у 50–60-х рр. XIX ст. простежено другу хвилю переселення до Туреччини, що кардинально змінило як економічну ситуацію в краї, так і його етнічну карту [885, с. 56–57]. Натомість на південь Росії, особливо після Кримської війни, починається переселення болгар. Як наслідок, російський уряд у 1861 р. створює Комітет із переселення в Росію вихідців із Туреччини та починає активні дії з розробки проектів із заселення й облаштування колоністів.

Водночас увагу звернуто й на чехів, які могли знайти тут місця для оселення. Член зазначеного вище комітету П. Стремоухов гарантував бажаним чехам можливість розбагатіти за 3–4 роки і переконував у «крайній вигідності умов», тому звертався в 1861 р. до М. Раєвського, настоятеля

посольської православної церкви у Відні, із пропозицією сприяння: «Якби чехам сподобалися ці умови, вони повинні просити государя через посольство згадати лишень число сімейств, які бажають переселитися» [1146, с. 8]. Пізніше з'являється проект переселення чехів з Американського континенту, однак він не був реалізований через фінансові проблеми, відсутність організаційних засад та, як зазначає російський історик З. Ненашева, унаслідок наполягань чехів на ширших пільгах і сприятливіших умовах оселення: «...каталізатором для них були не мода чи “национальная болезнь эмиграции”, а економічний фактор». Постулат « “во имя будущности славянства, для исполнения его мирового предназначения”, – продовжує далі З. Ненашева, – виявився для чехів не переконливим, при тому не акцентувалося питання віри» [1146, с. 36]. Отже, проект переселення на Кавказ виявився не реалізованим, а еміграція чехів переорієнтувалася на прикордонні території, зокрема Волинь, та мала виразні економічні підстави.

З відміною кріпосного стану селян у 1861 р. селянське землеволодіння зросло на 28 %, проте селяни відпускалися на волю без землі або із наділом 1,5–3 дес., що прирікало їх на бідкування [901, с. 613]. Польське повстання 1863 р. ще дужче загостило політичну та економічну ситуацію в краї. Поміщики-поляки склали 93 % населення польської національності, володіючи при цьому $\frac{9}{10}$ земельної власності [939, с. 31]. Тому уряд удається як до економічних, так і до політичних заходів репресивного характеру стосовно польських землевласників із метою послаблення польського впливу в західних губерніях: секвестр (повне чи часткове обмеження прав власності або користування майном), 10 %-й податок, заборона полякам-католикам купувати нерухомість [27, арк. 5–7; 566, с. 10–11, 31–32]. Таке цілеспрямоване обмеження польського елемента в західних губерніях викликало скорочення чисельності поляків-землевласників і масовий продаж ними землі, тому ціни на неї були порівняно низькими [12, арк. 13].

З іншого боку, уряд сприяв російським поміщикам у придбанні землі в краї. За підрахунками І. Рудченка, станом на 1870 р. чисельність поляків, які володіли земельною власністю на Волині, скоротилася до 1951 осіб, а їх землі – до 2.306.704 дес., тоді як у 1863–1865 рр. 2467 поміщиків – поляків володіли 2.775.987 дес. землі. Росіян – поміщиків нараховувалося 417 осіб, площі їх земель зросли до 394.542 дес., разом з тим у 1863–1865 рр. 156 поміщикам російського походження належало лише 145.512 дес. У 1863–1878 рр. у поляків конфісковано маєтків у 86.355 дес., з них продано – 69.091 дес., станом на 1880 р. у Волинській губернії серед власників землі нараховувалося росіян 41 % і поляків 59 % [569, с. 161–162]. Проте, російський поміщик обережно ставився до купівлі земельної власності в губернії, де ще відчувалися наслідки повстання, тому навіть за сприяння уряду масової купівлі землі російськими дворянами чи підприємцями не спостерігалось, не згоджувалися вони також і на посади в регіоні, про що зауважує В. Шандра [776, с. 209–210; 944, с. 77–79, 83].

Таким чином, створювалися можливості для купівлі землі іноземними поселенцями, зокрема німцями й чехами. Якщо німці вже понад століття проживали в Південно-Західному краї Росії, то чехи з'явилися тут порівняно недавно. Їх приваблювала, передусім, можливість придбання землі. У Чехії вона була дорожчою, аніж на Волині, про що повідомлялося в чеській газеті «Рокрок»: «...якщо ми не купимо волинську землю, то її куплять німці, а ми залишимося у розбитого корита. У нас за 1000 золотих ви купите п'ять корців землі і будете постійно надриватися з усіх сил, там за 500 золотих 60 корців чорної землі, кращої, ніж біля Хрудіма чи Жатця, решту 500 золотих залишите собі на дорогу, будівництво і харчування на цілий рік» [877, с. 15]. Тому чеські селяни переселялися з переконанням, що отримають за свою «халупу на батьківщині господарство на Волині». Одна десятина землі у волинському краї коштувала 80 крб., що було у 10 разів нижче, аніж у Чехії [653, с. 268].

Втім пояснювати масовий еміграційний рух чехів лише економічними причинами буде недостатньо, оскільки вплив на еміграційні настрої чеського населення мала ідея слов'янської єдності, що проникала у Східну Європу і підтримувалася владними колами Росії. У 60–70-х рр. у Росії склалися нові сприятливі політичні передумови, що привело до певної лібералізації в політичній сфері, сприяло розгортанню діяльності слов'янофілів, яку підтримували владні кола. Представники російського слов'янофільства тісно контактували зі слов'янофілами європейських держав, де проживали слов'янські народи; виникали слов'янські комітети, які об'єднували громадськість й учених, налагоджували зв'язків із зарубіжжям. Розповсюдження ідеї об'єднання всіх слов'янських народів у єдину державу підтримано царським урядом, в багатьох випадках ним було організовано, що надавало його зовнішньополітичному курсу особливого забарвлення, стало ідеологічною основою експансіоністських планів.

На середину XIX ст. в Чехії ідеї панславізму знаходять широку підтримку, зокрема це демонструвала діяльність спеціальної комісії при Московському землеробському товаристві із залучення чеських емігрантів до Росії (1867 р.) [877, с. 13–14].

Ідея слов'янського єднання знайшла яскраве втілення на Слов'янському з'їзді в Москві в 1867 р., який готувався, зокрема і за участі державних структур, під егідою Всеросійської етнографічної виставки [564, с. 26]. Таким чином, «відчутно виявлялося намагання до широкої демонстрації наукових інтересів і досягнень, демонстрації зближення слов'ян» [956, с. 171]. Серед інших запрошено також цілу групу громадських діячів із Чехії. Чеська делегація була найчисельнішою (27 чол.), на її чолі прибув Ф. Палацький [956, с. 175–182]. Участь чеської делегації у московському з'їзді викликала негативну реакцію в австрійській та німецькій пресі, яка звинуватила його учасників у змові проти Австрії, залякувала переслідуваннями після повернення. До цих заяв австрійської преси долучився львівський «Dziennik Polski»: «Етнографічна

виставка... має суто політичну мету» [564, с. 81–82]. Проте младочеська преса, представником якої на з'їзді був Ю. Грегр, через часопис «Narodni listy» стверджувала, що в Москві чехи «...пізнають могутній дух слов'янства... руський народ незмінно ближчий до чехів, ніж поляки...» [956, с. 187–189].

Діяльність слов'янофілів у Чехії надала політико-ідеологічного забарвлення переселенню чеських землеробів, агітація мала значний розголос в Чехії, проте вона торкалася головно інтелігенції та підприємницької верстви. Економічні фактори еміграції для абсолютної більшості селянського прошарку виявилися визначальними. Селянам Моравії та Богемії не були знайомі слов'янофільські ідеї Ф. Палацького та Ю. Грегра, а тим більше російських слов'янофілів. Вочевидь з боку чеських громадських діячів організація еміграційних потоків в Росію стала демонстрацією прихильності ідеям слов'янської єдності (читаємо – державі), що знайшло своє поцінування в Росії. А сама Росія, вочевидь, будувала плани використання чеського елемента у своїх як внутрішньополітичних та економічних інтересах, так і зовнішньополітичних.

Делегати з'їзду прихильно сприйняли пропозицію про переселення чехів у Росію. І хоча ніяких конкретних рішень із цього приводу прийнято не було, ідея його здійснення міцніла як серед чехів, так і в російських колах. Про це свідчить видання книги Юліуса Грегра, власника газети «Narodni listy», «Подорож слов'ян у Росію в 1867 році та її значення», опублікованої в 1868 р. в Празі [1069, с. 20]. Додаток до книги містив характеристику економічних умов Росії, опис її природи й клімату. Підкреслювалося, що на півдні країни багато родючих земель, які можна дешево придбати й заснувати добре господарство. Обережно зіставляючи політичні умови Росії та Австро-Угорщини, автор відзначав, що в Росії можна навіть мати більшу політичну свободу, та запевняв, що тут стане ще краще, коли будуть уведені нові реформи прогресивного царя.

Видання книги Ю. Грегра мало, безсумнівно, пропагандистський характер, однак підкріпляло позиції слов'янофільства в широких колах чеської

громадськості. Ідея слов'янської єдності, будучи пропагандистським засобом внутріполітичної боротьби чеських політиків та виявом економічних інтересів чеських промисловців, впливала й на інші прошарки населення. Еміграційний рух в своїй основі мав соціально-економічне підґрунття, а використаний був слов'янофілами з пропагандистськими цілями, зокрема і спрямування його на територію Росії, організоване представниками інтелігенції. Селяни, які склали основну масу переселенців, навряд чи були з нею знайомі, важливими для них були господарські вигоди та можливість придбання землі. Оголошення, які розміщали чеські газети як раз і повідомляли про продаж і якість землі на Волині та вказували відстань від кордону, а не зазначали етнічних його характеристики. Російська ж влада наполягала саме на факторі слов'янської близькості, пропонуючи переселення чехам. Недарма саме на цьому наполягав згодом, як представник влади, Є. Крижановський, посланець Синоду, дійсний статський радник, який вивчав ставлення чехів до православ'я та їхнє життя на Волині, як особливий і «сприятливий» для самодержавства [926].

Отже, в імперії Габсбургів на початку століття відбувалися значні перетворення в економічній, політичній та соціальній сферах, які зумовили своєрідні економічні, політичні, етносоціальні й ідеологічні причини еміграції десятків тисяч чехів у різні країни Європи та Америки, зокрема в Росію, де в 60–70-х рр. виникли сприятливі умови для переселення емігрантів, частина з них переселилася в Правобережну Україну, зокрема й на Волинь.

Зазначимо також, що достатньо значна кількість чехів на той час уже виїхала до Америки. Російський уряд уважно вивчав різноманітні звернення «американських» чехів про їх повернення й оселення в межах Росії, зокрема в Амурському краї та південних регіонах Росії за сприяння уряду. Проте головним аргументом для російської влади була можливість заселити окраїни «дружніми» слов'янськими етносами, серед яких чехів уважали найбільш перспективними. Історик З. Ненашева наводить уривок із «Прошення чехів, які проживають в Америці» («Прошение чехов, проживающих в Америке»):

«Повною протилежністю Америці вважалася Росія – місце, де слід застосовувати свої таланти “для счастья и пользы всего славянства, для славы возлюбленного царя и народа русского”» [1146, с. 25]. Цікавим у контексті проблеми вважаємо аналіз З. Ненашевою т. зв. «записки Губіна» (за архівним джерелом), який проживав у Парижі в 1868–1869 рр. і ратував за переселення чехів до Росії. У документі йшлося про чехів, котрі «характеризуються з найкращого боку як спеціалісти, які володіють сучасними способами ведення сільського господарства, знайомі з новітніми досягненнями в «петролейній» (нефтяна), бавовнянопаперовій справі та інших галузях виробництва». Однак акцент був зроблений на іншому: головне, що чехи «байдужі до католицизму і різняться цим від поляків» [1146, с. 29]. Вочевидь, на нашу думку, визначається важлива складова подальшої протекціоністської політики царського уряду щодо чеського переселення: створення противаги польським католицьким впливам, «наповнення» територій Південно-Західного краю лояльним до влади соціальним елементом. Так, пріоритетним напрямком еміграції чехів стала Росія.

Переселення чехів і представників інших етнічних груп імперії Габсбургів на терени Російської імперії здійснювалося в Південно-Західний край, Крим та північне Причорномор'є. Із початку 60-х рр. XIX ст. міграційні потоки направлялися на південь українських земель та Крим та північно-східне Причорномор'я [885; 981; 1301, с. 175; 1166, с. 48]. Унаслідок військових дій у роки Кримської війни, переселення кримських татар та населення з території Чорномоської губернії формується знелюднення цих територій. Тому Комітет міністрів у листопаді 1860 р. приймає рішення про порядок наділення землею слав'янських колоністів, який стосувався, власне тоді, болгарського населення, проте пізніше був розповсюджений і на інші групи колоністів, також у 1861 р. створюється Комітет по переселенню вихідців із Туреччини [1146, с. 7–8].

Відповідно до «Положення про заселення Чорноморського округу та управління ним» («Положения о заселении Черноморского округа и

управлении оным») від 10 березня 1866 р. чехам та словакам надано можливість оселитися там із отриманням земельних ділянок (до 30 десятин), звільненням на 15 років від оподаткування та грошовою одноразовою допомогою, однак право придбання землі у власність не передбачалося, так само, як і самоврядування, свобода віросповідання, звільнення від військової повинності [1085, с. 29–30]. Перші колоністи-чехи в Криму поселилися в 1860 р. Вони заселяли переважно північні, степові райони. Так само, як і на північному узбережжі Кавказу, еміграція була організована урядом та контролювалась Опікунським комітетом про іноземних поселенців Південного краю Росії. До початку нового століття чеських поселенців у Криму нараховувалося 1419 осіб [981, с. 26–29].

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. розпочинається масова еміграція чехів безпосередньо з Чехії на Волинь. Початок її пов'язаний із діяльністю чехів Франтішека Пршібіла та вчителя Йозефа Оліча. Працюючи у варшавському бюро з найму прислуги, оголошень і рекомендацій В. Вільконського та Г. Бордаша й ознайомившись з умовами купівлі землі на Волині, Ф. Пршібіл друкував у чеській пресі повідомлення про це, а пізніше особисто виїхав до Чехії для агітації за переселення на Волинь. Практика Пршібіла викликала увагу з боку влади Австрійської монархії й «агітатор» був виселений за її межі, а в травні 1868 р. Пршібіл разом із 14 чехами прибув до Рівного [12, арк. 4, 5; 1069, s.19]. Така діяльність «агітаторів» не залишилася і без уваги російських властей. У 1869 р. волинський генерал-губернатор знайомить з повідомленням австрійського посланця: «...багато осіб вмовляють селян в Богемії до переселення... Оліч, колишній шкільний вчитель, Гес із Баумбрюка, пивовар, переконують, що дуже добре оселятися у Волинській губернії, 40 родин [вже] оселилися в с. Глинськ». Далі згадуються природні умови, близькість комунікацій, що ведуть до Рівного; ціни на землю: до 1.01.1869 – морг по 10 руб., а пізніше – від 11 до 13 руб.; умови укладання угоди: дві третини коштів сплачується при підписанні контракту, а решта суми – привступі у володіння [2, арк. 3–4].

Чехи – уповноважені оглянули землі у Рівненському повіті та переконалися, що ґрунти тут справді родючі й відносно дешеві. Повертаючись у Чехію за родинами, вони залишили завдаток для купівлі частини Глинського маєтку у поміщика Веселовського. Згодом Пршібіл отримав із Чехії ще 20 тис. руб. і придбав другу частину цього маєтку, усього 1500 дес. землі. Дещо пізніше чехи купили маєтки Семидуби в поміщика Залеського, у поміщика Вронського – с. Будараж [8, арк. 2], у поміщиці Левицької – маєтки Ульбарів та Мирогощу. До весни 1869 р. чехи володіли вже 8093 дес. землі вартістю 270 тис. руб. й утворили на Волині 14 поселень [8, арк. 1, 8, 15]. За іншими даними (А. Воронін), у період 1868–1870 рр. чехи оселились у 15 колоніях, придбавши 17 577 дес. землі, на що витратили 300 тис. руб. [2, арк. 1–11; 886, с. 21].

У зв'язку з активним переселенським рухом чеського населення в губернію уряд Росії вивчав питання про життя, побут і релігію чехів, відрядив сюди чиновників. У вересні 1869 р. тут побував Київський генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков (1869–1877 рр.), у тому ж році на Волинь відряджено полковника П. Грессера [12, арк. 11], пізніше – чиновника з особливих доручень при Київському, Волинському й Подільському генерал-губернаторові, дійсного статського радника А. Вороніна (1881 р.) [7, арк. 126–169] та дійсного статського радника Є. Крижановського (1886 р.) [12, арк. 1–52].

Особливу увагу уряд приділяв релігійному питанню. Релігійна орієнтація чехів (гуситство, «чеські брати»), за задумом уряду, повинна була внести розкол у католицьке середовище Волинської губернії, обмеживши його вплив на місцеве населення. Політична сторона проблеми переселення, зокрема й релігійна (про що згадаємо пізніше), на нашу думку, мала для уряду Росії головне значення та стала поштовхом до прийняття особливої постанови щодо чеського переселення. Водночас потрібно відзначити, що від середини XIX ст. стосовно інших іноземних поселенців (німців, євреїв) приймаються обмежувальні закони [566], а 10 травня 1864 р. та 10 грудня 1865 р. католикам

було заборонено купувати землі в південно – західних губерніях. Зокрема зазначалося, що в 9 західних губерніях на 10 млн населення є «незначне за чисельністю населення польського походження, ...[воно] дає усьому краю характер польський, ...сила його полягає у корпоративній замкненості володіння нерухомим майном... За таких обставин необхідно застосувати заходи ... відсторонення осіб польського походження від права набуття маєтків в Західному краї.» [597, с. 108 –109, 116, 120; 591, с. 759].

10 липня 1870 р. імператор Олександр II затвердив постанову Комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Волыни») [592], згідно якої їм надавалося право приймати російське підданство без особливих поліцейських свідоцтв про благонадійність і раніше встановленого 5-річного строку проживання в імперії (§1). Поселенці з Чехії звільнялися на п'ять років від дня прийняття підданства від казенних податків і громадських повинностей (§2, пункт «д»). Чехам надавалася також «свобода віри». За постановою, чехи-батьки разом із синами звільнялися від рекрутської повинності. Надання такої пільги стало чи не головним (після економічних пільг) чинником переселення, як підтверджує заувага А. М. Дондукова-Корсакова після відвідання чеських сіл на Волині в 1869 р., що однією з причин еміграції чехів було їх небажання служити в австрійській армії [12, арк. 11]. Про пільгу, яка звільнила чехів від військового обов'язку, згадують чехи-реемігранти як про значущу для них. Так, Вацлав Біжовський, розповідаючи про родину прадіда Франтішека Гайного, зазначає, що той мав одну дочку і сімох синів та переселився на Волинь, щоб уникнути мобілізації до армії (Див.: *Vižovský V. Volyňská gubernie a navrat do Čech. Pisano v Teplicich. L. P., 2000. 16 s. S. 5–6*).

Іммігранти отримали право самоврядування, тобто право утворювати окремі від місцевого селянства громади й волості. Дозвіл російських властей утворити відокремлені громади став законодавчою основою для заснування окремих волостей із чеських поселенців. Унаслідок цього чехи отримали

управління, яке прирівнювалося до селянського та водночас було незалежним від нього, самостійним у розв'язанні всіх переселенських проблем. Отже, кожне чеське поселення склало сільську громаду, а громади повіту – волость. Таких волостей у 1870–1872 рр. сформовано чотири, кожна з певною кількістю поселень і мешканців: у 1870 р. Дубенська – 26 поселень, 4663 душі; Глинська – 8 поселень Рівненського повіту та 4 – Острозького повіту, 3474 душі; Луцька – усі поселення Луцького й 5 – Дубенського повітів, 1685 душ; у 1872 р. – Купичівська – 3 поселення Володимирського повіту, 1126 душ [7, арк. 137 зв.; 15, арк. 120]. Самоврядування консолідувало громаду, водночас і уособлювало її, певним чином відмежовувало чехів від місцевого соціуму. В наступні роки чехи зверталися із проханнями про утворення окремих сільських громад, зокрема в с. Завалля [9, арк. 2–7], проте дозволу не отримали, оскільки просили про виділення їм казенної землі. А. Воронін вказує, що чехи чинили опір спробам місцевих чиновників включити їх до селянських волостей, уникали цього під різними приводами [7, арк. 140–140 зв.].

Із перших років іммігранти з Чехії відокремилися від місцевого населення Волині у вирішенні громадських справ. «Самоврядування у чехів у зразковому порядку, мирові посередники не нахваляться ними, слухняність у всьому зразкова», – так доповідав про чеське самоврядування Київському генерал-губернатору А. М. Дондукову-Корсакову чиновник Павло Грессер [7, арк. 31]. Самоврядування зберігало етнічну ідентичність чеських колоністів, попереджало асиміляційні процеси, відіграло згуртовуючу роль в організації господарського та культурно-освітнього простору, проте це не заважало налагоджувати співжиття й дружні відносини з місцевими українцями, на чому наполягають чехи-реемігранти у своїх спогадах.

Царський чиновник А. Воронін у 1871 р. писав, що чехи приймають російське підданство, причисляються до селянських громад, «не цураються місцевих селян, підтримують з ними дружні відносини, вступають з ними у шлюбні союзи, заснують школи...» [886, с. 14]. Через десятиліття І. Рудченко

у своїй «Записці» (1882 р.) висловлює вже протилежну думку: «...чехів перестерігало поєднання із селянським станом те, що вони побоювалися потрапити під владу наших напівписьменних, а іноді і зовсім безграмотних волосних старшин, а особливо волосного суду, який мав право тілесних покарань. ...Чехи живуть від селян особняком...злиття з місцевими навряд чи можливе. ...З іншого боку, чехи не зливаються і з поляками» [569, с. 161]. А отже, зазначимо, що адаптація до нових умов життя для чеського населення здійснювалася нелегко, втім і основна мета російської влади, що полягала у «злитті» чехів із місцевим населенням не утілювалася.

Отже, постанова 1870 р. «Про оселення чехів на Волині» стала законодавчою основою для імміграції чехів у Волинську губернію та формування території компактного поселення, а також започаткувала низку постанов про пільги для них, які були одним із засобів економічного розвою краю, зразком «вирішення» національного питання урядом Росії. Водночас на теренах України чехи оселились на Півдні та в Криму, де іноземна колонізація, на відміну від Волині, була організована урядом та контролювалась Опікунським комітетом про іноземних поселенців Південного краю Росії. Третій напрям переселення австро-угорських підданих – північне чорноморське узбережжя та Кавказ. Про переселення туди чехів і словаків у 1866 р. підписано Олександром II постанову «Положення про заселення Чорноморського округу та управління ним», однак цей напрям виявився нечисленним, а розселення – дисперсним.

На початку 70-х рр. уряд посилює протекціоністську політику щодо чеських поселенців. Так, 18 травня 1878 р. запроваджено положення Комітету міністрів про звільнення чехів, які прийняли російське підданство, від сплати мита при купівлі земельної власності в осіб польського походження [7, арк. 154 зв.]. При цьому скарбниця повертала всі кошти, сплачені як мито до запровадження вказаного положення, свідченням чого можуть стати матеріали ЦДІАК України фонду 442 опису 817. Віднайдені справи містять документи з

проханнями польських землевласників, які після польського повстання знаходилися під наглядом або були вислані за межі краю, про тимчасове повернення з метою продажу маєтків. Датування документів – 1867–1879 рр., що збігається з періодом масового оселення чехів [29–31].

Проте чеське питання з оселення колоністів на Волині швидко набуло і іншого забарвлення. Виявилися проблеми із конфесійним визначенням поселенців, серед яких з початку імміграції були і священники. Тому царат покладав особливі надії на контроль та спрямування релігійного питання у необхідне та вигідне владі русло, що розглядалося правлячими колами як один із шляхів послаблення та розколу католицизму в Південно-Західному краї. Релігійне питання самими чехами бачилося в іншому, на нашу думку, ракурсі. Переважна їх більшість сповідувала католицьку віру, проте в чеських землях ще помітними були відголоски Реформації. Окрім того, на чеських землях панували німці–католики, а отже католицька церква ототожнювалася із утисками та онімеченням. А тому, враховуючи обмеження по землеволодінню, накладені урядом на власників-католиків, чехи-іммігранти називали себе послідовниками Яна Гуса (гуситами, «чеськими братами», старокатоликами), намагаючись в такий спосіб обійти закон 1864 р. про заборону купівлі земельної власності особам католицького віросповідання.

Релігійне питання чехів викликало настійливу увагу царату і Синоду, тому відряджалися чиновники для вивчення справи чеських колоністів, серед них Є. Крижановський, І. Рудченко, А. Воронін, П. Грессер, Г. Покровський, І. Орлов та ін. Після командировання на Волинь П. Грессера, посланця генерал-губернатора А. Дондукова-Корсакова, на підставі його висновків в уряді виникає проект створення гуситської церкви. У 1870 р. сформовано спеціальну комісію на чолі з міністром Л. С. Маковим, до складу якої увійшли представники православного духовенства, Міністерства внутрішніх справ та інші чиновники, для оцінки релігійного питання та оселення чехів [1069, s. 25; 1003, с. 269–270]. Комісією у 1870 р. було відзначено, що «неможливість

молитися згідно зі своєю традицією було би гвалтуванням їхньої свідомості, що суперечить духу Православної Церкви і може привести до абсолютно протилежного ефекту, тобто зближенню з латинським духовенством, від якого вони віддаляються», разом з тим підкреслено позитивні сторони переселення чехів до Росії [1069, s. 26–27]. Таким чином, створення т.зв. «гуситської церкви» для чехів російською владою розглядалося як спосіб недопустити зближення чехів із католиками-поляками і, як можливе та бажане для влади, злиття із православ'ям.

З комісією співпрацювали і представники чеських колоністів, зокрема Ф. Пршібил та Й. Оліч, які за характеристикою Є. Крижановського: «...не забували про особисту зацікавленість і мали великий вплив на переселенців». Далі Є. Крижановський звертає увагу на соціальну складову переселенського руху чехів, на чолі яких: «...представники ці – люди з капіталом, вдалі торговці, підприємці, які бачили вигоду з торгівлі, яких немало йшло за переселенцями» [928, с. 12–13].

У березні 1871 р. чеські лідери подають прошеніє до Міністерства внутрішніх справ, підписане ними та ще 859 домогосподарями-чехами про те, що вони, «пом'ятаючи заповіт залишений Я. Гусом, ...одностайно проголосили обітницю шанувати обрану ними церкву і неухильно виконувати основні догмати...: а) в долученні священних таїнств під двома видами тіла і крові христової, б) шлюби священників, в) богослужіння на мові батьків» [7, арк. 141].

Однак, як повідомляв член волинського Губернського у селянських справах Присутствія І. Орлов, між чеськими священниками не було єдності у питаннях віри. Саска і Грдлічка були в Чехії католицькими ксьондзами. Саска, який за свідченнями Є. Крижановського, намагався перейти у православ'я, однак за рішенням Синоду, куди той звертався, йому було відмовлено (одружився, що не відповідало канонам; повинчав Грдлічку у великий пост), проводив богослужіння чеською мовою і називав своє вчення

старокатолицьким. Ф. Кашпар, колишній католицький священик, який переселився до Росії у 1869 р., тут одружився і намагався виявити себе противником католицизму. За характеристикою І. Орлова, Ф. Кашпар проявляв індиферентність у стосунку релігійного облаштування чехів, проповідував т. зв. «просте протестанство». Вацлав Грдлічка, відкидаючи усі форми католицизму, був послідовником Яна Гуса, працював у своїй господі [7, арк.143 ; 975, с. 57–58].

Таким чином, спостерігалася достатньо складна релігійна ситуація серед колоністів, відсутність єдності спроміж священиками унеможлилювала заснування нової церкви, а самі колоністи знаходилися на роздоріжжі. В таких умовах влада ініціювала заснування нових приходів для чехів і розподілила їх між священиками. Після «височайшого одобренія» в 1878 р. утворено 2 чесько – гуситські приходи в Дубенській (15 поселень Дубенського повіту, 1 поселення Луцького, 2 поселення Володимирського) та Глинській (6 поселень Рівненського повіту, 1 Дубенського, 1 Острозького) волостях. В Дубенський приход був призначений Грдлічка, а в Глинський – Саска. У 1875 р. утворено третій приход в Острозі, куди призначено Кашпара, якого викликали з Богемії чехи с. Гульча [7, арк. 142 зв.–143; 1039, с. 25].

Однак, більшість переселенців залишалася в тій вірі, у якій виховувалися на батьківщині, на що у 1878 р. звертав увагу дійсний статський радник А. Воронін: «При такому хитанні у віровченні, відсутності єдності в релігійній діяльності... [усе це] повинно викликати реакцію на користь католицизму, в якому поселенці народилися і виховувалися... цілі поселенців у теперішній час виявляються католицькими...». Далі чиновник підтверджує свої висновки прикладами: у Купичеві і Новосілках з 225 поселян назвали себе гуситами лише 33. Загалом у Волинській губернії, вказує він, з 2637 родин католики становлять 1304 (50%), а гусити – тільки 1148 родин, т.т. лише 43 %, решта – євангелісти [7, арк. 152 зв.–153 зв.]. Тому, робить він висновок, створення гуситських приходів неможливо.

Ідея не знайшла підтримки і серед самих іммігрантів, які належали до різних конфесій: католицької, православної, лютеранської, євангелістської, гуситської. У 1881 р. новий генерал-губернатор О. Дрентельн приходить до висновку, що створити гуситську церкву на засадах, забутих навіть в самій Чехії, немає основи, а тому повідомив міністерству про зупинку видачі свідоцтв на право купівлі землі для чехів. Він також не підтвердив статус нової церкви, яка, на його думку, не могла бути зброєю боротьби з католицизмом [1003, с. 276–278]. 1886 р. спеціальний посланець Синоду Є. Крижановський також категорично висловився проти просування ідеї гуситської церкви [928, с. 101–102].

Окрім урядових постанов, російська тогочасна преса активно підтримувала дії влади, публікуючи кореспонденції агітаційного характеру. Зростання кількості іноземців викликало націоналістичні настрої, що їх підтримували російська влада й православна церква. Особливо в складних тогочасних геополітичних умовах, які виявлялися, зокрема, і в погіршенні відносин з Австро-Угорщиною. Викликало занепокоєння російської «громадськості» зростання кількості іноземців, зокрема німців, у зоні прикордоння, а тому в пресі з'являються статті, де міститься порівняння чехів-слов'ян із німецькими колоністами. Вони, на думку промонархічно налаштованого А. Ліпранді, дійсного члена Руського собранія, поселяються поблизу залізниці, стратегічних шляхів та військових укріплень. Їх рух – небезпечне явище, із оцінки зовнішньої політики. У «Віленському віснику» Каткова А. Ліпранді зазначав, що чехи «єдині, хто приносить Росії культурну користь, і єдині, хто є її дійсними друзями», а німці Волині стали презентуватися як соціальна група, що складає перешкоди російському впливу в регіоні і є агентом германізації [1090, с. 65–66]. Такі «випади» російської преси, безперечно, підтверджували існування «німецького питання» у внутрішній політиці Росії. Водночас влада використовувала присутність чеського етнічного елемента на Волині як противагу тепер уже німецькому впливу та вносила конфліктність у міжетнічні відносини в регіоні, що

демонструвало методи впровадження національної політики владою імперії, їх селекційний характер.

Зазначимо, що згаданий раніше записці І. Орлов встановлював особливий фактор у справі вирішення релігійного чеського питання. Небезпеку для влаштування урядом релігійної справи чехів він вбачав у тому, що еліта чехів (інтелігенція) наполягала на такому віровченні, яке б «відповідало прагненням уряду і зберігало би національну недоторканість та цілісність чеського племені» [975, с. 58]. Це, на його думку, ускладнювало урядове вирішення релігійного питання для чехів. Російський уряд дозволив у присутності свого представника (А. Воронін) зібрання чехів для вирішення релігійного питання, проте жодне із таких зібрань (1880 р. і 1881 р., с. Квасилів) не завершилося позитивно [12, акр. 66–67; 1003, с. 275; 653, с. 278]. І хоча на зібранні обрано комісію для складання церковного статуту, прийняті правила гуситського віровчення, але присутніми були лише частина чехів, через що зібрання владою було визнане неправоспроможним. У 1883 р. на розгляд генерал-губернатору було внесено «Статут чесько-братської церкви в Російській імперії», який, за думкою уряду, не відповідав цілям уряду щодо посилення російського впливу в краї і розглядався як такий, що містить заклики до церковної самостійності чехів Волині [975, с. 83–84; 653, с. 278].

Проект створення окремої церкви для чехів не знайшов подальшої урядової підтримки, самі чехи не виявляли великої зацікавленості у питанні релігії, натомість висловлювали господарські зацікавлення. У 1881 р., після нападу на Олександра II, відбулися зміни внутріполітичної ситуації (відставка міністра внутрішніх справ Л. Макова), посилився вплив реакційних кіл на чолі із К. Победоносцевим, тому питання гуситської церкви було вирішено кардинально: зусилля влади направлялися на підтримку ідеї переходу чехів у православ'я, що для самих чехів стало господарською необхідністю.

Викладені вище міркування виразно засвідчують подальше спрямування політики російської держави на обмеження іноземної колонізації та припинення пільг для колоністів, зокрема й чехів.

Ще у 1874 р. виходить Статут Російської імперії про загальний військовий обов'язок, відповідно до якого чехи позбавлялися пільг щодо несення військової служби. Радник А. Воронін зазначає, що до 1875 р. еміграційний потік чехів став спадати. На його думку, це пов'язано з «труднощами у придбанні земельної власності, ... і у швидкому піднятті цін на землю» та «з відмовою ... у найтяжчий пільзі... в пожиттєвому звільненні чехів, що переселилися, з синами від рекрутської повинності». Як наслідок, скорочується кількість чехів, які приймають російське підданство [7, арк. 127–130].

Наступними кроками російської влади було видання законів, що обмежували власницькі права чеських колоністів. 1884 р. пільги для чехів, що отримали чехи при оселення, скасовано. Створенна Олександром III спеціальна комісія для вивчення питання іноземної колонізації Південно-західного краю зніціювала закон «Про встановлення особливих правил відносно придбання іноземцями у власність або у строкове володіння і користування нерухоме майно в деяких губерніях західної полоси Росії» (14 березня 1887 р.). Зазначалося: «...для посилення російського землеволодіння...1) іноземці не можуть у майбутньому набувати ...права власності на нерухоме майно ...14 березня 1887 р.» [593, № 4286]. Такий швидкий хід ліквідації пільг для чеського населення певною мірою пояснюється загальною внутрішньополітичною ситуацією в Росії кінця 80-х – поч. 90-х рр. – періоду реакції, яка відобразилася на економічному, соціальному й культурному становищі представників численних етнічних груп. Царський уряд удається й до обмежень у самоврядуванні, віросповіданні та шкільництві чехів.

З початків оселення предметом великої турботи чехів була шкільна освіта дітей та заснування шкіл в колоніях. Ярослав Вацулік наводить слова графині Блудової, звернені до Д. Толстого, про те, що чехи звикли на батьківщині мати

школу, але у нових для них умовах без допомоги влади це зробити не зможуть [1069, s. 121]. Граф Д. Толстой звернувся до міністра просвещения з листом, в якому зазначав, що «...тісному зближенню переселенців з російським народом... може прислужитися Російська школа, в якій діти чехів можуть, окрім навчання російській мові, отримувати настанови православної віри. ...Керівництво училищ не повинно випускати з уваги найменшу можливість розвивати і укріпляти в переселенцях племенну прихильність до Росії і російського народу» [41, арк. 1–1 зв.]. А отже, саме за допомогою школи російська влада планувала формувати т. зв. «прихильність» чеських колоністів.

Для організації навчання дітей у 1869 р. затверджено положення про устрій народних училищ у Південно – Західному краї [7, арк. 100]. 1870 року представники чехів Ф. Пршібіл і Й. Оліч звернулися до попечителя Київського навчального округу з проханням про відкриття в селах Глинську, Будеражі і Мирогощі двокласних училищ. Вони просили владу допомогти «... у головних предметах, які нас турбують, а саме дати нам засоби виховувати наших дітей...». Далі очільники громади переконували владу у повному підданстві, просили призначити вчителя російської мови, зі свого боку обіцяли обрати із свого середовища вчителів чеської мови [38, арк. 2–3]. В тій самій справі містяться матеріали, що свідчать про заснування шкіл у чеських колоніях Ульбарів, Купичів, Мстишин, Теремно, Кнігининок [38, арк. 31–32, 77, 78, 82–83, 84]. У 1875–1878 рр. чеські школи функціонували у 19 колоніях, де навчалися 733 учні, викладали чехи-вчителі [38, арк. 222–222 зв.]. Окрім того, колонії, не підпорядковані чеським волостям, також заснували школи: 2 – в Житомирському повіті, 3 – в Острозькому, 2 – в Дубенському [1069, s. 122]. Протягом 80-х рр. XIX ст. на Волині функціонувало 28 чеських шкіл. Рівень освіти колоністів засвідчив А. Воронін: «В багатьох поселеннях є люди, які закінчили гімназії та різні технічні школи. Усі вони прекрасно володіють німецькою мовою і користуються великим впливом в своїх громадах. Деякі

швидко вивчили російську мову. Усі чехи письменні, знають чеську і німецьку. Неписьменних я не зустрічав» [7, арк. 135–136].

Від середини 80-х рр. XIX ст. уряд, застосовує низку заходів щодо ліквідації чеського шкільництва. 1886 року Київський навчальний округ ліквідував чеські класи при народних училища, в разі продовження їх функціонування фінансування покладалося на місцевих мешканців [38, арк. 247–252, 253]. Після підпорядкування 1887 р. чеських шкіл Міністерству народного просвещення [593, № 4759] міністр у відповіді на чергове прохання чехів про відкриття паралельних чеських класів наказував: «...не допускати в майбутньому відкриття особливих чеських класів при школах в означених колоніях» [38, арк. 253–254]. Для збереження чеського шкільництва поселяни спробували отримати термін для поступового переходу шкіл на російську мову (розпорядження навчального округу 1887–1890 рр.), плекаючи сподіванні на збереження чеської школи. Підпорядкування чеського шкільництва Міністерству просвещення перетворювало чеську школу у типову російську школу, з російською мовою навчання, викладанням православ'я, де би вчителі, які володіли чеською мовою, були провідниками русифікації. Підготовка кадрів для чеської школи здійснювалася на заснованих в Острозі педагогічних курсах, якими керівав Є. Крижановський [1003, с. 280; 1069, s. 130]. Таким чином, «спроба чеського населення зберегти чеську мову не тільки як предмет, але і мову навчання була викорінена остаточно» [1069, s. 130].

2 квітня 1888 р. за поданням міністра внутрішніх справ й обер-прокурора Синоду графа Толстого, імператор підписав указ про закриття трьох чесько-гуситських парафій [14, арк. 13]. Чеським священикам заборонялося здійснювати відправи [14, арк. 13, 18–36; 1003, с. 278; 1069, s. 105]. Наслідком таких дій стало перетворення чеської мови на т. зв. «хатню мову», обмеження її використання, як наслідок посилення русифікації.

У відповідності із законом «Про устрій побуту іноземних поселенців, які оселилися у губерніях Київській, Подільській і Волинській» (15 червня 1888 р.)

[13, арк. 79] у 1891 р. окремі чеські волості ліквідували, а колоністів включали до складу сільських волостей [566, с. 23], а отже чехи втратили і можливість самоврядування у колоніях, уводилися до волостей місцевого населення за місцем проживання. Поселенці, що не прийняли підданства, також підпорядковувалися волосному начальству, але не могли обиратися до органів самоврядування. Обмеження у зайнятті виборних посад стосувалося тих, хто не «говорив російською». Як виявилось, в Дубенській волості, наприклад, де проживала велика кількість чехів, іноземні піддані склали 1/3 населення [15, арк. 121–127, 151].

У 1892 р. (14 березня) в доповнення законів 1884 і 1887 рр. Олександр III, керуючись політикою лавірування, підписав постанову «Про встановлення тимчасових правил відносно оселення у Волинській губернії осіб неруського походження», де поряд із заборонаю придбання земельної власності іноземними поселенцями й оселення в сільській місцевості в п. 2 зазначалося, що таке право зберігається за особами, котрі сповідують православну віру [594, с. 164, № 8419]. Таким чином царат починає використовувати право набуття земельної власності, що було визначальним для чехів-колоністів, як інструмент їх «насильницького» залучення до православ'я. У 1895 р. затверджено зміни до закону від 14 березня 1892 р., за якими право придбання нерухомості залишено за особами, які оселилися до прийняття вказаної постанови [595, с. 142, № 11477].

Наслідком прийняття вказаних правил став масовий рух чеських колоністів у православ'я, що підтверджується архівними матеріалами та статистикою. Причини такої «масовості», на нашу думку, полягають, передусім, у потребі адаптуватися/приспособитися до нових умов імміграції, отримати можливість купівлі землі, аніж у справжньому бажанні колоністів прийняти нову віру, що засвідчує незавершена справа гуситської чеської церкви. Кінець 80 – початок 90-х рр. XIX ст. стали періодом масового прийняття чехами православної віри, чи то формально, чи то бажано. Про це

свідчать численні звернення чехів із проханнями про прийняття православ'я, які зберігаються в архівах. Справа 53, опис 618, фонд 442 (120 арк.) «Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї», зберігає різноманітного роду доповідні записки чиновників, звіти, списки чехів, які прийняли православ'я [11; 14]. Так, у справі міститься замітка із газети «Волинь» від 15 березня 1888 р. за № 31, в якій повідомляється про прийняття православної віри мешканцями с. Глинська власником browарні Ф. Шмоліком та його сином Й. Шмоліком, писарем глинської волості Ф. Тучеком, помічником управляючого browарнею Я. Дрбоглавом, Антоном Кухинкою [14, арк. 1–2]. В інших поселеннях також відбувалися масові акції прийняття нової віри: чехи с. Зубовщина приєдналися до православ'я в кількості 31 родини, 90 осіб [14, арк. 5], в с. Глинську – 57, с. Милушах – 15, с. Копче – 39, с. Вовковиях – 41 осіб [14, арк.12]. У червні 1888 р. архієпископ Палладій повідомив генерал – губернатору, що протягом червня-липня до православ'я приєдналося 487 чехів, у липні планується приєднання в с. Великі Дорогостаї 800 осіб, с. Малі Дорогостаї – 225 [14, арк 81]. Списки чехів, які прийняли нову віру, друкувались у «Волинських єпархіальних відомостях», починаючи від 1888–1889 рр. [637–643; 644–646; 647–650]. За п'ять років газета надрукувала, за підрахунками В. Надольської, списки 10 264 особи чеської національності, які прийняли православ'я [975, с. 89].

А втім, чеські поселенці-протестанти (переважно евагелісти) зберігали свої релігійні переконання, про що свідчить статистика, за якою серед чехів наприкінці ХІХ ст. їх нараховувалося 5,14 %, вони знаходилися в полі зору пасторської опіки представників євангельської церкви у Вільнюсі (Вільно) та Варшаві, про що генерал-губернатор Ігнат'єв отримував регулярні повідомлення [14, арк. 106, 114]. Тому у жовтні 1888 р. пастору Віленського реформаторського приходу М.Ястржембовському було заборонено відвідувати волинські чеські поселення, окрім с. Боратина і Купичіва, де проживала переважна більшість чехів-євангелістів [14, арк. 106, 117; 588, с. 90–111].

Принагідно зазначимо, що чехи, оселяючись у межах українських сіл та утворюючи окрему їх частину, відвідували ту церкву чи костел, який розміщувався поблизу, значимішим для колоністів було придбання землі та облаштування господарства, згадував один з організаторів еміграції В. Оліч підкреслюючи, що в цей час чехи не побудували жодної церкви, а шинків – десять [1039, s. 28].

Водночас зауважуємо, що архівні матеріали фіксували й протидію спробам навернення чехів. У 1890 р. проти чеха Ф. Долежала з колонії Великі Дорогостаї Дубенського повіту розпочато справу за «порицание чехов, принявших православную веру» (мова оригін.) [33]. Чеху Й. Вайскеберу винесли таке ж звинувачення та заборонили проживати в с. Вільшанці Житомирського повіту [23]. Мешканці с. Яблунівки Дубенського повіту просили владу виселити з села чехів І. Маріша та Т. Достала, які «вороже ставляться до православ'я» [34]. У квітні 1888 р. пристав Кучеровський надіслав донесення генерал – губернатору про те, що в с. Грушвиці і с. Квасилові власник броварні Франц Земан «розповсюджує серед чехів-селян плітки несприятливі для православ'я і негативно впливає на чехів, підбурює їх не приймати православ'я» [14, арк. 77].

Подальші дії уряду мали таку ж спрямованість і ставили за мету припинення іноземної колонізації у західні губернії та центральні регіони. Внаслідок прийняття обмежувальних заходів імміграція чеського населення на Волинь уповільнюється. На початку ХХ ст. передбачення уряду щодо поширення іноземної колонізації на головні райони Південно-Західного краю й центр Росії стали реальністю. Іноземні колоністи, зокрема й чехи, почали мігрувати в міста (Київ, Москва, Санкт-Петербург), на південь України та Кавказ, а також засновувати поселення або розміщатись окремими вузькими анклавом на сході Росії, що викликало у владних колах наміри до подальшого обмеження колонізації. Так, у звіті Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова за 1911 р. вказувалося: «...іноземна колонізація скоро просунеться на Київську і Подільську губернії... Внесені

мною ...проекти змін до закону (19.03.1895) мали метою остаточне припинення колонізації Волині, яка розвинулася до загрозливих розмірів...». Далі Ф. Ф.Трепов пропонує не враховувати поправку до цієї постанови про нерозповсюдження дії закону на чехів православної віри і радить застосувати заборону щодо них також [21, арк. 11]. На нашу думку, знаковим є зауваження імператора на сторінці звіту «Уделяю этому вопросу огромное значение», яке яскраво демонструє зміну напряму політики Росії стосовно колоністів у напрямку остаточної ліквідації пільг та інкорпорації у місцевий соціум.

Отже, у політиці російського уряду щодо чеських поселенців, поза всяким сумнівом, простежуємо два періоди: перший – із 1870 р., коли було прийнято постанову «Про оселення чехів на Волині», і другий – із 1884 р. з прийняттям першого обмежувального законодавчого акту. Перший період – період масового переселення, пільгового сприяння, коли російський уряд намагався за допомогою чеських поселенців розв'язати економічні проблеми в Правобережній Україні, зокрема на Волині, де склалися сприятливі для чеської еміграції умови. Царський уряд переслідував також і політичні цілі: за допомогою створення нової чесько-гуситської церкви обмежити вплив католицизму й полонізму в краї, витіснити польський етнічний елемент через «наповнення» цієї території іноетнічним лояльним слов'янським. Однак плани щодо створення нової церкви не здійснилися, проект її зазнав краху. Намагання спонукати чехів «до злиття з корінним населенням» не досягло мети. Другий період – це час, коли влада змінює ставлення до чехів та застосовує до них, як і до інших іноземних поселенців, обмежувальних заходів щодо особистих та власницьких права. Наслідком зміни політики царату стало припинення масової імміграції чехів на Волинь.

3.2. Динаміка чисельності та розселення

Відомості про кількість чеського населення та його розміщення на Волині містяться в різноманітних джерелах: архівних справах, статистичних матеріалах, дослідженнях, мемуарах тощо. Щоправда, нерідко в них подають

суперечливі й неточні дані, але зіставлення та їх уточнення дає змогу відтворити найбільш вірогідну картину розселення чехів на Волині й простежувати динаміку їх чисельності.

Найбільші труднощі викликає проблема визначення кількості чеських поселенців у період 60–70-х рр., добу масової еміграції, та кількості чеського населення в 1939–1947 рр., із початком Другої світової війни. Визначення кількісного стану чеського населення протягом 1870–1880 рр. складно, оскільки загального обліку іноземних переселенців не велося, дані губернських статистичних комітетів не повні. Окрім того, на території України постійно проживали мешканці, що знаходилися у іноземному підданстві і при обрахунках вносилися до графи «іноземні піддані». Переважна частина дослідників вважають, що до 1914 р. на території імперії проживало близько 70–100 тис. чехів. Певні статистичні дані, іноді неповні та фрагментарні, подають чиновники, що за дорученнями відряджалися на Волинь (П. Грессер, А. Воронін, Є. Крижановський).

Перші відомості про кількість чеського населення Волині наводять П. Грессер, Є. Крижановський. Ж. Ковба, яка першою серед сучасних українських істориків вивчала чеську імміграцію на Волинь, наводить дані П. Грессера, у довідці якого станом на червень 1870 р. зафіксовано 10 062 чехи – піддані Росії. Із них у західних повітах Волині чехи розселилися в Дубенському – 4637 осіб (37 поселень), Рівненському – 2265 осіб (вісім поселень), Володимир-Волинському – 1046 осіб (три поселення), Луцькому – 1067 осіб (шість поселень), Острозькому – 765 осіб (п'ять поселень), у східних повітах (Житомирському, Овруцькому, Новоград-Волинському) – 282 особи (вісім поселень) [1269, с. 94, 98]. Станом на 1871 р., за А. Вороніним, на Волині оселилося 963 родини у 26 поселеннях Володимир-Волинського, Дубенського, Луцького, Острозького та Рівненського повітів [886, с. 10].

За даними А. Забеліна, у 1875 р. на Волині чисельність чеського населення зростає (2190 родин чехів), згідно даних А. Вороніна – 10 352 особи

[568, с. 170; 7, арк. 126]. А в 1878 р. зафіксовано позитивну динаміку зростання, кількість чехів склала 13 255 чол., 2636 родин [568, с. 161], що підтверджує також і Я. Вацулік на основі праці Я. Ауерхана «Чехословацькі язикові меншини в європейському закордонні» (Прага, 1920 р.) [1069, с. 26]. Це найбільш вірогідні дані, оскільки їх наводять російські чиновники, які безпосередньо вивчали проблеми іноземців у Південно-Західному краї, зокрема на Волині. Опосередковано свідчать про переселення чехів та їх кількісний склад дані Державного центрального архіву Чеської Республіки в Празі, вони показують кількість дітей емігрантів 1851–1870 років народження, які реемігрували в 1947 р. до Чехословаччини [630].

Отже, масовий еміграційний потік поступово припиняється, на території Волині оселяються вже окремі родини та особи. Радник генерал-губернатора А. Воронін так охарактеризував цей період еміграції: «Після 1875 р. протягом останніх трьох років на Волинь прибуло 2903 душі, придбали 5600 дес. землі і утворили 12 поселень. В перші шість років оселення на рік приходилося 1725 дес., а в останні три роки по 967 дес. Ці дані показують, що в останні три роки переселення чехів уповільнилося порівняно з попередніми 6 роками в 3 ½ рази, а придбання землі ними скоротилося майже у 5 разів» [7, арк. 126–127].

Станом на 1884 р. з 19 304 чеські іммігранти (1540 не прийняли підданства, 7 %) у містах Волині мешкали 392 особи (0,22 %). Найбільша кількість чехів проживала в Дубенському (5768 осіб), Луцькому (3219 осіб), Рівненському (3072 осіб), найменша – у Кременецькому (96 осіб) повіті західної частини Волині. У Східній Волині найбільшу кількість чехів зареєстровано в Житомирському (2065 ос.) й Овруцькому (633 ос.) повітах [568, таб. 6]. За відомостями Є. Крижановського (1886 р.), на Волині проживало 15 524 чехи, проте в переліку повітів автор не згадує чеське населення Рівненського повіту, який, як ми вже знаємо, був густо заселений чехами з початку імміграції [928, с. 85–86].

У 80-х рр. еміграційні потоки чеських землеробів надалі вповільнюються й чисельно слабнуть, натомість чеська імміграція якісно трансформується. Серед іммігрантів зростає кількість інженерів, техніків, професійно підготовлених, кваліфікованих робітників, представників гуманітарних професій (музиканти, викладачі гімназій та університетів, управляючі помістями тощо), які осідають уже не в селах, а в промислових й адміністративних містах та містечках Південно-Західного краю. На Волині – це губернське й повітові міста (Житомир, Рівне, Дубно, Луцьк), а також комунікативні центри (Здолбунів, Сенкевичівка, Квасилів). Проте зауважимо, що більшість прибулих у 80–90-х рр. XIX ст. чехів, мешканців міст, підданства не змінювали, а тому обрахунки їх кількості ускладнені.

У 1897 р. в Росії відбувся перший загальний перепис населення, матеріали якого містять офіційні найдокладніші відомості. Результати перепису засвідчили, що у Волинській губернії проживало 27 670 чехів (0,92 % від загалу), а це становило понад половину (55 %) усіх чехів, які оселилися в Російській імперії (50 385 чол., із них у європейській частині Росії – 30 299 осіб), із них 92 % мали російське підданство, решта залишали австрійське. Для зіставлення, чехів проживало в Подільській губернії 886 чол., у Київській – 3294, Харківській – 445. Водночас на Волині зафіксовано українців 70 % від загалу, німців – 5,7 % (171 331 особа), поляків – 6 %, росіян – 3,2 %, євреїв – 13 % [581, с. VII–IX]. Найчисельнішими чеськими поселеннями залишалися колонії Західної Волині: Дубенського (10 579 осіб), Рівненського (4750), Луцького повітів (3941), у містах мешкало 962 особи [581, с. IX].

Спостерігаємо вже помічену раніше динаміку зростання кількості чеського населення в містах і містечках. Так, у 1884 р. там мешкало 220 чехів, то в 1897 р. – 962 особи, а в 1912 р. – 3571 [581, с. IX; 586, с. 66–67]. Отож, у період від 1884 до 1897 рр. кількість міщан-чехів зросла в 4,4 раза, а в 1897–1912 рр. – у 3,7 раза. Якщо врахувати, що чисельність чехів у губернії в перший

період зросла на 742 особи, а в другий – на 2609, то стає зрозумілою тенденція до міграції чехів у міста та містечка.

Отже, зростання кількості чеського населення зберігалось, утім воно відбувалося внаслідок природного приросту, а також міграції в міста. Можна стверджувати, що масова еміграція чеського населення припиняється, оскільки пільги, означені постановою 1870 р., були відмінені, простежено перемену економічної ситуації в регіоні, на ринку землі й іншої нерухомості, зміни відбувались і у внутріполітичній та зовнішньополітичній сферах.

Визначення кількості чеського населення в Україні, зокрема в Західній Волині, на початку ХХ ст. теж створює певні труднощі. Чеський історик Я. Вацулік наводить дані православного місіонера Мануїла Немечека від 1901 р., згідно яких на Волині мешкало 25 364 чехи, зокрема в її західній частині – 8500 осіб у 32 поселеннях Дубенського, 4500 – у 16 колоніях Рівненського, 4000 – у 22 поселеннях Луцького повітів. Автор нарахував 44 чеські окремі поселення та в 63 із них – чеську частину, разом – 107 поселень [1069, с. 30].

Огляди Волинської губернії за 1904–1915 рр. засвідчують таку динаміку чисельності чеського населення: 1904 р. – 21 701 особа (за заняттям); 1907 р. – 17 352 (за віросповіданням); 1909 р. – 25 270 [577, с. 50]; 1912 р. – 27 401 [578, с. 7–11]; 33 956 осіб (1914 р.) [579, с. 7–10]. За публікаціями в часописі «Ruský Čech» 1906–1907 рр., на Волині проживало 26 тис. чехів у 110 поселеннях на 43 тис. дес. землі [1069, с. 3]. Лише орієнтовні відомості вміщено також у «Довідковій книзі по Київській, Подільській і Волинській губерніях», що опубліковано в Києві в 1913 р. За її даними, чеське населення в краї складало 31 тис. чол., на Волині – 27 тис., із них у Дубенському повіті – 10 тис., Острозькому – 2 тис., Рівненському – 5 тис., Луцькому – 4 тис. осіб. Очевидно, упорядники довідника використали дані перепису 1897 р. Отже, відомості початку ХХ ст. не дають можливості точного встановлення кількості чеського населення на Волині, проте орієнтовне число може бути визначено від 26 до

27 тис. осіб. Водночас на Північному Кавказі в Чорноморській губернії станом на 1914 р. нараховувалося 2257 осіб чеського походження [1166, с. 176], а в Криму у 1900 р. – 1419 осіб [981, с. 26].

Певний інтерес складає питання соціальної диференціації чеських поселян. У період масової еміграції чехи з Моравії та Богемії прибували цілими групами, заздалегідь відряджаючи на Волинь своїх уповноважених для придбання землі. На зібрані кошти представники чехів купували цілі маєтки на Волині або їх частину (наприклад Глинськ, Квасилів й ін.). Переселенці їхали сім'ями, везли із собою домашній скарб, реманент. До Бродів добиралися залізницею, а далі – возами, а то й пішки. Ті, що мали коней, рухалися від самої Чехії цілими обозами. Ось як описують чехи-реемігранти із Квасилова свою подорож до маєтку: «На кордоні усі переселенці зупинилися, поволі заспівали. Надривно і тоскно розлився наш гімн “Де дім мій?”. Гірко заплакали і рушили далі. Після 24-денного плутання дорогами дісталися Квасилова... Було це 28 червня 1870 року.» [742, с. 6].

Чеські поселенці намагалися купувати якісні й родючі землі, але в придбаних маєтках були різні ділянки: і лісові, і болотяні, і чагарникові. Так, наприклад, емігранти з округу Слані в Чехії, які заснували Новини Чеські, закупили в шляхтича Скарчевського 665 моргів землі. За один морг платили 16 крб. золотом. «Закуплена земля була всяка й людською рукою ніколи не оброблялася. Був це ліс, густо зарослий чагарниками. В тій порі ніхто із місцевих ту землю не купив» [727, с. 6]. У 1870 р. емігранти закупили маєток О. Загурського в Купичеві (нині – с. Купичів) розміром 6000 моргів за 72 тис. крб сріблом. До маєтку належали села Сушибаба, Озеряни, Грушівка, Голендри, Олександрівка. Із 6000 моргів були лише 1000 моргів орної землі та луків, 5000 моргів лісу, боліт та озер, багатих на рибу. Частину цієї землі чехи продали місцевим селянам та німцям. За весь маєток заплатили 6120 крб сріблом як заставу, протягом двох місяців мали сплатити ще 13 888 крб. Суму, що залишалася, мали виплатити протягом року. Владімір Самец, волинський

чех, на основі згадок свого батька розповідає, що мешканці Дембровки (нині – с. Дібрівка) також закупили землю із лісом, який потім спільно викорчувували й ліс використовували для опалення землянок та будівництва. Про колективну купівлю земельної власності та подальший її поділ між поселенцями згадують також і автори історії чеського села Гульча Чеська поблизу Здолбунова [1074, s. 11; 1019, s. 28, 34, 58].

Діставшись до місця й купивши землю, емігранти починали облаштовуватися, заводили господарство. Ті, котрі мали гроші, могли купити в маєтках будинки, господарські споруди та ін. Землю ділили відповідно до внесених коштів: за 1 га лісу платили в середньому 12–14 крб, близько 25 крб – за 1 га орної землі, при цьому більшість виплачували готівкою, решту – протягом домовленого часу. Лісові та чагарникові ділянки чехи колективно викорчувували, перетворюючи їх у родючі орні землі.

Зауважимо, що соціальний, віковий, професійний і конфесійний склад чеських колоністів різнився з характеристиками поселенців – німців. Серед чехів-поселян переважали люди молодшого та середнього віку, які могли швидше пристосуватися до нових умов життя й діяльності. Окрім того, поміж колоністів були дрібні землероби, ремісники, торговці, інтелігенція, проте траплялися також заможні землероби та торговці. Переселення й започаткування господарства на новому місці вимагало коштів і певних матеріальних статків, які і мали чехи [1069, s. 18]. Водночас німецькі поселенці були біднішими, а тому змоги купувати кращі землі не мали й змушені були оселятися (або орендувати) на неуживаних або неродючих ґрунтах північних районів Волині [921, с. 122–123].

Колективний спосіб придбання землі підштовхував до конфліктів і призводив, у підсумку, до майнової диференціації. Оскільки купчі грамоти склалися на ім'я окремих осіб – уповноважених і лише пізніше, при оселенні, землю ділили згідно з внеском кожного. Проте уповноважені брали кошти за послуги, могли отримати для себе кращу землю або виступали як власники, а

інші переселенці – уже як орендарі землі уповноваженого [5, арк. 1–10]. Після купівлі землі чехи зверталися до суду з проханням про закріплення їхніх ділянок за кожним окремо. Колективний спосіб набуття землі призводив до конфліктів із місцевою владою та поміщиками, які відмовлялися видавати купчі грамоти або з цим зволікали. У 1870 р. чехи придбали у поміщика Веселовського землю, той порушив договір і змінив запродажну суму, на що і скаржилися чехи. В с. Малині Дубенського повіту поміщик Слівінський не фіксував свою продаж землі чехам купчою кріпостою. Помістя Будераж придбано чехами одним із найперших, а поміщик Вронський до 1880 р. не оформив документи, а тому на помістя нараховувався податок, від якого чехи були звільнені і не повинні були сплачувати. Чехи також не були убезпечені від дій чиновництва [4, арк. 7–10; 6, арк. 1–5; 8, арк. 1–5; 16, арк. 1–2]. Такі конфлікти свідчать про складний процес адаптації колоністів, його причини, вочевидь, полягали у необізнаності чехів у судовій та фінансовій системі Росії, незнанні мови, чим і користувалися чиновники та поміщики.

Царські чиновники не завжди розумілися/не хотіли розумітися у справах із поселенцями і тому судові тяжби проходили довго. 1870 р. чехи придбали у поміщика Півницького с. Княгининок Луцького повіту. Поміщик підготував до Луцького повітового суду 35 проектів (для кожної особи окремо) купчих для продажу землі. Судовий чиновник звернувся до генерал-губернатора за роз'ясненнями і проханням підтвердити: чи мають вони права на пільги, чи «здійснювати купчі кріпості на користь осіб, які прийняли підданство чи для усіх без виключення оселених». Як свідчить подальший перебіг справи (2 роки), від чехів вимагали довідки про прийняття підданства, склад родини, земельну власність [148].

Подібні справи з фонду 361 опису 1 («Луцький повітовий суд») Держархіву Волинської області підтверджують колективний спосіб придбання землі чехами, як от, «Справа про складання купчої кріпості Бжоском та ін. на землю в с. Серники», за якою той самий поміщик Півницький у 1871 р. продав

чехам 25 дес. землі за 406 руб. [150]. Справа 160 виявляє ще одну особливість купівлі–продажу землі: чехи-російські піддані придбавши землю, пізніше продавали її частину своїм односельцям, які не могли її купити самостійно, оскільки не були російськими підданими [149].

Непоодинокими були й непорозуміння з місцевими селянами. В с. Грушівка Володимир-Волинського повіту чехи – власники (всього 12 осіб) продали сінокоси та пасовища євреям, селяни – колишні користувачі скаржилися на це чиновнику [22]. Разом з тим, між самими колоністами виникали конфлікти, як от в с. Теремно близько Луцька у 1873 р. старшина Пішель привласнив гроші, зібрані громадою чехів для купівлі маєтку Липського, про що вони і нарікали [5, арк. 1–10]. У с. Глинську Рівненського повіту, одному з найперших чеських поселень на Волині, чехи-уповноважені в 1869 р. придбали у поміщика В. Веселовського помістя з 1555 дес. землі. На ній оселилося 55 родин (550 душ), а отже, кожна отримала би 28 дес., але деякі уповноважені одержали до 109 десятин, що і стало причиною до конфлікту [2, арк. 3–5]. 1870 р. чехи заснували свою колонію поблизу українського села Новосілки й назвали її Старочеські Новосілки, у поміщика О. Славочевського чех Палічка закупив спочатку 400 дес. землі по 12 руб, пізніше – ще 700 дес., але вже по 16 руб. Своім співпоселенцям він продавав землю по 16 руб. Купчі угоди уклалися колективно [723, s. 5].

Архівні документи свідчать, що ділянки орної землі, які купували чехи, були різними за розмірами та якістю ґрунтів, сягаючи від п'яти 50–60 десятин. Згадуються навіть ділянки розміром 109,5 десятин [2, арк. 5; 8, арк. 1; 7, арк. 131 зв.]. Проаналізована архівна справа 158 опису 2 фонду 361 Держархіву Волинської області посвідчує, що при колективному способі придбання землі чехами в с. Княгининок у 1870 р. з 34 осіб ділянки до 5 дес придбали 14 осіб, до 11 дес. – 10 осіб, до 16 дес. – 5 осіб, до 27 дес. – 5 осіб. Отож, загальний рівень заможності чеських колоністів визначаємо як середній. Чех міг придбати землю розміром 15 десятин, заплативши за десятину близько 25–27 рублів [148].

Вважаємо за важливу частину дослідження створення уявлення про заснування, поселень, особливості забудову, архітектури.

Новим чеським селам іммігранти давали свої назви: Мркалов, Чорний Ліс, Дідова Гора, Околек, Виногради та ін. Якщо поселення утворилося як окрема частина в українському селі, то до назви останнього додавали етнонім «чеський»: Крошна Чеська, Новини Чеські, Кнерути Чеські й ін.; або прикметний «новий» чи префікс «ново-»: Нові Іваничі, Рачин Новий, Новотилск, Новокраєв, Новостав та ін. В інших випадках окрема частина села, де оселялися чехи, називалася місцевими селянами «чехи», «колонія», «пшенець» (від укр. – «пшениця»).

Чеські колонії поставали поблизу транспортних комунікацій, шосейних і залізничних доріг (Квасилів, Дубно, Здолбунів) або довкола адміністративних, торговельних та промислових центрів, таких як Луцьк, Рівне, Дубно, звідки зручно й вигідно було вивозити продукцію, підвозити техніку, насіннєвий матеріал і т. ін., що й зумовило географію розселення чеських емігрантів у губернії – переважно в південно-західній її частині. Наприкінці ХІХ ст. чеські поселення були сконцентровані в центральній та південно-східній частинах Волинської губернії, а найбільш численні колонії зосереджувалися на південному заході: у Здолбунівському, Рівненському, Луцькому, Дубенському, частково – Кременецькому, Володимирському, Ковельському повітах. Тим самим вони утворили тут територію компактного проживання чехів у Західній Волині.

Свої поселення чехи зводили на пагорбах, підвищеннях. Вулиці колонії прокладалися рівні, широкі. Це відрізняло чеські поселення від, наприклад, німецьких, які на багато кілометрів розтягувались уздовж доріг або були розкидані в полях у вигляді хуторів, оскільки за господарською традицією німецька оселя розміщала в центрі земельної ділянки. Першими оселями стали землянки. Чехи, які переїхали в Ниву Губенську, у перші дні перебування на Волині поставили сім землянок. Жили в них усі разом. Землянка мала 5 м у

довжину, 3 м завширшки, 2,5 м заввишки. Стіни й стелю обкладали колотими колодами, підлогу вимощували деревом; на стріху клали траву, хмиз та обмазували глиною. З одного боку землянки були двері, навпроти – вікно [740, s. 6].

Через рік або два в поселеннях починали зводити оселі для окремих сімей. Будинки мали вигляд «зрубів», житлові приміщення з господарськими спорудами містилися під одним дахом, що відрізняло будинок чеха від німецького [921, с. 143–147, 150]. Перед житловим будинком розбивали квітник. За будинком розміщувалася стодола, за якою лежала присадибна ділянка (садок, город). Як правило, у садку ставили вулики для бджіл. Криниця, зрубана з дерева, стояла в кожному дворі. Разом із будинками окремі господарі, якщо вони були ще й хорошими ремісниками, зводили майстерню, млин тощо. Найпершими громадськими спорудами в чеських колоніях були школи та громадські будинки (*narodní dum*), пізніше будувалися танцювальні зали, «соколовні» (приміщення фізкультурного товариства «Сокіл»), пожежні вежі.

При уважному обстеженні колишніх чеських поселень, розглядаючи фото або плани цих сіл, що датуються початком ХХ ст., виявляємо характерні їх риси. Прикладом може слугувати забудова села Гульча Чеська (нині – с. Гільча) поблизу Здолбунова, яка є взірцем комплексно сформованого чеського поселення [870, с. 201]. Особливість композиційно-планувальної структури села – це забудова по обидва боки дороги, що веде від Острога до Дубна, так званого «шляху», як називали її і чехи, і місцеві українці. Утворилася т. зв. рядова забудова на незатиснених ділянках досить вільної конфігурації з можливістю ведення присадибного господарства, що загалом була характерна для нових поселень. Ця особливість розвитку Гульчі Чеської, на відміну від поселення Гульчі Української, пояснює перший критерій класифікації місцевої забудови: розміщення на території господи житлового будинку в орієнтації його стосовно вулиці. Будинки у вільному просторі орієнтуються до дороги

головним (довшим) фасадом, у той час, як чеські хати на території с. Урвени, сусіднього, одного з перших поселень, або хати місцевих українців зводилися, очевидно, на обмежених ділянках, що зумовило їх орієнтацію до «шляху» торцевим фасадом. Таку властиву чеським поселенням систему забудови простежуємо також і в інших новозаснованих поселеннях або в окремих частинах сіл. Будинок зводився великий, де під одним дахом розташовувалися й житлові приміщення, і господарські будівлі для утримання худоби та птиці, зберігання речей, продуктів та реманенту. За поверховістю всі без винятку житлові будинки колонії належали до малоповерхового типу. Такі будинки не траплялися ні в українських селах, ні в німецьких колоніях Волині.

На початку ХХ ст. простежуємо зміни: нові будови чехи почали зводити з цегли, орієнтували, як і раніше, уздовж прокладеної вулиці, вікна виводили до вулиці й спрямовували на південь. Так, наприклад, вибудовувалася с. Дембровка (нині – Дібрівка). Двір формувався «по колу»: житловий будинок і господарські споруди утворювали внутрішній двір, посеред двору – криниця, часто – із помпою. Ця зміна розміщення будівель була характерна для нових вулиць поселення. Перед будинком, як і раніше, чеські господині розбивали квітник [1038, s. 11].

Окрім класифікаційних особливостей, забудова колонії відрізнялася низкою архітектурних ознак, що є спільними для різних типів будівель саме чеського поселення. Передусім, серед них варто звернути увагу на матеріал огорожувальних конструкцій. Чехи будували стіни з «батіни» – висушених на сонці блоків із глини й полови, обкладали жовто-коричневою цеглою та не білили, на відміну від німецьких побілених будинків [921, с. 145; 1287]. Їхнє покриття було двоскатним, дуже рідко – напіввальмовим, із листового металу, з'єднання й кріплення елементів якого виконувалися за допомогою подвійного стоячого фальцу. Матеріалом покрівлі слугувала жесть – тонкий листовий метал, покритий оловом, із товщиною листа близько 0,8–0,9 мм. Німецький будинок покривався жестю зрідка, тільки якщо господар міг собі це дозволити.

Лише стодола на господі залишалася під соломою. Наприклад, у Новинах Чеських 115 помешкань, побудованих наприкінці 30-х рр. ХХ ст., були цегляними й критими «бляхою» [728, s. 5]. А в с. Мартинівці з 65 осель 32 були цегляні [738, s. 5].

Після Першої світової війни, яка завдала величезних збитків і руйнацій, чеські поселення швидко відбудовувалися та вже у 20–30-х рр. набували вигляду радше маленьких містечок, аніж сіл: рівні широкі вулиці, вимощені бруківкою тротуари, обійстя охайні й обгороджені. У кожному селі була школа (у деяких – цегляна та двоповерхова), громадський будинок (*narodní dum*) з бібліотекою, пожежний осередок, оркестр, аматорський театр. Найбільші чеські колонії мали броварі, кузні, ремонтні майстерні, млини (водяні, парові, електричні), цегельні, а також трактири, заїжджі двори, корчми, цвинтарі, крамниці.

Обійстя чеського селянина значно відрізнялося від українського помешкання та німецького й на початку ХХ ст., у повоєнні роки різниця простежувалася ще яскравіше. Низка елементів чеських будівель мала особливе значення з погляду естетики. Наприклад, «лучкова» надвіконна перемичка, використання якої є характерною рисою чеської архітектури, виконувала, також, декоративну функцію відіграючи роль «сандрика» з дугоподібним фронтоном. Будинки мали досить розвинений цегляний карниз. Характерне також розбиття площини фасаду на «прясла» за допомогою «лопаток» та огинаючих «лопаток» на кутах будівлі, які одночасно виконували функцію декоративних елементів, акцентували увагу на блокованій структурі будівлі [1111, с. 88–95].

Означені зміни відбувались і в Гульчі Чеській, де, за генеральним планом [870, с. 201], станом на 1939–1940 рр. територія села включала культову будівлю церкви, що не збереглася через пожежу, громадські [870, с. 176–177, 192], пожежне депо [870, с. 189–190], виробничі та житлові будівлі. Виробничі будівлі й споруди села поділяються на основні групи: власне виробничі, допоміжні та складські. Такі категорії були представлені і в інших чеських

поселеннях. У Гульчі діяли кузні Гандзелека, Боучека, Джонаса й Марека, колесно-столярна ремісничка майстерня. У 1874 р. Йозефом Стареком тут побудовано першу ливарню на Волині [870, с. 170]. А в 1920–1921 рр. брати Говоркі побудували паровий млин, попередником якого в селі був вітряк [870, с. 174–175]. У колонії були й зразки типологічної групи фабрик у вигляді ткацької майстерні родини Вацлава Урбана та підприємств харчової промисловості (наприклад молочарня).

Отже, чисельність чеського населення Волинської губернії зростала від часу прийняття постанови «Про оселення чехів на Волині» в 1870 р., відтак можливим видається схарактеризувати переселення в 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. як масовий рух. Динаміка чисельності чехів уповільнюється з прийняттям обмежувальних законів із землеволодіння, ліквідацією окремих чеських волостей і парафій чесько-братської церкви, підпорядкуванням чеських шкіл Міністерству народного просвещенія; повільне зростання чисельності чеського населення відбувається внаслідок природного приросту, міграції у міста та містечка. Наприкінці століття на Волині проживала більшість (55 %) чехів, котрі оселилися в імперії. Від початку імміграції спостерігається майнова диференціація.

Виділено три типи чеських поселень, які сформувалися в південно-західній частині губернії, що за чисельністю та способом розселення стала територією їх компактного оселення. До першого віднесено ті чеські колонії, що склалися лише з мешканців-чехів, із поодинокими українськими, польськими, єврейськими сім'ями. До другого – поселення українські, але зі значною кількістю чехів (іноді й більшістю). У цьому випадку чехи утворювали окрему автономну частину цього села. Третій тип – поселення з незначною чисельністю чеського населення або поодинокими чеськими сім'ями, зайнятими ремеслом чи торгівлею. Найчисельнішими залишалися колонії, засновані в перші роки імміграції й розміщені в Західній Волині, звідкіля чеське населення мігрувало до інших поселень, міст, східних регіонів Росії.

3.3. Волинські чехи в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.

У другій половині XIX ст. в російському суспільстві помітними стають нові явища, що в науковій літературі окреслені як модернізаційні. Вказані процеси, викликані кризовими явищами в суспільстві та підштовхнуті поразкою Росії в Кримській війні, спричинили значні зміни в життєдіяльності чеської общини Волині й стали каталізатором її суспільного життя. Реформи 70–80-х років водночас відкрили перспективи для чеського підприємництва, розширили його взаємозв'язки з центральними та східними економічними регіонами Південно-Західного краю й центральними регіонами імперії, створили можливості до тісних зв'язків із чеськими землями, сприяли пожвавленню громадського життя та формуванню нової моделі ідентичності.

На Волині чехи володіли родючими ґрунтами (від 5 дес., тоді як українські селяни – до 5 дес.) і, на відміну від місцевих селян, накопичували капітал значно швидше, купували нові земельні ділянки, укладали кошти в технічне забезпечення свого господарства, а у 80–90-х рр. стали відкривати підприємства, що базувалися на сільському господарстві. Дійсний статський радник А. Воронін у 1878 р. писав, що «в значній частині [чеських – авт.] поселень виділяється земельна і промислова аристократія поряд із малоїмущими і пролетарями...» [7, арк. 133–134].

Прискорення економічного розвитку Росії в умовах модернізації вплинуло на господарство чеських поселень позитивно, однак для значної частини місцевого українського селянства малоземелля залишалось нездоланим, спостерігалася низька врожайність, а отже, сільське господарство розвивалось екстенсивним шляхом. При тому на Правобережжі селянське землеволодіння в середньому складало близько 6,5 десятини на двір. Існували губернії на Правобережжі, де ця норма становила 2–3 десятини на двір. 60 % селян вимушені були шукати додатковий заробіток, подаючись на поденну роботу в південні регіони. Малоземелля штовхало селян до міграції, основними

напрямами якої були Сибір та Північний Кавказ. Хоча серед чеського селянства так само відзначалася майнова диференціація, проте формування прошарку багатих землевласників–чехів, відрізняючись від українського соціуму, відбувалося прискореними темпами. У 80–90-х рр. XIX ст. майнове розшарування посилюється, зростають малоземелля та безземелля, чеські колоністи частково мігрують у міста, або на Південь. Польська дослідниця З. Ціхоцька зазначала, що на початку століття чверть чеських землевласників володіли ділянками в 5–12 дес., тобто мастками середнього статку, ще 27 % чеських власників – від 12 до 25 дес. землі та лише 10 зі 100 чехів мали від 25 до 50 дес. [1001, s. 135–137]. Частина колоністів у 80-х рр. господарювала виключно на орендованих землях, як-от чехи с. Грушвиці Дубинського повіту [652, s. 672–676].

У частині випадків заможними ставали засновники колоній, організатори переселення, саме вони викупляли більші площі землі, пізніше продаючи їх своїм общинникам або здаючи в оренду. Про такі процеси свідчить приклад: 1870 р. чехи заснували свою колонію поблизу українського села Новосілки й назвали її Старочеські Новосілки, у поміщика О. Славочевського чех Палічка закупив спочатку 400 дес. землі по 12 руб, пізніше – ще 700 дес., але вже по 16 руб. Своім співпоселенцям він продавав землю по 16 руб. Купчі угоди укладалися колективно [723, s. 5].

За матеріалами Держархіву Волинської області фонд 271 «Луцький нотаріальний архів волинської губернії, м. Луцьк» відслідковується активний продаж/купівля земельної власності волинськими чехами, що свідчить про процеси накопичення капіталу. Так, у 1911 р. чех Франц Свобода, довірена особа Емануїла Францевича Свободи, здійснив продаж земельної власності. За справами 691, 714, 716 фонду 271 опису 1, він продав українським селянам К. Созоніку 4 дес. і Ф. Степуку 5 дес. землі в с. Сереховичі Ковельського повіту. Разом з тим, відзначимо, що Е. Свобода володів у селі Сереховичі 21 дес. землі різного призначення, придбаної у 1892 р. спільно із шістьма

чехами (всього 390 дес. 1462 сажени). [140; 142; 143]. У тому ж фонді зберігається справа 828, за якою знову ж прослідковуємо процеси продажу/купівлі земельної власності на початку ХХ ст. Чехи Александр Кнехт та Яків Геслер у 1912 р. продають своє право на частину маєтку (відповідно 48 і 32 дес.) в Луцькому повіті в урочищі Юзефин (Йозефін). Чехи (всього 8 осіб) купують землю колективно, отримуючи ділянки згідно грошовому внеску. У документах зазначено, що маєток Юзефин був придбаний чехами спільно у 1909 р. (всього 118 дес. 28 саженив) у дворянина І. О. Ільницького [145], що вкотре демонструє колективний спосіб набуття землі чехами з початку імміграції, процеси концентрації землі наприкінці ХІХ ст.

Заможні чехи направляли свої капітали не тільки на розвій господарства й придбання землі, а й уклали їх у виробництво сільськогосподарської техніки, виробництва технічних культур (хміль, тютюн), заснування переробних закладів (хмелесушарні, млини, броварні, цукроварні) [1069, s. 49–54]. Мікулаш Шеретюк в «Хроніці чеського Квасилова» згадує, що саме наприкінці ХІХ ст. відбувався розквіт економіки поселення, з'явилися хмелесушарня, молочарня, ремісничі майстерні тощо. Серед багатих та успішних поселян називає Йозефа Яндуру, Франтішека Томаша, Вацлава Шлісіка, Франтішека Штейнара. Із них особливо вирізнявся Й. Яндура, який володів великою кількістю худоби, привезеної з Німеччини й Голландії, мав 30 га землі під хмелем, 25 га – під цукровим буряком, 35 га – під зерновими; використовував на своїх полях техніку, яку виготовляли в чеських поселеннях [1048, s. 12–13].

Чеські господарства характеризувалися високим рівнем агрокультури, вирощуванням технічних культур, використанням нових технологій виробництва, раціональною організацією праці. Уже згаданий чех Й. Яндура підписувався на журнал для землеробів «*Milotický hospodář*», де публікували різноманітні поради землеробам [1048, s. 13]. Водночас окремі місцеві українські селяни, на відміну від середини ХІХ ст., також долають попередній

уклад господарювання та життя, намагаються запозичувати досвід сільськогосподарської праці чехів, у результаті чого їхня співпраця та співжиття переборюють колишню недовіру й застереження.

Найбільших успіхів волинські чехи, маючи досвід, досягли в добу модернізації у виробництві та переробці хмелю, оскільки значна кількість колоністів емігрувала з хмелярського регіону Чехії – Богемії (Лоуни, Радуніць, Ауші) й оселились у Дубенському (Мирогоща), Житомирському (Високе, Окілок, Крошна Чеська, Крошна Нова), Рівненському (Квасилів) повітах, вони вирощували хміль т. зв. жатецького виду [1203, с. 20; 1128, с. 16]. Окрім чехів, хмелярством займалися місцеві селяни й німецькі колоністи, однак досягнути потужностей чеських виробників не змогли. Збували хміль у 90–80-х рр. євреям-перекупщикам, які мали з того великий зиск. Наприклад, у Дубенському повіті функціонувала тоді лише одна броварня та утримували її євреї [1204, с. 101–105]. Незабаром хмелярство стало однією з найприбутковіших галузей, тому чехи, поряд із вирощуванням хмелю, стали займатися його переробкою, засновувати броварні. У Луцьку першу чеську броварню відкрив Вацлав Земан [712, с. 3].

Наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. Волинська губернія перетворилася на головний хмелевий район імперії. Ян Ауерхан у публікації «Наше хмелярство» наводить такі дані: у 1882 р. на Волині вироблено 5 тис. пудів хмелю, у 1887 р. – до 35 тис, у 1892 р. – 45 тис. На початку 1900-х рр. виробництво хмелю нарощувало потужності: у 1903 р. – 80 тис., у 1910 р. – 200 тис. [752; 654; 655]. Усього під хмільниками на Волині зайнято 4690 дес. землі, із них 11 % належало німецьким колоністам, близько 21 % – місцевому населенню, іншими землями з хмільниками володіли чехи. На Волині розгорнуто 606 хмільників, 163 із них – це великі господарства. Найбільші розмістилися в с. Квасилові Ровенського повіту (125 дес. землі), у Дубенському – с. Мирогощі (100 дес.), у Житомирському – с. Околеку й с. Високій (по 75 дес.) [1069, с. 41–43; 921, с. 126–127].

Хміль належав до інтенсивних культур. Його виробництво вимагало певних капіталовкладень, але й приносило великі прибутки. З однієї десятини хмелю одержували 300–450 крб прибутку, а це в 5–6 разів більше, ніж давала одна десятина пшениці. Чеські колоністи були заможніші від місцевих селян, тому були спроможні вкладати кошти в хмелевиробництво, застосовувати інтенсивні методи господарювання. Якщо в др. пол. XIX ст. на хмільниках використовували дерев'яні жердини, то на поч. XX ст. – дротяні конструкції, що значно підвищувало продуктивність галузі. Для сушіння хмелю будували сушарки, обладнані тепловими пристроями. Більшість такого модерного обладнання завозили з Чехії, наприклад сушарка фірми Лінгарта з Раковніка. На початку XX ст. таке обладнання вже виробляв завод Владіміра Сваровського у Квасиліві [1048, s. 16].

Хмелевиробництво розвивалося швидкими темпами, це вимагало застосування новітніх технологій та обміну досвідом, пошуків ринків збуту тощо. Із цією метою влаштовували виставки як у губернських, так і в повітових містах. На сільськогосподарській та промисловій виставці в Києві в 1897 р. чеська родина хмелярів Бочкових із Мирогощі отримала срібну й бронзову медалі за досягнення у вирощуванні хмелю [731, s. 2–4; 1069, s. 43].

Відбулися певні зміни в системі реалізації та переробки хмелю. У перші роки XX ст. чехи збували свою продукцію перекупникам або безпосередньо на пивоварні. У Дубно, наприклад, у передвоєнні роки працювало п'ять заводів для пресування та упакування хмелю, його підготовки до транспортування. Чеські хмелярі з с. Купичева продавали свій продукт євреям – власникам пивоварень Шапіро в Дубно, Шпильці в Луцьку, а також чеху-пивовару з Луцька Вацлаву Земану. У сезон продажу хмелю в Дубно приїздили купці з Росії, Німеччини та інших країн. Крім Дубна, великим хмелеторговельним центром було місто Житомир. Там із 1909 р. відбувалися хмелеві ярмарки. На першому з них у цьому ж році реалізовано 3424 пуди хмелю на суму 66 379 крб. За даними А. І. Ярошевича, із трьох головних центрів

хмелевиробництва – Дубна, Луцька й Житомира – протягом 1905–1909 рр. вивезено 90 % загальної кількості хмелярської продукції Волині [611, с. 12–13; 1128, с. 17].

Із початком ХХ ст. потреби в хмелепродукції значно зросли, що вимагало певних змін в організації виробничого процесу та реалізації. Ще в 90-х рр. при Волинському відділі імператорського Російського товариства садівництва утворено відділення хмелярства. А в 1896 р. в Житомирі волинські підприємці створили галузеву громадську комерційно-господарську організацію «Волинське товариство хмелярства і хмелеторгівлі», яке з 1913 р. переросло у Волинське товариство хмелярства, тоді ж при земствах повітів, де був найбільш розповсюджений хміль (Житомирському, Дубенському, Луцькому, Рівненському, Новоград-Волинському), запроваджено посаду інструктора з хмелярства [1128, с. 17].

Розширення площ хмелю на Волині вимагало наукових засад його культивування. У 1906 р. з такою метою Російський департамент землеробства в погодженні з Волинським товариством хмелярства відрядив на Волинь інструктора-хмеляра І. І. Засухіна [1129]. Вивчивши кліматичні умови краю та врахувавши активність волинських хмелярів, І. І. Засухін ініціював заснування першого дослідного хмільника на базі Волинської школи садівників, який закладено в 1914 р. у східній околиці Житомира – Гадзинсько-Вацьківській дачі (нині Смоківці). За матеріалами своїх досліджень І. І. Засухін видав посібник для хмелярів, сконструював нову сушарку, названу його ім'ям, удосконалив дротяні конструкції для хмелю, він же в останні передвоєнні роки очолював Волинське товариство хмелярства. Протягом 1911–1917 рр. в Житомирі виходив щомісячний журнал «Листок хмелевода» за його редакцією. У радянський час у 1924 р. постановою Народного комісаріату землеробства УСРР на землях дослідного хмільника І. І. Засухіна засновується Українська дослідна станція хмелярства [1069, с. 43; 1129].

Такі заходи сприяли прогресивному розвитку хмелярства на Волині, активізації діяльності товариств хмелярів, виникнення яких особливо активно відбувалося в чеських поселеннях. У 1911 р. на Волині існувало вже п'ять хмелярських об'єднань, при них утворювались ощадно-позичкові каси [990, с. 764]. Поєднання сільськогосподарських й ощадно-позичкових товариств у той час рідко траплялося в Росії, але для розвитку хмелевиробництва мало виняткове значення (Див.: Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 440 с.). Більшість членів таких товариств і кас були чехами, які заснували спілку хмелярів у 1908 р. в Здолбунові, Луцьку та Квасилові, у 1911 р. в Дубно, а згодом утворили тут хмелярський банк [1048, s. 15; 1019, s. 67; 1069, s. 43]. Дубенське ощадно-позичкове товариство в 1913 р. мало 830 членів та видало позики для облаштування хмільників на суму 180 тис. рублів, боргів товариство не мало, працювало виключно з членських внесків. До членства в товаристві запрошували лише власників землі, які займалися хмелярством [879, с. 259; 586, с. 210].

Праця чехів була гідно відзначена: у 1911 р. в Дубно відбулася хмелярська виставка, за результатами якої Міністерство землеробства Російської імперії нагородило учасників однією великою золотою медаллю, двома срібними, трьома бронзовими, п'ятьма похвальними листами, із них більшість нагород отримали чеські хмелярі з Волині. Одну срібну медаль одержав К. Бочек із Мирогощі, двома бронзовими нагороджені В. Матоушек із Підцапек і Ян Грнциров із Мирогощі. Похвальними листами відзначені В. Менцл із Семидуб, А. Прокоп із Підгаєць, Я. Мадера з Кнерут, В. Свобода і В. Солар із Мирогощі. Почесні дипломи отримали члени Дубенської хмелярської спілки, яких було 15. Усі отримані чехами, а з 48 похвальних листів цієї спілки тридцятьма п'ятьма нагороджено чеських господарів [990, с. 77].

В останнє десятиліття XIX ст. в чеських поселеннях будуються броварні. У попередні роки цей промисел майже повністю контролювали євреї, з

інтенсивним розвитком хмелярства, підвищенням попиту на продукт чехи починають витіснити євреїв (або принаймні успішно конкурувати з ними), володіючи значною сировинною базою для того. У Дубенському повіті у 80-х рр. була лише одна пивоварня й утримували її євреї, до кінця століття – уже п'ять, що належали чехам. У с. Мирогощі близько Дубна першу броварню зведено чехом Вацлавом Лінгартом [1187, с. 35], у с. Глинську – В. Свободою, Й. Олічем й А. Шмоліком [868, с. 97], у Луцьку – Вацлавом Земаном, у Квасилові – Яндурою, у Семидубах – Србецкім [868, с. 97], у Волков'є – Махачеком та ін. У 1891 р. у Санкт-Петербурзькому «Русському вестнику» вказувалося: «...В кожній більш-менш значній чеській колонії є пивовари... пиво цих заводів продається не лише на Волині, але постачається у Варшаву, Київ та інші міста... Зараз чисельність пивоварень у Волинській губернії перевищила 100, у попередні – 10–15 років їх не було і 20–30...» (Цит. за: Vaculík, Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 49–51).

У 80–90-х рр. завершився промисловий переворот, за темпами зростання виробництва та за абсолютним обсягами виробництва Росія увійшла до числа найбільших держав світу, українські території дедалі швидше втягувались у світовий та загальноімперський ринки. Виявом таких змін, зокрема, була активізація зовнішньоекономічних відносин, зокрема з Австро-Угорщиною, та переселення на території Росії в згаданий період великої кількості її підданих: освічених інженерів, техніків, підприємців, кваліфікованих робітників. Російський історик А. Птіцин, спираючись на дані перепису, зазначає, що австро-угорські переселенці в Росії поступалися кількістю лише німецьким, були зайняті в різних сферах господарства, більшість – в аграрній (53 %), у промисловості та ремеслі зайнято 5 тис. осіб (близько 25 %), торгівлі – 750 осіб (4 %), у сфері науки, культури та освіти – 3 %, у сфері послуг – 8 % [1301, с. 176–177; 1166, с. 49–50]. Саме ці переселенці, розгортаючи свої підприємства, активізували торгівлю з Австро-Угорщиною.

У другій половині XIX ст. між двома державами укладено низку договорів, на основі яких розгорталась активна діяльність підприємців,

торговців [1301, с. 176]. Відповідно до міждержавних угод, піддані Габсбургів могли вільно приїздити до Росії, оселятися на постійне місце проживання, купувати нерухомість, засновувати підприємства тощо. Саме вони, насамперед налагоджували зв'язки із колоністами Південно-Західного краю, Волині зокрема, де потребувалися нова високопрофесійна робоча сила (техніки, інженери, управителі, учителі). Отже, формується друга хвиля еміграції від 80-х рр. XIX ст. і набуває модерних характеристик (освіченість, кваліфікованість), зокрема і внаслідок дозволу не змінювати підданство. Емігранти-міщани цього періоду переважно, як уже зазначалося, зберігали підданство: на пору проведення першого всеросійського перепису у Волинській губернії їх було 8 %, у Чорноморській – 17 %, Таврійській – 23 %. Водночас у Києві таких осіб-переселенців нараховувалося 58 %, а в Одесі – 69 % [588, с. 260; 589, с. 153]. Таким чином, зростає чеське населення міст Південно-Західного краю.

Чеські господарства Волині швидко адаптувалися до процесів економічного прискорення та модернізації. Поступово змінювалась і соціальна структура чеської общини, відбувався процес формування групи успішних підприємців, інтелігенції. З іншого боку, виокремлюється прошарок робітників. Водночас помітним стає вертикальне мігрування окремих осіб – від селянина до великого землевласника, від ремісника до підприємця. А отже, простежуємо типову ознаку модернізації – соціальну мобільність, що спостерігається і серед чеського іммігрантського населення.

Серед чеських підприємців виокремлюється група, що активно співпрацює з іноземними фірмами, розгортає виробництво в губернських та повітових містах, де концентрується промислове виробництво. Відтак спостерігаємо й просторову міграцію. Відомі дослідники історії російських чехів Олександр та Діна Муратови зазначають: «...з'явилися машинобудівні заводи Гретера і Крживанека, Фільверта і Дедіни, Унгерманна і Неєдли, Графа і Ко, Ф. Паула, майстерні автомобільної фірми «Лаурін і Клемент» та інші

підприємства. Багато чехів працювало в залізничних майстернях, а з появою в місті трамвая – в трамвайних депо і майстернях... На межі століть в Києві проживало 3–3,5 тисячі вихідців з Чехії і Словаччини» [1298].

Так, волинський чех, землевласник, гласний волинського земства, голова чеського «Сокіл» Вацлав Вондрак укладає кошти в нерухомість та підприємства Києва, стає власником київського готелю «Прага», із 1906 р. видає чеськомовну газету «Ruský Čech» (Руський чех). Київ перетворюється на місто, де оселяються багаті підприємці з Чехії, розвивають свою справу, зводять фабрики та заводи, вибудовуючи їх за межами міста на державних землях, оскільки в цьому випадку вони звільнялися від земельного податку та оцінного збору. Для забезпечення своїх підприємств працівниками вони запрошують інженерів, техніків, висококваліфікованих робітників з Чехії. Так, у Києві засновано чеські підприємства, зокрема Київський машинобудівний і котельний заводи Гретера й Крживанека.

Завод ковкого чавуну Унгермана та Неєдли («Чугунолитейный завод Антонина Унгерманна и Томаша Неєдли») відкрито в 1898 р., пізніше до засновників приєднався й став співвласником Адольф Доусек. Окрім засновників, на заводі працювали чехи Вацлав Колаф – завідувач літейного цеху, Йозеф Шафарік – керівник майстерень, інженер Йозеф Гоккер – завідувач машинобудівного відділу, Йозеф Пршибіл – майстер слюсарів, Йозеф Моудрий – економіст. На заводі запроваджували найновіше технічне забезпечення. Зокрема, ковкий чавун тоді не випускав жоден із заводів Південно-Західного краю, а Унгерман і Неєдли виробляли 12 тис. пудів на рік. Пізніше завод став випускати запасні високоякісні деталі до різних технічних механізмів, виготовлених як у Росії, так і за кордоном, а з початком війни на заводі виготовляли корпуси для гранат й іншу військову продукцію. У 1910 р. до управління заводом долучився й молодший брат Неєдли – Томаш, який отримав освіту в Празі та до переїзду в Київ працював у Ростові-на-Дону у Торговельному домі «Фріч і Нейтек». На початку ХХ ст. швидкими темпами

розвивалися переробна й харчова галузі промисловості краю, а відтак відчутною стала потреба в оснащенні та виробничих механізмах. Саме з такою метою інженер заводу Я. Гретера та Й. Крживанека Франтішек Паул відкрив у 1911 р. машинобудівний завод, що випускав оснащення для цукрових, пивоварних і солодових виробництв. У 1909 р. Віктор Кашпар і Фердинанд Вітачек заснували фабрику гімнастичного приладдя, єдину тоді в Росії [1298].

У 1910 р. поблизу заводу Гретера й Крживанека відкрили фабрику грамофонних платівок «Екстрафон» гласного міської думи Києва Індржіха Індржішека та багато інших підприємств. Із 5 тис. чехів, котрі проживали тоді в Києві, 400 були власниками промислових і торгових підприємств, ресторанів, кав'ярень тощо [1123, с. 373–393]. Цікавим свідченням присутності чеського капіталу й підприємництва в Києві є газета «Киевлянин», що на своїх шпальтах друкувала, зокрема, і різноманітні оголошення, серед яких можна було натрапити, наприклад, на оголошення про магазин сільськогосподарської техніки братів Брабеців на вулиці Хрещатик, 44 [657, с. 6], ресторан «Прага» Владіміра Менцеля [656, с. 1], акціонерне товариство Фільверта й Дедіни [656, с. 6]. Водночас спостерігаємо еміграцію наукової та мистецької інтелігенції [975, с. 156–177, 232–285, 286–293, 293–307, 307–314, 314–318].

Так, у містах Південно-Західного краю у 80–90-х рр. формується друга хвиля чеської імміграції, проте, на відміну від першої, землеробської, ці чехи не змінюють підданства й не мають пільг. Представники цієї хвилі мали вищий соціальний статус, вищу заробітну плату, аніж місцеве населення, освіту та професійну підготовку. Значна їх частина належала до високоосвіченої інтелігенції, а отже, виразно усвідомлювала свою ідентичність.

Чехи, які переїжджали на Волинь наприкінці століття, не могли отримати дешевої землі – вона значно піднялася в ціні. Темпи колонізації почали знижуватися, пільгами чехи вже не користувалися. Окрім того, стосовно іноземних колоністів у краї почались утиски та обмеження (т. зв. обмежувальні закони). Відтак спостерігаємо активну міграцію чехів у повітові й губернські

міста, де вони, залишаючись приписаними до сільського стану, активно займалися ремісничим виробництвом, торгівлею, пивоварінням, навчалися. Переважна частина чехів, мешканців міст, – це, або емігранти нової хвилі, вихідці з родин ремісників чи незаможних сімей, які відправляли своїх дітей у місто на заробітки або навчатися ремеслам, заможні чехи – на навчання в заклади вищої освіти. Отже, чеське населення міст зростає: у 1884 р. у містах Волині нараховувалося 220 чехів, у 1897 р. – 962, а в 1912 р. – уже 3571 [583, с. 46–51; 587, таб. IX; 586, с. 63–67], що демонструє урбанізаційні процеси кінця XIX ст., а також соціальну та просторову мобільність серед чеського населення краю.

Типовий приклад указаного періоду чеської імміграції в Україні – родина волинських чехів Прокупеків. Син Йозеф здобуває початкову освіту та професію, очевидно слюсарну, і в середині 90-х рр. відправляється до Києва, де знаходить роботу на одному з чеських підприємств [814]. Молода родина Прокупеків переїздить до Києва, оселяється на Шулявці, де жили чеські робітники та техніки. Йозеф Прокупек влаштовується працювати на одне з підприємств, що належали чеським власникам (очевидно, завод Гретера – Крживанека). Робота в Києві дала можливість молодій сім'ї накопичити певну суму грошей – і вони в 1903 р. повертаються на Волинь й оселяються в Луцьку. Із поверненням Йозеф Прокупек започатковує свою справу – завод і магазин сільськогосподарських машин. Такий шлях був типовим для чеської молоді з незаможних родин, яка намагалася знайти роботу та освіту. Про це свідчать також і спогади луцької чешки Франтішки Гофманової, батько якої на початку століття також відправився до Києва навчатися й працювати слюсарем, його брат – ковбасником, а після повернення заснував слюсарну майстерню в Луцьку [813]. Відомі чеські землевласники і підприємці Йозеф і Вацлав Земани на початку століття певний час навчалися броварству в Київському товаристві броварів [712, с. 3].

Наприкінці XIX ст. чеське ремесло переростає рівень сільського кустарного, будуються великі майстерні, а в окремих випадках – фабрики та заводи. Так, наприклад, у 1884 р. в Здолбунові брати Єлінеки заснували цементарню, яка в 1889 р. реорганізувалась в акціонерне товариство «Єлінек і К^о», що дало можливість виробляти 90 т цементу на день та модернізувати завод. А вже в 1900 р. завод реконструйовано. Тут було зайнято 300 працівників. Завод тоді перейменовано на Акціонерне товариство «Волинь» [826, s. 7].

Поряд із господарським зростанням, розвитком промислів, утягуванням чеських господарств Волині в загальноімперський економічний організм спостерігаємо обмежувальну політику стосовно культурно-освітнього життя волинських чехів, спрямовану на русифікацію чеської школи.

Після підпорядкування шкіл Міністерству народного просвещення (1887 р.), розпочався швидкий процес ліквідації чеського шкільництва, яке до того часу не контролювалося згаданим міністерством, а отже для російської влади розумілося як антиросійське. Перехід на російську мову навчання, ліквідація педагогічних традицій чеської школи, народних традицій виховання негативно вплинуло на молоде покоління чеських іммігрантів. Русифікація шкільної освіти, заперечливе ставлення до будь-якого прояву національної окремішності в культурі чи побуті призводили до поступового або приховування цих ознак, або до реальної їх утрати: чеську мову, яку вже не вивчали в школі, а тим більше й у вищих навчальних закладах, молоде покоління знало погано й користувалося лише в побуті, молоді люди, які навчалися у містах, не поверталися у колонії, а деякі, отримавши освіту в Чехії, також зрідка приїжджали додому. Небагато молодих чехів могли писати по-чеськи, але російськими літерами; бібліотеки занепадали, літературу з Чехії отримували все рідше й рідше; аматорські гуртки втратили аудиторію. Особливо складна ситуація виникла із бібліотеками, які втрачали читача. Оскільки переважна їх частина функціонувала при школах, то, із змінами у

шкільному підпорядкуванні, бібліотеки замінялися на російські [1069, s. 43; 787]. Невелика частина інтелігенції зосереджувалася в містах, лише незначна частина чеської меншини турбувалася про те, «що за десятинами не бачимо чеха». Такі ж характеристики цієї доби чеської імміграції містить дослідження чеського історика Ярослава Вацуліка (Див. : Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha, 1997. 211 s.).

Ситуація починала поступово змінюватися тільки після 1905–1907 рр.

Ініціативу попередження асиміляційних процесів та поновлення національного життя чехів взяли на себе найбільш освічені та заможні представники громади. Утворені культурно-освітнє товариство ім. Я. А. Коменського (1907) [432; 1186, с. 75], товариство «Бесіда» [17, арк. 1], ініціюється відкриття чеської школи в Києві, друкуються часописи [1003, с. 484–519]. В такий спосіб заможна і свідомо частина громади, беручи на себе основні фінансові та організаційні турботи, очоліла процеси відродження процесів етнічної самоідентифікації чехів.

У Києві 1906–1908 рр. видавався чеський часопис «Rusky Čech» («Русский чех»), власником якого було чеське культурно-освітнє Товариство ім. Я. А. Коменського, видавцем, а пізніше й редактором – волинський поміщик, власник готелю «Прага» на вулиці Великій Володимирській Вацлав Вондрак [1089, s. 49–59; 1003, с. 489; 1186, с. 76]. На шпальтах відображались проблеми, що були нагальними для волинських чехів: розвиток господарства, культурно-освітнє життя, асиміляційні процеси. Поряд із публікаціями господарського характеру, газета друкувала статті, в яких містилася нищівна критика тих краян, хто вважав освіту не потрібною для чехів: «Ті морги – це ще не все, якщо найбагатший немає освіти і кругозору, то ті «морги» йому не допоможуть». В публікаціях стверджувалося, що різниці між чехами та українцями вже не спостерігається, як це було на початку імміграції, про культурний вплив на місцеве населення вже не може бути мови. Аматорські гуртки не працюють, припинили діяльність спілки. Далі автор публікації робить

підставний, на нашу думку, висновок: «Саме духовна сфера стала першою жертвою реакційної політики уряду, встановленої 1882 р., ...самодержавство проводило свою політику послідовно і досягло найбільших успіхів» [877, с. 46–47].

Ярослав Вацулік наводить уривок зі статті «Збережемо своє чешство!» Вацлава Бенеша: «...діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давніших колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати...». Дописувач із Мирогощі Дубенського повіту доповнював: «...підростаюче покоління, котре вийшло з російської школи, не вміє навіть підписатись на мові своїх батьків...» [877, с. 45]. Чеська інтелігенція справедливо турбувалася про ставлення чехів до рідної мови, до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності. Подібні процеси торкалися і німецької школи, проте німці виявляли більшу «стійкість», аніж чеське населення [1090, с. 63, 68–69].

У Києві також випускався часопис «Čechoslovan» (Чехослован), який редагував волинський чех, досвічений журналіст, Венцеслав Швіговський, а з 1910 р. видання стало щотижневим та розповсюджувалося територією імперії [1003, с. 490–491]. Функціонували фізкультурні організації «Південь», «Сокіл». В Одесі на Дерибасівській вулиці у готелі «Париж» діяло «Чесько-слов'янське товариство підтримки», засноване в 1900 р., воно нараховувало 250 членів, мало свою бібліотеку, організовувало вечори читання. Діяли музичний і співочий гуртки, театр, «Сокіл» [975, с. 232–252, 293–295].

Викликало занепокоєння активної частини громади й пасивне ставлення чехів до політичного життя губернії, його незацікавленість тими бурхливими подіями, які відбувалися в Росії на початку століття, що дало підставу історикам характеризувати чеську частину жителів як аполітичний елемент: «Всі політичні партії, всі національності виявляють гарячкову діяльність,

тільки ми, чехи, нічого не робимо...Тільки наша чеська байдужість і лінь є виною того, що і в Росії, як і всюди, запхані на задній план» [877, с. 99] (Цит. за: Я. Вацуліком [877]).

Поодинокі випадки обрання волинських чехів до органів влади фіксуються від 1907 р., коли волинського чеха Яна Дрбоглава, власника пивзаводу в Глинську, обрано до II Держдуми в 1907 р. [877, с.101]. У червні 1911 р. на виборах до губернського земства обрано волинських чехів В. Вондрака й В. Крбеца. Вони увійшли до складу повітових земств у Рівненському та Дубенському повітах, а також до міської думи Здолбунова [877, с. 99]. На наше переконання, навряд чи можна було очікувати від чехів якогось політичного «вибуху», їх позиція щодо влади, політичного життя склалася в перші роки імміграції. Переважаюча частина громади чехів залишалася поза політичним життям, заангажована господарчими проблемами та власними прибутками, залишалася осторонь будь-якого «протесту» або конфлікту чи-то з владою, чи-то із місцевим населенням. Отже, сформований на початку імміграції принцип життєдіяльності чехів – лояльність – залишався основним.

Модернізаційні процеси в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. вплинули в особливий спосіб на становище чеської общини на теренах Волині. Селянські господарства чехів, які базувалися на власних землях, швидше адаптувалися до нових умов господарювання. Чехи були заможнішими, аніж українські селяни, тому їм удавалося купувати новітню техніку та землю, вони брали успішну участь у кооперативних товариствах, користуючись їхніми широкими можливостями, розвивали власне господарство, засновували переробні підприємства тощо, швидко збагачувалися, а отже, у середовищі чеського населення простежено ознаки соціальної мобільності. Відзначено міграцію чеського населення до міст для навчання, пошуків роботи тощо. У містах виникли чеські підприємства, власниками яких були колишні емігранти, а тепер – фундатори броварень, заводів та фабрик із виробництва

сільськогосподарської техніки, торговці, що було ознакою просторової мобільності громади.

Водночас, до міст і містечок Волині, іммігрують піддані імперії Габсбургів: інженери, техніки, кваліфіковані робітники. Так формується друга хвиля чеської імміграції на Волині у 80–90-х рр., проте, на відміну від першої, землеробської, ці чехи належали до міських мешканців, вони не змінювали підданства та не користувалися пільгами. Представники цієї хвилі мали вищий соціальний статус, вищу заробітну плату, аніж місцеве населення, професійну підготовку. Значна їх частина належала до високоосвіченої інтелігенції, а отже, виразно усвідомлювала свою ідентичність. Проте, для представників другого покоління іммігрантів-колоністів внаслідок обмежувальних законів 80–90-х рр., русифікації, процеси адаптації до нових умов життя й господарства, нового соціуму позначились втратою почуття приналежності до свого етносу. Певні зміни помічаються після 1905–1907 рр.: знову розгортають діяльність громадські організації, часописи, спортивне товариство «Сокіл», чисельні кооперативні та виробничі об'єднання.

3.4. Чехи Західної Волині в Першій світовій війні: проблема самоідентифікації

Початок другого десятиліття ХХ століття геополітична ситуація в Європі та світі ускладнилася, спостерігалися міждержавні конфлікти, що впливало і на внутрішнє становище країн континенту. На початку 1910-х років ускладнюється внутріполітична ситуація в Чехії, що виявилось в активних діях чеських національних партій і рухів, які вбачали в російській монархії гаранта своєї незалежності, а імперію Габсбургів розглядали як її ворога. Лідер младочехів Карл Крамарж, тісно пов'язаний із російськими колами, висловив ідею створення слов'янського союзу на чолі з Росією у складі Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії та Чорногорії. Частиною такого союзу повинно було стати Чеське королівство (меморандум міністру закордонних справ С. Д. Сазонову

т. зв. «Устав славянської імперії») [1005, s. 144; 983, с. 50]. Доктор Т. Масарик, який очолював Чеську народно-реалістичну партію (із 1906 р. – Чеська партія прогресивна), скептично поставився до такої ідеї, оцінюючи її як «максималістську». Як прагматичний політик, Т. Масарик стверджував, що все залежатиме від політичної та військової могутності Росії до моменту завершення війни, яка називалася [1005, s. 142]. Із початком 1914 рр. суперечності між Австрійською та Російською державами загострилися, а 31 липня 1914 р. в Росії розпочалася мобілізація. Вже 1 серпня імперія Романових оголосила війну Німеччині, а 6 серпня – Австро-Угорщині [612, с. 49–51].

У жовтні 1914 р. Т. Масарик передав союзникам по Антанті меморандум, де виклав власне бачення майбутнього чеських земель. Планувалося створити сильну у військовому плані Чеську державу, яка би мала спільну зовнішню політику й тісні економічні зв'язки з Росією; визначалися й кордони. Зокрема, до складу планованої держави приєднувалися землі «деяких руських меншин близько Ужгорода» [983, с. 52–53; 1220, с.6]. Незважаючи на певні розбіжності, позиції лідерів чеського громадського руху збігалися в питанні необхідності боротися за самостійну державу, а опорою вбачали Росію.

Чехи та словаки, які жили в межах обох імперій, опинилися, як і українці, у неоднозначному стані війни один проти одного. У переддень Першої світової війни в Україні нараховувалося близько 44 тис. чехів, які мешкали у 254 поселеннях, на Волині – 30 тис. чехів із російським підданством і понад 2 тис. підданих Габсбургів. Значна кількість чехів проживала в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Лодзі, Одесі та інших великих і малих містах імперії.

В Австро-Угорській імперії з початком військових дій пройшли маніфестації на їх підтримку, зокрема й у Празі. Вони були організовані владою та насправді позитивного відгуку серед населення не знайшли. Проте в імперії в березні розпущено парламент і 25 липня оголошено мобілізацію [983, с. 45], в австрійську армію з Чехії мобілізовано 138 128 осіб (до кінця 1917 р.). Чеське свідоме суспільство не сприймало австрійську владу як свою, а її дії не

знаходили підтримки, тому Т. Масарик згадував, що мобілізовані йшли в армію як «на бойню». Траплялися випадки відмови, а через це почалися переслідування. Чехи складали 12,9 % армії, а всього чеських мешканців в імперії – 12, 5 %, при тому їх мобілізували переважно в артилерію, кінноту, нові роди військ (наприклад, авіацію). Зі 102 організованих полків в австрійських силах 15 були чеськими [658, с. 3]. Про настрої мобілізованих чехів можуть свідчити слова переробленої народної пісні «*Červený šáteček*» (Червона хусточка): «*Červený šátečku, kolem se toč, my jdeme na Rusa, nevíme proč*» («Червона хусточка обгорнулася навколо, ми йдемо на росіянина, не знаємо чого» – *переклад авт.*) [1005, s. 141–142; 983, с. 46]. За повідомленнями «Киевлянина», в імперії Габсбургів почалися переслідування найактивніших політичних та громадських чеських діячів (наприклад К. Крамарж, А. Рашін), закриття чеських шкіл, заборони друку, діяльності громадських організацій тощо [658, с. 3; 1005, s. 144].

Газета «Киевлянин», у підзаголовку якої зазначалося «литературная и политическая газета Юго-Западного края», у липні-серпні 1914 р. постійно друкувала повідомлення про загострення ситуації в Європі, становище в Австро-Угорщині, зокрема в Чехії, мобілізаційні заходи країн-учасниць конфлікту, реакцію населення на його запалення. Серед публікацій цієї офіційної газети окреме місце займають ті, котрі подавали становище російських чехів та їхню реакцію на розгоряння конфлікту. Наприклад, після оголошення мобілізації в Чехії газета передруковує замітку з німецького видання «*Vossische Zeitung*», у котрій автори доводять, що «чехи усвідомили, нарешті,...свою належність до австрійської держави», проте змушені визнати, що «ніяких проявів патріотизму в Чехії не спостерігається» [659, с. 2]. Далі газета для порівняння наводить уривки з публікації «Хто переможе в цій війні?» у газеті «*Čechoslovan*» від 22 липня 1914 р.: «Ми, чехи Росії, під захистом слов'янської держави... Усі чехи, незалежно від того, чийми підданими вони... є, доведуть російським братам, що ми вміємо нести спільну ношу...

захистити святу справу слов'янства» [660, с. 1]. А отже, офіційна преса в Росії пропагувала та підтримувала слов'янофільські настрої серед російських чехів, що й виявилось у серпні 1914 р.

Під номером 207 від 29 липня 1914 р. повідомлялося про відвідування делегатами зібрання чехів у Києві 27 липня 1914 р. командуючого Південно-Західним округом, генерал-ад'ютанта Іванова й губернатора генерала-ад'ютанта Ф. Трепова. Делегати чехів повідомили, що київські чехи та чехи колоній краю «одногосно постановили відмовитися від австрійського підданства і просити... сприяння чехам в отриманні ними підданства (більше 300 чехів)». Уже в № 213 «Киевлянина» опублікована позитивна відповідь Міністерства внутрішніх справ [661, с. 2]. Такі самі повідомлення надійшли з Чернігівської губернії [662, с. 5].

Зазначимо, що З. Ненашева у статті «Идейно-политические аспекты чешского национального движения в 1914–1915 гг. *«Конструктивное» русофильство или национальный прагматизм?»*, стверджуючи про патріотичні та спокійні настрої в Чехії напередодні та на початку війни, висловлює думку про те, що «в Росії про подібну реакцію чеської громадськості на початок війни, про віру в перемогу Австро-Угорщини значної її частини також знали» [1147, с. 21–22]. В противагу наведемо слова Карла Крамаржа: «Чехи чекають... Активно виступати вони не могли, проте їх пасивний супротив дуже відчутний у Відні» [983, с. 51–52].

Початок війни та активні дії російських військ на фронті підштовхнули та активізували російських чехів, так само і чехів «в домі». Коли на східному фронті російські війська витіснили німців й австрійців із Галичини (Галицька операція), у грудні 1914 р. Т. Масарик відправився в еміграцію та започаткував із групою громадських діячів (Е. Бенеш, П. Шамал й ін.) практики, спрямовані на виборювання незалежності Чехословаччини. Окрім цієї групи, за кордоном у Швейцарії працювала група Л. Сихрави, третій центр чеського супротиву очолював К. Крамарж. Близько грудня 1914 р. діячі трьох гілок

чехословацького опору створили центр т. зв. Маффію. Очолив його Е. Бенеш, а входили А. Рашин, П. Шамал, К. Крамарж, Й. Шейнер. Маффія розгорнула активну діяльність з організації опору австрійській владі в середині та за межами держави, підтримувала зв'язки з представниками Антанти, громадськими й бізнесовими структурами Росії, Франції, Великобританії, США. Протягом 1916 р. сформувалася Чехословацька національна рада як головний орган антиавстрійських дій. Аби своїм теоретичним концептам додати практичного втілення, Рада почала реалізовувати ідею створення закордонних воїнських з'єднань, т. зв. чехословацьких легіонів, які на італійському, французькому та російському фронтах формувалися б із чеських і словацьких іммігрантів, передусім із військовополонених та перебіжчиків [1005, s. 143].

У Росії розгорнулася активна діяльність чеської громади на підтримку військової політики уряду. Ще в липні–серпні 1914 р. з'явилися знамениті відозви верховного головнокомандувача російською армією великого князя Миколи Миколайовича «До поляків», «До чеського народу», які мали прокламаційний характер, не містили жодних конкретних планів. Проте, написані від імені дома Романових, вони стали «керівництвом до дії», хоча поставили правлячі кола Росії в достатньо незручне становище, адже відозви були звернуті до народів, що входили до складу імперії – супротивника [997, s. 30; 1126, с. 77–78; 612, с. 51–52], проте використовувались активістами чеського й словацького руху як аргумент до агітації та створення чеських і словацьких з'єднань у складі російської армії [1147, с. 20].

В Петрограді у 28–31 серпня 1914 р. зібралися представники чеських комітетів Петрограда, Москви, Києва, Варшави та обговорювали звернення до імператора, статут Ради чехів в Росії. Протягом кількох днів чеські делегати відвідали велику кількість урядових чинів Росії, підприємців, предстваників Синоду та інтелігенції, намагаючись заручитися їх підтримкою [470]. На засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва,

товариства ім. Яна Амоса Коменського, прийнято рішення скликати великі збори чехів Волинської, Київської, Подільської губерній для обговорення петиції до Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство [470; 512].

Чеські краяни здебільшого мали російське підданство, а ті, що залишалися підданими Австро-Угорщини, наразі стали «недружніми іноземцями» й підлягали депортації у внутрішні губернії та Сибір; майно їхнє підлягало конфіскації [470]. Такі дії російської влади викликали звернення громади чехів до губернаторів, військових чиновників. Документи подібного роду і змісту містить фонд «Союз чехословацьких товариств в Росії» Військового історичного архіву в Празі (Чехія). Серед них є звернення товариств чехів до військового командування Південно-Західного фронту із проханнями про відміну висилки за межі краю австрійських підданих; оголошення в газеті «Киевлянин» київського губернатора Суковкіна щодо прохань про відміну висилки підданих воюючих держав з поясненнями. Показовим є документ під назвою «Право жительство для славян», в якому вказувалося, що для іноземців словянського походження таке право не обмежується [470; 511].

Волинські чехи, котрі мали підданство Росії, мобілізувалися до російської армії. Усього волинських чехів віком від 18 до 45 років відправлено до армії близько п'яти тисяч, зокрема, наприклад, із колонії Гульча Чеська близько Здолбунова мобілізували 25 мешканців [996, s. 99–100]. Серед документів, які фіксують політику російської влади щодо місцевих чехів, що опинилися в прифронтовій полосі, демонструє звернення чеха Вячеслава Дугі, мешканця с. Підцурків Волинської губернії до губернатора [517]. Чех, звертаючись до губернатора, просить вирішити питання про встановлення підданства волинських чехів, від яких наразі вимагають документального його підтвердження. За зверненням, чехи живуть на території Волині давно, їх батьки колективно давали присягу імператору, багатьох з них та їхніх синів

мобілізували до російської армії, а оскільки багатьом чехам в часи еміграції було по 10–12 років, то такого документального підтвердження вони надати не можуть, а їх записують австрійськими підданими і погрожують виселенням. «Виникла паніка. Поселяни говорять, що нас будуть гнати з наших будинків, наше майно конфіскують, а нас відправлять до Сибіру», – зазначає автор листа і просить у зв'язку із цим допомоги та роз'яшень. Проблема виселення торкнулася також і чехів, які жили у центральних регіонах Росії, Москві та Петрограді [485].

Доля мобілізованих до російської армії волинських чехів складалася протягом війни по-різному. Наприклад, Йозеф Вентура із Дубна напередодні війни здобув спеціальність геодезиста, із початком її був мобілізований до лав 11 уланського Чугуївського полку 11 кавалерійської дивізії, який квартирував у його рідному Дубні. У вересні 1914 р. брав участь у штурмі Перемишля й за участь у будівництві фортифікаційних споруд, які проводилися під ворожими обстрілами, отримав звання старшого унтер-офіцера та Георгіївську медаль III ступеня. Навесні 1916 р. разом із товаришами воював під командою генерала О. Брусилова, пізніше – на Буковині [1112, с. 16–19]. Чех із с. Гульча Чеська Алоїз Кованда був мобілізований і зразу ж потрапив у полон. Частина із мобілізованих чехів залишалась у складі російських частин, а згодом перейшли до Чеської дружини [870, с. 84].

Із початком війни через поселення Західної Волині тягнулися біженці, рухалися війська, почалася конфіскація матеріальних засобів, зокрема коней, яких у чехів було багато, мирне населення залучалося до будівництва фортифікаційних споруд, змушене було утримувати на постой війська. Депортації зазнали волинські німці, а разом із ними й деякі чеські родини, котрі жили поряд із ними. Військові дії проходили з весни 1915 р. саме на території Волині (у серпні 1915 р. окуповані Луцьк та Дубно), а тому населені пункти зазнавали значних руйнувань та конфіскацій на користь армії.

Зі спогадів чехів с. Гульчі Чеської дізнаємося, що з лютого до березня 1916 р. там на постої перебував Білгородський уланський полк, козаки якого вимагали харчів. Окрім того, за наказом командування, із прифронтової зони мешканці виселялися примусово, що також позначилося на волинських чехах. Деякі родини чехів села (Кашпарови, Мартінкови, Брдови, Червенкови) евакуювалися до Києва [1019, с. 100–101].

Проте життя продовжувалось і чехи намагались утримувати свої родини, вести господарство. Так, після прибуття перших австро-угорських полонених до Києва [662, с. 2; 663, с. 2], Йозеф Старек із Гульчі привіз із Києва полонених «слов'янського походження». Вони працювали в ремеслі та на землі й залишилися в селі (Штефан Поразік, Йозеф Лоскот, Йозеф Шимек, Водічка) [1019, с. 101, 105]. У Луцьку та Теремному (нині – район Луцька), де перебували на постої 11 гусарський Ізюмський полк, 43 піхотний Охотський полк, 44 піхотний Камчатський полк, чехи надавали в оренду приміщення (казарми, лікарні) для російської армії; в різноманітних довідках та списках згадуються чеські прізвища, наприклад Й. Пішель [48; 49; 50].

Яким чином розгорталоя організаційне оформлення чехословацького руху в Росії?

Військові обставини, таким чином, змусили представників чеської громади висунути на перший план діяльності своїх товариств захист краян у Росії. 8 серпня 1914 р. у Києві на засіданні представників чеських громад та товариства ім. Я. А. Коменського утворено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ) на чолі із Індржіхом Індржішкою, а на наступний день комітет звернувся до чехів Росії із закликом створити чеські військові підрозділи [470]. На засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва, товариства ім. Яна Амоса Коменського, прийнято рішення скликати великі збори чехів Волинської, Київської, Подільської губерній для прийняття петиції до царя Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство [471]. На зустрічі з імператором Миколою II 4

вересня 1914 р. делегація російських чехів представляла чеські та словацькі товариства Петербурга, Москви, Києва, Варшави і звернулася до російського царя та російського міністерства оборони з меморандумом, в якому стверджувалося: «...Звільнення від суворого німецького і мадярського іга... підняло би дух... слов'янства загалом, яке бажає йти з нами і з Великою Росією завжди рука в руку. ...У нас, чехів, одна мрія...: нехай сяє вільна і незалежна корона Святого Вітовта в промінні корони Романових». Комітет також прийняв низку заходів для реалізації «відновлення Чеського Королівства»[470;984, с. 4;1126, с. 80;788,s. 31–32; 612, с.67-73], що демонструвало слов'янофільські настрої російських чехів на початку війни.

Ще 12 серпня 1914 р. російське військово-відомство ухвалило рішення про доцільність «формування згаданих чеських добровольчих частин». Усім губернаторам було розіслане повідомлення товариша міністра внутрішніх справ, генерал-майора В. Ф. Джунковського, у якому підкреслювалося, що «за проханням чеських товариств в Росії заплановано в близькому майбутньому сформувати особливі чеські військові частини для дій проти Австрії» [470; 472]. Формування дружини передбачалося здійснювати в Києві, а набір добровольців та їх відправлення до міста покладалося на уповноважених чеських товариств Петрограда, Варшави й Києва. Товариствам також увірялася відповідальність за благонадійність добровольців.

21 серпня Чеське допомогове товариство Петрограда доправило записку з приводу чехословацького питання в Раду міністрів [470; 983, с. 57]. Автором був керівник петербурзьких чехів Юрій Клецанда. Документ розповсюджено за багатьма адресами – і він став відомим у Росії та за кордоном. Деякі історики, оцінюючи цей документ, говорять про першу сформульовану програму чехословацької державності. Водночас Ю. Клецанда допускав монархічний русофільський варіант: державність могла бути досягнута лише за допомогою «російського государя імператора, його уряду та великого російського народу» [470; 1147, с. 21]. Московські чехи випустили листівку «Автономна Чехія в

складі Росії» («Автономная Чехия в составе России»), де йшлося «про включення Чехії до складу Російської держави та про знищення Австрії як тюрми народів», яка, за оцінкою З. Ненашевої, не може вважатися такою, що відображає загальні настрої російських чехів, а лише окремих їх представників [1147, с. 2 –22]. Очевидно, серед російських чехів формувалися різні погляди на майбутнє чеських та словацьких земель, про що і свідчить це джерело, яке не згадує, до прикладу, словаків. Хоча на зустрічі із імператором питання про словаків та їх прагнення піднімалося, «депутат від Варшави, словак із Угорщини», як він сам представився, І. Оршаг запевнив імператора, що «словаки бажають об'єднатися із дорогою нам Чехією» [470].

Головним інструментом досягнення самостійності, за планами російських чехів, повинно стати створення чеських і словацьких формувань у складі російської армії, що тісно пов'язувалось із головною метою чесько-словацького руху: створення незалежної держави чехів та словаків. При тому, як справедливо вказує З. Ненашева, русофільство чехів пояснювалося тим, що «в цей момент здійснення свого плану вони ставили цілком у залежність від позиції Росії, ... русофільство було ... системою аргументів у досягненні своїх власних цілей» [1147, с. 22]. Для Росії, зазначає російський історик Н. Копилов, це був перший досвід формування національних слов'янських воїнських частин, що зразу ж викликало протилежні оцінки й підходи до розуміння їх завдань [1126, с. 82–83]. Царат, розглядаючи питання військових формувань у складі своїх збройних сил, переслідував не стільки військово-стратегічні цілі, скільки пропагандистські: чехи в російських військах повинні були зіграти роль «містка» при вступі армій на територію супротивника, формувати на окупованих територіях прихильне ставлення до російських властей. Окрім того, чехів планувалося використовувати в ролі перекладачів, розвідників та ін.

Формування чехів у російській армії розглядалося її командуванням як тимчасове явище, оскільки передбачено їх розпуск зі вступом армії на територію імперії Габсбургів, командування завбачало «...використовувати

чеські дружини для створення в кордонах Австро-Угорщини сприятливої обстановки для дій наших військ, а також... пробуджуючи чехів до повстання зі зброєю в руках проти австрійців» [472; 489; 1126, с. 82]. Прагнення чехів полягало в тому, щоб разом із російською армією увійти в кордони Австрії, підняти там повстання та звільнити свою батьківщину. Цей національно-визвольний мотив посилювався пізніше, із наближенням фронту взимку 1915/1916 рр. до території імперії.

10 серпня 1914 р. представники чеських організацій В. Аморт, С. Конічек, А. Тучек, Е. Рейман у Петербурзі зустрілись із військовим міністром В. Сухомліним, начальником генштабу М. Беляєвим і начальником штабу Верховного головнокомандуючого Н. Янушкевичем. У бесіді з чехами високі чини Росії схвально оцінили їхню ініціативу створення чеських військових частин. У результаті обговорення та подальшого розвитку питання з'явилося «Положення про чеську військову частину». А 18 серпня М. Беляєв подав до Військової ради «Представление Главного управления Генерального штаба по вопросу о формировании особых чешских войсковых частей из чехов-добровольцев», яке було затверджене 19 серпня [489; 493; 770, с. 25; 612, с. 53].

Статут товариства під назвою «Союз чеських товариств у Росії» (СЧТР) затверджено 10 (23) грудня 1914 р. (за Н. Копиловим – у лютому 1915 р., очевидно історик послався на з'їзд СЧТР) [469; 913, с. 7]. Вказувалося, що Союз утворено із метою «об'єднання усіх чехів, які проживають у Росії, для розвитку національної самосвідомості, любові та відданості слов'янству та його захисниці Росії, для організації Чеської дружини добровольців», допомоги жертвам війни. Союз ставить за мету сприяти культурному та економічному розвитку і «об'єднанню усіх слов'ян» (§ 1). Статут передбачав скликання з'їзду Союзу, вибори правління та ревізійної комісії тощо. У лютому 1915 р. на першому з'їзді прийнято рішення про перейменування Союзу на Союз чехословацьких товариств в Росії (СЧСТР), про що було подано прошеніє до міністра внутрішніх справ [468; 469].

Рада міністрів імперії 30 липня 1914 р. прийняла рішення про формування чехословацьких частин [489; 1147, с. 58]. Представники чеських товариств у Києві В. Вондрак, Ї. Індржишек, В. Вольф, В. Швіговський вели перемовини зі штабом у Києві про надання приміщення, що і було здійснено. Для формування чеських частин виділили приміщення для паломників Михайлівського монастиря та 1-го реального училища в Києві [770, с. 26].

Запис до чехословацьких з'єднань розпочався 21 серпня 1914 р. Добровольці подавали прохання про вступ [478], а чеські київські газети масово друкували запрошення до вступу [502]. До кінця серпня до дружини вступило вже 769 осіб [984, с. 9; 996, с. 3]. 30 серпня А. Тучек та З. Рейман провели зустріч із чехами в Одесі, у результаті чого група одеських чехів прибула до Києва, а 2 вересня 80 добровольців дістались із Петербурга [770, с. 26]. Формування Чеської дружини завершилося 24 вересня. 29 вересня призначений командир дружини – підполковник І. Созентович [770, с. 26]. «Чеська дружина», як ці частини називали чехи, формувалася в Києві з чехів-добровольців, які мали російське підданство [528]. Серед перших добровольців були вчителі, інженери, члени товариства «Сокіл». Їх розділено на чотири роти під командуванням російських офіцерів [530]. Чехів, які записалися добровольцями, до грудня 1914 р. називали стародружинниками. Станом на 1.12.1914 р. їх нараховувалося 992 [526]. Із них 191 (за Я. Вацуліком) – із волинських чехів [1070, с. 11], за архівними документами – 244 волинські чехи [500; 528], усього в чеському легіоні перебувало (1914–1918 рр.) 1584 чехи з Волині [526], за Д. Мартінковою – 1500 волинських чехів [765, с. 33]. Із загального числа волинян 332 були введені з російських частин, інші вступили до дружини цивільними добровольцями [619, с. 23–58; 788, с.32]. Окрім чехів до Чеської дружини зараховували і росіян, їх станом на 1914 р. було 332 особи [529].

Волиняни взяли на себе основні обов'язки під час формування дружини: фінансування, організацію, безпосередню участь у військових діях. Активну

участь у формуванні дружини брав Вацлав Вондрак, якого призначили за згодою командування представником чеських товариств при Чеській дружині [470; 509]. Він міг залагоджувати всі справи чехів на Волині, зокрема із земством, членом якого був, а також із командувачем Південно-Західного фронту, генералом Івановим, і начальником штабу фронту, генералом Александровим; начальником Київського військового округу Н. Ходоровичем, якого київські чехи вважали опікуном та «хрещеним батьком» чеських частин [769, с. 15–16]. На Волині представниками Ради чехів та ЧКДЖВ також були В'єнцеслав Швіговський, Вратіслав Тума, Духачек, Гасал. Результатом їхньої агітаційної діяльності було значне поповнення лав дружини: 50 добровольців із Луцька, 21 – із Крошні, 29 – із Квасилова, 7 – із Мартинівки, 6 – з Ольшанки, 20 – із Дубна. Ярослав Вацулік зазначає, що добровольцями ставали переважно молоді люди – ремісники, робітники, студенти [1070, s. 11–12; 1235, s. 32].

Присягу дружина прийняла 28 вересня 1914 р. (11 жовтня – у день св. Вацлава) на Софіївській площі в Києві при великому скупченні народу [509; 984, с. 9; 1004, с. 7]. Командир чеської дружини підполковник Созентович вручив стародружинникам прапор, який вишивали дружини московських чехів. Це було червоно-біле полотно з короною св. Вацлава посередині. Прапорonosцем призначено Ярослава Гейдука, сина відомого агронома та засновника кількох чеських поселень на Північному Кавказі Бедржіха (Федора) Гейдука, та племінника відомого чеського поета Адольфа Гейдука [996, s. 27].

Дружина мала 12 російських і 8 чеських командирів, лікаря-росіянина, 736 добровольців, 263 солдати-росіянина [984, с. 6; 791, s. 18]. До добровольців із промовою звернувся В. Вондрак, чех із с. Семидуби Волинської губернії, підприємець, власник київського готелю «Прага», активний громадський діяч, який підкреслив, що створення чеських військових дружин має історичне значення на шляху досягнення незалежності Чехословаччини [509; 519; 996, s. 30]. До 20 вересня Дружина вже мала 4 роти, якими командували російські офіцери.

Згідно зі статтями «Положення про чеську військову частину» [489; 507; 508], чеські підрозділи утворювалися лише на період війни. Командні посади обіймали виключно російські офіцери, у складі кожної роти офіцерів та нижчих чинів мало бути не менше ніж $\frac{1}{3}$ росіян. Інші командні посади планувалося заміщати зі складу чехів-добровольців, які раніше служили в іноземних арміях офіцерами. Їх зараховували на службу як офіцерів державного ополчення. Пізніше, коли до складу дружини дозволили вводити й полонених, котрі добровільно здалися в полон, посади молодших офіцерів на правах офіцерів ополчення стали обіймати також чехи. Статут і командна мова були російськими. Російською мовою вели й документацію. Однак між собою стародружинникам дозволяли розмовляти чеською мовою. Форма була також російського зразка, на фуражах солдати могли закріпити червоно-білі смужки [997, с. 24–25; 972, с. 16–17].

Російське командування не передбачало в той час існування такого військового підрозділу як постійного, про що з наказу по Київському військовому округу можемо засвідчити: «Встановлювати будь-який штат для цих формувань є зайвим...оскільки існування подібних формувань не є постійним» [972, с. 14]. Окрім того, в спогадах містяться зауваги про те, що між добровольцями та командирами-росіянами виникали конфлікти, оскільки дружина формувалася із представників і цивільних, і військових, то «російські офіцери та унтер-офіцери не могли зрозуміти наших настроїв» [972, с. 19].

Організація чеської дружини потребувала значних коштів. Із такої метою в Києві створено Фонд чеської дружини й організовано збір коштів, а також оголошено фінансову підписку на потреби Фонду, що проводилася з 1 жовтня 1914 р.[612, с. 84–85]. В організації збору коштів брало участь також товариство ім. Я. А. Коменського [432; 433]. Воно випускало облігації, які мали вартість від 50 копійок до 200 рублів. Суми, що надходили від чеських колоністів, були різними: від 50 копійок до 200 рублів щомісяця або від шести до 2400 рублів на рік. Із коштів Фонду фінансували сім'ї добровольців, а також

лікування солдатів. Учасниками підписки на Фонд були переважно чехи Південно-Західного краю, особливо з Києва й Волині. Так, на ім'я здолбунівського чеха Александра Кхола, який був представником СЧСТР на Волині, надійшов лист із проханням підписатися для фінансової допомоги чеській дружині [1024, s. 21–22]. Усього на Фонд підписалося понад 1300 чехів (із 35 тис.) [1070, s. 12; 1235, s. 32–33; 1024, s. 21–22, 54].

Деякі волинські чехи надавали Фонду чеської дружини значні кошти. На Волині в 1914 р. кошти надавали цілими громадами чехів, як-от: Новини Чеські – 577 рублів, Губин – 437, Здовбиця – 564, Малин – 66, Софіївка – 32, Урвени – 146, Славута – 91, Базар – 182, Волков'є – 105, Кривин – 16, Уїздці – 68, Купичів – 70, Княгининок – 61, Кнерути – 44 [1070, s. 12].

Пивовар і землевласник Вацлав Кліх переказав для Фонду 300 тис. рублів. Про нього часопис «Народна політика» писав: «...скільки допомоги було прийнято від цього добродія нашим легіонерам. Вацлав Кліх був патріотом, який для нашого звільнення не шкодував нічого, навіть своїх двох синів, які залишили навчання в Києві і вступили до Чеської дружини». Синам Вацлава Кліха було 16 і 18 років, а шістнадцятилітній Ярослав був наймолодшим легіонером дружини, від родини брата Александра Кліха Войтеха до лав дружини зголосилися чотири сини, а їхня сестра відіслала єдину дочку. В спогадах В. Абданк-Абзалтовської, онуки В. Кліха, сини та сам Вацлав Кліхі ні на секунду не замислювалися чи вступати їм до дружини, рішення було прийнято швидко [427; 526, «К»; 1235, s. 32].

З метою збору коштів та фінансування витрат на організацію Чеської дружини та потреби СЧСТР в Києві у 1915 р. створено кредитне товариство, яке проголосило у своєму статуті стати опорою чехословацького руху в Росії. У підписному листі, який зберігається в Національному архіві Чеської Республіки, прізвища учасників кредитного товариства (банку) із вказівкою суми внеску: від 1 до 5 тис. рублів. Серед учасників волинські чехи В. Вондрак, В. Швіговський, В. Кліх, Й. Яндура, а також полковник Троянов, росіянин,

командир Чеської дружини [429; 430]. У квітні 1916 р. з метою фінансової підтримки діяльності СЧСТР затверджено «Положення про організацію народної данини», за яким чеське населення могло сплачувати податок в розмірі від 2 до 35 руб. Готівкою або через банківські установи Києва, Харкова, Таганрогу та ін. [446; 468].

Зазначимо, що чехи в Росії розраховували також і на допомогу з-за кордону, зокрема від Франції та Британії, однак, як зауважує З. Ненашева, ішлося про «державну позику майбутній Чеській державі». Можна погодитися з авторкою в тому, що «чеські активісти з початків робили ставку на союзників, намагаючись, притому руками Росії, оскільки самі ще не володіли достатніми важелями впливу на міжнародну думку, розділити міру відповідальності за виконання проекту між усіма країнами Антанти». Наступне твердження З. Ненашевої «Очевидними були і наміри створити навіть не прообраз національної армії, а добре озброєні сили, що пройшли через горнило війни» [1147, с. 23], на нашу думку, слушне, оскільки в промові під час присяги Чеської дружини на Софіївській площі Вацлав Вондрак переконливо ствердив: «В Чеській дружині бачимо чеську армію, завданням якої є рватися до бою проти старого неприятели чеського народу – до бою проти Австро-Угорщини» [509; 619, s. 18].

Значну допомогу в організації дружини надавали не лише громадські організації чехів, а й часописи. У Києві випускали газети «Ruský Čech» (1906–1908, ред. В. Вондрак), а згодом – «Čechoslovan» (1911–14, 1916–18, ред. В. Швіговський і В. Хорват), які в роки війни пропагували програму визволення Чехії й Словаччини з-під влади Австро-Угорщини, повідомляли новини з життя чеської общини, друкували новини з фронтів, видруковували відозви про вступ до чеської дружини та відомості про темпи її формування тощо [494–498]. Короткочасно в Києві видавали «Československý Denník» (Чехословацький щоденник) та «Československý Voják» (Чехословацький вояк). У редакціях цих видань активно працювали волинські чехи (В. Вондрак,

В. Швіговський), київські чехи, які ставили за мету об'єднання чеських країн [1003, с. 486]. Венцеслав Швіговський, уродженець с. Глинськ (нині – с. Глинськ Рівненської обл.), згодом писав, що часопис «Ruský Čech», як і інші, зробив дуже багато для підняття національної свідомості, зокрема «покликав до життя низку нових товариств, довів і тим найвіддаленішим чеським селам, що вони є частиною могутнього блоку, який у змозі захищати свої права, права всіх чехів у Росії» [1003, с. 486].

9 жовтня 1914 р. чеські добровольці виїхали на фронт. Чеська дружина була введена до складу 3-ї армії під командою генерала Р. Радко-Дмитрієва, болгарина за національністю [972, с. 23]. Дружину поділено на півроти та взводи. Підрозділи виконували завдання розвідувального характеру в тилу ворога й на передових позиціях, служили перекладачами, охоронцями штабів та ін. Особливо ефективною виявилася агітаційна робота, яку вели чехи в австрійських військах, де було багато слов'янських частин.

Бойове хрещення дружина пройшла 19 листопада 1914 р. в Галичині поблизу Тарнова. Чеські стародружинники відзначалися дисциплінованістю, хоробрістю, відвагою. Уже в перші місяці боїв нагородами відзначено волинян Теодора Вігнера з Чеського Малина, Франтішека Оліверуса з Квасилова (помертньо). За свідченнями військового кореспондента «Російських відомостей» (Русские ведомости) М. Каржанського, «...знаючи німецьку і побут німецького, а особливо австрійського солдата, щиро ненавидячи німців, чехи і словаки були ідеальними розвідниками» [913, с. 23; 972, с. 26–27].

Найудалішою агітаційною операцією чеської дружини можна вважати організацію переходу на бік російської армії навесні 1915 р. двох батальйонів 28-го Празького полку австрійської армії. У березні–квітні 1915 р. розвідники під командуванням Вацлава Клецанди виявили біля Зборова ділянку фронту, яку обороняв Празький полк чехів, і домовились із солдатами про мінімальний опір під час наступу російських військ 3 квітня. Тоді в полон потрапило 1400 солдат та офіцерів. Такі самі операції проведено щодо 2-го Чаславського

та 36-го Младоболеславського піхотних полків, 28-го піхотного полку т.зв. «Празькі діти». Після відвідин полонених 28-го полку В. Вондрак, як обраний очільник СЧСТР, побував на зустрічі з командуванням російської армії (генерал Янушкевич) та обговорював питання про введення військовополонених до складу чесько-словацьких військ[493; 972, с. 41; 621, с. 156]. Отже, незважаючи на певні обмеження в використанні добровольців, які передбачалися російським командуванням (тилові роботи, обслуговування штабів тощо), їхні дії на фронті (розвідка, повноцінні військові дії) мали свої особливості. Командування армії мало певні застереження щодо використання національних формувань як самостійної військової частини. Тому чехів і словаків додавали окремими ротам або підрозділам як розвідників чи перекладачів.

Незважаючи на застереження командування, чехи виявили себе на фронті хоробрими воїнами, добре організованими, про що командувач Р. Радко-Дмитрієв указував: «Протягом перебування Чеської дружини у складі 3-ї армії, дружина проявила себе з найкращого боку ... дружинники всюди відзначаються хоробрістю, відвагою. Відзиви начальників стройової служби ... про роботу їх з розвідки і як бойової сили – вище за будь-які відзнаки». Далі генерал навів цікавий факт, що стосувався участі дружини в боях: «Попри те, що в австрійській армії відомо про існування в нас Чеської дружини, чини якої не визнаються ними військовослужбовцями і кожний із полонених відповідно до в перехоплених австрійських наказів, буде вважатися зрадником держави й підлягає страті, а той, хто візьме в полон чин Чеської дружини, отримає за офіцера 5000 крон, а за нижчого чина – 1000 крон, дружинники щоденно з бажанням відправляються в розвідку, а нещодавно в одній із сутичок дружинник із військовополонених, ризикуючи потрапити в полон, виніс на плечах пораненого руського офіцера Чеської дружини» [1126, с. 83; 1127, s. 35].

Важливим для дружинників було питання застосування чеської мови в строевій службі. Дружинники користувалися рідною мовою в побуті, проте,

оскільки офіцери були росіянами, а чехословацькі з'єднання перебували в складі російської армії, то командною мовою визначено російську. Навесні 1915 р. під час візиту представників чеських товариств до Ставки головнокомандувача вони звернулися до командування, аби встановити чеську мову як командну в Чеській дружині. Командування зважило на прохання та дозволило користування чеською мовою в частинах дружини [1127, s. 35]. Для чеської спільноти цей крок був надзвичайно важливим, оскільки Чеська дружина ними розглядалася як ґрунт майбутньої армії Чехословацької держави, а мова була невід'ємним елементом її незалежності.

Протягом перших місяців війни зазнає змін громадська організація чехів у Росії. Факти успішних боїв дружини на фронті також давали підстави до політичної активності. Утворено Союз чеських товариств в Росії (СЧТР). У січні 1915 р. у ставці головнокомандуючого представники Тимчасового комітету Союзу чеських товариств звернулися до великого князя Миколи Романовича (молодшого) із проектом формування тепер не лише окремих частин (Чеська дружина), а чеського війська. Проект підписали Ї. Їндржишек, В. Вондрак і Ф. Дедіна, про що В. Вондрак повідомив міністру закордонних справ Росії. Це перше оприлюднення ініціативи створення війська [505; 506; 770, с. 28–29].

У першому з'їзді Союзу, скликаному в Москві в лютому (22–26 лютого) 1915 р., брали участь 34 делегати від товариств чехів із Москви, Ростова-на-Дону, Одеси, Харкова, Катеринослава й с. Зубівщини, с. Квасилова (Волинь) [468; 469], які проголосили створення Союзу чеських (пізніше – чехословацьких) товариств Росії (СЧСТР). Головою обрано Б. Чермака, секретарем – Й. Клецанду, керівниками військової комісії – В. Вондрака, А. Тучека та З. Реймана [483]. Тоді ж прийнято рішення про перейменування союзу на Союз чехословацьких товариств в Росії [469]. З'їзд підтримував зв'язок із поселеннями в губерніях за посередництва уповноважених, яких загалом було 80, із них на Волині – 58, найбільше – у західних повітах: Дубинському – 15,

Луцькому – 14, Острозькому – 9, Житомирському – 9, Овруцькому – 4, Рівненському – 4, Володимир-Волинському – 2, Новоград-Волинському – 1 [477; 877, с. 115]. На з'їзді активно виступали делегати з Волині: Вацлав Вондрак, який зачитав текст вітальної телеграми до російського царя, а В'єнцеслав Швіговський запропонував резолюцію щодо відновлення Чехословацької держави. У червні 1915 р. міністерство внутрішніх справ Росії затвердило зміну назви цієї організації на Союз чехословацьких товариств у Росії (СЧСТР), що було запропоновано на з'їзді. Делегат Пучалка від військової комісії вніс пропозицію про мобілізацію чехів та словаків, які прийняли підданство і підлягали їй, до Чеської дружини [483]. 26 лютого зїзд прийняв резолюцію, зокрема, вирішено створити розширену військову комісію у складі шести осіб на чолі із В.Вондраком, яка зобов'язувалася продовжити роботу з метою організації на основі Чеської дружини чехословацького війська. Резолюція засвідчила створення видавничої комісії, на яку покладалися видання газети, брошюр, листівок тощо з агітаційними цілями [483].

Отже, головним підсумком першого з'їзду можемо вважати створення Союзу чехословацьких товариств Росії як єдиного представника чесько-словацького народу, проголошення основної мети чехословацького руху – створення незалежної держави, формування не просто національних з'єднань, а організованої армії. Поряд з цим, зазначимо, що з'їзд виявив абсолютну відданість делегатів ідеї об'єднання усіх слав'ян під егідою Російської держави, а отже слов'янофільські характеристики в чехословацькому русі були переважаючими.

Волинський чех В. Вондрак як голова військової комісії Союзу вів переговори з командуванням російської армії, з його ініціативи та за безпосередньої участі відбулася реорганізація Чеської дружини, зустрічався з військовополоненими (зокрема з чехами 28-го Празького полку австрійської армії). Так, на чолі чехословацького руху в Росії став один із волинських чехів.

На прохання чеських громад, до складу Чеської дружини в другій половині 1915 р. увійшли волинські чехи, які були мобілізовані до лав

російської армії на початку війни [483]. Окрім того, продовжувався набір добровольців до дружини, їх, на протривагу першим, стали називати «новодружинниками», частина з яких не мали підданства, а тому подавали прошеніє про його надання. Це проводилося за спрощеною процедурою, про що доповідав черговий генерал ставки верховного головнокомандувача російської армії Кондзеревський 15 жовтня 1915 р [612, с. 226]. Так, датований 15 січня 1915 р. список осіб, що подали прошеніє про підданство містив прізвища 151 особи, з них 23 – волинські чехи [500], список від 21 січня 1915 р. – 150 осіб, з них волиняни Ф. Пішель, Е. Яната, Я. Яната [511]. У червні–грудні 1915 р. до дружини вступили 763 нові добровольці. Станом на 1 січня 1916 р. Чеська дружина нараховувала 1673 чехи, серед них – 1099 волинських чехи. 20 січня 1916 р. Чеську дружину перейменовано на Чехословацький стрілецький полк, а 4 квітня – на Чехословацьку стрілецьку бригаду (5750 осіб). 21 березня 1916 р. подали прошеніє ще 360 добровольців вже сформованого чехословацького стрілецького полку [511]. До складу бригади входило три стрілецькі полки (імені Яна Гуса, Ірджіха з Подебрад, Яна Жижкі з Троцнова), поділені на роти й розіслані в частини всією лінією фронту. Протягом 1914–1915 рр. 48 офіцерів та 745 дружинників були відзначені нагородами, 745 нагороджені орденами Св. Георгія [435; 530; 791, s. 18 ; 619, s. 16 ; 972, с. 44–46].

Протягом весни–літа 1915 р. в колах російських чехів та близьких до них російських лібералів широко дискутувалося питання про залучення до дружини військовополонених слов'янського походження. Вацлав Вондрак, побувавши в колоніях Волині та вивчивши потенціал інших центрів оселення чехів (Кавказ, Чорноморське узбережжя), прийшов до висновку про можливість використати потенціал військовополонених слов'ян [492; 510]. Окрім того, як вже зазначено, відвідав 28 полк 3 армії Габсбургів, що перейшов на бік Росії завдяки агітації Чеської дружини під Тарновом (770 солдатів разом із вісьмома офіцерами), розмовляв із ними про вступ до дружини [492].

На території України найбільшим табором для військовополонених був табір в Дарниці. Військовий історичний архів в Празі у фонді СЧСТР міститься картон 25 (близько 848 аркушів) з документами табору в Дарниці. До табору постійно приходили потяги із полоненими, особливо число їх зросло у травні – червні 1916 р. Так, за доповіддю представника СЧСТР Ладіслава Грунта, 28 травня 1916 р. у табір прибуло 8418 полонених, з них 3875 – слов'янського походження, 1153 – з угорських сил. Пізніше прибуло ще 6 потягів з 6 тис. полонених [522].

Вацлав Вондрак у березні-квітні 1915 р. відвідав також Дарницький пересильно-сортувальний табір військовополонених, де утримувалися солдати австро-угорської армії з чеських земель, у результаті чого досягнуто домовленості про використання полонених чехів у господарствах волинських чеських колоній [515]. Улітку 1915 р. під час других відвідин табору виявилося, що умови утримання полонених тяжкі, не вистачає харчів, медикаментів. Разом із тим комендант табору, російський німець Ейхе та комендант Києва Медер, також німець, виявляли турботу лише про німецьких полонених. Тому, з ініціативи В. Вондрака й за наказом начальника штабу Київського військового округу (КВО) генерала Н. Ходоровича, керівництво табору замінили (начальник – лікар Грибоєдов), організували перепис полонених за національностями, покращилося харчування [612, с. 270, 280; 770, с. 29]. Від літа 1915 р. 35 % загального табірної персоналу з військовополонених становили чехи, 184 з яких працювали на реєстрації полонених і в поштовому управлінні, інші були старшими бараків чи їхніми представниками. За спогадами німецького полоненого, до фізичної роботи чехів майже не залучали. У листопаді 1916 р. в Дарниці служили вже 915 полонених, із яких близько половини (за документами архіву – 375 особи) – це чехи, котрі в таборі займали посади, не пов'язані з виконанням фізичної роботи [525]. Потрібно зауважити, що австрійські українці, на відміну від майже всіх інших слов'ян з дуалістичної

монархії, не перевербовувалися російською стороною в період Першої світової війни.

На початок червня 1917 р. в таборі було понад 5 тис. чехословацьких добровольців, а в січні 1918 р. там розміщувався підрозділ Чеського легіону. У результаті залучення до Чеської дружини військовополонених її склад значно зріс, а Дарниця стала її головною опорою, тут знаходився постійний представник СЧСТР та сформовано штат полонених-помічників. Союз займався розподілом полонених на роботи в межах Києва; агітацією як в Південно-Західному краї, так і в Омську, Кургані та інших містах, куди до тамтешніх таборів відправляв київських полонених, видавав посвідку на право приватного місця проживання тощо [524; 525; 1145, с.105–108].

Генерал Р. Радко-Дмитрієв зазначав, що перші полонені-добровольці стали вступати до лав дружини ще в грудні 1914 р. [1126, с. 84; 972, с. 35], проте на офіційному рівні рішення прийняте лише в грудні 1915 р., коли в результаті втрат виникло питання про поповнення з'єднань. Однак російське командування та уряд постали перед дилемою: з одного боку, чехословацькі легіонери вирізнялися хоробрістю й відвагою в боях, були дисциплінованими та добросовісними, а з іншого – існувало побоювання неоднозначної реакції в широких колах громадськості, яка може задаватися питанням про те, чи варто залучати до армії тих, хто нещодавно воював на боці Австро-Угорщини [480; 510]. Тому так довго вирішувалося це питання, проте все ж у грудні 1915 р. у результаті обговорення та неодноразових звернень СЧСТР Рада міністрів прийняла рішення про порядок прийняття в російське підданство іноземців за пільговими умовами, що стосувалося й чехословаків-полонених. Наприкінці 1915 р. Чеська дружина нараховувала у своєму складі 1655 осіб [791, s. 18].

У 2012 р. Чехословацьке товариство легіонерів видрукувало спогади легіонера Франтішека Новака, який і був одним із військовополонених австрійської армії, котрий подав заявку на вступ до легіону [720, s. 82–87]. Потрапивши в полон, Ф. Новак потрапив до загону для праці на залізниці в

Чернівцях, де пробув близько півроку. Зі спогадів дізнаємося, що чехи намагалися відмежуватися від угорців, оскільки ставлення до слов'ян із боку російських командирів було кращим. Із вдячністю згадує легіонер про прапорщика – українця Малошенка, який разом із родиною приймав його, полоненого, у своїй родині, оскільки вважав його не ворогом-«австріякою», а звичайною людиною. Через спогади в щоденнику легіонера можна прослідкувати весь шлях чехословацького легіону до батьківщини.

14 листопада 1915 р. в Парижі проголошено створення Чеського закордонного комітету на чолі із Т. Масариком. А вже в грудні СЧСТР отримав наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача Алексеєва про перетворення Чеської дружини на Чехословацький стрілецький полк на чолі із полковником В. Трояновим [511; 770, с. 29]. Для співпраці із СЧСТР В. Троянов створює комісію в складі А. Тучека, З. Реймана та А. Чіли, організатора сокольського руху в Одесі, яка розробляє для полку команди чеською мовою. Із початку наступного року вони стають повноважними представниками СЧСТР при командуванні полку [770, с. 28–29].

У лютому 1916 р. Чеський закордонний комітет реорганізовано у Чехословацьку національну раду (ЧНР) на чолі з Т. Масариком [488], який став міжнародним центром чехословацького руху Опору [913, с. 68]. Другий з'їзд СЧСТР, який відбувся 25 квітня 1916 р. і в якому взяли участь 69 делегатів, зокрема і (вперше) офіцери з фронтів [997, с. 30–31; 771, с. 22], прийняв резолюцію про повну згоду зі слов'янською Росією й про її підтримку, Союз став підпорядковуватися Чехословацькій національній раді (ЧНР) [488], що поступово об'єднала під своїм керівництвом усі краянські осередки чехів Росії, Франції, Великої Британії, Італії, Сербії. У результаті звернень чехів до командування армії та до імператора в червні 1916 р. ними отримано дозвіл імператора на формування військових частин, зокрема із залученням полонених [612, с. 354–359, 550–556]. За допомогою ЧНР російські чехи розгорнули активну агітацію серед військовополонених, яких у дружину відбирали

спеціальні уповноважені СЧСТР. Для вступу до дружини потрібно було надати рекомендацію трьох осіб та через три місяці служби прохачеві надавалося підданство, колишні офіцери прирівнювалися до російських офіцерів-прапорщиків. Результатом стало значне зростання кількості чехословацьких військових формувань у складі російської армії: наприкінці 1916 р. чисельний склад чеського легіону наближався до цифри 12 тис. [1070, s. 13–14].

Навесні 1917 р. ситуація із формуванням чеських військових одиниць у Росії дещо змінюється. Більшість чехів і словаків вітали Лютневу революцію 1917 р. як надію на зміни на батьківщині. Тимчасовий уряд зайняв обережну позицію стосовно перебування чехословацьких частин в армії Росії. Зрештою, у березні 1917 р. Рада міністрів розглянула та схвалила «Положение о формировании Чехословацкого войска», про що неодноразово просили представники чехословацького руху [612, с. 550–556]. Разом із тим головним аргументом до створення таких військових частин для чехів та словаків був фактор набуття незалежності. Так, у записці «от чехов» до Головного управління Генерального штабу від 12 квітня 1917 р. зазначалося: «...Формування великих військових частин мають для нас ... важливе політичне значення. Ми хочемо довести, що народ вповні гідний визнання політичної самостійності і звільнення ... Ми прагнемо ... права самовизначення народів...» [612, с. 354–359; 913, с. 56, 59–60].

Протягом 1916 р. у чехословацькому русі намітився розкол, пов'язаний із різними підходами до продовження боротьби «людей з колоній» (краян в Росії) та «людей з дому» (закордонний рух). Томаш Масарик намагався об'єднати усі гілки руху під керівництвом ЧНР та поступово змінити орієнтири руху в Росії на країни Антанти (Франція, Великобританія). У квітні 1917 р. в Києві відбувся III з'їзд Союзу ЧСТР. Напередодні зїзду Т. Масарик звернувся з листом до В. Вондрака, тоді ще голови СЧСТР, в якому обґрунтовував потребу в єдності дій чехословацького руху та переконував адресата, що «не можна без союзників...

зараз маємо нову владу, мусимо приймати нове: у відповідності до програми – лояльність навзаєм до усіх» [520].

Очевидно, бачимо принцип, сформульований Т. Масариком, за яким надалі діяли чехословацькі очільники в Росії як щодо нової російської влади (Тимчасового уряду), так і стосовно Центральної Ради в Україні. Принцип лояльності чехи застосовували і раніше, у міжвоєнні роки він стане базовим у вибудові відносини чехів із владними інституціями Польської держави.

На з'їзді знову внесено пропозицію щодо розширення чисельності чесько-словацьких частин [489; 490]. На зїзді серед делегатів спостерігалася абсолютна більшість представників війська та військовополонених, тому делегати преорієнтовуються повністю на підтримку дій ЧНР. Так, делегатами від чехословацьких частин, дислокованих на Волині, обрано Ї. Комарека (п. Олевськ), Й. Сироватку (с. Квасилів), Й. Альбрехта (с. Зубовщина), Я. Боучека (с. Квасилів). Всього у з'їзді взяли участь 113 делегатів, від 5127 членів Союзу, об'єднаних у 20 ланок [489; 490].

Томаш Масарик відправляється зі Швеції до Петрограда для переговорів із представниками Тимчасового уряду, що привело до укладання з ним угоди про формування чехословацького легіону з використанням військовополонених (27 березня 1917 р.) [913, с. 61; 1127, s. 19]. Тоді ж, у квітні 1917 р., за пропозицією Т. Масарика, у Росії створюється відділення Чехословацької національної ради (ЧНР) [465], що активізує зусилля чехословацьких організацій Росії у формуванні військових частин із додаванням військовополонених та передислокації цих частин до Франції [612, с. 897].

Узимку 1916-1917 рр. чехословацька бригада взяла участь в усіх боях на Південно-Західному фронті. Улітку 1917 р. чехословацькі війська також узяли участь у наступі російських військ на Південно-Західному фронті. Чехословацькі частини були додані 11-й російській армії з місцем дислокування в районі м. Зборова в Галичині (сучасна Тернопільська обл.). Проти ділянки фронту завширшки 6,5 км, яку обороняли 5500 австро-угорських

солдатів, зайняли позиції 3500 вояків чеської бригади. 19 червня 1917 р. після артилерійської підготовки чехословацька бригада, піднявши прапор, пішла в наступ. Дружинники подолали дві лінії оборони супротивника й вийшли до третьої, таким чином просунули лінію фронту за один день на чотири кілометри, узявши при тому в полон 3150 солдатів і 62 офіцери супротивника [972, с. 67–72; 791; 1070, с. 13; 1126, с. 85]. На загальному фоні деморалізованої російської армії успішний наступ чехословацької бригади був вражаючий, однак він не міг бути використаний командуванням і мав характер тимчасового. Російська армія відступала. Однак для чехословаків битва під Зборовом мала велике значення, вона продемонструвала єдність сил чехословаків у досягненні головної мети – незалежності держави [791, с. 30–39]. У Зборівській битві брали участь відомі політичні й громадські діячі майбутньої незалежної держави Людвік Свобода, Ярослав Гашек, Ярослав Штромбах. Під час наступу під Зборовом у битві загинуло 173 добровольці, 29 – поранені та вмерли, 29 – невідомих, у т. ч. 234 добровольці, чиї імена відомі. Загиблих поховано в с. Цецова (нині – Калинівка), Озерному й навколишніх селах [791, с. 36–37].

Успішні дії чехословацької бригади влітку 1917 р. стали переконливим доказом її боєздатності, що послугувало ще одним аргументом для Т. Масарика в його спробах переконати Тимчасовий уряд у необхідності чисельного збільшення чехословацьких формувань. Масарик знову звертається до О. Керенського з проханням про дозвіл формування війська чехів та словаків зі складу полонених «в російську армію, так само і у Францію» [913, с. 68, 73–77]. Отже, постає питання про переправлення чехословацьких військових сил до Франції та уключення до її армії. Закордонні чинники також відіграли певну роль у вирішенні питання про чехословацьке військо. У повідомленнях військового атташе Росії у Франції Ігнат'єва згадувалося про передачу військовополонених з Італії (15 тис.) до чехословацьких військ і переправлення добровольців з Америки [913, с. 78–80]. При тому в чехословацьких військах

приймався статут французького зразка (французького легіону) із чеською командною мовою [791, с. 42–43].

У середині червня після переговорів Т. Масарика із представниками уряду Генштаб приймає рішення про те, що єдиним представником чехів та словаків, а також військовополонених є відділення ЧНР у Росії [773, с. 19]. Тоді ж сформовано 1-у чехословацьку дивізію, яка отримала назву «Гуситська». Її вишкіл проходив близько Березані та Борисполя, де з липня 1917 р. почала формуватися й 2-га дивізія, яка поповнювалася добровольцями з таборів військовополонених (усього 27 тис.). Начальник генштабу генерал Духонін наказує: «Довести існуючу чехословацьку бригаду... до штату 4-х полкової стрілецької дивізії...». Як наслідок, чисельність частин сягнула 26 тис., зокрема близько 300 офіцерів. Станом на липень 1917 р. чехи почали формування вже двох дивізій [913, с. 66–67]. Із жовтня, за наказом начальника генштабу Духоніна, із двох дивізій утворено чехословацький корпус, командувачем якого став генерал В. Шокоров, до кінця 1917 р. до лав корпусу записалося від 32 до 35 тис. добровольців [791, с. 43; 972, с. 81–82; 1301, с. 88–90].

Події жовтня 1917 р. та початок громадянської війни в Росії змусили керівників ЧНР, одночасно з переговорами про кількісне розширення чехословацького війська, терміново вирішувати питання про невтручання чехословацьких військ у внутрішній конфлікт та виведення підрозділів чехословацьких військ за межі Росії. Томаш Масарик звертається до урядовців із проханням про дозвіл на виведення військ до Франції, яка брала на себе також і матеріальне, і фінансове забезпечення корпусу, і переговори з якою Т. Масарик вів від січня 1918 р. [1004, с. 8; 913, с. 68–69, 72, 77–80]. Отже, як зазначає М. Кірсенко, Т. Масарик та чехословацький рух свідомо підпорядковував свої дії інтересам союзників (Див.: Кірсенко М. З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. *Наукові записки*. Т. 3. Історія. С. 130–133. С. 131).

Розгортання Української національної революції змусило керівників чехословацького руху до контактів із представниками Української Центральної Ради. Головним завданням залишалось збереження військових та виведення їх з території України. Наприкінці грудні 1917 р. між Генеральним секретаріатом УНР та ЧНР в Росії була підписана угода про умови перебування чехословацьких військ на території УНР [499; 612, с. 895–896]. ЧНР визнавала УНР та УНР визнавала СЧСТР представником чехів та словаків в Україні, ЧНР в Парижі визнавалася верховним та єдиним представником чехословацького народу за межами його земель [612, с. 895].

У зв'язку із прийняттям УЦР закону про національну автономію керівники Союзу 6 січня 1918 р. створив спеціальну комісію з підготовки «Проекту конституції національної автономії Чехів та Словаків на Україні» (20 статей), до складу якої були запрошені представники усіх ланок союзу, зокрема Емануель Малий з Крошні Чеської на Волині. Комісія засідала за участі Т. Масарика та голову СЧСТР Є. Гірси, в результаті чого констатувала: «...1) національна автономія чехів та словаків в Україні є найближчим питанням збереження національного існування та культурного, господарського розвою усіх чехів і словаків, які живуть в кордонах УНР. Найкращою запорукою досягнення цієї мети можуть бути спільно організовані дії...» [499]. Далі в документі міститься ствердження мети руху: звільнення чехословацького народу і здобуття незалежності. Національно-персональна автономія розумілася авторами документу як «право чехів та словаків на самостійне управління своїм національним життям» (стаття 1).

За проектом створювалися органи самоврядування (центральні та повітові), передбачалося заснування початкових, середніх, спеціальних шкіл з чеською мовою навчання, бібліотек, читалень (стаття 2,б). Встановлювалися засади господарювання та передбачалося уведення органів народного контролю. Усі чехи та словаки утворювали Чесько-словацький національний союз (стаття 3), який би мав окремий реєстр виборців, найвищим органом

передбачалися Установчі збори, а пізніше – Національні збори, а виконавчим – Національна Рада чехів та словаків, місцеві комітету (стаття 5–14, 18). При Генеральному секретаріаті УНР передбачалося функціонування представника Національної Ради або секретаря (стаття 17).

15 січня 1918 р. правління Союзу відправила «Українському народному міністерству» пояснюючу записку із викладом справи та проханням визнати правління СЧСТР представником чехів та словаків на Україні до установчого чехословацького зїзду, призначити при урядові окремого міністра чехословацьких справ. Подальша доля документу та перебігу перемовин чи їх вірогідність автору невідома.

Після декрету французького уряду про визнання чехословацьких сил частиною французької армії [1165, с. 81], 7 січня 1918 р. філія ЧНР у Росії проголосила чехословацькі збройні сили в ній «складовою частною чехословацького війська, підпорядкованого Верховному головнокомандуванню Франції» [612, с. 897]. У середині лютого Т. Масарик повідомив про те, що питання передислокації та фінансування корпусу вирішено: «Французи прийняли рішення: дати нам ці гроші і мобілізувати нас, щоб ми негайно відправилися до Франції. Путь – через Владивосток (на Мурманськ дорога не в порядку, Архангельськ замерз до травня)» [1302, с. 90].

Після підписання Брестського миру почалася передислокація корпусу із подальшим виведенням через Архангельськ або Мурманськ, однак у цьому напрямку було відправлено лише один ешелон у складі 2000 осіб до Франції [770, s. 10], за іншими даними – 502 особи [913, с. 82–83]. Окупація України німецькими військами змусила чехословацькі дивізії змінити попередній план: прийнято рішення про передислокацію корпусу вглиб Росії та подальший рух Транссибірською залізницею до Владивостока [914, s. 8–10; 913, с. 83–84].

При відступі з території України чехословацькі війська змушені були вступити в бій із німецькими й австро – угорськими військами під Бахмачем. Бої тривали від 8 до 13 березня 1918 р. Ворог був затриманий, що дало

можливість евакуювати всі чехословацькі війська, а також частини Червоної армії, які підпорядковувалися чехословацькому командуванню. Останній ешелон вояків легіону відбув із Бахмача 13 березня о 24 год, а перша німецька розвідгрупа вступила на станцію о 4 год ранку [984, с. 30–31]. Отже, чехословацьким військам удалося зберегти особовий склад, що стало головним для формування майбутньої армії незалежної держави Чехословаччини, яка постала 28 жовтня 1918 р.

Для чехословацького армійського корпусу не було іншого шляху на Батьківщину, ніж через Сибір. Тому осередок СЧС 26 березня 1918 р. у Пензі уклав угоду з Раднаркомом, відповідно до якої чехословацька сторона зобов'язувалася на шляху від Пензи до Владивостока дотримуватися нейтралітету, а радянська сторона – забезпечити вільне просування та постачання корпусу [1165, с. 83]. Статус корпусу визначався таким чином: «...Чехословаки просуваються не як бойові одиниці, а як група вільних громадян, котрі везуть із собою певну кількість зброї для свого самозахисту від посягань із боку контрреволюціонерів... Рада народних комісарів готова надати їм всіляку допомогу на території Росії за умови їх чесної... лояльності...» [1302, с. 91]. Наказом по корпусу за № 35 від 27 березня 1918 р. визначалося майже повне роззброєння корпусу: кожний ешелон міг залишити при собі 168 гвинтівок й один кулемет, інше озброєння (гармати, літаки, автомобілі, ручну зброю, боєприпаси) потрібно було передати Червоній армії [1302, с. 91].

Перший ешелон відійшов із російського міста Пенза на схід 27 березня 1918 р., а прибув до Владивостока 25 квітня, закінчилась евакуація лише в липні – серпні 1920 р. Транспортування корпусу викликало значні проблеми, як військового, господарського, так і політичного характеру (аж до збройних сутичок). Усього з Владивостока відправлено 42 транспорти, які перевезли 72 644 особи, зокрема 56 459 вояків, 4914 інвалідів, 11 271 цивільну особу, евакуйовано 12 стрілецьких, 2 кавалерійські, 3 полки легкої артилерії, 3 дивізіони важкої артилерії та технічні й допоміжні підрозділи. Евакуацію

забезпечували 11 американських, 9 англійських, 7 японських, 2 російські, 2 чехословацькі й 1 китайський пароплав [984, с. 40; 1004, с. 15–16].

Створення під час Першої світової війни чехословацьких легіонів у Росії, Франції та Італії мало вирішальне значення для відродження Чехословацької держави. Вони сформували її збройні сили. Велику допомогу в організації війська надали крайнські організації за кордоном, зокрема товариство ім. Я. А. Коменського, а також громадські товариства волинських чехів, вони склали кадрову основу дружини, надавали їй фінансову та матеріальну допомогу. Чеські легіонери набули великого авторитету і впливу в армії Чехословаччини, її державних установах та в громадському житті. Відповідним законом урегульовано також і їхній правовий статус. Статус легіонера визначено для 60 109 (із них полеглих 4112) російських легіонерів і 19 225 (із них полеглих 725) італійських [984, с. 41]. У 1921 р. засновано ветеранську організацію «Чехословацька громада легіонерів», яка діє до наших днів й об'єднує також і ветеранів антифашистського руху 1939–1945 рр., розвиває просвітницьку діяльність, пропагує в чеському суспільстві патріотичні традиції.

Проте оцінки ролі й значення виступу чехословацького легіону від 1918 р. в громадянській війні в Росії неоднозначні як у радянській, російській, так і в чеській історіографії. Розгляд проблеми у російських дослідженнях обмежується лише 1918–1920 рр. та зводиться до питання: чи були дії корпусу на шляху виходу до Владивостока самостійними, чи вони узалежнювалися планами Антанти, а також аналізується питання участі/неучасті чехословацького корпусу у внутрішньому конфлікті на території Росії, відчутними є концепти радянської історичної науки (т. зв. «білочехи», «руки Антанти») [1165; 1278; 1279; 1281; 1282; 1284; 1288; 1302]. Натомість чехословацька та сучасна чеська історіографія розглядає формування чехословацької військової сили впродовж Першої світової війни як визначальний фактор установаження незалежної Чехословаччини [794; 997; 1004; 1011; 1018; 1234; 1247].

Отже, чеська імміграція другої половини XIX ст. на Волині стала помітним явищем в історії України. Вона була викликана комплексом причин. В умовах кризи, що розгорталася в монархіях Романових та Габсбургів, чеське сільське населення знаходило вихід в імміграції, зокрема на територію Волинської губернії Російської імперії, що лежала в прикордонному регіоні, де була дешевою земля, сприятливі природні умови. Масовість еміграції зумовлена протекціоністською політикою урядів Росії щодо чеських переселенців. в основі якої лежали як економічні чинники (ринок землі, робочої сили), так і етнополітичні (використання т.зв. чесько-гуситської церкви з метою обмеження впливів католицизму й полонізму в краї.).

Протягом другої половини XIX ст. в політиці російського уряду щодо чеських поселенців простежуємо два періоди. Перший – від 1870 р., прийняття постанови «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Волыни»), що характеризувався масовим переселенням та пільговим сприянням уряду. Другий – від 1884 р., появою першого обмежувального законодавчого акту. Проте проект нової церкви зазнав краху, а намагання спонукати чехів до злиття з корінним населенням за допомогою залучення до православ'я не досягло мети, хоча і призвело до переходу чехів у православ'я. Тому російська адміністрація змінює ставлення до чехів і вживає до них, як і до інших іноземних поселенців, заходів, що обмежували їхні особисті та власницькі права. Результатом зміни політики царського уряду щодо чеських колоністів стало припинення масового переселення чехів на Волинь та виявлення асиміляційних ознак.

У південно-західній частині Волинської губернії сформовано місця компактного проживання чехів. Колонії вирізнялися особливими, властивими для чеських традицій, забудовою, формуванням окремих частин поселень й домогосподарства та архітектурними елементами.

Чисельність чеського населення від початків імміграції до уведення у дію обмежувальних законів зростає від 1870-х рр. до 1914 р. майже утричі.

Доведено, що темпи росту чисельності після запровадження обмежувальних законів знижуються, масовість еміграції зупиняється, спостерігається міграція чехів у міста та містечка, а з 80–90-х рр. спостерігалася друга хвиля еміграції. Констатовано, що соціальний, віковий, професійний та конфесійний склад чеських колоністів різнився.

На початку століття чеська громада зазнала змін: статус колоніста був ліквідований, переважна більшість прийняла підданство та православ'є. Чеські поселенці в умовах обмежувальної політики втратили пільги, поступово згорнули діяльність численні чеські громадські товариства, соціальна структура діаспори зазнала змін (майнова диференціація, зростання кількості міських мешканців, технічної й наукової інтелігенції). Усі ці фактори неминуче зумовлювали зміни в самоідентифікації чеського поселенця, уже російського підданого, етнічні характеристики якого поступово почали утрачатися.

Перша світова війна стала для чехів Західної Волині поворотним етапом у формуванні модерної чеської ідентичності. Чехи, створивши національні військові формування, заклали основу збройних сил майбутньої держави, виразно усвідомлюючи свою спільність як нації, що прагне незалежності, а отже, саме протягом Першої світової війни ідентичність чехів укріпилася; чехи свідомо брали участь у Чеській дружині та осмислювали таку участь, як зв'язок із батьківщиною, як необхідний елемент їхнього життя поза її межами. Відтак зміни в процесі ідентифікації себе як чеха в діаспорі, можна позначити як процес модернізації етнічної ідентичності.

РОЗДІЛ 4

ЧЕСЬКА ГРОМАДА ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

4.1. Національна політика урядів Другої Речі Посполитої: чеський фактор

У перші десятиліття ХХ ст. бурхливі політичні події в Європі призвели до політичних трансформацій у колишніх імперіях. Територія Волинської губернії стала театром воєнних дій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., унаслідок чого господарство чехів, як і всього місцевого населення, зазнало руйнувань й потребувало відбудови. Розірвано торговельні зв'язки; багато чехів, мобілізованих до армії, загинуло. Лише укладення Ризького мирного договору 1921 р. та облаштування нових міждержавних кордонів створили умови щодо відбудови господарства й налагодження мирного життя. Унаслідок – розпад монархії Габсбургів та проголошення 1918 р. незалежної Чехословаччини [1005, s. 155–156].

За Ризьким мирним договором між Польщею та Росією й Україною встановлено кордон: до Польщі відійшла значна частина земель колишньої Волинської губернії. Утворене Волинське воєводство розташовувалося в західній частині колишньої губернії на площі 30 288 км² із 1,4 млн. мешканців із воєводським центром у Луцьку, адміністративно поділялося на 31 місто й 95 гмін (Сарненський повіт у 1921–1930 рр. належав до Поліського воєводства). 1921 р. воєводство складало сім повітів (Володимирський, Дубенський, Ковельський, Крем'янецький, Луцький, Острозький, Рівненський), пізніше їх стало 11: замість Острозького організований Здолбунівський; на північних землях Ковельського – Камінь-Каширський повіт; Володимирський повіт був поділений на Володимирський, Горохівський і Любомльський [938, с. 226]. Зі східних гмін Рівненського повіту створено Костопільський повіт та з Поліського воєводства передано Сарненський. Отже, воєводство об'єднувало

до кінця 1931 р. 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. Чехи, які проживали на території колишньої Волинської губернії, відтепер складали чеську меншину в Республіці Польщі, що компактно проживала в новоутвореному Волинському воєводстві, переважно в південно-східних його повітах.

Польська держава провела два загальні переписи населення в 1921 та 1931 рр. За системою обрахунків мешканців вони різнилися: перший здійснювався за національно – релігійною, другий – за конфесійною та мовною ознаками. За даними перепису 1921 р., українці складали більшість мешканців воєводства – 984 тис. (68 %), далі за чисельністю були поляки (241 тис., 16,7 %), євреї (152 тис.), німці (25 тис.), представники інших меншин. Чеське населення нараховувало 25 тис., мешкало переважно в сільській місцевості (23 880), невелика кількість – у містах (1525). Найбільше чехів проживало в Дубенському повіті (10 200), Ровенському (7567) та Луцькому (4843 особи); менше їх зафіксовано в Ковельському (982), Горохівському (926), Острозькому (331), Володимирському (322), Кременецькому (253 особи), Любомльському (одиниці). Загалом чеські мешканці проживали в 534 поселеннях, із них у 107 чехів нараховувалося до 30 осіб та 51 колонія виключно чеські за національним складом [624, с. 62].

За другим переписом 1931 р., у Волинському воєводстві населення зросло на 2086 тис. За рідною мовою до української національності віднесено 68 % населення, польської – 17 %, єврейської – 10 %, німецької – 2,3 %, чеської – 1,5 %. Отже, чеське населення воєводства склало 30 977 тис., що на 10 тис. більше, ніж у 1921 р. Із них 2512 проживали в містах і 28 465 – у селах. За кількістю чеського населення найбільш заселеними були Дубенський (11 148 осіб), Луцький (6107), Рівненський (5817), Здолбунівський (4521) повіти, менше чехів мешкало в Горохівському (1222), Ковельському (1062), Володимирському (490), Кременецькому (301), Костопільському (216),

Сарненському (85) та Любомльському (8) повітах [617, с. 28–29, 31]. Як бачимо, Дубенський повіт залишався найчисельнішим чеським анклавом; зростання кількості чехів у Луцькому повіті пояснюється тим, що Луцьк став воєводським містом; перенесення повітового центру з Острога до Здолбунова привело до зростання там чеського населення. Окрім того, Здолбунів став залізничним центром і навколо нього знаходилася велика кількість чеських «старих» колоній, як-от Глинськ, Квасилів, ін. Зазначимо, що райони компактного проживання чеського населення розташовувалися в південно-східній частині воєводства, де лежали родючі ґрунти, придатні для землеробства та хмелярства, важливим була близькість адміністративних та комунікативних центрів.

Східна територія колишньої Волинської губернії після 1921 р. увійшла до складу Волинської губернії УСРР (пізніше – Житомирської округи, Житомирської області, пізніше – УРСР). Чехи проживали на Волині у 32 поселеннях, за переписом 1926 р. їх нараховувалася 9301 особа, на території всієї радянської України – 15 905 осіб за національністю й 14 828 – за мовною ознакою, зокрема в Криму – 1406 осіб [1003, с. 292, 343, 348; 565, с. 7–8].

Основна частина чехів була землеробами й залишалася ними протягом кількох поколінь. Сільське чеське населення, проте, не було однорідним за своїм майновим та соціальним станом і диференціювалося за кількістю земельної власності, що належала йому, а розміри господарств – від 5 до 100 га. Наприклад, у с. Квасилів Рівненського повіту, «старій» чеській колонії, чехи володіли різними ділянками землі: у Вацлава Кадавого було 40 га, Йозефа Куфека – 5 га, Вацлава Шлісіка – 25 га. [257, арк. 19–33]. На одного чеського селянина в середньому припадало 1,8 га землі, тоді як на місцевого українця – 2,4 га, а на німця – 1,6 га. [1002, с. 33]. Більшість чеських поселенців були господарями середнього рівня заможності. Водночас чехи загалом були заможніші, аніж місцеве українське селянство. Серед них були й безземельні селяни, яких, за підрахунками З. Ціхоцької було близько 388 осіб, або 10 %

загальної кількості [1002, s. 34]. Ці господарства належали переважно ремісникам, але водночас їх не можна називати безземельними. Сама господа стояла на приватній землі, навколо – присадибна ділянка, садок. На нашу думку, доречніше буде вважати ці господарства такими, що не мали орної землі.

Відмінною рисою чеських колоній, що значно вирізняла їх від німецьких поселень та сіл місцевих мешканців, був достатньо високий відсоток ремісничого населення. У 20–30-х рр. кількість його значно зросла, що певним чином позначилося на зміні соціальної структури чеського населення воєводства. Ремісники, кустарі, дрібні виробники походили з незаможних, малоземельних сімей, які не могли прогодувати велику кількість дітей і віддавали їх до майстра, де ті навчались основам тієї чи іншої спеціальності. У повоєнний період верства ремісників, дрібних виробників зросла і кількісно, змінилася якісно. Це була переважно достатньо освічена й висококваліфікована, заможна частина чеського населення на селі та в місті: власники майстерень, магазинів, торговельних фірм, невеликих підприємств, ін.

За переписом 1921 р., такі дрібні підприємці – це 6,9 % чеського населення. Найбільше ремісників – чехів мешкало в Дубенському повіті (827), що складало половину всього ремісничого чеського населення воєводства, у Рівненському – 509, Луцькому – 183. Станом на 1930 р. ремісників і дрібних підприємців чеської національності на Волині було 1700 (серед них підмайстрів – близько 0,1 %). Такі дані наводить, зокрема, чеський дослідник Ї. Фольпрехт [739, s. 5]. Серед чеського населення були також наймані робітники. Так само, як у перші роки еміграції, чехи наймалися на роботу до своїх співвітчизників із крайньої необхідності. Таких найманців було близько 17,9 %, 398 осіб. Зокрема, у Дубенському повіті на початку 30-х рр. зафіксовано 169 чехів-найманих працівників, тоді як українців – 606, поляків – 50; у Луцькому повіті чехів – 47, українців – 335, поляків – 10 осіб. Найбільше їх було в «старих» колоніях, де поряд із заможними колоністами проживало також багато селян – батраків.

Ї. Фольпрехт зауважує, що як у перші роки імміграції, так і в 1921 р. серед чехів жебраків не було [1001, s. 51; 738, s.7].

Зміною у соціальному устрої чеських поселень у міжвоєнний період став зріст прошарку інтелігенції. Кількісний вираз такого зростання визначити складно, оскільки подібні обрахунки не здійснювалися. Однак опосередковано, за архівними даними та документальними матеріалами, спогадами реемігрантів, простежується значне зростання в чеських колоніях представників технічної інтелігенції (інженери, техніки), учителів, агрономів й ін. У чеських початкових школах переважали вчителі чеської національності [68, арк. 43]. Так, у 1932 р. в початкових школах учителів-чехів на Волині було 28, а в 1934 р. – 36 [633, s. 26–27]. Свідченням зростання кількості чеського вчительства стало утворення на Волині Товариства вчителів чеських шкіл [125]. Зазначимо, що більшість учителів-чехів отримували освіту в Чехословаччині. В містах та містечках відкривалися книгарні та типографії, що передбачало освітній рівень їх працівників, працювали бібліотеки та театральні гуртки [618, s. 7].

Беззаперечним свідчення появи значного прошарку інтелігенції була активізація громадського та культурно-освітнього руху в чеських колоніях. Засновниками й організаторами різних товариств, об'єднань, клубів виступали саме представники інтелігенції. Поява чеської преси, єдиних у Польщі видань чеською мовою, підтверджує цей висновок.

Як бачимо, соціальна структура чеського населення Волині у 20–30-ті рр. значно різниться із характеристиками другої половини ХІХ ст. Якщо в перший період поселення основним якісним показником диференціації визначалася кількість земельної власності, то тепер до згаданого показника додаються ще й інші. Так, значно зріс прошарок торгово-ремісничого населення і за своїми майновими, освітніми показниками він випереджав ті ж прошарки населення, наприклад, німецької національності. Тепер у чеських поселеннях можна виділити прошарок підприємців: власників броварень, цегельень, винокурень, майстерень сільськогосподарської техніки та ін. Крім того, серед чеського

населення поступово зросло кількісне представництво робітників, які працювали на згаданих та інших приватних і державних підприємствах (заводи, фабрики, залізниці).

На селі соціальна диференціація зберігалася, причому кількість безземельних та малоземельних поступово зростала, хоча й не такими швидкими темпами, як серед місцевого корінного населення. Спостерігалось поступове наближення рівня заможності чеського населення та місцевого українського, особливо в селах із переважаючим українським населенням. Унаслідок перенаселення чеських колоній відбувався відтік молоді чеської національності в міста, як і наприкінці XIX ст.

Важливою якісною зміною стала поява численної верстви інтелігенції. За своїм освітнім рівнем чеська інтелігенція випереджала інші станові групи чеської меншини, її представники отримували освіту здебільшого в Чехо-Словаччині. Основну частину чеської інтелігенції склали вчителі, а також лікарі, інженери, техніки, артисти, видавці.

Національні меншини перебували під захистом підписаних Польщею міжнародних документів та внутрішнього чинного законодавства. До міжнародних актів можемо віднести так званий Малий Версальський договір 28 червня 1919 р., Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. між Польщею та Росією й Україною, Женевську конвенцію 15 травня 1922 р. Згадані документи мали неоднозначний характер [1005, с.159-160].

Малий Версальський договір, ратифікований сеймом Польщі 31 липня 1919 р., стосувався захисту всіх груп національних меншин у державі та містив переважно односторонні зобов'язання держави. Згідно зі ст. 8, меншини отримали однакові права на заснування й утримання шкіл, виховних закладів, громадських організацій, де вони могли вільно використовувати рідну мову. При цьому їх фінансову підтримку з боку держави не передбачено. А за ст. 9 у містах та округах, де частка представників національних меншин була вагомою, польський уряд повинен був забезпечити за бюджетні кошти функціонування

початкових шкіл із навчанням рідною мовою та обов'язковим вивченням польської мови. Попри таке зобов'язання влади, належного фінансування непольські навчальні заклади так і не отримали, що пояснюється спрямуванням національно-освітньої політики держави на полонізацію національних меншин [1030, s. 15]. Однак Малий Версальський договір не позбавлений недоліків. Деякі його положення й статті могли трактуватися двояко. Наприклад, документ не містив згадки про права національних меншин щодо національної автономії (територіальної або культурної). Щодо вирішення мовного питання в документі йшлося про «значну частину мешканців мови іншої, ніж польська», не вказано точно визначену кількість таких громадян. А також сама система односторонніх зобов'язань викликала протести учасників договорів, аж до відмови від контролю за їх виконанням Ліги Націй (як це зробила Польща в 1934 р.).

Про захист мовних прав національних меншин в освітній сфері йшлося також у Ризькому мирному договорі від 18 березня 1921 р. Відповідно до ст. 7 цього документа, українці, як і росіяни та білоруси, отримали право в межах внутрішнього законодавства розвивати рідну мову й культуру, зокрема створювати національні школи. Однак ця стаття мала декларативний характер і жодних конкретних гарантій забезпечення мовних прав цим народам не містила [567, с. 626–627].

Законодавчі акти Другої Речі Посполитої ґрунтувалися саме на трактаті про захист меншин, підписаному у Версалі в 1919 р. Основні його положення увійшли до конституцій Польщі 1921 р. і 1935 р. [621, s. 119, 135–138; 622, s. 154, 157], однак про сам документ у конституціях не згадувалося. Тоді як, наприклад, у конституцію Чехословацької Республіки Трактат про захист меншин увійшов повністю [633]. Конституція Другої Речі Посполитої 1921 р. містила параграф 109, який обумовлював права представників національних меншин у Польщі, розвиток мови та національної окремішності в межах загального самоврядування [621, s. 135]. Таке формулювання викликане радше

необхідністю вирішення питання про кордони й владнання проблем Східної Галичини. На його основі Сеймом Польщі прийнято ухвалу від 26 вересня 1922 р. про створення органів воєводського самоврядування, яка, однак, не передбачала конкретних практичних указівок щодо виконання, зокрема й у частині дотримання прав національних меншин. Також до прав нацменшин Конституція (стаття 110) віднесла право створювати добротинні, мовні, релігійні громадські організації [621, s. 138]. Конституція 1935 р. залишила чинними ст.109–110 Конституції 1921 р. [622, s. 154, 157], однак ні Конституція 1921 р., ні Конституція 1935 р. не гарантували меншинам право на освіту рідною мовою та державне фінансування непольських навчальних закладів. Зазначимо, що в роки становлення Польської держави важливу роль у формуванні її політики стосовно чеської меншини відігравали відносини з відродженою Чехословаччиною, історія відносин котрих була достатньо складною. Конфлікт через Тешинську область значно ускладнив відносини між сторонами, після тривалих перемовин остаточну угоду підписано 31 липня 1920 р. Тому становище чеської та словацької меншин у Польщі узалежнювалося цими стосунками.

У Чехословаччині, яка була багатонаціональною державою, лише 65,5 % населення становили чехи й словаки, інші вважалися національними меншинами, права яких зафіксовано в Сен-Жерменському договорі (16 липня 1920 р.). Статті 1–8 розділу I цього документа, які регулювали становище національних меншин, за змістом збігалися з відповідними статтями договору, укладеного з Польщею. Питання громадянства регулювали ст. 3–6 договору, мови – ст. 7–9. Договір передбачав право громадянина вживати всяку мову. Відповідно до ст. 8 представники національних меншин мали право власним коштом створювати благодійні, релігійні або соціальні установи, школи та інші виховні заклади, а також вільно користуватись у них рідною мовою (це стосувалося також віросповідання) [1179, с. 56]. У Закарпатті українці користувалися повнотою громадянських прав аж до автономії, яка

передбачалася Сен-Жерменським договором. На відміну від Чехословаччини, Польща зобов'язувалася забезпечити рідною мовою лише початкову освіту, тоді як чехословацьким громадянам обіцяно можливість навчати своїх дітей рідною мовою в школах усіх ступенів – від початкових до вищих. Однак, як і Польща, свої зобов'язання щодо автономії Чехословацька Республіка до осені 1938 р. не виконала [1005, s. 159–160].

Становище чеської меншини в Польщі, як і польської в Чехословаччині, регулювала польсько-чехословацька угода про захист меншин [636]. Перша угода від 29 листопада 1920 р. не була ратифікована, тому 23 квітня 1925 р. підписано новий договір [1005, s.164]. Захист інтересів національних меншин в угоді 1925 р. трактований як захист інтересів окремого індивіда. Держава брала на себе зобов'язання забезпечити навчання дітей, «які були відмінні за мовою від інших громадян, притому держава фінансує для цього частку видатків». Закон також забороняв переслідування за використання мови меншини в приватному житті, торговельних і релігійних ситуаціях, у пресі й публічних проявах. Також зазначено, що обидві меншини, як у Чехословаччині, так і в Польщі, матимуть можливості до вільного розвитку, їхні національні права не будуть обмежені, що трактуватиметься як прояв нелояльності. Насильницька асиміляція заборонялася [1070, s. 33].

Отже, система міжнародних зобов'язань Польщі й конституційні акти гарантували захист прав і свобод національних меншин. Однак політична нестабільність, економічна слабкість, зовнішньополітичний фактор створювали складну ситуацію в плані реалізації цих гарантій. Тому національна проблема та способи її розв'язання стали чи не головними в політиці польських урядів.

Особливе значення, з огляду на зовнішню ситуацію, мали східні креси, зокрема Галичина та Волинь, де переважаючою частиною населення були непольські національності. Сучасні польські дослідники (Г. Зелінський, С. Мауерсберг, В. Менрджецький, З. Тобіянський, А. Хойновський) [1081; 1030; 1031; 1056; 1000] відзначають, що польська влада головними визначала

проблеми української, єврейської й німецької меншин з огляду на їх чисельність, громадсько-політичну активність і господарську роль у суспільстві. Другорядними, зважаючи на їх кількість, компактність проживання, взаємозв'язки з материнською державою, роль в економічному секторі Польщі, для владних структур уважалися питання, зокрема, чеської меншин. Тому всі конкретні заходи виконавчої влади стосувалися переважно саме українців, євреїв, литовців, німців і поширювали свою дію на чеську меншину також.

Польські правлячі кола протягом 20–30-х рр. ХХ ст. сформулювали кілька концепцій вирішення національного питання та спробували їх реалізувати.

Після виборів 1922 р., коли стало зрозуміло, що національні меншини та їхні партії виявилися впливовою силою в політичному житті держави, уперше уряд на чолі з В. Сікорським випрацював програму щодо східних кресів, де викладались основні засади національної політики, в основу яких покладено принцип державної асиміляції [906, s. 464]. Однак у 1923 р. прем'єра змусили піти у відставку, а до влади прийшли інші політичні сили (Пяст та Народно-національний союз), які кардинально змінили основи національної політики й проголосили політику національної асиміляції, що оголошувала колонізацію національних меншостей, обмеження їхніх культурних, економічних і політичних можливостей і прав. Програма відмовляла неполякам у праві вільного національного розвитку, кінцевою метою вважала асиміляцію українців та білорусів, послаблення господарської й політичної позиції німців та євреїв. Цю концепцію покладено в основу «територіальної» програми Партії народної демократії (т. зв. інкорпоративна програма) [1000, s. 52 –53; 923, с. 52].

Ставши новим прем'єром Польщі, В. Грабський (1923–1925 рр.) у 1924 р., урахувуючи загострену ситуацію на кресах, зробив спробу переглянути засади національної політики, при тому не порушуючи цілісних основ держави.

Програма державної асиміляції знову оголошувалася політикою держави щодо національних меншин, зазначає Ю. Крамар, і пропонувала розв'язання національного питання в дусі толерантності та співіснування. Відкидаючи гасло національної асиміляції, програма пропонувала ідею асиміляції державної: держава створює умови для розвитку національної культури й турбується про господарчий розвиток меншин, одночасно поширюючи серед представників національних менших почуття відповідальності за долю вітчизни та формуючи позиції лояльності. Ці положення висувалися прихильниками Ю. Пілсудського, ліберальною інтелігенцією й із певними модифікаціями проіснували після 1926 р. [1000, s. 19–24; 923, с. 54–55]. Комісія, створена кабінетом, повинна була випрацювати проекти основних законів, що регулювали мовне питання, систему судочинства та адміністративного устрою в східних кресах, які підтримав Сейм у липні 1924 р. Проте зазначимо, що серед політиків виявлялись і прихильники більш жорстких заходів щодо меншин [923, с. 56].

Особливу роль в утвердженні мононаціональних державних засад, на думку таких політиків, як С. Грабський, міністр віросповідань і громадської освіти, повинні були відіграти питання шкільної освіти та її мови. Оскільки, на переконання таких політиків, Польща могла існувати лише як держава польського народу, то «найжорсткішу полонізаційну політику країна проводила щодо тих етнічних груп, які, на її думку, могли зашкодити її внутрішній безпеці та цілісності – українців, білорусів, литовців, для асиміляції яких застосовували різні методи: фальсифікація історичного минулого, відомостей про національний склад приєднаних територій, зокрема Галичини, і навіть насильство» [1000, s. 21; 1179, с. 61]. Така сама думка щодо значення мовного питання в етнополітиці Другої Речі Посполитої на східних кресах висловлена й українським істориком О. Красівським у дослідженні «Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр.» та інших публікаціях [924, с. 308–310].

Згадані концепції покладено в основу конкретних заходів польських владних структур щодо вирішення національного питання. У контексті теми

дослідження важливо простежувати, як реалізовувалася політика стосовно меншин у Волинському воєводстві. Діяльність польських властей у воєводстві можна поділити на три етапи, що переважно збігаються з етапами національної політики в межах цілої держави: 1) від утворення воєводства в 1921 р. до травня 1926 р.; 2) період санації до 1938 р.; 3) 1938–1939 рр. [1230, s. 115].

Перший період характеризується політичною невизначеністю в парламенті, економічними труднощами, поляризацією населення, нестабільністю виконавчих органів, що ускладнювали випрацювання єдиної лінії в національній політиці. Основним завданням держави в ці роки було створення центральної й місцевих адміністративних структур, а національне питання відступало на другий план і його вирішення на Волині характеризувалося частими змінами однієї концепції іншою: від програми державної асиміляції, яку проводив Станіслав Сроковський в 1923–1924 рр., до програми національної асиміляції, що її впроваджував Олександр Дебський в 1924–1926 рр.). Протягом 1921–1926 рр. на Волині змінилося вісім воєвод, за іншими даними – 13 [1230, s.116].

Закон про державну мову й офіційну мову в державних і самоуправних адміністративних структурах від 31 липня 1924 р. став першим у досягненні врегулювання проблеми мови національних меншин. Він установлював правовий статус польської мови як державної, на землях же Волинського, Поліського, Станіславського, Тернопільського, Львівського воєводств мови національних меншин – української, а також білоруської – на територіях Поліського, Новоградського, Віленського воєводств, Гродненського та Волковиського повітів Бялостоцького воєводства й литовської – у Віленському воєводстві. Рідна мова могла використовуватися «в письмових та усних відносинах із державно-адміністративними органами першої та другої інстанцій лише на окреслених теренах», у війську, залізниці й установах зв'язку – лише польська. Громадяни могли звертатися до органів влади та отримувати їхні

відповіді рідною мовою, документацію на визначених теренах також вели двома мовами [1179, с. 61–62; 1118, с. 544].

Тоді ж прийнято шкільний закон, який за іменем головного автора С. Грабського, отримав назву «lex Grabski» [1000, s. 38–39; 1030, s. 68–70; 923, с. 56–57; 1179, с. 62], доповнений міністерським розпорядженням 7 січня 1925 р. Закон обумовлював організацію шкільництва української, білоруської й литовської меншин «в умовах польської за характером» освіти. «На окреслених теренах основним типом державної школи мала стати утравквістична (двомовна) школа, покликана виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2) Приватні школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські (ст.1)» (Цит. за: Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). *Проблеми слав'янознавства*. 2016. Вип. 65. С. 53–64. С. 62). Основним типом державної школи визначалась утравквістична (двомовна), навчання рідною мовою меншини було можливо лише за умови, що така громада становить 25 % мешканців і якщо батьки не менше ніж 40 % учнів подадуть про це прохання-декларації. Школа ставала двомовною автоматично, якщо там навчалось хоча б 20 учнів-поляків. У непольських школах передбачено вивчення польської мови, історії та географії польською мовою. Діловодство в школах утравквістичних та з викладанням мовами меншин велось польською, а свідоцтва видавали двомовні. Окрім того, визначення мови навчання узалежнювалось результатами т. зв. шкільних плебісцитів, уведених законом, які саме й стали інструментом запровадження утравквістичної школи на східних кресах [923, с. 176–177; 1179, с. 62–63].

Упровадження системи утравквістичних шкіл, у яких викладання поступово переходило на польську мову, у жодному випадку не вирішувало наболілих питань і викликало негативну реакцію на східних кресах. Шкільний закон 1924 р. мав негативні наслідки як для чеського державного шкільництва,

так і для громадських (матічних) чеських шкіл. Польський історик С. Мауерсберг звертає увагу на ст. 4 закону, яка дозволяла відкривати школи в східних воєводствах «лише з руською (русинською), білоруською і литовською мовами навчання або двомовні...», а отже, школи з чеською мовою викладання організовувати заборонялося [1030, s. 70]. Як наслідок, у другій половині 20-х років відзначається помітне скорочення чеських початкових державних шкіл, тоді як кількість учнів загалом (очевидно, і чехів також), без огляду на національність, неухильно зростала: 1913 р. – 72 031 учень, 1929 р. – 149 775 [95, арк. 27].

Якщо станом на 1921 р., наприклад, у Луцькому повіті нараховувалося 17 таких шкіл [74, арк. 2], то вже в 1926 р. їх кількість скоротилася до 10, із них лише – сім із чеською мовою викладання, три – із чеською як предметом, у чотирьох початкових державних школах чеську мову викладали вчителі-поляки. Разом із тим чеська меншина, турбуючись про своїх дітей та їх навчання рідною мовою, закладає початкові школи як приватні т. зв. «матічні», які утримувалися коштом громадської організації Чеська Матиця Шкільна [68, арк. 43]. Скорочення чеських початкових державних шкіл було тим помітніше, що загальна кількість чеського населення в Луцькому повіті за ці роки зростає: 1921 р. – 4843 чол. [65, арк. 37], 1926 р. – 5271 [68, арк. 35–36].

У Рівненському повіті, де проживала значна кількість чехів (5797 осіб, або 2,3 % від загальної кількості населення) [288, арк. 8; 65, арк. 5], у 1927 р. початкових державних і приватних шкіл із чеською мовою викладання, як доповідав шкільний інспектор із Рівного, не було. Водночас у «Списку шкіл для чеських дітей» зазначено п'ять польських шкіл із чеською мовою як предметом (Новокраєв, Глинськ, Підцурків, Квасилів, Михайлівка), де навчалось 266 дітей, і дві приватні чеські, які утримувалися Чеською Матицею Шкільною (Новостав, Ровно). Важливо відзначити, що з п'яти державних шкіл лише у двох вчителями були чехи [65, арк. 42–43].

Станом на 1929 р. у воєводстві діяло 24 державні школи, де працювали чеські вчителі й чеська мова була або предметом, або мовою навчання. У дев'яти з них викладали чеську мову особи не чеської національності, наприклад поляки з Тешина. Відчувалася потреба в 15–20 вчителів [1070, s. 57].

Закон 1924 р. критикувався в парламенті й широкими колами громадськості, однак так і не був відхилений та з певними змінами залишився чинним до кінця міжвоєнного двадцятиліття, що було одним із найяскравіших проявів загальної лінії Польської держави стосовно національних меншин. Наслідком його прийняття стало скорочення числа україномовних і зростання утраквістичних та шкіл із польською мовою навчання. Особливо торкнулося чеських шкіл положення про відкриття школи з навчальною мовою національної меншини за умови, що в тому чи іншому поселенні проживає чверть представників цієї меншини, оскільки чехи, створивши окрему частину в українському селі, ніде не складали чверті його населення [977, с. 598].

Травневі події 1926 р. і зміна загальної політичної лінії вплинули також і на способи вирішення національного питання. Вони, зокрема, зумовлювались ідеями прометеїзму, які становили основу зовнішньополітичної діяльності урядів та виходили з визнання пріоритету державних інститутів над усіма іншими. А отже, інтереси Польської держави переважали над національними інтересами меншин, їх задоволення повинно було здійснюватися через формування лояльності до держави за допомогою створення умов для культурного й господарського розвитку. Звідсіля виникало одне з основних завдань держави – формування лояльності непольського населення.

Протягом 1926–1927 рр. відділом національностей під керівництвом Г. Сухенко-Сухецького, що був створений при Міністерстві внутрішніх справ, проводився періодичний збір відомостей про соціально-економічне, політичне становище непольського населення, діяльність його громадських товариств, ставлення до влади тощо. Такі донесення стосувались українців, німців, євреїв,

їхніх політичних організацій, про чеське населення в них не згадувалося. Можна припустити, що діяльність лояльних громадських організацій чехів або не викликала занепокоєння у влади в цей період, або ж не була скільки-небудь активною, що нами піддається сумніву.

Утім, польська адміністрація на Волині не могла не зважати на такий чинник, як волинські чехи, хоча б з огляду на їхні економічні успіхи, культурний розвій і, що було особливо значимим, зважаючи на зовнішньо-політичний чинник – зв'язки чехів воєводства зі «старою» батьківщиною, особливо після підписання угоди від 23 квітня 1925 р. між Польщею та Чехословаччиною [1005, s. 164]. Тому в жовтні 1926 р. і березні 1927 р. воєводське управління проводило вивчення становища чехів на Волині, особливо виділяючи питання про стосунки чеського населення з владою, українським і польським населенням та з «чинниками закордонними». У наступні роки повторювалися подібні обстеження, а особливо наполегливо це здійснено у 1937–1938 рр. [68, арк. 1–50; 129, арк. 10а, 12–16, 22–28; 288; 297, арк. 3, 6, 10, 22–23, 42–43].

1 березня 1927 р. до гмінних старост надійшло повідомлення такого змісту: «До усіх панів старост: предмет – становище чехів на Волині... Просимо надіслати дані: 1) кількість заснованих для чехів початкових шкіл; 2) ставлення чеського населення до влади, українців і поляків; 3) стан господарства чеського населення; 4) характер діяльності громадських організацій (господарських, культурних, освітніх), стосунки їх з чинниками закордонними» [288, арк. 46]. В іншому циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 1927 р. вказувалося, що воно «...просить доповісти про становище чеської меншини, їх потреби, громадські організації...» [129, арк. 10 а]. У Циркулярі того ж міністерства під № 67 від травня 1932 р. містилося наполегливе прохання «Про подання відомостей: 1) про усі імпрези (вистави, концерти), проведені на підставі дозволу Міністерства внутрішніх справ; 2) із них потрібно виділити такі, що проводилися не польською мовою.

Артистичний рівень вистав слід оцінювати обережно, уникати перебільшень...» [301, арк. 9].

У відповідь на циркуляри старости надсилали достатньо вичерпні звіти, у яких, наприклад, із Володимир-Волинського повіту повідомляли, що чеські поселення мають «господарський стан взірцевий» [129, арк. 22]. Із Рівного в 1927 р. повідомляли до повітової команди поліції про 37 закладів торгівлі та майстерень, про 302 чехів в місті, які виявляли «ставлення до поляків та українців нейтральне або прихильне. Чехи є вибірними націоналістами і групуються лише з чехами» [288, арк. 59]. Так, у звіті за січень 1927 р. «справодзане» містить згадку про «танцювальні забави» в колонії Княгининок в будинку В. Меснера, зазначено, що участь в ній взяли близько 100 осіб. Очевидно, захід не привернув би прискіпливої уваги влади, якби не було відомо, що В. Меснер 1923 р. обраний головою громадської організації волинських чехів Чеська Матиця Шкільна, яка на той час була найчисельнішим чеським товариством [80, арк. 10]. У серпні 1926 р. Поліція зацікавилася особою Франтішека Поспішила, якого звинуватили у шпіонажі, він був торговельним агентом і сином власника магазину в Луцьку [79, арк.1–10]. Очевидно, що поліція в таких випадках діяла вибірково.

Польська влада постійно контролювала етнополітичну ситуацію у воєводстві, зокрема щодо чеської меншини, а особливо її турбували питання відносин між окремими етнічними групами, їхні стосунки з польським населенням, а також із закордонням.

Загострення політичної ситуації у воєводстві пов'язано із виборами 1927 р. до органів територіального самоврядування й виборами до сейму в 1928 р. Надзвичайна активізація об'єднань і партій українців, євреїв, німців на території східних кресів, зокрема на Волині [899, с. 223–224], прискорили «втягування» чехів у політичне життя краю, виявили спроміж чеських мешканців політично активний прошарок. За результатами виборів по виборчому округу 58 (Кременецький, Дубенський, Здолбунівський повіти),

послом до сейму обрано чеха, землевласника з Мирогощі Владіміра Медуну. Вибори В. Медуни до сейму позитивно охарактеризував новий посол Чехословаччини в Польщі, волинський чех, Вацлав Гірса (1927–1935). За його словами, підтримка провладних кандидатів покращила становище чеських колоній Волині [1070, s. 65]. Очевидно, представництво в сеймі лояльної групи виборців від національних меншин відповідало засадам національної політики влади, водночас неоднозначно сприймалося окремими представниками національних груп Волині, зокрема і самими чехами.

На виборах до гмінних рад, за словами Я. Вацуліка, чехи проходили лише завдяки допомозі українців. В гмінах, на територіях яких проживало багато чехів, жоден з них не був обраний. Лише в Дубенському повіті було обрано 6 чехів, в Здолбуновському – 4, в Луцьк – 2 [1070, s. 64].

У таких умовах у 1928 р. виникла перша політичного спрямування організація чеської меншини в Польщі – Чехословацьке національне об'єднання (ЧНО). Його метою був захист інтересів чеської меншини, збереження «національного характеру чеської меншини в Польщі», участь у виборах до сейму [285]. Окрім ЧНО, на теренах воєводства в передвиборній агітації брала участь Чеська Матиця Шкільна, навколо якої групувалася більшість чеського населення. ЧНО гуртувало інтелектуальну еліту на чолі із А. Перним та часописом «*Nias Volyné*». Між цими двома силами виникли гострі суперечності. Польська влада, притримуючись основної мети у сфері національних відносин – асиміляції національних меншин, підтримувала Чеську Матицю як організацію культурно-освітнього характеру та лояльного налаштування. Натомість ЧНО оприлюднила статут, який передбачав політичні цілі: захист інтересів чеської меншини, представництво в органах влади тощо.

Староста повіту відзначав: «ЧНО групує навколо себе елементи націоналістичного характеру і орієнтується на Прагу... з метою надання чеській меншості органу, який би об'єднав в єдине ціле розрізнені чеські колонії і керував чеським рухом в усіх сферах діяльності, чи то політичній, чи то

громадській чи економічній, оберігаючи їх тим самим від впливів асиміляційних. І ця мета була головним чинником і мотивом заснування ЧНО, напевне не без вказівок Праги» [285, арк. 2]. Чеське національне об'єднання, на думку чиновників, не могло бути лояльним, тому протягом року статут ЧНО не був затверджений: вимоги влади полягали у вилученні зі статуту організації питань релігійного та політичного характеру (1929 р.). Члени організації відмовилися змінити статут, оскільки вважали, що представляти меншину перед урядом має саме політична, а не культурно-освітня організація [285, арк. 11 зв.–12]. Відділ безпеки Міністерства внутрішніх справ (1931 р.) почав уважно «вивчати» особу очільника ЧНО – Антоніна Перного. Воєводське управління прийняло рішення зареєструвати статут ЧНО лише тоді, коли від керівництва буде усунений А. Перний, а члени організації оберуть іншого уповноваженого (1933 р.) [285, арк. 47–55].

Одночасно Міністерство внутрішніх справ повідомило волинського воєводу, що діяльність Чеської Матиці для держави сприятливіша. Тому Чеській Матиці потрібно розпочати дії з «опанування ЧНО більшістю сил, що групуються навколо неї» [285, арк. 34]. Засновники організації намагалися розглянути ці пропозиції на зборах, але влада не дозволила, оскільки організація не була зареєстрована, тому збори були незаконними [285, арк. 61–62]. Таким чином, спроба волинських чехів утворити політичну організацію наштовхнулася на протидію. З одного боку, влади, яка не була зацікавлена в існуванні такої «партії» на теренах Волині. З іншого боку, чеське населення традиційно лояльно ставилося до влади, тим самим захищаючи себе від переслідувань та зберігаючи свою чисельність й ідентичність, тому віддавало перевагу лояльній структурі ЧМШ. Зауважимо також, що з обох боків використовувалися легальні методи протидії, які не доходили до гострої конфронтації.

Наприкінці 20 – на поч. 30-х рр. політична ситуація у Волинському воєводстві загострилася і вимагала адекватного вирішення. Задля цього на

посаду воєводи призначено Генріка Юзевського (1928–1938) [989, с. 23; 923, с. 138–146; 899, с. 223], авторитетного політика, обізнаного в справах східних кресів, здатного розв'язувати складні внутрішньополітичні проблеми. Тому, на переконання Ю. Пілсудського, він найбільше підходив для завдання «найповнішої інтеграції Волині з рештою краю» [989, с. 130]. Генрика Юзевського призначено воєводою з метою адміністративного керівництва, проте влада сподівалася на кардинальні зміни на користь держави. Якщо загальні засади його діяльності відповідали основній політичній лінії пілсудчиків, то конкретні починання воєводи мали ініціативний характер. Так звана «Волинська програма» воєводи мала у своїй основі головне переконання автора, що мета Польської держави – державна асиміляція населення Волині – повинна розглядатися як «творчий процес взаємного проникнення культур..., а також насичення українських національних особливостей первістками польськими» [1000, с. 98]. Волинський край воєвода вважав найпридатнішим тереном польсько-українського порозуміння [1230, с. 98; 923, с. 136–137]. Шляхом скерування українського руху в пропольському напрямку передбачалося розв'язати проблеми культури, питання шкільництва, реформування економіки [899, с. 224]. Отже, в основі вирішення національних проблем Г. Юзевським на Волині лежали питання щодо, насамперед, українців. Однак загальні дії з реалізації програми воєводи стосувались і представників інших національних меншин, зокрема і чехів

«Волинська програма» пропонувала подальше вдосконалення діяльності адміністративного апарату й надання можливостей українцям брати в ній участь (персональні зміни у воєводському управлінні, шкільному кураторіумі, серед повітових старост тощо); розвиток самоврядування як інструменту спільної діяльності української й польської громадськості; участь української інтелігенції в громадсько-політичних організаціях, тощо. Воєвода проголошував головним завданням залучати до участі в органах управління,

культурно-освітній сфері лояльну частину українства, очевидно це, стосувалося і чехів, як лояльної загалом громади.

Визначальне місце в програмі займали проблеми шкільництва. Воевода, підтримуючи ідею утраквістичної школи під назвою «бікультурної», з обережністю говорив про потребу об'єднання в процесі навчання національних елементів із державною культурою. «Бікультурну програму слід розвивати з усією силою», – зазначав Г. Юзевський, а пізніше підтверджував свою думку словами про необхідність запровадження саме польськомовних шкіл з українською мовою як предметом [923, с.140–141; 1030, с. 77–86; 989, с. 28–29]. До організації чеських шкіл застосовувався той самий підхід. Чеська громадськість, зокрема і в Чехословаччині, негативно реагувала на впровадження шкільного закону. 1933 р. в празькій газеті «Народний огляд» опублікована стаття Е. Морави «Чехословацьке шкільництво в Польщі», в якій розміщено негативну характеристику стану чеського шкільництва на Волині, з приводу чого міністерство закордонних справ звернулося до воєводського управління за роз'ясненнями. У відповіді куратор Луцького шкільного округу Я. Фіревич зазначив, що «2) закон не передбачає створення шкіл в поселеннях, де не менше 40 дітей... 7) тільки для українців, тому чеські школи можуть бути лише приватними (громадськими)... 9) нереальним є субсидії для будівництва приватних чеських шкіл,... влада не може надати кошти для вчителя» [111, арк. 2–3 зв.]. Водночас у звіті про чисельність шкіл та учнів від 1932-1933 рр. вказано, наприклад, в Горохівському повіті в селах Новосілки Чеські та Новий Рачин відповідно 60 і 30 дітей, попри те школи двомовні [111, арк. 6]. В Купичеві 92 чеські дитини навчаються в польській школі з лише 3 годинами чеської мови на тиждень [111, арк. 19]. Окрім того, планувалася реформа православної церкви на Волині [923, с. 141].

Отже, програма Г. Юзевського з реформування всіх сфер суспільно-політичного та економічного життя регіону передбачала загальну реконструкцію польсько-українських стосунків на основі толерантного та т. зв.

«дружнього» співжиття. За словами Я. Кенсіка, Ю. Пілсудський, призначаючи Г. Юзевського на посаду воєводи, вважав, що той «здатний виконати завдання інтеграції Волині з рештою краю, а тим самим пацифікації на цій території» [1230, s.118].

Розглянемо, яким чином реалізувалася ця програма. У перші роки перебування на посаді воєводи Г. Юзевському вдалося вплинути на український політичний рух, підтримуючи нові українські політичні об'єднання, які діяли на засадах лояльності й співпраці з поляками, наприклад Волинське українське об'єднання. Водночас воєвода підтримував і курс санації стосовно опозиційних угруповань. У 1928–1930 рр. в Луцьку проведено арешти й кілька політичних процесів проти лідерів українських угруповань та комуністичних партій [923, с. 145]. Такі дії польської влади негативно впливали на її стосунки з громадами інших національних меншин. Протягом 1928–1933 рр. польська влада відмовляла, як уже згадувалося раніше, у реєстрації Чехословацького національного об'єднання, вимагаючи виключити зі статуту політичні питання, а пізніше вимагаючи замінити на посаді голови об'єднання А. Перного більш лояльною особою.

Прикметно, що проблему чеської громадської організації адміністрація пов'язувала із зовнішніми чинниками. У листуванні зі старостою Рівненського повіту польський чиновник припускав, що перешкодження реєстрації політичної організації чехів ЧНО може викликати непорозуміння із Чехословаччиною. Вона матиме аргумент при розгляді проблеми Тешинської області Польщі [262, арк. 47]. Водночас польська влада підтримувала лояльну організацію чеської меншини – товариство ЧМШ [265, арк. 80–83 зв.]. Такі заходи цілком відповідали намірам Г. Юзевського сприяти діяльності лояльних до уряду угруповань, які б відокремили Волинь від сепаратистських впливів з-за кордону та Східної Галичини [899, с. 229–230; 923, с. 143–145; 989, с. 29].

Воєвода Г. Юзевський вважав волинських чехів чужим елементом, але таким, що пристосовується до будь-якої державної політики, а з огляду

господарчого – корисним. Водночас голова волинської парламентської репрезентації в новообраному Сеймі (1930 р.) І. Пулавський, який тісно співпрацював із лояльною частиною чеської громади, позитивно оцінював її. Польська адміністрація, схвально розцінювала лояльність чехів, водночас будь-які національні прояви вважала шовіністськими. На противагу, посланець від тешинських поляків Чобот твердив, що волинські чехи – емігранти, вони не можуть вимагати рівних прав, якими володіють автохтони-поляки в Тешині [1070, s. 66].

Програма Г. Юзевського передбачала ґрунтовну перебудову ментальності польської та української спільнот, подолання взаємної неприязні. Воєвода розумів, що така перебудова мусить починатися зі школи. Характерною рисою ставлення воєводи до школи була обережність щодо вимог українців. Розуміючи потреби українського населення в суспільному й культурному розвитку, він, водночас, діяв як представник Польської держави, у дусі державної асиміляції. Утраквізм не викликав у політика застережень, однак перевагу Г. Юзевський надавав усе ж польським школам з обов'язковим вивченням української мови як предмету. Він намагався досягти, по-перше, долучення української молоді до польської культури і, по-друге, стримування сепаратистських тенденцій на Волині й обмеження впливу Східної Галичини. Тому можна сказати, що погляди воєводи на шкільництво не були радикальними, проте мали яскраво виражені асиміляційні основи, «волинська програма» повністю відповідала державній політиці у сфері освіти [923, с. 179–185].

Ставлення польської громади до українців було неприхильним і далеким від порозуміння. Відчутний був брак учительських кадрів і підручників, часто для українських шкіл призначали учителів-поляків, які формально зберігали статус школи, однак змінювали мовний режим викладання. Те ж простежувалося й щодо чеських шкіл, куди призначали поляків із тієї ж Тешинської області, котрі володіли чеською мовою лише на побутовому рівні

та віддавали перевагу польській мові, що зазначають у спогадах реемігранти [1070, s. 66; 1073, s. 65; 1074, s. 18; 1052, s. 45].

На тлі загального скорочення українських шкіл і перетворення їх на утраквістичні, про що стверджують С. Мауерсберг, Ю. Крамар [923, с. 178–180; 1007, s. 77–86], на Волині простежено зростання кількості польських шкіл з українською мовою як предметом навчання [989, с. 30]. Чеська початкова освіта також зазнала відчутних змін: якщо в 1926/1927 навчальному році на Волині працювало 26 чеських державних шкіл, то в 1936/1937 – усього 5 [627, s. 400; 633, с. 38–39]. Шкільна освіта стала в Польщі міжвоєнного періоду важливим і дражливим фактором національної політики. Шкільництво національних груп не було підтримане державою, оскільки, як зазначає Ю. Крамар, «мова і культура слов'янських меншин сприймалися як другорядні» [923, с. 162], небезпечні, оскільки були підґрунтям збереження ідентичності (української, білоруської, чеської), що не відповідало прагненням державних кіл. Отже, державна початкова школа, чеська так само, як і українська, зазнавала поступових утисків і втрачала своє значення як осередку збереження національної ідентичності.

Для порівняння зазначимо, що на території Східної Волині в складі УСРР у 1924–1925 рр. функціонувало 8 шкіл із викладанням чеською мовою, які відвідувало 343 учні, а згодом, на рубежі 1920–1930-х рр., кількість шкіл зросла до 19. Проте чеські школи охоплювали лише 43,8 % чеських дітей, 34,3 % відвідували українські школи, 11,2 % – російські, 5,1 % – змішані українсько-чеські, 2,4 % – польські. Усі чеські школи були початковими, семирічки з'явилися лише після 1934 р. [1003, с. 296–298].

У школах зазвичай викладали 1–2 вчителі, навчалось 30–50 учнів. Навчання тривало чотири роки. Після закінчення діти змушені були переходити для продовження освіти до українських шкіл, що було для них складно, оскільки існував певний мовний бар'єр. Окрім того, катастрофічно не вистачало підручників, методичних посібників, учителів, які б володіли

чеською мовою. У 1931 р. на засіданні ВУЦВК було підняте питання про становище чеських шкіл. Відзначено, що місцеві органи не цікавляться станом цих шкіл, вони працюють без будь-якого контролю з боку радянської влади. Значний внесок у розвиток чеського шкільництва зробив волинський чех Є. Рихлік у своїх дослідженнях с. Вільшанки на Волині [1176], традиційної культури чехів України [1178], мови волинських чехів [1177] намагався довести необхідність збереження національних ознак окремих меншин України. Проте, позиція вченого не співпадала із «лінією партії», у 1938 р. Є. Рихліка репресовано [1151].

Становище чеської освіти на теренах радянської України було складним. Компартійний режим турбувала відсутність контролю над освітніми процесами, тому він обрав кардинальний спосіб вирішення проблеми: національні школи закривалися. Помічено, таким чином, що політика обмеження прав національних меншин спостерігається в означений час і на території радянської України, де проживали компактними групами чехи та представники інших національностей, зокрема в Житомирській, Київській, Вінницькій областях та на півдні. Наприкінці 30-х рр. тоталітарний режим остаточно ліквідував там чеські органи самоуправління та навчальні заклади.

В умовах обмежень поряд із державною освітою на Волині в чеських колоніях набуває поширення приватна система освіти й виховання, яка представлена початковими та середніми школами, їх керівництво та забезпечення здійснювалося ЧМШ від 1923 р. У 1926 р. в Луцьку відбувся черговий з'їзд ЧМШ, на який прибуло 42 делегати. Голова ЧМШ Ф. Альбрехт відзначив, що становище зі шкільною освітою в порівнянні із попередніми роками виправляється, налагоджені контакти із Міністерством освіти у Варшаві, на Волинь відправлено спеціального чиновника для вивчення чеського шкільництва. Однак в школах відчувається брак літератури, підручників, чеськомовних вчителів [78, арк. 10–10 зв.].

Так само, як і українська «Рідна школа», ЧМШ формувала сітку приватних початкових чеських шкіл, яких у 1929 р. на терені Волині нараховувалось 11 [288, арк. 80–83]. Відтоді саме такі школи були центрами виховання й навчання дітей у національних традиціях чеського народу, згуртування чеської общини Волині, а їхні вчителі – провідниками цих ідей. Разом з тим, за звітом куратора Волинського шкільного округу за 1929–1930 рр., у воєводстві не було жодної чеської школи, а чеська мова не вивчалася. Серед національних шкіл чеські у звіті не згадуються [98, арк. 4].

Польська адміністрація вдавалася до жорсткого адміністрування щодо вчителів чеських шкіл та їх функціонування. Так, на початку 30-х рр. за узгодженням із центральним правлінням Чехословацької матиці в Празі та Міністерством шкільництва й народної освіти ЧСР, на Волинь для роботи в школах прибували вчителі. У 1926/1927 н. рр. у воєводстві працювало шість учителів із ЧСР, яким надалі не продовжено час перебування на території Польщі, а відтак їх відправлено до ЧСР. Саме в період воєводського управління Г. Юзевського критерієм відбору вчителів чеських шкіл та дозволу на перебування їх на Волині обрано не стільки фахову відповідність, як їх політичну позицію і рівень національної свідомості. 1931 р. лише чотири вчителі з ЧСР працювали в Рівному, Здолбунові, селах Мирогощі і Купичеві. Із них у 1932 р. мирогощанський учитель Ян Козак змушений був залишити працю, бо влада не продовжила його «сталий побут», як особі без польського громадянства. У «Інформації слідчого управління команди державної поліції про діяльність колоністів-чехів у Воєводстві» зазначалося: «його освітня діяльність ...означена як політична, а сам він – крайній шовініст, ...який порушує спокійне співжиття волинських чехів із місцевим населенням» [110, арк. 1–38; 1070, s. 60–61; 1256, s. 91].

1932 р. до школи с. Малина Дубенського повіту був направлений з ЧСР вчитель Карел Шварц, який після прибуття на Волинь був визнаний владою як активіст «Сокола» та «чеський шовініст». Дубенський шкільний інспектор

С. Міркевич звинуватив вчителя у нелояльному ставленні до польської школи та шовіністичних настроях. Звільненню К. Шварца завадило втручання Міністерства закордонних справ, оскільки, за думкою чиновників, зміна вчителя могла бути в ЧСР інтерпретована як погіршення становища чеської меншини на Волині [1070, s. 60–61]. Така ситуація створювала для польської влади та воєводської адміністрації Г. Юзевського акцент неприхильності у взаємовідносинах із чеської меншиною та її громадським утворенням.

Воєвода Г. Юзевський надавав великого значення органам самоврядування, які підсилювали роль польської громади в суспільно-політичному житті воєводства. Інституції самоврядування на Волині мали змішаний національний склад, натомість у виконавчих органах домінував польський елемент [923, с. 71]. Воєвода досягнув у цьому напрямку певних результатів: у 1930–1934 р. в органах самоврядування відсоток поляків зріс до 17 %, а українців – знизився до 13,6 % [1230, s. 133]. Політика воєводи щодо органів територіального самоврядування не привела до польсько-українського зближення, навпаки – посилювала конфліктність ситуації.

Станом на 1934 р. у самоврядуванні брали участь і чехи: в органах виконавчої влади їх частка складала 2,0 %, у таких, що приймають рішення, – 1,9 %. Для порівняння: німців, чисельність яких значно перевищувала кількість чехів, в органах виконавчої влади було 0,3 %, а в законодавчих – 0,9 % [12, арк. 4, 13, 15, 31, 39, 64, 69]. Таким чином, в органах самоврядування обиралися чеські представники, серед них солтиси і вїйти, однак участь чехів в органах самоврядування помічається лише у поселення з переважаючою їх часткою.

Для чеської громади політика польської влади мала позитивний наслідок у тому розумінні, що, на відміну від німецького, чеське представництво, як лояльне до держави, було значно чисельнішим. Підходи польської влади демонстрували використання принципу індивідуалізації, коли до представників різних національних меншин застосовувалися різні методи та засоби дій, що залежало від регіону, чисельності й рівня лояльності групи.

1935 р. став переломним у діяльності Г. Юзевського. Після смерті Ю. Пілсудського загальний напрям внутрішньої політики держави змінився. У загальнодержавному масштабі після смерті маршала роль військових зростає. А на Волині відносини військових і цивільної влади набули конфліктного характеру, що певним чином вплинуло й на долю самого воєводи.

Із другої половини 30-х рр. відбулися якісні зміни не лише на Волині, а й у державі та Європі в цілому. Ускладнилася зовнішньополітична ситуація: у Німеччині встановилася нацистська диктатура, як наслідок, виникла загроза незалежності Чехословаччини. Загострилося становище в Тешині, що спричинило зміни у ставленні до чеської громади не лише з боку владних структур, а й на побутовому рівні. У 1936 р. на Волині побував новий посол Чехословаччини в Польщі Юрай Славік (1935–1939 рр.) [119]. Він здійснив офіційний візит до воєводи Г. Юзевського, відвідав чеські колонії та зустрівся з представниками підприємців і громадських організацій. Під час відвідин посла чехи згадували, що в Російській імперії вони мали ширші пільги та сприяння, хоча й не мали шкіл. Староста доповідав: чехи скаржилися послові, що з «польським політичним та культурним життям не зрослися й не мали до нього почуттів. Винуватили польських урядовців. З українською меншиною мали добрі стосунки, однак до їхніх політичних прагнень ставилися нейтрально та не хотіли втручатись у польсько – українські конфлікти» [119, арк. 1; 1070, s. 71–72]. У відповідь посол сказав, що не бачить небезпеки асиміляції – навпаки, скоріше була загроза, на його думку, чехізації, бо у всіх містечках можна було домовитися чеською мовою [1070, s. 71]. Очевидно, посол Чехословаччини намагався уникнути гострих питань у бесідах із кряянами та не викликати невдоволення місцевих урядників. У доповідях чиновників помітною є згадка про те, що посол на зустрічах із кряянами наголошував: він – словак [119, арк. 1 зв., 3 зв.].

У квітні 1938 р. Г. Юзевського звільнено з посади волинського воєводи. Сучасна польська історіографія (А. Хойновський, Я. Кенсік, С. Мауерсберг)

характеризує «волинський експеримент» Г. Юзевського як невдалий. Спроби побудови «анклаву польсько-українського співжиття» не вдалися. Воевода не зміг методами адміністрування стримати суспільно-політичну інтеграцію Волині й Східної Галичини. Його «волинська програма» не знайшла підтримки польської громади та католицького духовенства [1230, s. 234]. Розв'язання освітніх проблем за допомогою підтримки утравізму й переваг польської школи на територіях, де поляки чисельно були меншістю, викликали протест українців, німців, чехів і невдоволення поляків. Органи територіального самоврядування зі зростанням кількості польського елемента перетворювалися на паралель державних органів, що знову ж таки не сприяло налагодженню польсько-українських відносин. Утім, групи інших неполяків відігравали в суспільно-політичному житті воєводства другорядну роль, що робило їхнє становище залежним від стосунків влади з українцями.

Останні п'ятнадцять місяців після звільнення з посади Г. Юзевського і до початку війни відзначилися кардинальними персональними змінами в адміністративному апараті воєводства, а також зміною політичної лінії влади стосовно національних меншин. З іменем нового воєводи О. Гауке-Новака пов'язане запровадження т. зв. «програми державної політики на Волині» [126, арк. 14–15], яка ґрунтувалася на основних засадах плану зміцнення польського елемента в Східній Галичині [127, арк. 1–3; 1230, s. 137; 1030, s. 196–201; 1000, s. 206–240]. Нова програма щодо національних меншин не всі програмові позиції 1929 р. відкидала, проте ставила однозначну мету – посилити асиміляційні дії в освітньо-культурному просторі за допомогою утвердження винятковості польської культури, домінування польської мови над непольськими, надання переваг шкільному устрою без ознак національних меншин, упровадження польського ідеалу виховання як єдиного [126, арк. 2, 6, 16–18].

Складно виявити конкретні прояви реакції чеського населення на зміни в політиці Польщі, хоча загальний їх характер зрозумілий. Найяскравіше ці

прояви ілюструє чеська періодика – часопис «Krajanské listy» та спогади реемігрантів. Наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. у змісті й характері газетних матеріалів простежуємо радикальні зміни. У статтях головне місце займає тепер проблема національного самоусвідомлення чехів, збереження національних ознак чеської меншини та чеської мови в Польщі, захисту прав національних меншин, створення волинськими чехами кооперативних товариств як осередків прояву національних рис в економічних питаннях [684, s. 1; 694, s. 1; 703, s. 1; 688, s. 3; 686, s. 7]. Так, у дописі Владіміра Лешнера «Чого власне хочемо?» автор ратує за організаційне об'єднання волинських чехів. Наріжним каменем цього процесу вважає організацію нових шкіл, як середніх, так і вищих [689, s.3]. Редакційна стаття в газеті від 15 вересня 1938 р. стверджує про єдність чехів і поляків проти німецької загрози [684, s. 1]. Значимим був номер газети від 17 жовтня 1938 р. На першій сторінці редакція розмістила уривки з положень Конституції Польщі щодо національних меншин, а на 6-й – статтю редактора газети Йозефа Фойтіка «Тяжка праця», де зазначалося, що головна мета чеської спільноти та її газети – збереження національної ідентичності й протистояння асиміляції [687, s. 6]. Владімір Лібовицький (балетмейстер і режисер Народного театру в Ужгороді) у статті «Власними силами» у порадах своїм країнам на Волині наводить приклад українців, які задля підтримки своїх національних намірів «заснували велику кількість книгарень і культурних осередків у Львові» [690, s. 2].

Поряд з активізацією діяльності українських громадських товариств у суспільне життя Волині втягувались і чеські товариства. Так, ще в 1936 р. чеська молодь села Княгининок Луцького повіту звернулася до влади з проханням про реєстрацію Союзу чехословацької молоді на Волині [137, арк. 8]. У статуті вказувалося, що товариство є лояльним, стоїть поза будь-якими позиціями політичними [137, арк. 10]. Однак у 1939 р. влада відмовила в реєстрації Союзу. Повітовий староста доповідав воєводському управлінню, що, хоча товариство політичної та явно ворожої діяльності не проявило, однак «до польського уряду і всього, що стосується польського, ставиться вороже» [137,

арк. 2]. Цей факт підтверджують слова А. Хойновського про те, що процес «зміцнення польськості» на східних землях може на практиці означати визнання лояльним лише польський елемент [1000, s. 237].

В другій половині 30-х рр. суспільно-політична ситуація на Волині загострюється, що вчені пов'язують із змінами у внутрішній політиці польської держави після смерті Ю. Пілсудського (1935) [893, с. 230–231]. Ситуація відобразилася і на становищі чеської громади. Так, у 1936 р. в чеській «Народній газеті» опублікована стаття «про переслідування чеського шкільництва та античеські демонстрації на Волині» [122, арк. 1–6]. Газета наводила наступні факти: закриття школи в с. Баківці; заборона відкриття семирічки ЧМШ в Луцьку під приводом відсутності приміщення; заборона «тижня ЧМШ»; демонстрації в Луцьку із погрозами в бік чехів та образливими транспорантами. Наприкінці автор статті підсумовує: «Життя чехів на польській Волині знаходиться під тяжким і безоглядним терором польським. Лояльні наші краяни утиснуті, а головна їх організація паралізована. Не можемо утратити школи чеські на Волині, яких є зараз 13. Якщо допомога не прийде від нас, меншина на Волині буде втрачена» [122, арк. 4]. У відповіді на запит Міністерства воєводське управління відкидало усі звинувачення, однак визнавало, що, наприклад, в с. Підцурків всього до школи ходять 42 (41 чех і 1 єврей), тому школа польська, а щодо школи в с. Баківці питання буде вирішено [122, арк. 6–6 зв.].

Наприкінці вересня 1938 р. на Волині позначилися відголоски «мніховської» доби в Чехословаччині. У Луцьку відбувалися маніфестації, мітинги поляків, які протестували проти, як пише Я. Вацулік, «нібито чеського нападу на Тешин» [1070, s. 72–73]. 25 вересня 1938 р. в Луцьку відбулася десятитисячна демонстрація, яка викликала насильницькі дії, спрямовані проти чехів: вибиті вікна, облиті дьогтем двері житлових будинків і магазинів. Маніфестанти вигукували образливі лозунги: «Чехи геть», «Чехи до Праги»

«Геть Пепікі !» [747, s. 3; 748, s. 4; 749, s. 3; 816]. Після загарбання Чехословаччини гітлерівською Німеччиною ситуація змінилася.

Програма полонізації початку 1939 р. стала логічним завершенням еволюції поглядів пілсудчиків у національному питанні. Факт появи такої програми в умовах зовнішнього конфлікту, на думку А. Хойновського, було свідченням банкрутства національної політики держави [1000, s. 239].

Отже, національне питання належало до найскладніших у внутрішній політиці Польської держави міжвоєнного періоду. Максимального задоволення національних інтересів меншин держава здійснити не могла, що пояснювалося комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Головними з них були суспільно-політичні та економічні: господарська слабкість і необхідність запровадження реформ господарства; політична нестабільність виконавчої й законодавчої влади; територіальна та національна структури держави. З іншого боку, зовнішньополітичне становище Польської держави було дуже складним, тому її відносини з європейськими державами неминуче відображалися на державній політиці стосовно національних меншин, зокрема стосунки з Чехо-Словаччиною. При цьому провідну роль відігравали економічна розвиненість й геополітична значимість тієї чи іншої держави на міжнародній арені, її відносини із провідними державами Європи.

Окрім того, методи впровадження національної політики польською владою, які б могли послабити антагонізми між державою та непольським населенням, не можна назвати дієвими й послідовними. Недооцінюючи важливість національного питання, влада вдавалася переважно до адміністративних методів, заходів репресивного характеру. Така позиція свідчила про відсутність цілісної та конкретної програми розв'язання національної проблеми.

За відсутності цілісної програми в національному питанні в міжвоєнний період у Польщі зроблено спроби її випрацювання на регіональному рівні («Волинська програма» Г. Юзевського). Кроком у тому ж напрямі можна

вважати й диференційований підхід до кожної з меншин (т. зв. селективність). Зокрема, урахувалися кількісний чинник, територіальне розміщення (компактне чи дисперсне), соціальна та майнова структура населення, місце в економічній системі регіону, релігійне визнання, зв'язки з батьківщиною, рівень національної свідомості й розвитку культури.

З огляду на вищесказане, можна виділити головні чинники, які визначали відносини польської влади та чеської національної меншини. По-перше, кількість чеського населення в Польщі була невеликою, порівняно з іншими неполяками (українцями, німцями, євреями).

По-друге, чеське населення компактно проживало у Волинському воєводстві (лише 0,2 % чехів мешкало в Лодзінському воєводстві). Два перші чинники звільняли владу від необхідності вирішувати чеські питання в загальнодержавному масштабі, вона обмежувалася лише регіональними заходами.

По-третє, майнове становище та соціальна структура чеського населення дають підстави припустити, що в колі чеської громади були відсутні гострі соціальні конфлікти: хоча серед них виділялись і малоземельні, і батраки, і дуже заможні, проте загалом чехи – господарі середнього рівня заможності, разом з тим на загал заможніші, аніж місцеве українське населення. Усі непорозуміння вони намагалися вирішувати мирно і всередині громади.

По-четверте, культурний та освітній рівні чехів, традиції громадського самоврядування, сформовані за період імміграції, активність у культурно-освітній сфері, тісні контакти з батьківщиною визначили високий рівень національної самосвідомості більшості чехів, що нівелювало спроби асиміляції.

По-п'яте, чеська національна меншина в умовах поліетнічного середовища здебільшого лояльно ставилася до влади, що дає підстави стверджувати: чехи змогли випрацювати той спосіб спілкування із чиновниками, який дав можливість зберегти громаду, уникнути конфлікту, водночас утвердити та розвинути національне самоусвідомлення.

По-шосте, становище меншини регулювалося відносинами між Варшавою і Прагою та залежало певним чином від ставлення влади Чехословаччини до поляків, які проживали на її території.

Отже, згадані чинники дають підставу стверджувати, що в національній політиці польських властей чеська меншина відігравала другорядну роль, ураховуючи її кількісний склад, розселення, соціальне становище та лояльність до влади. Конкретних заходів стосовно саме чехів, як, наприклад, українців, євреїв чи німців, уряди не розробляли. Тому щодо чеської меншини Польська держава керувалася загальними засадами національної політики із врахуванням зовнішньополітичного фактору.

4.2. Види та форми господарської активності

Основною галуззю економіки чеських поселень у 20–30-ті рр., як і в другій половині XIX ст., залишалося сільське господарство із значним відсотком ремісничого виробництва. Чеські колоністи мали у своєму володінні 45406,9 га землі, що складало 1,5 % загального земельного обсягу воєводства. Кількість землі, якою володіли чехи, розподілялася за повітами, відповідно: у Дубенському повіті – 18 000 га, Рівненському – 14 000 га, Луцькому – 8500 га; Горохівському та Ковельському – по 1500 га, Володимирському – 757 га, Острозькому – 642 га, у Кременецькому – близько 200 га землі [1001, s. 34; 1070, s. 34].

З. Ціхоцька вказує, що близько 92,5 % землі (за Я. Вацуліком – 87,6 %) перебувала у власності чехів, решта – це орендовані й державні землі [1001, s. 34; 1070, s. 34]. Найбільшою кількістю орендованих земель користувалися чехи в Дубенському та Рівненському повітах, тобто там, де вони оселились у перші роки імміграції й купували землі цілими маєтками, а в цей період могли лише орендувати землі. У «старих» колоніях земель не вистачало, ціна на них у 20–30-ті рр. зросла в рази. Крім того, із чеськими колоністами конкурували орендарі-німці. Чехи, які виїжджали зі «старих» колоній, лише частину землі

купували у власність, а решту – орендували. Із загальної кількості земельних господарств (4193) ті, що мали власну землю, складали 87,6 %, власну й орендовану – 4,9 %, решта – ремісничі сім'ї [1001, s. 34; 1070, s. 34]. Господарства – виключно орендні – становили 7,1 % від загальної кількості. Чехи-орендарі, хоча й не мали цієї землі в приватній власності, але ставилися до господарювання на ній, як на власній, – добросовісно, дбайливо та, за найменшої нагоди, намагалися придбати її у власність.

За розмірами чеські господарства були різними. За З. Ціхоцькою, вони поділялися на такі: до 2 га – карликові, 2–5 га – дрібні, 5–20 га – середні, 20–50 га – багаті («кмієсі»), від 50 га – великої власності, фільварки. Середніх господарств (від 5 до 20 га) нараховувалося найбільше – 53 %, або 2237 із 4193 усіх чеських господарств, а малих (до 2 га) – 751 [1070, s. 35]. Водночас їхні господарі могли займатися ремеслом, торгівлею. Середній тип господарств був у міжвоєнний період у Польщі переважаючим (32 %). У Волинському воєводстві цей відсоток дещо вищий (58 %), а серед німецьких колоністів – 72 % [1002, s. 81–82]. При цьому зазначимо, що інтенсивний спосіб ведення господарства давав можливість чехам жити в достатку, прибутки таких середніх господарств були вищі, ніж у німців та місцевого населення. Чеський господар мав з однієї десятини орної землі прибуток на 150–350 злотих [1001, s. 52], у той час як німець – на 100–150 [1002, s. 82].

Господарств дрібних і карликових нараховувалося близько 36,2 % [1001, s. 52], за Я. Вацуліком – 17,6 % у кількості 740 [1070, s. 34]. Але такого типу господарства в чеських колоніях значно відрізнялися від господарств місцевого населення. Зокрема, їхні власники не належали до сільського пролетаріату. Головним їхнім заняттям був кустарний ремісничий промисел, а землі, що їм належали, були, очевидно, присадибними ділянками. Так, у с. Мирогоща Дубенського повіту в означений час ремеслом у додаток до рільництва займалося 46 чехів, а в с. Молодаві з 55 домогосподарств (256 осіб) додатковий заробіток – ремесло мали 14 осіб [1001, s. 76–78].

Близько 10,8 % чеських господарств належало до господарств великої власності й фільваркових (понад 50 га). Це великі зернові господарства, хмелярські комплекси, що також мали переробні підприємства. З. Ціхоцька, за анкетними даними, називає цифру 452 [1001, s. 34], Я. Вацулік – 422 [1070, s. 34]. За статистикою С. Вітковського та С. Лянди, у 1931 р. на Волині таких господарств було близько 10 тис. [562, с. 23], або 4,54 %. Отже, у чеських колоніях великих і фільваркових господарств було більше. Зосереджувалися вони здебільшого в таких колоніях, як Глинськ, Квасилів, Підцурків, Новокраєв.

Для поглибленого вивчення й висвітлення соціально-економічного розвитку чеських поселень нам видається важливим зупинитися на питанні структури чеського господарства. Із перших років імміграції чеські поселенці найчастіше купували землю колективно, а згодом розподіляли її між собою. Тому кожен селянин-чех отримував ділянки землі різної вартості та якості й у різних місцях колонії. Ці ділянки були не лише орні, а й лісові, чагарникові, пасовищні. Зазвичай, поселенці намагалися якнайбільше землі перетворити на орну: викорчувували чагарники, розчищали землі, осушували болотисті ділянки тощо.

Традиційно виникла розрізнена структура чеського землеволодіння на Волині, яке складалось із двох і більше ділянок, різних за своїм призначенням. Так, цілісні господарства складали 45,7 %, із двох–чотирьох частин – 32,9 %, із п'яти–семи – 21,4 % усієї земельної власності чехів. Найбільший відсоток поділених на ділянки господарств спостерігаємо в Дубенському, Рівненському та Луцькому повітах, тобто в «старих» колоніях. У цих же повітах найбільш високий (до 50 %) відсоток цілісних (з однієї ділянки) господарств. Але, якщо в Дубенському повіті це 50 га, то, наприклад, у Луцькому – господарства у 2–10 га. [1001, s. 34]. На відміну від чеських, німецькі господарства були переважно монолітними, склалися з однієї ділянки (близько 88 %)[1002, s. 84]. Така розпорошеність господарства чеського колоніста впливала на

врожайність, знижуючи її, значно ускладнювала обробіток землі. Але все це компенсувалося традиційною дбайливістю, добропорядністю, хазяйновитістю чеських землеробів.

Польський уряд у другій половині 20-х рр. запровадив низку законодавчих актів, що згодом отримали загальну назву аграрної реформи. Зокрема, у 1924 р. прийнято закон про комасацію, який давав змогу власникам розпорощених господарств об'єднати їх у цілісні ділянки. Цей закон стосувався і чехів, які також намагалися подолати труднощі у веденні свого розпорощеного господарства. Так, у с. Лаврові Луцького повіту 5 липня 1925 р. відбулося зібрання громади, у якому взяли участь і чехи Томашевський та Любомирський. Вони просили скомасувати їхні ґрунти, виходячи з того, що власність розміщена окремо від земель чеської громади села [63, арк. 1–2].

Певна частина земель у чехів була під луками, садками (близько 6,9 % ґрунтів). Загальний відсоток таких земель у Волинському воєводстві становив 12,5 [562, с. 22]. Як і місцеві українські селяни та німці, чехи уважно ставилися до утримання луків і пасовищ: окопували їх ровами, розчищали. В особливій пошані в чеського населення були садівництво та садки. Під них відводили багато землі, що складала близько 4,2 % (навіть доходило до 6,4 % у Кременецькому та Острозькому повітах) [1001, s. 52; 1070, s. 35]. Станом на 1931 р. на Волині садки займали 2,3 % [562, с. 23], а отже, господарства місцевого українського селянства мали під садками наполовину менше землі, ніж чехи. Відносно велику кількість землі, порівняно з місцевими жителями, чеські поселенці відводили під свої будинки й обійстя (2,9 %). Неуживані землі складала 2,5 % усієї власності, загалом по Волині – 6,1% [1001, s. 41; 1070, s. 35].

Отже, наприкінці 20–30-х рр. у Волинському воєводстві, за даними польської статистики, З. Ціхоцької та Я. Вацуліка, у власності чеських колоністів перебувало 32849,8 га орної землі (72,4 %); під луками – 3125,7 га (6,9 %); під лісами – 4814,1 га (10,6 %); садами – 1913,0 га (4,2 %); будівлями –

1336,3 га (2,9 %). Неуживані землі склали 1123,9 га (2,5 %). Найбільшу земельну власність зосереджено в руках у чеських колоністів Дубенського, Рівненського, Луцького повітів.

Чеські господарства здебільшого були взірцевими. У них широко застосовували й нерідко виготовляли сільськогосподарський інвентар різного призначення. Польський дослідник М. Совінський з цього приводу зазначає, що «повне забезпечення машинами трапляється на Волині лише в поселенців німецьких, чеських і в деяких більших місцевих господарствах, які все ж становлять незначний відсоток» [1252, s. 470; 1251, s. 102]. Кожне чеське господарство мало плуги, борони, культиватори, жниварки, січкарні, віялки. Більш заможні господарі володіли також молотилками, сівалками. Парові машини використовували рідше, лише найзаможніші з чехів. З. Ціхоцька наводить такі дані, уміщені в газеті «Čechoslovan». У передвоєнні роки в поселенні Урвена Чеська на 333 мешканці, які володіли 1170 га, було 52 комплекти молотилок, 33 віялки, шість млинків, 34 січкарні, 33 копачки для копання картоплі, 30 культиваторів, 45 ваг, 55 плугів, 60 борон, 26 сівалок, 34 жниварки, вісім валків, вісім грабарок. У Глинську 136 господарств використовували 56 жниварок, дві сівалки, 20 молотилок та іншого сільськогосподарського реманенту [1001, s. 45].

Простий інвентар чехи виготовляли в місцевих майстернях, а складніший і дорожчий заковували в Чехії або в околишніх містах і містечках, намагаючись, однак, придбати інструмент чеського виробництва. Оголошення про продаж сільськогосподарської техніки та реманенту постійно друкували в чеських часописах «Krajské listy», «Hlas Volyně». Цікаво, що в рекламі, уміщеній на щпальтах часописів, наголошувалося на чеському походженні цього виробу. Помітно, що сільськогосподарський реманент чехів запозичували й місцеві українці. У статистичному збірнику «Wołyn», який опубліковано в Луцьку в 1937 р., зауважено, що позитивні зміни в сільськогосподарському виробництві Волині другої половини 30-х рр. відбулися ще й завдяки широкому

використанню сільськогосподарських машин у дрібних і середніх господарствах, якими, власне, і були господарства чехів [633, с. 5].

Велику роль відіграло також використання добрив, як природних, так і штучних. Із мемуарів чеських реемігрантів дізнаємося, що місцеве українське село не знало використання гною як добрива для землі до другої половини ХІХ ст. Чеські селяни в перші роки проживання на Волині для удобрення ґрунтів купували гній у місцевих мешканців [633, с. 5; 1016, с. 11]. Цей кумедний випадок, однак, був непоодиноким. Чеські селяни дійсно використовували гній як природне добриво на своїх полях, а місцеві жителі такого способу тоді не знали.

У 20–30-х рр. угноювання вже було не єдиним способом удобрення ґрунтів. Чехи інтенсивно застосовували мінеральні добрива, намагаючись вносити їх у ґрунт своєчасно та старанно обробляти землю. Поряд із гноєм поселенці використовували гіпс (під конюшину та інші трави), суперфосфат (під цукровий буряк), проте значно рідше [559, с. 21]. У 1924 р. штучними добривами підживлено 0,8 % усього обсягу ґрунтів, а угноєно – 18 % [1001, с. 48]. У 30-х рр. чеські селяни приділяли справі удобрення своїх ґрунтів велику увагу, про що свідчать численні публікації в чеських часописах, які видавалися на Волині, зокрема в Луцьку та Квасилові. Чеські селяни вносили в ґрунт під зернові культури калієві, кисневі, фосфатні та суперфосфатні добрива. А отже, чехи наполегливо шукали способів підвищення продуктивності своєї землі, це стосувалося не лише орних земель, але й садків і городів [725, с. 5]. У господарствах чеських колоністів для підняття врожайності застосовували також зелені добрива, такі, наприклад, як люпин. Тоді зерно вважалося високоякісним. У Луцькому повіті чех Телішевський у 1935 р. після удобрення люпином отримав урожай зернових 18,5 ц з 1 га, Й. Янса в 1937 р. після засіву «гіркого» люпину мав урожай 14 ц з 1 га, після «солодкого» люпину – 23 ц з 1 га. [726, с. 5]. Отже, удобрення ґрунтів було

одним із головних чинників прибутковості чеських господарств, що свідчить про активні пошуки чехів у сфері агротехніки.

Якщо в XIX ст. чеські землероби дещо випереджали місцеве українське населення за агрономічною культурою, то у 20–30 рр. така різниця стає мінімальною. Очевидно, обмін досвідом протягом багаторічного спілкування збагатив новими знаннями як українців, так і чехів. Система обробітку землі в господарствах колоністів та волинських селян була схожою. Чехи переважно використовували багатопільну систему, яка зумовлювалася традиціями землеробської культури чеського народу та в цілому відповідала тогочасним вимогам сільського господарства й агрономічним досягненням. Найчастіше чеські колоністи на Волині використовували чотиріпільля з трав'янистим і просапним клином. Озимину сіяли після трав або просапних культур. Після озимини – овес, ячмінь із конюшиною, потім висаджували цукровий буряк і картоплю.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. відбулися позитивні зміни в напрямі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, які проявилися в розвиткові вирощування спеціальних культур, широкому застосуванні технічних засобів, у нових способах обробки ґрунтів. Такі явища привели до кількісних і якісних змін у сільськогосподарському виробництві. Так, найбільші площі в чеських господарствах займали зернові культури: жито, ячмінь, овес, а особливо пшениця, озима та ярова. На відміну від місцевого зернового господарства, у якому переважало жито, чехи великий обсяг ґрунтів засівали високоврожайною пшеницею, яку не культивували місцеві українські селяни, вважаючи землі Волині непридатними для цього. Чехи ж, засіваючи свою землю пшеницею, отримували високі врожаї й навіть називали свої поселення на честь цієї культури («Pšenec» від pšeno) [723, s. 6].

Чехи відводили під пшеницю на 10 % більше (18,5) землі, ніж місцеві селяни (8,1 %). Натомість українці сіяли більше жита, але в засівах інших зернових культур чехи їх випереджали, що засвідчує таблиця 4.1 [737, s. 5].

Таблиця 4.1

Площі господарств, зайняті під зерновими культурами

Зернова культура	Чеські господарства (усього обсягу ґрунтів), %	Українські господарства (усього обсягу ґрунтів), %
Жито	21,3	29,6
Овес	18,6	14,5
Ячмінь	7,7	5,9

Отже, пшениця, а за нею – жито, овес і ячмінь були головним предметом збуту чеських господарств. Поряд із зерновими неабияку роль відіграло вирощування картоплі, цукрового буряку, хмелю. Картоплю, яка не була продуктом для масового продажу, чехи вирощували для домашнього вжитку й лише її лишки реалізовували. Під картоплею, яка добре родила на волинській землі, у чеських колоніях було зайнято 10,5 % ґрунтів, тоді як в українців – 6,1 [737, s. 5]. Достеменних даних щодо вирощування картоплі саме чеськими колоністами ми не маємо, проте дані картоплевиробництва у Волинському воєводстві дають змогу зрозуміти, що така продукція зростала, відповідно, і в чеських господарствах: якщо результати 1909/1913 рр. прийняти за 100 %, то в 1934/1936 рр. виробництво картоплі на Волині склало понад 300 %, при тому у всій Польщі – близько 140 % [633, с. 7]. Урожайність картоплі у Волинському воєводстві зросла з 91 ц у 1925–1929 рр. до 110 ц з 1 га в 1934–1937 рр. [562, с. 35].

У другій половині XIX ст. Південно-Західний край (зокрема Волинь) був головним районом виробництва цукру. Цукрова промисловість ґрунтувалася на високих урожаях цукросировини. Після 1921 р. умови дещо змінилися, вирощування цукрового буряку скорочувалося внаслідок нерозвиненості комунікаційної системи, відірваності від ринків збуту в Польщі. Криза кінця 20-х рр. особливо боляче вразила цукровиробництво. Про це свідчать дані статистичних збірників [627, s. 91; 628, s. 39; 629, s. 47; 562, с. 35].

Серед чеських колоністів було немало таких, які займалися вирощуванням цукрового буряку. Це були переважно ті, хто мав у своїх

господарствах цілі переробні комплекси з цукроварнями, наприклад у колоніях Новини Чеські, Квасилів та ін. у Рівненському повіті в 1927 р. чеські колоністи орендували Бабино-Томашевську цукроварню [129], яка функціонує і в наш час. Цукроварня мала прямі зв'язки з Чехословаччиною, постачаючи «білий» і «жовтий» цукор. У воєводстві діяло Волинське товариство плантаторів цукрового буряку, що сприяло розвою виробництва, налагодженню збуту продукції тощо [253]. Активно діяло також і товариство цукроварів, яке мало тісні контакти з Волинським товариством плантаторів цукрового буряку. Між ними уклалися контракти на постачання цукросировини, її переробку тощо [250, арк. 29].

Поряд із зерновими культурами, картоплею, цукровим буряком чеські колоністи, як уже зазначалося вище, займалися садівництвом і городництвом. Садки в поселеннях займали 4,2 % загального земельного обсягу й навіть доходили до 6,2 %, наприклад у Кременецькому повіті, й до 6,4 % – в Острозькому. На відміну від чеських господарств, в українських під садками перебувало 2,8 % землі, що майже удвічі менше, ніж у чеських [1001, s. 46]. Крім того, рівень садівництва в чехів був значно вищим. Зауважимо, що в німецьких господарів, які за агрокультурою й веденням господарства були найближчими до чехів, також не простежуємо особливої уваги до цієї галузі. Це пояснюється тим, що німці на орендованих землях (а їх було більшість) не мали широкої можливості розвивати садівництво. Чехи ж на власних землях таку змогу мали й успішно її реалізовували. Місцеве ж українське населення відводило щонайбільше землі під такі культури, як картопля, льон та ін. У мемуарах чеських реемігрантів, інших джерелах обов'язково згадується ця важлива галузь сільського господарства. Зазвичай, садки чехи розбивали у своєму обійсті, висаджуючи різноманітні дерева: яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, горіхи волоські. Чехи не лише розбивали садки, а й засновували розсадники, турбуючись про чистоту та якість розсади й сортів.

До прикладу, перший садок у Новинах Чеських висадив у 1875 р. Вацлав Новак, а перший розсадник у 1889 р. започаткував Владімір Лібовіцький. До

цього в с. Московщині Дубенського повіту мав хороші привої селянин-чех В. Вінтера. Зауважимо, що Владімір Лібовіцький та Олександр Дрвота у 20–30-х рр. були одними з найзаможніших і шанованих поселян у Новинах Чеських [693, s. 6].

Садівництво стало однією з високих статей прибутків чеських селян, воно складало 8–12 % загальних доходів чеських селян, для чого застосовували новітні агрономічні досягнення. Так, часопис «Krajnské listy» 23 січня 1938 р. в рубриці «Господарські кореспонденції» надрукував замітку «Сади в січні», де докладно описуються роботи в садках зимової пори, зокрема в згаданому місяці: підрізання крони, очищення від моху та лишайників стовбурів дерев [695, s. 5]. Ця ж газета в лютому 1938 р. радить, як зберегти садки від шкідників. Дуже докладно пояснювалося, як приготувати рідину для оприскування. Це має бути «бордоська рідина» або садівничий карболін марки «Азот». При цьому наголошувалося, що оприскування має бути ретельним й акуратним, тільки тоді воно дасть позитивні результати [692, s. 5]. Ці приклади публікацій у чеській пресі того часу дають змогу уявити рівень розвитку садівництва в чеських колоніях у міжвоєнний період.

Поряд із садівництвом чехи займалися городництвом. Овочі, які вони вирощували, користувалися великим попитом у містечках та містах Волині, оскільки були високоякісними. Кожен чеський селянин мав город, де росли капуста, цибуля, рання картопля, часник, зелень, інша городина. Розміри городу відповідали потребам сім'ї: у багатших господах – 0,5 га, у незаможних – 0,25 га. Уже згадувана газета «Krajnské listy» в замітці «Чи овочівництво прибуткове?» наголошувала на необхідності подальшого розвитку овочівництва, для чого в чеських господарствах є дуже добра основа; овочі, вирощені чеськими господарями, можуть конкурувати з імпортованими. У газеті наведено перелік умов, за яких овочевиробництво може бути успішним й прибутковим. У тій самій замітці наголошено, що чеські господарі тепер приділяють більше уваги тим сортам овочів, які можна переробити для

зимового зберігання [691, s. 5]. Цей факт цікавий і з погляду того, що місцеві жителі саме від чехів навчилися робити заготовки овочів на зиму способом консервування.

Хмелярство традиційно займало значні площі в чеських поселеннях. У другому десятилітті ХХ ст. у порівнянні із попереднім періодом розвитку галузі галузь потребувала реорганізації виробництва, переробки й реалізації продукції. Волинь у 20–30-х рр. стала головним районом вирощування хмелю в Польщі. Звернемося до табл. 4.2, складеної автором за польськими статистичними даними [627, s. 91; 628, s. 40; 629, s. 47].

Таблиця 4.2.

Хмелевиробництво у Волинському воєводстві та Польщі (1925–1929 рр.)

Рік	Польща		У т.ч. Волинь	
	засів, тис. га	збір, тис. ц	засів, тис. га	збір, тис. ц
1925	2,5	15,3	1,5	10,6
1927	2,6	19,6	1,5	10,1
1928	3,5	17,2	2,0	9,3
1929	2,5	17,4	1,0	6,5

Дані офіційної польської статистики переконливо доводять, що переважну частину хмелепродукції виробляли на Волині. Так, у 1928 р. на Волині нараховувалася найбільша кількість хмільників і площ, відведених під них (табл. 4.3).

Таблиця 4.3.

Земельні площі під хмелем на Волині та в Польщі

	Кількість плантацій			Кількість землі, га		
	усього	великі	малі	усього	великі	малі
Польща	5726	332	5394	3512	1587	1925
Волинь	4661	79	4582	1914	159	1755

Потрібно зауважити, що основні площі під хмелем були зайняті в середніх господарствах (до 20 га), причому врожайність у них перевищувала на

Волині (4,9 ц з 1 га) загальнопольський показник (4,8 ц з 1 га) [628, s. 44]. Середня врожайність хмільників за п'ять років (1923–1929 рр.) на Волині також була найвищою в Польщі й складала 6,6 ц з га. [629, s. 45].

Чеські хмелярі відновлювали свої хмільники, налагоджували зв'язки для збуту продукції. Під хмелем у чеських колоніях зайнято значні площі – 1,5 % усіх ґрунтів, однак передвоєнного рівня (8–12 %) досягнути все ж не вдалося [1001, s. 49]. Тепер основну частину хмелю збували в європейські країни, серед яких перше місце належало Чехословаччині. Так, у 1928 р. туди вивезено з Польщі 263 тис. ц хмелю [629, s. 81]. Центром хмелярства залишалася Дубенщина, де при обсягу ґрунтів 5–20 га, що належали чехам, на 70 % із них вирощували хміль [129, арк. 26]. Хмелярська спілка та Банк хмелярський продовжували існувати в Дубно [95, арк. 20], а місцеві спілки – у кожному поселенні. Для організації хмелевиробництва в 1926 р. в Дубно засновано Товариство плантаторів хмелю на чолі з Йозефом Земаном [249, арк. 1–32], а в 1929 р. у Квасилові Рівненського повіту – відділення волинського товариства хмелярства на чолі з Йозефом Яндурою [251, арк. 1–5].

Збут продукції знову залежав від перекупників. Останні значно занижували ціни, які в міжвоєнний період були нестабільними. Власники великих хмільників намагалися вивозити свою продукцію в Чехословаччину, де хміль коштував дорожче. Ціни на хміль, як і на інші продукти сільськогосподарського виробництва, коливалися: у 1929 р. за 50 кг платили 60 злотих, а в 1936 р. – 600–1200 злотих. Таке коливання цін створювало нестабільність у хмелевиробництві, впливало на його розвиток і розширення. Кінець 20-х років відзначився кризою в економіці, що негативно позначилося й на розвиткові чеських хмелярських господарств. У 1928 р. 30 % хмелю, що виробили чеські селяни на Волині, було продано нижче від собівартості, залишки знищено, а в 1929 р. хміль цінувався вже наполовину [737, s. 5].

Руйнування однієї з важливих галузей чеського господарства турбувало чеську громаду на Волині. У часописі «Hlas Volyně», що видавався у Квасилові,

неодноразово друкувалися матеріали з пропозиціями до налагодження справи. Зокрема, дискутувалося питання про заснування господарської школи з хмелярства та вносилися пропозиція про збір асигнувань у розмірі 100 злотих для її відкриття [737, s. 5].

Після кризи кінця 20-х рр. спостерігали деяке піднесення у виробництві хмелю. Однак при збільшенні площ під цю технічну культуру обсяги збору продукції не досягали навіть передкризових років. У другій половині 30-х рр. підвищується й ціна на хміль. У 1936 р. за 50 кг хмелю давали в 10 разів більше, ніж у кризовому 1929 р. [95, арк. 20; 731, s. 2].

Хмелярство в цій добі на Волині поступово занепадає. Чеські селяни ліквідовують хмільники, які вже не дають бажаних прибутків. Натомість землі засівають тютюном, іншими технічними культурами. Наприклад, у містечку Купичеві, де майже всі чехи займалися хмелярством, станом на 1937 р. хмільник мав лише Йозеф Запотоцький [741, s. 5]. Плантації хмелю залишалися тільки в тих чеських виробників, господарства яких були поставлені на промислову основу, на пряму пов'язані з переробними підприємствами, мали безпосередній торговельний зв'язок з експортерами.

На терені воєводства продовжувало діяти Волинське хмелярське товариство в Дубно. Воно намагалося зберегти традиції волинського хмелярства, допомагало хмелярам щодо агрономічних питань, а також питань збуту продукції. У часописах «Krajanské listy» і «Hlas Volyně» постійно друкували відомості з хмелярських торгів у місті Жатці в Чехії, обов'язково вказуючи ціни на хміль. Волинське хмелярське товариство періодично проводило навчальні курси. Наприклад, у часописі «Krajanské listy» подавали оголошення про проведення таких курсів у м. Дубно. Уміщена навіть навчальна програма курсу, у якій передбачено такі пункти: «1. Землезнавство і наука про хміль; 2. Закладання хмільників; 3. Добрива і удобрення; 4. Боротьба із шкідниками; 5. Збирання, сегрегація і сушіння хмелю; 6. Реалізація продукції». Зауважувалося, що викладатимуть на курсах представники Волинської

рільничої ізби та Волинського хмелярського союзу. У 1929 р. такі курси хмелярів відбувалися в Шубкові [682, с. 3; 95, арк. 20].

Отже, хмелярство займало значне місце в чеських господарствах, було інтенсивною галуззю та відзначалося високою прибутковістю, орієнтувалося на зовнішні, зокрема чеські, ринки збуту, що надавало змогу волинським чехам підтримувати тісні зв'язки з батьківщиною. Ця галузь приносила прибуток, який чехи могли вкладати у виробництво, купувати землю та розбудовувати підприємства.

Тваринництво відіграло в чеських господарствах другорядну роль. У цьому чехи поступалися, наприклад, німецьким колоністам. Чехи вкладали основні капітали в землю, а німці, оскільки були менш заможними й орендували землю, прагнули зосередити кошти у вигляді живого інвентарю. Тому чехи переважно займалися конярством як джерелом тяглової сили та розведенням дрібної худоби для власного споживання й реалізації, уважаючи цю галузь сільського господарства додатковою, і займалися нею для покриття домашніх потреб та поточних витрат. Окрім того, німецькі господарства, займаючи цю нішу у виробництві, із XIX ст. досягли високих успіхів саме в молочному та м'ясному тваринництві, а тому конкурувати з ними чехам було не вигідно.

Станом на середину 30-х рр. відбувається зростання тваринництва в чеських господарствах. Опосередковано про це можна зробити висновок із широкорозгалуженого в чеських поселеннях промислу з переробки м'яса, сітки магазинів із м'ясним асортиментом. Часопис «Krajanské listy» у дописі про поселення Сенкевичівку вказує, що там у 1938 р. працювали один чеський ресторан, три чеські ковбасні, один чеський магазин виробів зі свинини [704, с. 5]. Крім того, за статистикою, у воєводстві в 1929–1936 рр. поголів'я рогатої худоби збільшилося на 30 %, тоді як у Польщі – лише на неповних 13 %. Поголів'я свиней на Волині становило 58 %, а в Польщі – 46 % [633, с. 3]. У другій половині 30-х рр. Волинське воєводство належало до групи воєводств із

найшвидшим приростом поголів'я тварин. Позитивні зрушення у тваринництві всього воєводства стосувались і чеських господарств.

Коні відігравали роль тягової сили, за їх допомогою обробляли землю, збирали врожай, молотили. Тому чехи старанно доглядали за кіньми. Племінні коні траплялися лише в заможних господарствах, бідніші чехи мали неплемінних тварин. У повоєнний період унаслідок занепаду тваринництва ціни на його продукцію були високі, тому чехи слідкували за розведенням коней і намагалися зберігати поголів'я. Однак його кількість не перевищувала потреби їхнього господарства. Відсоток кількості коней у чеських господарствах до кількості мешканців і землі був значно вищим, ніж у середньому в Польщі й на Волині. Так, у Польщі на 100 жителів припадало 16 коней, на Волині – 23,5, у чеських колоніях – 34,8. На 100 га землі в Польщі нараховувалося 8,7 коней, на Волині – 10,1, а в чеських господарствах – 19. Найбільша кількість коней виявлялася в чехів Ковельського повіту, де були великі луки, а також Горохівського повіту, де спостерігали значний відсоток великих маєтків чехів. У першому на 100 мешканців припадало 50,6 коней, а в другому – 42,3. У середньому в повітах воєводства чеські колоністи володіли 34,9 кіньми на сотню мешканців, 19 – на 100 га землі [1001, tab. 8]. У більшості місцевих селян не було коней – і вони брали їх у найм у чеських колоністів. У такий спосіб чехи отримували додатковий прибуток. Окрім того, додатковий заробіток приносило надання транспортних послуг державним органам та місцевим мешканцям.

Чехи утримували худобу також для вироблення молочної продукції (молоко, сир, масло) переважно для власних потреб, а тому держали худобу породисту, здебільшого симентальську. Збували переважно молодняк, сир, масло й молоко за умови їх надлишку. Майже в кожного господаря були маслобойки, пристрої для переробки молочної продукції. У деяких поселеннях тваринництво набуло широкого розвитку, як, наприклад, у с. Московщина Дубенського повіту, де в господарі-чехи мали багато дійних корів. Відгодівля

корів і молочне тваринництво були добре розвинуті також у колонії Глинськ Рівненського повіту [731, s. 4]. Молочне тваринництво підтримувалося чехами ще й завдяки кооперативним молочарням, які стали засновуватися в добу міжвоєнтя, наприклад у с. Борантин і Княгининок Луцького повіту. Молочарський кооператив у Боратині в 1928 р., складався з 30 чехів, мав молочарських знарядь вартістю на 2500 злотих та оборотний капітал 1800 злотих. До молочарського кооперативу Княгининка входило 27 осіб (97 % – чехи), оборот – 7000 злотих [95, арк. 20 –25; 84, арк. 1 –12]. Окрім названих, молочарні працювали також у селах Матошівці, Іванчицях, Селиську, Раковщині Луцького повіту [84, арк. 1–1 зв., 9, 13, 20], Гульчі Чеській, Копиткові, Мізочі Здолбунівського повіту [302, арк. 21, 41 зв.] та ін.

Свинарство, як і молочне тваринництво, відіграло велику роль у господарстві колоністів, оскільки давало продукти харчування. Свиной утримували навіть найбідніші сім'ї. На сотню колоністів у чеських поселеннях припадало 55 свиной, що удвічі більше, ніж загалом у Польщі (24) та на Волині (30,3) [1001, s. 43]. Кращі породи свиной мали заможніші господарі, бідні колоністи утримували свиной місцевих порід. На відміну від німецьких колоністів, які дуже продуктивно займалися свинарством й орієнтувалися на збут, чехи залишали її для власного домашнього ужитку.

Таку саму роль відігравали утримання та відгодівля дрібних тварин (кіз, овець), домашньої птиці (курей, качок), кроликів. Їх у колоніях у чехів було багато. Доглядом за тваринами займалися підлітки, жінки. На 100 мешканців припадало 250,8 голів цих тварин (у Польщі – 100, на Волині – 99). Першість у розведенні дрібних тварин належала Дубинському, Рівненському й Горохівському повітам, де в чехів, за даними З. Ціхоцької, було, відповідно, 28 078, 20 040 і 2382 шт. дрібних тварин [1001, s. 43 –44].

Певна роль в економічному житті чеських колоній належала промислам, серед яких потрібно виділити бджільництво. У багатьох чеських колоніях займалися розведенням бджіл і добуванням меду. Вулики розміщували у своїх

садках. Спосіб утримання бджіл склався поступово. Спочатку це було примітивне бортництво, коли для утримання бджіл застосовували «дуплянки» (klaty) зі старих висохлих лип або осик: посеред «дупла» ставили дві перехрещені палиці для воску, робили отвори й покривали таку «дуплянку» соломою. Поступово способи утримання бджіл змінювалися, бортництво переходило в стадію культурного бджільництва.

У 1893 р. визнаний у Новинах Чеських бджоляр Владімір Лібовіцький виписав із Петербурга наукові книжки з бджолярства та тим започаткував у колонії науковий спосіб утримання й розселення бджіл. Він вирощував і купував бджоломаток найкращих видів. Так на Волині з'явилися «кавказькі мінгрелки». Владімір Лібовіцький досяг великих успіхів у бджолярстві, отримавши від одного рою 98 кг меду. На своєму механічному возі він перевозив вулики на різні лісові ділянки й, таким чином, отримував липовий, гречаний мед. Владімір Лібовіцький надсилав свій мед до Львова, де мав магазин. Під час рееміграції він перевіз із собою на батьківщину 30 роїв бджіл [730, s. 6]. У Новосілках Чеських також зразково займалися бджільництвом Л. Чмухалек (30 вуликів), Ф. Верба (18), Я. Горачек (8) [724, s. 4]. Свідченням великої уваги до цього промислу були численні публікації в часописах «Krajnské listy» і «Hlas Volyně», що містили поради, розповіді про нові надбання в бджільництві та ін.

Отже, сільське господарство – основна галузь економіки в чеських колоніях на Волині, де була зайнята більшість чеських поселенців. Серед галузей сільськогосподарського виробництва головними були зернове господарство та хмелярство. Роль додаткових галузей, таких, що дають великий прибуток і покривають витрати на ведення домашнього господарства, а їхня продукція іде на власне споживання, відігравали тваринництво, садівництво, городництво.

У рільництві основну увагу приділяли таким зерновим культурам, як пшениця, ячмінь, овес. Під ними були зайняті основні площі. Чехи вирощували

також жито, гречку, просо, горох та ін. Із технічних культур перевагу надавали цукровому буряку, хмелю. Хмелярство в чехів було високорозвинутим, капіталоінтенсивним і залишало помітний слід на волинській землі. У вирощуванні тварин передувало розведення коней як основної тягової сили, свинарство та утримання дрібної худоби й птахів. Територіальне положення чеських поселень (близькість комунікацій, адміністративних центрів) давало можливість чехам швидко збувати продукцію сільського господарства.

Архівні й документальні матеріали, монографічна література зауважують на високий рівень агрономічної культури та системи господарювання в чеських поселеннях, що наближався до західноєвропейського та відрізнявся від місцевого. Однак таку різницю простежуємо переважно в тих галузях, якими місцеве населення не займалося, як-от хмелярство, у традиційних галузях господарства рівень господарювання в міжвоєнний період не відрізнявся.

Серед чеських землеробів, які переселилися на Волинь, певна частина займалася, як уже зазначалося, промислами й ремеслом. Чехи-ремісники виробляли, насамперед, знаряддя для сільського господарства (плуги, борони, інший реманент), а також предмети домашнього вжитку. Займалися ремісничим виробництвом переважно ті чехи, які походили з родин менш заможних і навчилися ремесла в сільського майстра. Потрібно відзначити, що чеські поселяни-ремісники обов'язково намагалися придбати землю й заснувати своє обійстя, хоча здебільшого земельна власність у них була невелика. Така риса властива чехам на відміну, наприклад, від німців-ремісників. Про це зауважують, зокрема, польська дослідниця З. Ціхоцька, чеський історик Я. Вацулік та автори чисельних мемуарів.

Поступово реміснича діяльність чехів ширилася й кустарне виробництво переростало в невеликі промислові підприємства, де працювало до 20 робітників, а подекуди – до 100; зростала також кількість населення, зайнятого у сфері промислового виробництва. Таку тенденцію спостерігаємо в епоху модернізації, наприкінці XIX – поч. XX ст., та міжвоєнний період на Волині. У

цей час чехів-ремісників і дрібних виробників на Волині проживало 1700 чоловік, що складало 6,9 % чеського населення. Половина з них мешкала в Дубенському повіті (827 осіб), у Луцькому й Рівненському повітах працювало, відповідно, 183 і 509 ремісників [739, s. 5]. Польський дослідник З. Тобіянський зазначає, що станом на 1921 р. малі підприємці серед чехів склали 7 %, наводить чисельність ремісників у чеських колоніях Волині станом на 1937 р.: 1737 осіб, із них 160 шевців, 156 м'ясників, 147 кравців, 121 слюсар, 118 млинарів; завдяки їхній майстерності була зрушена монополія єврейських ремісників і торговців [1056, s. 132–133]. Таку тенденцію до кількісного зростання зайнятого в ремеслі населення в наступних роках (до 1937 р.) можна простежувати опосередковано й за даними розвитку цегельного, млинарського, молочарського виробництв, якими чехи переважно займались у своїх колоніях [562, таб. 9].

Територіально чеське виробництво розміщувалося здебільшого в сільській місцевості та містечках. У Дубенському, Рівненському й Луцькому повітах чеські ремісники та виробництво були найчисленнішим [1001, таб. IX]. Близькість комунікацій, промислові та торговельні центри, що були саме в цих повітах, давали змогу швидко розвивати свої підприємства. Так, через Здолбунівський залізничний вузол здійснювався зв'язок із західно-європейськими країнами, зокрема з Чехословаччиною. Рівне стало важливим торговельним містом, де щорічно влаштовувалися господарські виставки й торги, а Луцьк – адміністративним центром, воєводським містом.

У повітових містах та Луцьку працювали невеликі промислові підприємства, що належали чеським колоністам, наприклад пивоварня В. Земана в Луцьку, фабрика музичних духових інструментів Вільгельма Лунячека в Княгининку під Луцьком, слюсарні майстерні Й. Прокупека, Ї. Гофмана й В. Свободи та ін. [990, с. 169]. У Гульчі Чеській працював «Чугуно-літейний механічний завод сільськогосподарських знарядь» Йозефа Старека, до 1939 р. там було зайнято до тридцяти працівників [1019, s. 83].

Серед чеських поселень траплялися й такі, де працювало до десяти та більше майстерень або дрібних підприємств. Ось кілька прикладів. У Глинську діяли пивоварня, водяний млин, млин із газовим двигуном, цегельня, три машинобудівні майстерні, молочарня. У Вільшанці працювали пивоварня, водяний млин, млин із повітряним приводом, майстерня сільськогосподарських машин, електростанція, молочарня [618, s. 8, 21]. У Купичеві в цей час функціонували одна пекарня, одна велика майстерня сільськогосподарських машин Антоніна Малечека, де працювали чехи й українці, сім ковалів, вісім взуттєвиків, п'ять кравців, чотири столяри, два колісники, а також три трактири [741, s. 11]. Таких поселень було чимало. У менших колоніях здебільшого нараховувалося 2–3 ремісничі заклади та до десяти самостійних ремісників різних спеціальностей.

Як бачимо, чеське ремесло й промислове виробництво орієнтувалися переважно на сільське господарство та залежало від ринку сільгосппродукції. Майже кожна колонія мала млин, пекарню, м'ясарню або ковбасню, цегельню. Наприклад, купичівські чехи відправляли своїх дітей для навчання до ремісничих шкіл у Ковель. Так, справі м'ясника навчався реемігрант Ярослав Кутл [837]. Більшість промислових закладів належала до галузі переробки продукції, наприклад цукроварні, молочарні, хмелесушарки й ін. Технічно обслуговували сільськогосподарське виробництво майстерні з ремонту сільськогосподарської техніки, ковальські майстерні, ливарні та ін.

Окрім галузей, пов'язаних із переробкою або виробництвом сільськогосподарської продукції, які в чеських колоніях у 20–30-х рр. переважали, з'являються заклади обслуговуючого профілю. Замість трактирів і шинків, у колоніях функціонують кав'ярні, магазини, навіть ресторани. У Сенкевичівці, наприклад, у 1938 р. існував такий ресторан. Належав він на паях чотирьом мешканцям: чехам Я. Кларшті, А. Свайгеру, Вл. Лоубку та І. Волейніку [704, s. 5]. У містах і містечках відкривалися кравецькі й шевські майстерні, перукарні, магазини, які належали чехам.

Найважливішими промисловими закладами в чеських поселеннях були млини, майстерні з виробництва та ремонту сільськогосподарської техніки, молочарні. Керамічне виробництво представлене цегельнями й цементарнями. Оскільки чехи успішно займалися хмелевиробництвом, то вже з початку століття вони витісняють із цієї сфери або успішно конкурують із євреями, які в ХІХ ст. монополізували галузь. Чехи переходять до виробництва пива, вибудовують пивоварні вже «парові». Ще за часів імперії вони виробляли на Волині популярне так зване «клероване» (світле) пиво, про що згадує Є. Крижановський у книзі «Чехи на Волині». Наприкінці 30-х рр. більшість броварень на Волині вже належала чехам. За польською статистикою, на Волині в 1924–1925 рр. нараховувалося 15 броварень, а чехи володіли дев'ятьма з них [618].

У своєму дослідженні З. Ціхоцька говорить лише про п'ять броварів у великих поселеннях (Рівненський повіт – Дзятковичі, Квасилів; Дубенський повіт – Волков'є, Стара Мирогоща, Семидуби) і по два броварі в кожному великому місті [618, с. 8–21]. Але, як зауважує дослідниця, дані перепису не можуть вважатися достовірними. Офіційна статистика враховувала лише великі броварські заклади, тоді як поряд із ними існувала велика кількість середніх та дрібних пивоварних закладів, що не були обліковані. Згідно зі статистикою, у 1934–1937-х рр. на Волині діяло 11 пивоварень [562, с. 54–60]. У 1937 р. вони виробили 52 432 л пива на суму 1939 злотих [562, с. 54–60]. А вже наприкінці 30-х рр., зокрема в 1939 р., 12 броварів виробили 3 000 000 л пива [633, с. 29]. За чеськими архівними матеріалами й анкетними даними реемігрантів (близько 400 респондентів) на Волині працювало 16 чеських пивоварень [1016, с. 12]. Розбіжності в статистиці не дають можливості точного визначення кількості чеських закладів із виробництва пива. Вочевидь, більшість таких підприємств на Волині належала чехам, оскільки вони утримували першість у виробництві хмелю.

Одним із пивоварних підприємств у воєводстві була броварня у Квасилові, яку в 1881 р. заснували брати Йозеф і Вацлав Земани [742, s. 7]. Пивоварної справи брати навчалися протягом двох років при Київському товаристві пивоварів. Наприкінці 90-х рр. вони вирішили розширити її й задля цього виїздили до Ковеля, Хелма, Бреста. У 1898 р. в Теремному (нині – район Луцька) купили в пана Шнідла пивоварню та патент на виробництво пива. Броварня в Теремному була стара, тому, купивши землю в родини Гурських у Луцьку, Вацлав Земан побудував нову пивоварню. У 1913 р. його пивоварня після пожежі була відбудована за найновішими технологічними вимогами й у 20–30-х рр. стала одним із найбільших підприємств подібного типу на Волині [129, арк. 27–28; 696, s. 2; 712, s. 3].

Окрім приватних чеських броварень, існували також і кооперативні або акціонерні. Наприклад, у Глинську ще в 1871 р. засновано акціонерну броварню з річним випуском 12 500 л пива. Вона працювала аж до кінця 30-х рр., коли була реконструйована, зважаючи на виробничу необхідність, під майстерню [733, s. 5]. Пивоварні функціонували також і в інших чеських поселеннях воєводства: Довгому Полі, Княгининку, Купичеві, Мирогощі, Мізочі, Семидубах [618].

Питома вага у випуску продукції переробної галузі належала млинарству. Станом на 1937 р. в цій галузі у воєводстві було зайнято 2000 працівників на 800 підприємствах, які виробляли 250 000 т продукції щорічно на суму 50–55 млн злотих [633, с. 29]. За даними статистики про кількість промислових підприємств станом на 1936 р., у воєводстві було 349 моторних млинів, у тому числі в Дубенському – 54, у Рівненському – 45, Луцькому – 41, Здолбунівському – 22. Парових млинів працювало 84, із них у Луцькому повіті – 13, Рівненському – чотири, Дубенському – один. Водяних млинів, за підрахунками С. Вітковського та С. Лянди, було найбільше (346), у тому числі в Дубенському – 65, Луцькому – 37, Рівненському – 41, Здолбунівському – 34 [562, с. 51]. Наведені підрахунки свідчать, що саме в тих повітах Волинського

воєводства, де проживала найбільша кількість чехів і працювало найбільше млинів. Про це зауважує й З. Ціхоцька, коли стверджує, що «...млинарство відіграло найзначнішу роль серед промислових закладів у колоніях». Загалом, чехам належали 35 млинів, із них 20 парових, 11 водяних, а чотири не визначено. Млини водяні працювали в таких колоніях, як Дажва (Ковельський повіт), Мощаниця Чеська (Острозький повіт), Миротин, Гульча Чеська, Глинськ, Малий Житин (Рівненський повіт), Іваничі Нові (Луцький повіт), Ульбарів Чеський, Лагодівка, Малин, Будераж (Дубенський повіт) та ін. [1001, s. 53].

Характерно, що в цей період переважали парові млини. Вони давали значно більший прибуток, і рівень їхньої технічної оснащеності був вищим. У Дубенському повіті парові млини працювали в колоніях Бочанівка, Ульбарів Чеський, Рогозно, Волков'є, Мальоване, Новини Чеські, Підгайці Чеські. У Ковельському повіті чехи володіли млином у Купичеві, у Луцькому – Чорному Лісі, Озерянах. Парові млини діяли також у Миротині, Гульчі Чеській, Шпакові Чеському, Глинську, Квасиліві Рівненського повіту. Наведені підрахунки, зроблені польською дослідницею за анкетами, розповсюдженими в колоніях у 1927 р., значно розходяться з підрахунками, проведеними чеськими авторами й опублікованими Ї. Гофманом [1016, s. 12]. Зокрема, наведено цифри: 113 млинів, із них водяних – 36, парових – 26, із двигуном на деревному газі – 36, із вітряним приводом – 17. Почасті такі значні розбіжності можна пояснити похибками в підрахунках, а також розбіжностями в часі проведення анкетування. Дані, використані З. Ціхоцькою, стосуються стану господарства на 1927 р., Ї. Гофман користувався анкетами, що були розповсюджені серед реемігрантів в 1992–1993 рр., а також мемуарами, надрукованими в 1950–1951 рр. у газеті «Věrná stráž».

У чеських поселеннях працювали млини різного гатунку та оснащеності. Наприклад, у Дермані було два водяні млини [129, арк. 26–28]; у Купичеві – один паровий млин й один млин із газовим двигуном [837, s. 65]; у Квасиліві –

два парові млини; у Княгининку – водяний млин і млин із вітряком; у Гульчі – паровий, водяний млини та млин із вітряком [1016, s. 12]. У Квасилові перший млин з'явився ще в 1882 р., його побудував Антонін Яндура [1048], пізніше він переобладнав млин на паровий. У Мартинівці в 1920 р. колоністи Бачовський, Гнідек і Шустер побудували механічний млин із двома парними валами, який обслуговував не лише поселенців-чехів, а й місцевих мешканців навколишніх українських сіл [734, s. 6]. У 1938 р. в поселенні Сенкевичівка працював паровий млин, який мав висоту п'ятиповерхового будинку й успішно конкурував із місцевим магазином у продажі борошна [704, s. 5]. У Луцькому повіті станом на 1933 р. у власності чеських колоністів були млини в селах Озеряни Чеські, Новостав, Шклінь, Чорний Ліс. Млин Антона Копецького в Озерянах Чеських був оснащений газогенераторним устаткуванням і переробляв за рік 2700 ц жита, 1260 ц пшениці й 1980 ц ячменю [87, арк. 22]. Чеські господарі тримали млини не лише у своїх колоніях, але й в українських селах, постійно модернізували своє виробництво та запроваджували новітні технічні засоби. Отже, наведені факти свідчать про те, що зернове виробництво й переробка зерна в економіці чеських колоній передували. При тому рівень модернізації переробного виробництва чехів випереджав місцевий та загальнопольський, де такі процеси проходили повільніше.

Із млинарством тісно пов'язана пекарська справа. Традиційно чеські господині власноручно випікали хліб, але існували й чеські пекарні, що випікали борошняну продукцію у великих кількостях. Наприклад, у Костополі в 1927 р. проживало всього 122 особи чеської національності, які переважно займалися пекарством [106, арк. 20]. Тим значимішим є цей факт, оскільки, за статистикою, на Волині пекарень була невелика кількість (у 1934 р. – 22, 1935 – 18, 1936 – 17, 1937 – 17) [562, с. 60].

Характерною ознакою переробного виробництва в чеських колоніях було цукроваріння. Хоч у 20–30-х рр. вирощування цукрового буряку дещо скоротилося порівняно з довоєнним часом, однак цукровиробництво й надалі

залишалося важливою статтею прибутків чехів. Так, на терені Волинського воєводства в 1939 р. працювало чотири цукрові заводи, на яких було зайнято 2800 робітників. Вони випускали 15 тис. т цукру на рік вартістю 7,5 млн злотих [562, с. 29]. Серед них були й ті, якими володіли чехи. У додатку до «Історичної мапи чеського заселення на Волині» подано цифру 5, але не вказано, що це були цукрові заводи, а використано термін «цукроварні» [618, s. 4]. Вони розміщені в Мізочі, Шпанові, Корці, Сенкевичівці та Бабині. Наприклад, Бабино-Томашевська цукроварня виробляла велику кількість цукру, який ішов на експорт, переважно до Чехословаччини. У зворотному напрямі з фабрики Шкода цей цукровий завод отримував обладнання й запасні частини, завдяки чому переоснащував обладнання [250; 253, арк. 20–34 зв.]. Цукроварня діставала сировину з місцевих територій. Так, Товариство плантаторів цукрового буряку, зареєстроване в 1936 р. у Рівненському повіті, серед членів якого було шість чехів, прийняло рішення укласти угоду на постачання буряку до цукроварні в Бабині [250, арк. 22, 25; 253, арк. 1–43]. У переліку ремісничих спеціальностей чеських колоністів З. Ціхоцька, на відміну від чеських науковців, указує, що цукроварів серед них було двоє (один – у Дубенському повіті та один – у Рівненському) [1001, s. 55].

Промислові заклади, які займалися переробкою продукції тваринництва, були представлені в чеських колоніях великою кількістю молочарень, масларень, а також закладів із переробки м'яса. При цьому потрібно відзначити, що чехи в переробці м'яса й виготовленні м'ясних виробів випереджали навіть німців, які славилися як добрі тваринники. Чехи, на відміну від німців, рідко продавали худобу живою вагою, намагаючись у своєму домашньому господарстві переробляти м'ясну продукцію, а вже потім її реалізувати. Значну частину такої продукції залишали для власного споживання.

Відзначено, що в середині 30-х рр. відбуваються структурні зміни в експорті продукції тваринництва з Польщі. При загальному зростанні кількості такої продукції (у 1935 р. – 810 000 гол., у 1936 р. – 1060 гол., 1937 р. –

1 290 000 гол.) поступово вивіз сировини в живій вазі поступається вивозу напівфабрикатів та готової продукції. Вивіз сировини з Польської Республіки знизився з 28,2 до 27,5 % у 1936 р., а в 1937 р. вивіз готової продукції зріс, порівняно з 1936 р., із 38,6 до 42 %. Головним продуктом вивозу була солонина, причому у великій кількості (38,3 % до кількості продукції в живій вазі). Вивіз консервованої продукції відповідав 381 000 гол. тварин, свинного жиру – 57 000 гол., солоного м'яса – 52 000 гол., у живій вазі вивезено 230 000 тварин [681, s. 5]. Наведені цифри містились у рубриці «Господарський кореспондент» газети чеської меншини «Krajanské listy». У цьому ж номері газети давалися поради для підвищення рентабельності пасовищ, кращої переробки продукції тваринництва. Такі публікації – непоодинокі явище в чеському часописі, що дає підставу говорити про досить високу зацікавленість чехів у вищезгаданому виробництві.

Особливо вмілими були чехи у виробленні різних видів ковбас. Для їх виготовлення, особливо тих, що йшли на замовлення, використовували різноманітні пристрої й верстати. Рецептuru виготовлення була широкою, але обов'язково з додаванням ароматичних рослин (кмин, перець, гірчиця), які чехи вирощували у своєму господарстві. Вироби чеських майстрів користувалися великим попитом. Наприклад, у поселенні Сенкевичівка було кілька чеських закладів м'ясарства: магазин свинних виробів Козака, три ковбасні (Яролімка, Лауріна і Сімунека), а також магазин, який реалізував ці ковбасні вироби й належав Й. Янсі [681, s. 5]. Кілька чеських м'ясарень діяло в Костополі та Ковелі. В усіх колоніях також була велика кількість різноманітних пристроїв для переробки м'яса в домашніх умовах [288, арк. 24, 60, 62; 129, арк. 20, 25, 27, 28].

Ремісників, які вважали своєю професією м'ясарство, за даними З. Ціхоцької, у воєводстві було 44. Із них лише в Дубенському повіті – 24, Рівненському – 16 [1001, s. 55]. Певну частину м'ясної продукції чеські селяни продавали. Наприклад, фірма «Бекон Експорт Гнезно», заснована в 1934 р. в Дубно, виконувала весь комплекс переробки (виготовлення ковбаси, копчення,

перетоплення сала й т. ін.). Більшість її продукції експортувалася, тому власники фірми купували тварин переважно у чехів та німців, що гарантувало високу якість сировини [633, с. 29].

Значимою часткою виробництва в чеських колоніях була переробка молока. У другій половині 30-х рр. молокопереробна галузь на Волині переживала значне піднесення. Збільшувалася кількість виробленого молока, що вимагало, відповідно, і збільшення обсягів його переробки, а також закладів, що займалися цим. Тому саме в цей період з'являється велика кількість молочарень, як приватних, так і кооперативних. Так, із 1934 до 1936 рр. кількісне зростання молочарень склало 38 %, а переробленого в них молока – 148 % [633, с. 17]. Молочарні працювали в кожному великому поселенні. Крім того, кожна чеська господарка в домашньому господарстві мала маслобойку для виготовлення масла, пристрій для виготовлення сиру. Великі заклади з виробництва масла промислового типу розміщувались у містечках Купичеві та Глинську [618, с. 11, 14].

У чеських поселеннях засновувалися переважно кооперативні молочарні. Вони працювали в Боратині, Гульчі Чеській, Хомутах, Ядвіполі, Княгининку, Мирогощі, Малині Чеському, Новинах Чеських, Новокраєві й інших поселеннях. За підрахунками авторів «Історичної мапи чеського заселення на Волині», молокопереробних закладів у чеських колоніях було 32 [618, с. 9, 11–17]. Молочарня в с. Боратин Луцького повіту, заснована в 1928 р., могла служити взірцем. Вона була оснащена сучасним обладнанням і мала оборотний капітал 25 000 злотих. До кооперативної молочарні входило 30 чеських господарств. Високопродуктивно працювала й молочарня в с. Княгининок того ж повіту, членами якої були 27 господарів і більшість (96 %) їх була чехами. У 1929–1930-х рр. у Московщині Дубенського повіту коштами селян побудовано кооперативну молочарню, яка вже в перші роки існування мала 90 постачальників (чехів, поляків, українців) й отримувала до 35 % прибутку на

рік [91, арк. 25; 722, с. 6]. Отже, близько половини всіх добре оснащених і високопродуктивних молочарень у воєводстві належала чеським господарям.

У чеських колоніях займалися також виробленням олії з насіння соняшнику та коноплі. Великих оліярень нараховувалося п'ять (Олександрівка Дубенського повіту, Купичів Ковельського, Селисько Луцького, Мартинівка і Ядвіполь Рівненського). Із закладів переробки потрібно згадати також значну кількість великих і малих хмелесушарок, які в чеських господарів мали вищу технічну оснащеність, ніж у місцевого українського населення. З. Ціхоцька у своєму дослідженні про такі виробничі заклади не згадує, однак, на нашу думку, це питання є важливим, оскільки чехи займалися не лише вирощуванням хмелю, але і його переробкою. Так, статистичний збірник С. Вітковського та С. Лянди в переліку промислових підприємств називає сушильні хмелю й наводить їх кількість по воєводству (11), у тому числі 10 у Дубенському повіті [562, с. 51], тобто саме там, де зосереджувалося чеське хмелевиробництво та де були Хмелевий банк і Дубенське товариство хмелеводів, спогади реемігрантів також підтверджують такий висновок [666; 837, с. 64; 618, с. 8–22]. Тому буде правомірно, якщо ми віднесемо ці хмелесушарні до таких, що переважно належали чехам.

Переробна галузь виробництва в чеських колоніях, отже, була основною й позначена великою кількістю різноманітних промислових закладів: пивоварнями, цукроварнями, хмелесушарками, молочарнями та ін. Характерними її рисами були близькість до районів виробництва сільськогосподарської продукції, новітня технічна оснащеність, високий професіоналізм працюючих, що було підставою для високопродуктивного виробництва.

Значна частина чеських ремісників була зайнята виготовленням сільськогосподарської техніки та її ремонтом. Таке виробництво представлене в чеських колоніях як промисловими підприємствами фабрично-заводського типу, великими та дрібними майстернями. Фабрики та великі майстерні

виробляли, здебільшого сільськогосподарський реманент (плуги, борони, сокири й т. ін.), а також механічні засоби обробки землі (молотилки, жатки) та переробки продукції (комплекти для млинів, молочарень і т. ін.). Станом на 1928 р. в чеських колоніях випускали свою продукцію вісім закладів механічних, слюсарських і фабрик рільничих знарядь [1001, с. 54]. Вони розмістилися в Семидубах (Дубенський повіт), Купичеві (Ковельський повіт), Чорному Лісі й Дворжеці (Луцький повіт); фабрики – у Дворжеці Луцького повіту, Квасиліві Рівненського повіту, Гульчі Чеській (два заклади).

За даними «Історичної мапи чеського заселення на Волині», у міжвоєнний період чеські колоністи володіли машинобудівними майстернями (машинобудівними майстернями називають такі майстерні всіх спеціальностей, що перевищують об'єм нормальної ремонтної майстерні) [618, с. 8–22]. Такі майстерні були у великих колоніях, переважно «старих». Подекуди в одному поселенні розміщувалося 2–3, а то й більше майстерень, наприклад у Дубно, Глинську, Здолбунові, Луцьку, Княгинину, Квасиліві, Луцьку, Мирогощі, Мізочі, Московщині, Вербі, Волкові [618, с. 10, 11, 13–16, 21–22]. Мемуари та дослідження, підтвержені архівними документами, зокрема звітом волинського воєводи за 1928 р., указують, що велика кількість майстерень із виготовлення та ремонту сільськогосподарських знарядь була саме в чеських колоніях [96, арк. 73].

Фабрики, де працювало у 20–30-х рр. до 100 робітників, як правило, виростили з майстерень, у яких було зайнято до десятка працюючих. Яскравий приклад цього – фабрика сільськогосподарських машин і ливарних виробів Владіміра Сваровського у Квасиліві, одному з найбільших промислових поселень чеської меншини. Батько Владіміра Сваровського – Індржіх Сваровський – був професійним слюсарем і заснував у 1883 р. в поселенні слюсарню майстерню, де не лише ремонтувалися, але й виготовлялися сільськогосподарські знаряддя. Владімір Сваровський продовжив і розширив батькову справу. На його фабриці, крім виготовлення реманенту і його

ремонту, діяв ливарний цех, що принесло йому широку славу. Перед Другою світовою війною на фабриці В. Сваровського працювало понад 90 робітників [990, с. 179; 1058, s. 56–58].

У тому самому поселенні працювало ще кілька закладів подібного типу. На початку 20-х рр. різноманітний асортимент знарядь для села виробляв ливарний цех братів Стареків у Гульчі, заснований ще в 1874 р. Незадовго до Першої світової війни в Купичеві заснував свою майстерню Антонін Малечек. Незабаром майстерня перетворилася на великий цех, де виготовляли сільсько-господарський реманент, предмети широкого вжитку. У майстерні не лише працювали, але й навчали ремісничих спеціальностей як чехи, так і українці [870, с. 103, 137, 170].

У Луцьку тоді діяло кілька підприємств сільськогосподарського приладдя, що належали Йозефу та Ярославу Прокупекам, Владіміру Свободі. Владімір Малінський, голова Чеської Матіци Шкільної, у 1939 р. відзначав, що в Луцьку мешкало 100 чеських родин. Вони володіли трьома підприємствами, дев'ятьма слюсарними майстернями [161, арк. 1, 32, 35; 1211, с. 68–77; 980, с. 55]. Серед найбільших Ярослав Вацулік називає завод В. Свободи, пивоварню В. Земана та слюсарний завод Й. Прокупека, де працювала вся родина, а також близько 30 найманих робітників [1070, s. 38].

Отже, виробництво сільськогосподарської техніки в чеських колоніях представлено в основному слюсарними та ливарними майстернями, які виготовляли широкий асортимент виробів: від сокири, борони, плуга – до механічних жаток та запасних частин до них. Підприємства фабрично-заводського типу трапляються рідко. Однак їх наявність і рівень виробництва свідчать про великий потенціал такої галузі й можливості її зростання за рахунок значної кількості великих майстерень, розміщених у чеських колоніях.

Природні умови Волині створювали широкі можливості для функціонування цегельної промисловості. Однак нерозвиненість комунікацій,

мала кількість великих міст і слаборозвинута будівельна галузь не давали змоги повністю реалізувати ці природні ресурси. Як наслідок, великих підприємств із виробництва цегли існувало мало. За архівними даними, станом на 1928 р. їх було всього вісім: у Рівному – три, Луцьку – чотири, Ковелі – одне [96, арк. 72]. Статистичний збірник С. Вітковського й С. Лянди подає кількісне зростання таких цегельних заводів із 1934 р. (21) до 1937 р. (28) [562, с. 60]. Звернемося до табл. 4.4, складеної автором, яка демонструє чеську частку цього виробництва [96, арк. 72; 562, с. 60; 1001, s. 54; 1016, s. 12]:

Таблиця 4.4

Кількісне зростання цегельних заводів (1934–1937)

За даними	З. Ціхоцької	Ї. Гофмана
1928 р.	8	2
Кінець 1930-х рр.	28	19

Отже, спостерігаємо певне кількісне зростання підприємств цегельної промисловості як по воєводству загалом, так і в чеських колоніях зокрема. Однак у цій галузі переважали дрібні цегельні («cegiolnie rowole»), які на території Волині були єдиними закладами з виробництва цегли. За даними анкетної комісії, у 1927 р. на терені воєводства таких цегелень нараховувалося 122 [96, арк. 73], а на 1937 р. їх стало 220 [633, с. 29]. Тобто відбувається зростання кількості дрібних цегелень. Ї. Гофман, указуючи цифру 19 стосовно цегелень, називає їх великими, але не згадує, скільки ж було дрібних закладів із виробництва цегли. Тому визначити їх чисельність, потужність, а отже, розповсюдження та реалізацію продукції, складно.

Автори мемуарів згадують також про те, що з початку століття в чеських колоніях будівництво велося швидкими темпами: із цегли будували не тільки власні будинки й господарські споруди, але й громадські будови – школи, народні доми, «соколовні», танцювальні зали та ін. Наприклад, Ї. Гофман записав спогади про поселення Мартинівку, де близько 1908 р. поселяни стали будувати цегляні будинки, а цеглу завозили із сусідньої Дембровки, де чех

Кубіна мав цегельню вже 20 років. У самій Мартинівці цегельня з'явилась у 1912 р. [734, s. 6]. У 1938 р. в Сенкевичівці з 65 цегляних будинків міського зовнішнього вигляду половина належала чеським господарям. Працювала тут і чеська акціонерна парова цегельня, яка забезпечувала будівельними матеріалами не лише своє містечко, але й округу [1070, s. 40]. Розглянуте вище питання зовнішнього вигляду чеських колоній також засвідчує значне зростання цегляних будов у чеських колоніях.

Інші галузі (цементна, деревообробна, вапняна) були представлені в чеських колоніях поодинокими підприємствами та майстернями. Так, на Волині вироблявся й такий необхідний матеріал для будівництва, як цемент. За даними З. Ціхоцької та Ї. Гофмана, чехи володіли одним таким підприємством у колонії Семидуби, де виробляли різні будівельні конструкції, у тому числі й колодязні круги [1001, s. 54; 1016, s. 12]. У Глинську існувало чотири підприємства з обробки каменю. У Рівненському повіті працювало дві тартаки (у колоніях Квасилів і Золотів); вапняний завод (у с. Вапенка Дубенського повіту); одна електростанція (у с. Вербі Дубенського повіту) [618, s. 11, 21–22].

У чеських поселеннях працювало багато кустарів, які, не маючи власних майстерень, займалися ремісничою діяльністю одноосібно. Це були переважно бондарі, бляхарі, ковалі, римарі, стельмахи, столяри, теслі, ткачі, шевці, слюсарі, механіки, але найпопулярнішим заняттям стало шевство, де було зайнято 9,3 % ремісників; у ковальстві – 8,9 %, кравецтві – 8,5 % [1001, s. 55]. У поселенні Новокраєв Рівненського повіту нараховувалося 373 мешканці, із них – 357 чехів. Серед них було два столяри, два стельмахи, три ковалі, один кравець, два шевці, а всього в цих ремісничих закладах працювало 18 осіб. У чеському селі Новоставці того самого повіту працювали один коваль, один швець, один кравець [288, арк. 64]. У с. Копче Чеське Луцького повіту нараховувалося 10 ремісників, дев'ять із них – це чехи (коваль, слюсар), два – кравці, два – столяри, три – колодязярі. А в с. Княгининок поблизу Луцька працювало п'ять чехів із восьми занесених до списку ремісників, два з них –

ковалі, два – слюсарі, стельмах і кравець. Ремісники, котрі працювали одноосібно, нерідко об'єднувались у цехи. Такий цех ремісників у Здолбунові в 1936–1937 рр. нараховував 33 члени, 22 із них – це чехи [305, арк. 2–17]. У тих самих роках у Здолбунові працював і цех кравців, до якого входило 12 ремісників, п'ять із них – чехи [304, арк. 1–2].

На нашу думку, неможливо обійти увагою такі заклади обслуговуючого характеру, як ресторани, кав'ярні, перукарні, кравецькі майстерні. У містечках і містах воєводства в міжвоєнний період таких чеських закладів діяло чимало. У Здолбунові в 1938–1939 рр. працювала перукарня Мирослава Мазанки [708, s. 3], у Луцьку – чеська кав'ярня [678, s. 4].

У Волинському воєводстві друкували чеські часописи та інші чеські видання. Поліграфічну справу представляли чеські типографії. У Квасиліві та Луцьку вони належали А. Перному і Й. Фойтіку. У Княгининку, поблизу Луцька, була фабрика музичних духових інструментів В. Лунячека [990, s. 182]. Вона виникла ще за часів Російської імперії й мала хорошу славу не лише на Волині, а й поза її межами. Навіть за кордоном її вироби користувалися великим попитом, експортувалися в Німеччину, Чехословаччину й інші країни. Свідчення цього – численні подяки та листи, що надходили на адресу власника фабрики.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що промисловий розвиток чеських колоній був тісно пов'язаний з основною галуззю економіки – сільським господарством. Це заклади переробної галузі: цукроварної, хмелепереробної, пивоварної. Значна їх частина займалася виготовленням і ремонтом сільськогосподарської техніки, запасних частин до неї. Крім того, у чеських поселеннях розміщувалася велика кількість ремісничих майстерень різноманітних спеціальностей, працювали кустарі. Лише незначна частина підприємств являла собою заклади фабрично-заводського типу, інші – великі й дрібні ремісничі майстерні. Територіально більшість фабрик та великих машинобудівельних майстерень розміщувалася в «старих» чеських колоніях,

що були в торговельних і комунікаційних центрах Західної Волині (Здолбунів, Квасилів, Рівне, Сенкевичівка), а також в адміністративних та промислових центрах (Луцьк, Купичів, Дубно). Саме тут розвивалися й підприємства обслуговуючого характеру (ресторани, пекарні, типографії). У менших колоніях, що розмістилися на великій відстані від адміністративних, торговельних і промислових центрів воєводства, працювали кустарі різних ремісничих спеціальностей або дрібні майстерні.

Розвиток торгівлі на території Волинського воєводства в міжвоєнний період зумовлювався цілим комплексом чинників, які загалом визначалися тим, що воєводство лежало на східному кордоні Польської Республіки. Ще за імперії економіка краю потерпала від нерозвиненості комунікацій та віддаленості від торговельних центрів й експортних мереж. Перша світова війна дещо змінила наповнюваність напрямів торгівлі та її характер. Однак їх спрямованість переважно збереглася.

Через волинські землі відбулася торгівля з Радянським Союзом і у зворотньому напрямі – у внутрішні райони Польщі й далі – у Європу. Проте переважаючим був західний напрям, зокрема відновлювались і закріплювались зв'язки з Чехословаччиною. Цьому активно допомагала чеська меншина в Польщі. Розвиткові торгівлі сприяло інтенсивне будівництво залізничної сітки та побудова залізничних станцій, що уводило економіку краю до загальнопольського ринку (Львів, Краків, Лодзь, Варшава). Залізниця також сприяла подальшим економічним зв'язкам із Чехословаччиною, спонукала до економічного розвою навколишніх поселень, залізнична станція ставала центром економічного життя поселення. Так, кількість населення Сенкевичівки Горохівського повіту після побудови там залізничної станції зросла в п'ять разів: від 173 у 1931 р. до 875 у 1938. Станцію в Глинську відкрито завдяки турботі посла до сейму В. Медуни, а в Нивах Губинських – турботами селян [1070, s. 40–41].

Характерними рисами торгівлі у воєводстві в означений період були її роздробленість і розпорошеність. У містечках та в сільській місцевості

основною торговельною одиницею був, зазвичай, універсальний магазин, який реалізовував товари місцевого виробництва та невелику кількість товарів привозних. Побіжно він же займався закупівлею сільськогосподарської продукції і її транспортуванням. Серед торговців у містах та містечках Волині переважало єврейське населення. Таке становище тут склалось історично, коли територією Волинської губернії пролягла так звана «лінія осілості» єврейського населення. У міжвоєнний період така перевага участі євреїв у торгівлі зберігається. Поряд із цим конкуренцію їм складають поляки, українці, чехи. Особливо це простежуємо в таких адміністративних, комунікаційних центрах воєводства, як Рівне, Луцьк, Володимир-Волинський, Дубно, Здолбунів, у містечках Квасилів, Купичів, Сенкевичівка та ін. За польською статистикою 1930 р., відсоток зайнятого в торгівлі населення в Рівненському повіті дорівнював 7 %; Володимирському – 5,7 %; Луцькому – 5,6 %; Здолбунівському – 5,3 %; Дубенському – 4,8 % [629]. У згаданих повітах частіше від інших районів Волині трапляються чеські магазини, торговельні фірми, склади тощо, оскільки саме тут зосереджено переважну частину чеського населення, що з ХІХ ст. оселялося поблизу комунікативних центрів.

За анкетуванням, проведеним у 1927 р., серед чеського населення було 34 торговці. Із них у Дубенському повіті – 17, Рівненському – 8, Луцькому – 6. Загалом З.Ціхоцька говорить про 42 чеські магазини [1001, с. 53–54]. Очевидно, розбіжності в підрахунках виникли тому, що частина виробників реалізовувала свої товари у власних майстернях або магазинах, вважаючи себе саме ремісниками, а не торговцями, і тому під час анкетування такими себе не називали. Уже в середині 30-х рр. архіви вказують на досить помітну чеську частку в торгівлі на Волині [129, арк. 13, 24]. Окрім архівних документів, чеська періодика, яку друкували на Волині, переконливо доводить факт активної участі чехів у торгівлі як на теренах своїх колоній, так і в містах і містечках воєводства, а також за кордоном.

Чеська торгівля представлена різноманітними фірмами, приватними та кооперативними магазинами. Більшість магазинів у чеських колоніях – це

універсальні заклади торгівлі. Асортимент товарів у них був досить широкий: від продуктів харчування до сільськогосподарської техніки. Але у 20–30-х рр. відбувався процес перебудови таких торгових закладів. У поселеннях поряд з універсальними відкривалися спеціалізовані магазини, які належали як приватним власникам, так і різноманітним товариствам і кооперативним об'єднанням. Це магазини сільськогосподарських знарядь, продуктів харчування, горілчаних виробів, галантерейні магазини, магазини тканин тощо.

У невеликих колоніях працювало здебільшого два–три магазини, а в поселеннях містечкового типу їх кількість була вищою. Так у Квасилові і с. Малин Рівненського повіту було по чотири магазини в кожному. У поселенні Сенкевичівка в 1938 р. працювало кілька чеських закладів: магазин ковбасних виробів Й. Янси, свинних виробів Козака, залізних виробів Гольца. Крім того, існував тут й універсальний магазин кооперативу «Наша земля»; реалізацією борошна різних сортів займалися власники кооперативного парового млина; акціонерна парова цегельня торгувала своєю продукцією [1001, s. 54; 1070, s. 39]. У с. Чеські Новосілки було аж дві крамниці спиртних напоїв, які належали К. Новаку й Ї. Кнежачеку. До цих крамниць чеські та українські селяни ходили «по водку», яку продавали тут у закоркованих ємкостях («штоф», «півштофа», «кватерка», «пручек») [724, s. 4].

У містах воєводства чеських торговельних закладів та фірм було небагато. Більшість їх зосереджено в Луцьку, Рівному, Здолбунові, Дубно, Володимирі, Ковелі. Цей факт стає зрозумілим, коли згадаємо, що саме навколо цих повітових міст і саме в цих повітах розселено найбільшу частину чехів. Крім того, діяв і фактор комунікаційний: міста розмістилися на перетині шосейних і залізничних шляхів. Так, через Здолбунів воєводство сполучалось із центральними районами Польщі й Центральної Європи, на сході – із радянською Україною, де на території Східної Волині мешкали волинські чехи. Луцьк залізницею пов'язувався з великим промисловим, торговельним і культурним центром Західної України – Львовом. Рівне було торговельним та

фінансовим центром воєводства, «де знаходилося 9,6 % загальної кількості торговельних свідоцтв. Рівне займає вигідне комунікативне становище, має зв'язок з Радянською Україною. Знаходиться в центрі врожайного сільгоспрайону...» [96, арк. 77]. Щороку тут проводили торги та ярмарки, на яких здійснювалися різноманітні фінансові й торговельні операції, укладалися договори про кредити тощо [99]. У місті функціонувало кілька кредитних установ, що належали приватним особам чеської національності або чеським товариствам. Наприклад, Чеське довірче товариство займалося різноманітними торговельними операціями (торгівля сільськогосподарськими машинами, штучними добривами тощо), а також виконували деякі банківські операції: зберігало кошти, приймало внески на ощадну книжку. Згодом при Чеському довірчому товаристві почав функціонувати й Чеський кредитний кооператив, який займався всім комплексом операцій із грошима та видавав кредити для купівлі господарських машин і штучних добрив. Чеське господарське товариство (Чеський рільничо-торговельний кооператив) також займалося реалізацією різноманітних товарів, переважно сільськогосподарської техніки: сінокісні машини «Унікум» чеської фірми Ф. Меліхара, жнивварські машини «Гротя», плуги, культиватори, копачки фірми «Бахер»; виорювачі картоплі, грабачки, борони, розкидачі штучних добрив польських та закордонних фірм; молочарні машини й начиння до них: сепаратори, маслобойки, котли. Окрім того, Чеське господарське товариство було генеральним представником усесвітньовідомих чехословацьких магазинів Ф. Меліхара. Широкий асортимент товарів різних європейських фірм свідчив про великий об'єм торгівлі та достатню кількість коштів у власників фірм і магазинів. Важливо відзначити, що такі фірми являли собою цілі торговельні комплекси, до яких входили магазини, склади в містах Волині й найбільших колоніях, а також пересувні засоби та заорендовані або власні складські приміщення на залізничних станціях [1070, s. 39; 675, s. 5].

Із 1930 р. в Рівному розпочалися регулярні ремісничі й промислові виставки. Згодом на них стали представляти також сільськогосподарську

продукцію як окремі приватні господарі, так і господарські товариства, кооперативи та об'єднання, сільськогосподарські й ремісничі школи, культурно-освітні організації. За задумом організаторів виставки, головною її метою була активізація промислового життя східної частини Волинського воєводства. «Вивчити попит і пропозицію в краї», – ішлося у зверненні комітету до магістрату міста Рівне в 1930 р. [99, арк. 2]. Із проханням про допомогу в справі організації виставки зверталися до Міністерства промисловості і торгівлі й Реміснича палата в Луцьку, пояснюючи таку необхідність кількома причинами: Рівне – місто розвинуте та займає вигідне географічне положення, тому промисловці Рівненського, Здолбунівського повітів зацікавлені в реалізації своєї продукції саме в Рівному; у виставці бажають брати участь і вже склали кошторис із цією метою промислові та ремісничі об'єднання й товариства [99, арк. 4–5]. Виставка організувала показ сільськогосподарських, промислових експонатів усіх галузей промисловості, торги на всі продукти та вироби. Організаційний комітет виставки планував перетворити її в щорічну кампанію.

Чеські поселенці брали активну участь у виставках і торгах у Рівному. У першій виставці 1930 р. представляла свою продукцію спілка чеських поселенців із Квасилова [99, арк. 2; 294, арк. 4]. А в 1931 р. в програмі виставки один день був присвячений волинським чехам, які демонстрували не лише свою сільськогосподарську та ремісничу продукцію, а й репрезентували виступи своїх хорів, оркестрів, танцювальних колективів [294]. У цей день відбувся також з'їзд осередків добровільних товариств пожежників із чеських колоній, їхні показові виступи та змагання. Тоді ж відбувся й організований у рамках виставки з'їзд чехів Волині. За найкращі експонати учасники виставки нагороджувалися похвальними листами, подяками, грошовими преміями. У 1931 р. нагороди отримав гурток сільської молоді із Шубкова за виступи оркестру, хору й фольклорної групи. Похвальним листом «за дуже гарний спів» нагороджено народний хор із Гульчі Чеської. Дипломів виставки та торгів

удостоєні чеські промисловці Владімір Сваровський і Владімір Новак [293, арк. 19 зв.].

Виставка й торги в Рівному стали популярними та з кожним роком розширювалися. Зростала кількість їхніх учасників, підносився авторитет виставки як економічного та культурного заходу. Так, у 1930 р. на першій виставці побудовано 17 павільйонів [99, арк. 13], а в 1934 р. – 23 [671, s. 2]. У тому ж 1934 р. на торгах у Рівному були присутні міністр внутрішніх справ Польщі Пацірковський і воєвода Г. Юзевський. Із цієї нагоди в Рівному відбулося свято обжинків, у якому брали участь представники всіх національних меншин, котрі проживали на терені Волині. На святі чеські дівчата й хлопці з колонії Мирогоща танцювали в національних костюмах чеські народні танці [670, s. 3]. На виставці 1934 р. свій окремий павільйон мали Волинська хмелярська спілка і Хмелярський банк у Дубно [671, s. 2]. Отже, виставка й торги в Рівному в 30-х роках наочно демонстрували чеську частку в торгівлі та промисловому й сільськогосподарському виробництві воєводства. Зауважимо, що присутність на виставці Г. Юзевського засвідчила прагнення польської адміністрації дотримуватися лінії на «воз'єднання» національних меншин із польською людністю.

Значна частина чеського торговельного капіталу концентрувалася в містечку Здолбунові, де розміщувалася велика кількість чеських промислових підприємств, ремісничих майстерень, торговельних фірм [825, s. 223–226]. При фабриці Владіміра Сваровського у Квасиліві працював магазин, де, крім власних товарів фігурували також товари іноземного виробництва, зокрема чеського [1070, s. 38]. Широкий асортимент сільськогосподарської техніки та млинарських пристроїв мала фірма «Рудольф Йозеф і К.». Вона реалізовувала сінокісні машини з мотором чеської фірми Кнотека, молотилки та копачки картоплі «Новий ідеал» фірми «Лоренц-брати Юзови»; сіялки фірми Схулзових із Чехословаччини. Компанія торгувала за готівку й на вигідних кредитних

умовах. Склади її розміщувалися в Здолбунові, Луцьку, Рівному [1070, s. 38; 675, s. 5].

Великою популярністю серед чеських селян користувався магазин фірми братів Поспішилів. Тут були виставлені для продажу сільськогосподарська техніка та млинарські машини, а також запасні частини до таких машин і ливарень. Окрім техніки, магазин торгував червоною черепицею, яка користувалася великим попитом. Фірма братів Поспішилів була також генеральним представником магазинів Віхтерле та Коваржіка із Простейова в Чехословаччині. Обслуговування всієї реалізованої техніки здійснювалося в майстернях, що працювали при магазині [293, арк. 9].

Серед чеських торговельних закладів було кілька галантерейних магазинів. Наприклад, у Здолбунові один із таких магазинів фірми В. Воланського мав широкий асортимент: від простирадл та ошатних скатерок – до різноманітних тканин (каніфасові, пурпурні, тканини для суконь) [659, s. 9]. Два галантерейні магазини, що належали чехам, існували в Луцьку. Магазин Ріхтера, заснований ще в 1902 р., крім галантереї, торгував ще й канцелярськими товарами. При магазині діяла навіть невелика типографія [682, s. 1]. Ще один галантерейний магазин у Луцьку належав чеху Яну Андрашу [708, s. 8].

Отже, як бачимо, чеська частка в торгівлі воєводства була досить помітною. Чеські магазини розміщувалися як у сільській місцевості, так і в містах Волині. У колоніях спостерігали велику кількість універсальних магазинів, у містах і містечках – здебільшого спеціалізовані заклади. Більшість торговельних фірм і компаній займалася реалізацією сільськогосподарської техніки, млинарських машин, запасних частин. Такі фірми мали свої магазини, складські приміщення, транспортні засоби, обслуговуючі майстерні й підприємства-виробники. Вони займалися також продажем і закупкою продукції тваринництва, садівництва, городництва. Компанії розміщувалися переважно в таких центрах, як Рівне, Здолбунів, Луцьк, Дубно. Характерною

особливістю торговельної діяльності представників меншини на Волині була їх ділова орієнтація на компаньйонів і постачальників із Чехословаччини. Ці зв'язки стали й вигідні для обох сторін. Чеські торговельні фірми брали активну участь також у торгах та виставках у Рівному.

Важливу роль у розвитку господарства краю у 20–30-х рр. відігравав кооперативний рух. Аналіз свідчить, що він значно активізувався в той період як у середовищі сільськогосподарських виробників, так і серед ремісників, промисловців. Однак особливого прогресу досягла кооперація на селі. Основна функція кооператорів – надання допомоги дрібним виробникам у виготовленні та збуті продукції, забезпеченні їх необхідними промисловими товарами, реманентом, фінансовій допомозі тощо. Кооперативні організації виступали також як інститут економічного самоврядування, інструмент захисту інтересів виробника, школа національного самоврядування й підприємництва, а у випадку чеського кооперативного руху – ще і як спосіб збереження національних характеристик в економічному житті [882; 922, с. 404–405].

На Волині кооперативний рух зародився на межі століть. Після Першої світової війни кооперативні організації виникають у всіх галузях економіки воєводства. Наприкінці 20-х рр. найбільш поширеними були такі форми кооперативних об'єднань, як ощадно-позичкові, молочарські, сільськогосподарсько-торговельні, споживчі, рільничі, орієтовані переважно на внутрішній ринок. Станом на 1929 р. у Волинському воєводстві існувало вже 266 таких кооперативних організацій, найбільша їх кількість – споживчі та кредитові. Загальна кількість виробників, що входили в кооперати об'єднання, на цей час становила 45 995 осіб. Більшість їх були селянами – 90,8 %. Так, у с. Бабині на цукроварні утворено ощадно-позичкова касу (1932 р.), у статуті зазначено, що кожний її учасник отримує щороку суму відповідно до внеску, може взяти кредит. У 1933 р. 18 були членами каси [253, арк. 1–14, 20]. Такий же кооператив утворено на цукроварні у Шпанові [253, арк. 34–34 зв.].

Особливо розповсюдженими стали молочні кооперативи, яких на Волині нараховувалося 36 [899, с. 412; 629, с. 7, 8, 28]. Цей факт пояснюється розповсюдженням тваринництва на Волині, а отже, і необхідністю переробки його продукції. Крім того, в середині 20-х рр. розпочинається активна перебудова земельного устрою, що вимагало значних фінансових витрат, тому саме ощадно-позичкові кооперативи надавали таку допомогу: видавали різні кредити та позички для придбання землі, будівельних робіт й ін.

Чеські поселенці використовували кооперативні форми економічної співпраці ще з перших років переселення. У ті роки чехи спільно купували землю, а розподіляли її між собою за внеском. Такі об'єднання у 20–30-х р. уже не існували, але досвід спільного розв'язання економічних проблем давав їм змогу успішно брати участь у кооперативному русі, що розгорнувся у воєводстві. У чеських колоніях трапляються майже всі види кооперування. Подекуди вид кооперативу визначити досить складно, оскільки він виконував одночасно і виробничі, і торговельні, і фінансові функції.

Переважали у чеських поселеннях ощадно-позичкові кооперативи. Це здебільшого малі за кількістю членів та об'ємом кредитування кооперативи. Вони об'єднували дрібних землеробів, тому їх розвиток повністю залежав від стану сільського господарства й села. Більшість серед них – це власники господарств розміром до 20 га, однак продуктивність їх була високою і тому вони мали значні можливості до розвитку свого господарства та вигідно використовували кооперацію. Саме для ширших можливостей у справі кредитування й засновувалися «каси Стефчика». Це було товариство з необмеженою відповідальністю, яке діяло за типовим статутом, затвердженим у 1920 р. і віддрукованим типографським способом, куди заносилися прізвища засновників кооперативу та робилася відмітка про реєстрацію. Метою товариства було піднесення добробуту своїх членів і сприяння їхньому культурному розвою.

Для реалізації такої мети кооператив видавав кредити на господарські потреби, приймав гроші на зберігання, допомагав у діяльності іншим кооперативним організаціям; сприяв у культурно-освітній праці здібних рільників. Такий статут каси Стефчика зареєстрований, наприклад, у 1928 р. в селі Сіянци Рівненського повіту, де проживали чеські селяни [254, арк. 1–8]. Каса Стефчика в селі Будераж Здолбунівського повіту в 1925 р. об'єднувала 356 членів, 42 із них – чехи, наявний капітал цього кооперативу зафіксовано в сумі 9099 злотих, оборотний – 56 000. У с. Копитів Здолбунівського повіту в 1934 р. подібна каса Стефчика нараховувала 134 учасники, сім серед них – чехи. Чеські поселенці були членами кас Стефчика в с. Кунин, Копитков, Будераж Здолбунівського повіту, у м. Здолбунів [302, арк. 2–3, 13, 21, 26 зв., 49].

Окрім кредитних кооперативів, утворених за зразком кас Стефчика, чеські виробники охоче ставали членами інших кредитних кооперативів: різноманітних кредитних кас, банків тощо. Наприклад, у 1932 р. в Здолбунові зареєстровано шість кооперативів, п'ять із них – кредитні й один рільничий. Важливий той факт, що в кожному з шести кредитних об'єднань брали участь чехи: Український кооперативний банк – шість чехів, каса Стефчика – 14, Єврейський народний кооперативний банк – три, купецько-будівельна каса – три [302, арк. 2–3]. У гміні Мізоч Здолбунівського повіту існувало в той період три кредитні кооперативи (кооператив господарсько-споживчий, гмінна позичково-ощадна каса, кооперативна каса в с. Дермань) і в кожному з них брали участь чеські селяни [302, арк. 40–41 зв.]. Наведені факти свідчать про зацікавленість селян, зокрема чеських, у кооперативному русі, оскільки він надавав їм ширші можливості в розвитку свого господарства, технічному вдосконаленні, підвищенні продуктивності. Водночас зауважимо, що в згаданий період економічні інтереси привели чехів до широкого співробітництва з представниками інших національних меншин і місцевими українцями, тоді як на початках імміграції вони надавали перевагу стосункам зі «своїми».

У другій половині 30-х рр. подібні кредитні кооперативи з'являються й на промислових підприємствах, які були тісно пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Так, на Бабино-Томашівському цукровому заводі в 1932 р. зареєстровано ощадно-позичкову касу. За статутом, метою організації було накопичення дрібних заощаджень, надання членам каси позичок, придбання нових виробничих об'єктів, а також оренда таких об'єктів й іншої нерухомості. Членами каси могли стати всі постійні працівники цукроварні, серед них – і чехи [253, арк. 1–14, 20]. Фонди каси формувались із заощаджень, добровільних внесків, резервного фонду. Фонд заощаджень утворювався за допомогою щомісячних відрахувань із заробітної плати в розмірі 3 %, а також із відсотків від обороту фондів каси. Учасники каси щорічно отримували свої відсотки відповідно до суми внеску. За потреби член каси міг отримати свою частку до закінчення року. Кожний учасник каси мав право взяти позичку після 6-місячного перебування членом каси. Розміри позички встановлювалися від одномісячного прибутку до половини суми власного внеску та залежали також від суми, котра є в готівці в касі. Кооператив міг надати позичку в більшій сумі, ніж зазначено в статуті. Однак у такому разі потрібно було представити заставу й поручителя, внесок якого мав покривати позичену суму. Позичальник підписував відповідний документ та отримував відповідну суму. Відсотки встановлювало правління кооперативу [253, арк. 12–15].

У 1930–1931 рр. в Рівному, де в той час зосереджувалося фінансове життя південно-східних повітів воєводства, діяло кредитне товариство, що об'єднувало чеських торговців, ремісників, промисловців, робітників. Чеське кредитне товариство виконувало свою діяльність як типова ощадно-позичкова каса, за типовим статутом, із регулярними зібраннями громади. Засноване воно 1 лютого 1930 р. і зареєстроване в Рівному під № 587. Свою діяльність проводило на території воєводства. До секретаріату входили Йозеф Яндура – голова, віце-голови – Йозеф Земан і Йозеф Ковандер. Кооператив мав

загального капіталу 11 646 злотих, укладеного капіталу – 25 074 злотих. Членами товариства станом на 1930 р. були 327 осіб [288, арк. 92, 98]. Отже, чехи мали свою кредитну організацію, через яку більшість чеських підприємств і фірм здійснювали фінансові операції. Наприкінці 30-х років воно назване Чеським довірчим товариством, хоча його функції залишилися незмінними.

Із кооперативних об'єднань сільськогосподарського виду найбільш розповсюдженими на селі були так звані «колка рільничі» або сільськогосподарські гуртки. Такі кооперативи входили до Центрального товариства організацій і кіл рільничих, типовий статут якого затверджено в 1929 р. Організація мала на меті співпрацю у виробництві сільськогосподарської продукції, взаємодопомогу, об'єднувало невелику кількість селян. Таке коло рільниче створено і в чеському селі Новокраєв Рівненського повіту в 1931 р. Його засновниками виступали Й. Пршібіл, Вл. Кужела, Й. Кажда. Станом на 1934 р. воно нараховувало 15 селян-чехів [256, арк. 1–33]. Кола рільничі існували також у чеських селах Новий Двір [258], Шубків [259] та ін. Із 1934 р. сільськогосподарський гурток с. Квасилів об'єднав 15 селян, 13 із них – чехи і два поляки. Цікавий той факт, що цей кооператив згуртував селян, які мали різну за розмірами земельну власність. Серед чехів найбільше землі було у Вацлава Кадавого (40 га), Вацлава Шлісіка (25 га), Йозефа Куфека (5 га). Членами кооперативу були також кілька безземельних селян [257, арк. 6–39]. Такі факти непоодинокі, що робить безпідставною думку про кооперативи як організації, члени яких – лише заможні селяни.

Міжвоєнний період на Волині відзначався також швидким розвитком тваринництва, а отже, і таких галузей, які займалися переробкою його продукції, зокрема молока. Молочарство потребувало залучення великої кількості виробників. Тому молочарські кооперативи в цей період виникали в багатьох поселеннях. Серед чеських селян заняття молочним тваринництвом було популярним і кооперативні молочарні утворювалися досить швидко, оскільки такі об'єднання давали великі прибутки. Діяти товариство

розпочинало з побудови молочарні, придбання маслобойок та іншого устаткування. Така обладнана молочарня була набагато продуктивнішою, якість продукції, зокрема масла, – високою, а отже, і прибутковість такого підприємства була значно вищою, аніж у домашніх молочарських пристроїв. У 1929 р. в с. Московщина виникла молочна спілка під назвою «Ятренка». Головою її протягом багатьох років був Владімір Вінтера. Спілка мала своє управління, об'єднувала близько 500 господарів. На її кошти побудовано молочарню, де встановлено маслобойки, засоби для вироблення сиру. До «Ятренки» привозили свою продукцію не лише чехи, але й українці та поляки із самої Московщини й із найближчих сіл [727, s. 4]. Молочарня в перших роках свого існування мала 90 постачальників молока та отримувала 35 % прибутку [712, s. 1]. Молочарне товариство виникло в цей період також у Новинах Чеських [729, s. 4].

Про розвиток кооперативного руху в молочарстві та про популярність серед селян-чехів такого виду кооперування свідчать ще й інші приклади. У 1934 р. в гміні Здовбиця Здолбунівського повіту з п'яти кооперативів три були молочарські. У кожному з них брали участь чехи. У селі Гульча Чеська в молочарській кооператив з обмеженою відповідальністю входило 75 селян, із них 67 чехів, один поляк і сім українців. У селі Копитків, де проживало лише дві чеські сім'ї, у молочарському кооперативі «Вигода» мали членство обидва господарі-чехи [302, арк. 21].

Із другої половини 30-х рр. у чеських поселеннях виникає велика кількість споживчих товариство. Чеський часопис «Krajanské Listy» в 20 лютого 1938 р. надрукував статтю Р. Худоби «Як заснувати в нашому поселенні консумне товариство?», у якій докладно описано процес організації кооперативу: «...Насамперед, чи достатньо для товариства бажаючих об'єднатися? У розмовах із краєнами потрібно розказувати про вигоди, що дає товариство, про те, що кооператив може задовольнити усі вимоги краєн. Потрібно мати інформацію про потреби населення. Тоді можемо братися до

організації товариства й провести перші збори. У документі про збори треба вказати, хто був головою зборів, скільки осіб брали в них участь, кого обрали головою, зробити відмітку про дату й час зборів. Після отримання дозволу на збори їх можна проводити та подати всі документи для реєстрації товариства» [691, s. 5].

Необхідною умовою для успішної діяльності споживчого товариства була побудова майстерні, магазину, невеликого підприємства. Часопис «Krajanské Listy» присвячує цьому питанню цілу статтю, де також згадує про завдання товариств: «Кооператив повинен допомагати в господарчій діяльності своїм членам: у вдосконаленні агротехніки, закупівлі нових сільськогосподарських машин, реалізації продукції, у задоволенні всіх інших господарських потреб. Щоб товариство могло успішно виконувати свої функції, потрібно мати для цього матеріальну основу й складські приміщення, молочарню, винокурню, млин, пекарню, сушарню та ін. Такі підприємства є доброю поміччю всім членам товариства. Воно має бути побудоване за рахунок усіх членів товариства й не може будуватися в борг. Тоді воно працюватиме на той борг, а не на товариство та не принесе прибутку. Підприємство має бути завантажене роботою, а збут продукції добре організованим» [684, s. 1–4].

У 1935 р. в чеській колонії Сенкевичівка виникло товариство «Наша земля» [684, s. 2]. До нього увійшли місцеві жителі, а також селяни із навколишніх сіл. До секретаріату товариства обрано Й. Свайгера (голову) із поселення Будки Губенські, секретарем і рахівником – Я. Жидліцького, комірником – Й. Малека. На початку існування до кооперативу вступили 87 членів, а через три роки їх кількість виросла до 150. Капітал товариства нарастав з 546 до 8000 злотих. Члени кооперативу сплачували внески по 25 злотих, із яких 15 потрібно було внести готівкою, а 10 – протягом п'яти років, по два злоті вираховували з дивідендів. Із 1938 р. кожний член товариства отримував 5 % з обороту капіталу. Крім того, він мав ще й річний прибуток у сумі 10–30 злотих від торгівлі магазину, що належав товариству.

Подібні товариства виникли й успішно діяли в таких чеських поселеннях, як Московщина [692, s. 3], Княгининок [684, s. 1], ін.

Розповсюдженою формою кооперування на Волині були сільсько-господарсько-торговельні кооперативи. Таке об'єднання чеським поселенням було відоме з кінця XIX ст., коли чехи започаткували хмелярство на терені Волині. Саме в той період і були організовані перші товариства хмелярів на Волині, такі, наприклад, як Житомирське ощадно-кредитне товариство хмелярства, про яке вже згадувалося. Вони виконували різноманітні функції – від торгівлі й кредитування до забезпечення обладнанням.

У міжвоєнний період хмелярські товариства продовжували активно діяти. Про діяльність Волинського хмелярського товариства з центром у Дубно дізнаємось із постійної рубрики в чеському часописі «Hlas Volyně», який виходив у Квасилові. Товариство поширювало свою діяльність на території воєводства, організовувало свої відділення. Таке відділення утворено у Квасилові Рівненського повіту в 1926 р. [249, арк. 1–32]. До списку засновників товариства внесено вісім прізвищ виробників хмелю. Усі вони були чехами за національністю. Головою обрано Йозефа Земана, відому не лише у Квасилові, але й в усьому повіті людину, власника Квасилівської броварні.

Статут товариства оголошував, що воно розповсюджує свою діяльність на терені Волині. Мета діяльності: 1) об'єднання плантаторів хмелю на ґрунті їхньої професійної єдності; 2) захист матеріальних і професійних інтересів членів товариства; 3) посередництво між плантаторами й торговими фірмами під час укладання умов продажу та купівлі хмелярської продукції; 4) організація взаємодопомоги; 5) організація хмелярських ярмарок у с. Квасилові [249, арк. 20–24]. Члени товариства регулярно збиралися на збори, де вирішувалися найболючіші питання товариства. Наприклад, 13 червня 1929 р. таке зібрання відбулося в залі Йозефа Духачека у Квасилові. Головував на зборах кооперативу Йозеф Яндура. На порядок денний виносили питання: «1) стан плантацій хмелю і види на врожай на Волині і за кордоном;

2) шкідники хмелю у поточному сезоні і боротьба з ними; 3) справа хмелярського інструктора в Квасилівському відділенні; 4) вибори секретаріату; 5) організація продажу хмелю за допомогою Хмелярського Банку в Дубно; 6) стосунки із Хмелярським Банком; 7) фінансовий стан відділення в Квасиліві і вибори скарбника» [251, арк. 1–2]. Цей документ дає змогу уявити, яке коло питань хвилювало членів товариства: від агрономічних проблем і боротьби зі шкідниками – до відносин із банком та організації збуту продукції. Це функції типового господарсько-торговельного кооперативу.

Волинське хмелярське товариство, окрім регулярних загальних зборів товариства, проводило інші заходи, такі, наприклад, як конференція покупців та експортерів хмелю, де розглядалися питання покращення продукції хмелярства, оголошувалася купівля-продаж партій хмелю, обговорювалися ціни, проводилися торги [688, s. 3]. Періодично організовували різноманітні курси навчання для хмелярів. Такий денний курс проведено Товариством у січні 1938 р. в Дубно. Програма курсу складалась із питань: 1) ґрунтознавство та наука про хміль; 2) закладання хмільників; 3) добрива й здобрення; 4) боротьба зі шкідниками; 5) збирання, сегрегація та сушіння хмелю; 6) реалізація. Навчання проводили безкоштовно. Для викладання запрошували персонал Волинської хмелярської спілки та Волинської палати рільничої [682, s. 3].

На відміну від Волинського хмелярського товариства, головною ланкою діяльності якого було виробництво, Чеський рільничо-торговельний кооператив у м. Рівному займався переважно торговельною діяльністю, мав у своєму розпорядженні магазини, склади в Рівному, Здолбунові, Волков'є, Квасиліві. Предметом торгівлі – переважно сільськогосподарська техніка, запасні частини та інші пристосування, штучні добрива, насінневий матеріал [688, s. 10].

Кооперування набуло розповсюдження й проявлялося в таких формах, як кооперативні цегельні, млини. У 1935 р. на Волині нараховувалося три кооперативні млини. Одним із найприбутковіших був млин у с. Маслянці Дубенського повіту. До товариства входило 500 селян із самого села та

навколишніх поселень, які за перші три місяці діяльності спілки внесли готівкою близько 10 000 злотих. Серед членів кооперативу – 300 українців, 150 чехів, 50 поляків. Млин був механічний, добре оснащений і щоденно виробляв 150 ц борошна [727, с. 4].

Подібна спілка виникла й у чеському селі Московщина. До спілки входило близько однієї тисячі осіб, здебільшого чехів, але були й українці та поляки. У поселенні Сенкевичівка в середині 30-х рр. засновано чеську акціонерну парову цегельню, яка являла собою кооперативне об'єднання [704, с. 4]. Отже, окрім звиклих форм кооперування, чеські поселенці організовували й своєрідні, такі як кооперативні млини, цегельні, що давало змогу підвищувати продуктивність виробництва та приносило відчутні прибутки. Це було також проявом не лише виробничої, але й національної єдності.

До об'єднань кооперативного характеру, на нашу думку, можна віднести мисливські та бджолярські товариства. У 1927 р. в Рівному зареєстровано Квасилівське товариство мисливців. Засновниками виступили Вл. Кадержабек, А. Длугій, Вац. Лібанський, Й. Месих, Й. Шлісік, Б. Плухар, Я. Кадержабек, Й. Зіх [255, арк 12]. Незмінним головою товариства був Владімір Кадержабек [255, арк. 41]. У Статуті спілки, затвердженому 27 серпня 1929 р., указувалася її мета – об'єднання культурних мисливських господарств, пропаганда правильних способів мисливства, контакти з іншими спілками. Станом на 1935 р. товариство нараховувало 14 мисливців-чехів [255, арк. 24–28, 34]. Таке саме мисливське товариство зусиллями чеських поселян утворене в с. Новини Чеські. Ініціатива виходила від Франтішека Герта та Яна Тихого, а серед членів спілки були чехи Ф. Заграднік, А. Патера, Е. Фібранський, О. Дрвота, Влад. Лібовіцький, Ф. Кучера, Й. Кучера, К. Стібурек, А. Новак, Вац. Лібовіцький [730, с. 6].

Бджільництвом чехи займалися на виробничій основі. Саме з такою метою й утворили та зареєстрували в 1925 р. Товариство бджільництва, центр якого розміщувався в Рівному. Уже в 1934 р. спілка об'єднувала 42 члени,

серед них – чеські селяни [252, арк. 16, 23, 45]. Статут Товариства зобов'язував своїх членів узірцево закладати і розширяти пасіки, засновувати та проводити роботи з збору й переробки продукції бджільництва, розводити медодайні дерева та трави, проводити екскурсії й покази пасік із метою ознайомлення із бджільництвом. Спілка висилала інструкторів, надавала наукову та матеріальну допомогу у виробництві, організовувала з'їзди бджолярів, розповсюджувала літературу з бджільництва, засновувала й утримувала читальні та бібліотеки, збирала й опрацьовувала статистичні дані тощо [252, арк. 19–21]. Одне з відділень товариства функціонувало в чеському селі Новини Чеські [730, с. 6]. Отже, кооперативний рух проник не лише в такі галузі, як сільськогосподарське виробництво, але й у промисли (бджільництво, мисливство, млинарство), де виробничу активність проявляли чеські поселенці.

Важливо, на нашу думку, зауважити, що, на відміну від перших десятиліть оселення чехів на Волині, коли вони уникали тісних економічних відносин із місцевими жителями, наймалися на роботу лише до співвітчизників, брали в борг гроші й знаряддя праці також тільки в чехів, у 20–30-х рр. відбулися зміни. З економічним розвитком, прискореним процесом втягування сільськогосподарського виробника у сферу виробництва та модернізаційних процесів з'явилася потреба в захисті своїх інтересів. Такий захист надавала, зокрема, кооперація. Чеські поселенці вже ставлять на перший план свої економічні інтереси, вступаючи до тієї чи іншої спілки; діють, зважаючи саме на економічну вигоду, а потім уже зауважують на національність членів товариства.

Чеські виробники були членами всіх видів кооперативних спілок. При цьому кооперативи різні за функціями та членством. Найбільша кількість чехів – члени молочарських кооперативів, кредитних, «кас Стефчика». Заможні селяни-чехи, власники промислових підприємств, майстерень, магазинів, торговельних фірм вступали також до кооперативних банків. Так, в Українському кооперативному банку в Здолбунові членство мали 19 чехів, в

Острозькому селянському кооперативному банку – шість чехів, у Єврейському народному кооперативному банку – три чехи [302, арк. 3, 47, 49]. Загалом же, кооперативні організації слугували справі захисту економічних інтересів дрібних товаровиробників, зокрема чехів, які вбачали в кооперації можливість підтримання своєї громади. Польська влада намагалась контролювати кооперативний рух, особливо це стосувалося української кооперації [899, с. 404–437].

Отже, у 20–30-ті рр. в соціальному та економічному становищі чеської общини на Волині відбулися значні зміни. Соціальна розшарованість посилилася й за виглядом наблизилася до структури місцевого населення, хоча культурно-освітній рівень чеського населення був вищим. Вкрай зріс прошарок інтелігенції, яка стала організатором і виразником національних інтересів чеської меншини. Економічні зміни зумовлювалися тими ж економічними процесами, що характерні для європейських країн 20–30-х рр. Економіка краю швидко входила до економічного простору Польщі. Чеське виробництво зосередилося у сфері сільського господарства та пов'язаних із ним виробництв і промислів, торгівлі, було складовою частиною господарства краю. Характерними рисами сільського господарства в чеських колоніях були технічна оснащеність виробництва, висока агрокультура, спеціалізація. Чеська частка в торгівлі та кооперації тісно пов'язувалася з основним виробництвом. Торгівля орієнтувалася на Чехословаччину та центральні регіони Польщі, куди надходила сільськогосподарська продукція, а звідтіля імпортувалися сільськогосподарська техніка, добрива тощо. Кооперація переживала розквіт, у кооперативному русі чехи вбачали можливості до розгортання виробництва та до національної консолідації.

На відміну від перших років імміграції другої половини XIX ст., у міжвоєнний період чеська громада вже не намагалася уособитись у виробництві й побуті. Таке національне відмежування стояло на перешкоді їх економічним інтересам, які висувалися тоді на перше місце, хоча в цілому

національний принцип відігравав важливу роль у самозбереженні чеської меншини. Загалом, рівень економічного розвитку чеської громади у міжвоєнне двадцятиліття був достатньо високий, що спонукало польську владу враховувати цей фактор у реалізації національної політики, самі волинські чехи в спогадах називають цей період імміграції добою prosperetі.

4.3. Громадські організації: збереження ідентичності та взаємозв'язки з батьківщиною

Чеська громада в Західній Волині була достатньо численною та активною групою населення. Чехи мали друковані органи, досить розгалужену структуру товариств й організацій: Чеська Матиця Шкільна, спортивне товариство «Сокіл», осередки добровільної пожежної охорони, Чеські клуби, клуби «Чеська бесіда», численні аматорські драматичні гуртки, хори, оркестри, бібліотеки. Згадані громадські об'єднання стали в означений період осередками збереження національної духовності, мови, традицій, національної культури чеського народу. Якщо в економічному плані чеське господарство було невід'ємною частиною господарського комплексу воєводства, то в культурно-освітньому й громадському житті чехи зберігали ознаки національної ідентичності, протистояли асиміляційним процесам.

Водночас чехи не були замкненою громадою, як німці чи євреї. Вони активно спілкувались із культурно-освітніми та громадськими товариствами українців, росіян, євреїв, поляків, а також підтримували зв'язки з чеськими громадами в інших європейських країнах (наприклад Франції й Америці). Важливим чинником громадсько-політичного та культурного життя чехів на Волині були їхні тісні контакти з батьківщиною, які здійснювалися не лише на приватному чи громадському рівнях, але й через державні установи.

Період 20–30-х рр. надзвичайно багатий політичними подіями, що не могло не відобразитися на громадсько-політичному житті чехів. Змінилися не лише соціально-економічні умови їхнього життя, але й та політична ситуація, у

якій діяли численні чеські товариства. На їхню діяльність впливала політична нестабільність у Польській Республіці, рішення урядами національного питання, що було дуже актуальним у поліетнічному та поліконфесійному середовищі воєводства. Саме в цей період розгортають свою діяльність українська «Просвіта», Волинське українське об'єднання, Російське народне об'єднання, німецькі та єврейські громадські організації, політичні партії. Крім того, політичні події в Європі, загострення міждержавних відносин Польщі й Чехословаччини, яка опинилась у центрі процесу політичних змін, спонукали до дії найбільш освічених, активно налаштованих представників чеської громади. Отож, закономірно постало питання про участь чехів у політичному житті Польщі.

Ретроспективний погляд на питання дає уявлення про чеських поселенців як таких, котрі не проявляли політичної активності, були індиферентними, заангажованими лише господарськими проблемами. Проте показано, що на початку століття у Києві, інших містах і чеських поселеннях діяли численні організації культурно-освітнього спрямування (товариства ім. Я. А. Коменського, «Сокіл», «Чеська бесіда», бібліотеки, школи тощо). Вони були лояльними до держави, головну мету вбачали в захисті інтересів чехів у Росії. Події Першої світової війни викликали до життя об'єднання громадських організацій чехів Росії й створення військових формувань у складі російської армії. Певна кількість чехів Галичини вступила до лав Української галицької армії. Традиції громадського життя чехи продовжили й у міжвоєнну добу.

Польські автори [1030; 1031; 1056; 1256] констатують лояльний характер стосунків чеської общини з урядом у міжвоєнний період. Така думка підтверджується й результатами виборів до парламенту 1922 р., коли зроблено спробу створення чеського виборчого округу, проте чехи не змогли висунути свого кандидата [1070, s. 63–64].

Віднайдено та опрацьовано архівні документи, що дають підставу змінити думку щодо політичної позиції певної частини чеської громади.

Уважаємо що, внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини початку 20-х рр. підштовхнули активну частину чеської громади Волині до рішучих дій. Події часів Першої світової війни призвели до розпаду монархії Габсбургів та виникнення незалежної Чехословаччини. Досвід свідчить, що думки деяких істориків стосовно аполітичності чеського населення в Росії не мають під собою ґрунту. Насправді чеська громада показала свою політичну зрілість і готовність до творення незалежної держави, яка постала в 1918 р. Згадані процеси вплинули на позицію й тих чехів, які внаслідок ризьких домовленостей опинилися разом із представниками інших етнічних груп Волині в складі нової держави – Республіки Польщі.

На початку 20-х рр. в середовищі чехів Волині виникає ідея створення організації під назвою «Чехословацьке національне об'єднання» (ЧНО). Сама ідея була не новою. У Польщі вже існувало Російське народне об'єднання, за принципом якого й планувалася діяльність чеської організації. Об'єднання, крім цілей політичних, ставило за мету збереження національної ідентичності чехів у Польщі, забезпечення їхніх культурно-освітніх потреб [285].

Староста повіту доповідає про перше зібрання представників чеських поселень на Волині. Воно відбулося в листопаді 1927 р. у с. Квасилів Рівненського повіту з ініціативи Антона Перного, редактора часопису «Наш Volyně». У зборах узяли участь 52 делегати з 16 колоній. Обрано тимчасовий комітет, головою якого став А. Перний, а членами – Й. Раж, пекар із м. Рівне, Ф. Швіговський, городник із с. Басів Кут, Й. Земан, пивовар із с. Квасилів, Й. Новотний, викладач торговельної школи з м. Рівне, рільники Рівненського повіту Я. Яната, В. Циян, Вац. Кашпар, бухгалтер млина Панека з м. Рівне, Й. Кажда з с. Новокраєв, Вл. Міллер із с. Софіївка [285, арк. 1]. Завданням організації було відстоювання інтересів меншини й координація діяльності громадських товариств чехів. Наприкінці повідомлення староста підсумовує: «ЧНО групує чеські елементи націоналістичного характеру. [Утворення] об'єднання означало відділення від луцької групи, яка групується навколо

ЧМШ, що під час виборів беззастережно стала на лінію уряду, ...бачать в тому небезпеку денаціоналізації на користь польській культурі» [285, арк.. 2–3].

Після загальних зборів відбулося засідання новообраного тимчасового комітету Об'єднання, на якому розглянуто питання про ставлення організації до майбутніх виборів у законодавчі органи Польської Республіки. Тимчасовий комітет обрав делегацію для переговорів з Волинським воєводським Комітетом BBWR. Але вони не дали результатів і, за дорученням BBWR, передвиборчу агітацію серед чехів проводило не Чехословацьке національне об'єднання, а комітет Чеської Матиці Шкільної. Саме на цьому ґрунті й відбувся певний розкол чеської громади. У доповіді старости Рівненського повіту воєводському управлінню відзначалося, що ці два угруповання протистоять одне одному [285, арк. 1]. Перше, більше за чисельністю, мало центр у Луцьку й осередок у Комітеті ЧМШ. Друге, кількісно менше, але інтелектуально сильніше, гуртувалося навколо ЧНО з органом «Hlas Volyně», який редагував А. Перний.

У січні 1928 р. у Квасилові зібрався з'їзд Об'єднання, де були присутніми 82 представники від 32 поселень. З'їзд відкрив А. Перний і запропонував приєднатися до проурядової партії, якщо вона поставить чеського кандидата на перше місце в списку в одному з виборчих округів, де чехи склали значний відсоток виборців (№ 57 Луцьк–Рівне, № 58 Кременець–Дубно–Здолбунів) [1070, s. 65]. Таким кандидатом обрали А. Перного, якому від імені влади обіцяно перший номер у виборчому списку по округу № 58. Проте кандидатура Перного не влаштувала польську владу, тому волинський воєвода В. Мех звернувся до правління Чеської Матиці Шкільної з проханням організувати передвиборчі збори в Луцьку, Рівному й Дубно та переглянути рішення про висунення кандидатів від чехів, на зборах висунули інших кандидатів, лояльних, які влаштували польську владу. Ними стали голова ЧМШ Владімір Меснер і землевласник із с. Мирогощі В. Медуна. 4 березня 1928 р. відбулися вибори до сейму, більшість чехів голосувала за блок BBWR, серед депутатів сейму був і волинський чех В. Медуна [1070, s. 65].

Восени 1928 р. в Луцьку відбувся черговий з'їзд чехів, на якому зроблено спробу подолати непорозуміння. Однак представники ЧНО опинилися в меншості й залишили з'їзд. Після цього на шпальтах «Нлас Volyně» почалася кампанія за перегляд рішень згаданого з'їзду. Через кілька місяців агітацію припинено як таку, що не дає результатів, а «Нлас Volyně» з кінця вересня 1928 р. перейшов під вплив Волинського хмелярського товариства з центром у м. Дубно.

У чому ж суть конфлікту в середині чеської громади? Чому він виник? Адже чеська меншина завжди вважалася згуртованою групою населення, лояльною до уряду. Архівна справа не дає ґрунтовної відповіді, у ній навіть відсутній Статут товариства. Тому досить складно документально підтвердити ті питання, із приводу яких виник конфлікт. Однак збіг часу виникнення конфлікту та передвиборної кампанії в Польщі дає підставу припустити, що суть непорозумінь лежить саме у сфері політичній. Члени ЧНО ставили перед собою мету – об'єднати в єдине ціле громади чеських колоній на Волині й керувати чеським рухом в усіх сферах діяльності, чи то політичній, громадській або економічній, оберігаючи їх тим самим від асиміляційних впливів. Вони вважали, що Комітет ЧМШ у Луцьку, залишаючись лише культурно-освітньою організацією, не в змозі виконати таке завдання. Це показали й вибори, коли ЧМШ стала без застережень на платформу уряду. У такій позиції Чехословацьке національне об'єднання вбачало небезпеку розширення польського впливу на чеські маси й подальшої їх асиміляції. ЧНО не виробило своєї платформи до виборів, що свідчить про невизначену політичну позицію об'єднання. Однак і позиція ЧМШ не влаштовувала членів об'єднання. Саме тому, на нашу думку, і виникла конфліктна ситуація.

Характеристика Чехословацького національного об'єднання як націоналістичного з боку польських властей стала перешкодою до легалізації та реєстрації статуту Об'єднання. У 1929 р. статут надійшов до Міністерства внутрішніх справ для реєстрації. Після його розгляду 24 квітня 1929 р.

начальник відділу безпеки Волинського воєводського управління надіслав старості повіту вказівку: засновників ЧНО потрібно повідомити, що статут їхньої організації повинен бути узгоджений із розпорядженням Генерального комісара Земель Східних від 25.09.1919 р. про товариства й союзи, а отже, зі статуту повинні бути вилучені питання політичного та релігійного характеру [285, арк. 15].

Пропозиція про внесення змін до статуту розглянута на зборах тимчасового комітету ЧНО в Польщі 11 серпня 1929 р. Після обговорення прийнято резолюцію, у якій засновники об'єднання погоджувались із вимогою вилучити питання релігійного характеру. Щодо питань політичних, то збори ухвалили: «2) На викреслення питань політичного характеру зібрання не погоджується з приводу такого:

а) після виборів до гмін 1927 р. і перед виборами до Сейму 1928 р. чеська громада... поставлена перед необхідністю створення організації, яка б могла займатися справами політичними (вибори, самоуправління й т. ін.) Це є кінцевою метою організації для того, щоб під час майбутніх виборів уряд не був змушений звертатися до абсолютно неполітичної чеської організації як ЧМШ...

в) Розпорядження Генерального Комісара Земель Східних від 25.09.1919 р. не може бути перешкодою до затвердження вищеназваного статуту, тому що воно було видане під час війни і з моменту введення Конституції втратило свою чинність. Не може бути воно застосоване в даній ситуації і тому, що ЧНО в Польщі теоретично розповсюджує свою діяльність на терені цілої Речі Посполитої, а не тільки на кресах Східних...

с) Статут ЧНО складений на зразок статуту Російського Народного Об'єднання. А оскільки цей статут затверджений Міністерством вже давно, то невідомо, чому не може бути затверджений подібний статут для лояльної чеської громади...» [285, арк. 11 зв. –12].

Наведений уривок із резолюції зборів тимчасового комітету Об'єднання яскраво демонструє зацікавленість чеської громади політичними питаннями,

намагання самостійно вирішувати їх в інтересах чеського населення і водночас показує негативне ставлення польських властей до появи політичної організації опозиційного спрямування. Цей висновок підтверджує й подальший перебіг подій у справі ЧНО. Начальник відділу Міністерства внутрішніх справ Г. Сухенко-Сухецький 9.04.1930 під грифом «секретно» повідомив Волинського воєводу, що діяльність чинників ЧМШ при розгляді статуту є більш бажаною, ніж діяльність групи А. Перного. Далі в повідомленні зазначалося: «Міністерство вважає, що одночасно із затвердженням статуту належало б розпочати поглинання ЧНО більшістю сил, що групуються навколо ЧМШ» [285, арк. 34].

Статут організації не був затверджений і в 1931 р., коли польська влада вдалася до вивчення особи А. Перного як керівника та ініціатора створення Об'єднання [285, арк. 17, 32]. Із воєводського управління до повітового старости надійшло повідомлення, що Об'єднання може бути внесене до реєстру товариства та союзів Волинського воєводства за умови, що на місці А. Перного буде інша особа. У згаданому повідомленні містилося також зауваження, що перешкоди до виникнення такої організації могли призвести й до проблем зовнішнього характеру, зокрема з боку Чехо-Словаччини, яка могла б мати в такому разі, доказ незабезпечення достатньою мірою потреб культурного життя чехів у Польщі, що, безумовно, не в інтересах «нашої меншості в Чехословаччині» [285, арк. 47].

У 1933 р. знову постає питання про усунення від керівництва Об'єднання А. Перного як перешкоди до легалізації [285, арк. 55]. За особистим запрошенням до Рівненського старостату викликано одного з керівників ЧНО в Польщі Йозефа Земана, як указувалося, «в дуже важливій справі» [285, арк. 59]. А 24 лютого 1933 р. староста повідомив, що члени тимчасового комітету Об'єднання просять для вирішення персонального питання певний термін й остаточне рішення може бути прийняте після загальних зборів представників від усього воєводства [285, арк. 61].

На згаданому повідомленні архівна справа Чехословацького національного об'єднання в Польщі з фондів Держархіву Рівненської області закінчується. Яким чином була розв'язана проблема з його легалізацією, невідомо. Архівних документів, які б підтверджували або заперечували факт легалізації, автору знайти не вдалося. Однак згадані документальні матеріали є, на нашу думку, дуже важливими й показовими. Вони доводять, що чеська меншина не була аполітичною масою, а передові її елементи намагалися відстояти свої інтереси не тільки у сфері освітній, культурній, але й політичній.

Тому нам видаються дещо некоректними згадки про волинських чехів як про таких, котрі не цікавилися політичним життям і не брали участі в ньому, ставили за мету лише «захист національних-культурних прав чеської меншини в Польщі» [923, с. 130]. У Статуті організації зазначено, що вона «крім цілей політичних, має також устремління до збереження національного характеру чеської меншини в Польщі» [285, арк. 1]. Зрозуміло, що такого рівня політичної активності, як українці, чехи не досягли, проте, зважаючи на чисельність общини чехів та їхній майновий рівень, згадані дії під час виборів 1928 р. можна вважати своєрідним феноменом.

Важливу роль у громадському житті Волині відігравала чеська преса. Чеські періодичні видання на Волині були чи не єдиними в Польщі, а тому групували навколо себе чеську общину не лише Волині, а й усієї республіки. Опановуючи часописи, можна не тільки вивчити економічне й культурне життя чехів, а й простежувати становлення та розвиток чеської громади, її товариств, дослідити процес зростання національної свідомості, намагання найбільш активних членів громади до об'єднання й захисту національних інтересів, визначити роль в означених процесах зв'язків із Чехо-Словаччиною.

Першим чеським часописом, що з'явився на Волині, був «Hlas Volyně» (Голос Волині). Він виходив друком протягом 1926–1936 рр. в одному із найбільших поселень – Квасилові. Редагував газету існування Антон Перний, а після його смерті – Вячеслав Перний, син першого редактора [351, арк. 13;

1003, с. 497–498; 524–525]. Це видатна постать чеської общини. Він походив із родини Перних, яка однією з перших у 1870 р. придбала землі в князів Зигмунда й Карла Радзивіллів і заклала початок чеському оселенню у Квасилові [685, с. 1]. Освіту здобув у Чехії. У 1892–1899 рр. в будинку, котрий належав А. Перному, була школа, де він і вчителював. У 1917 р. представляв волинських чехів в Українській центральній раді. Окрім редагування часопису, А. Перний також став засновником осередку гімнастичного товариства «Сокіл» у Квасилові [285, арк. 1; 685, с. 1].

«Нлас Volyně» мав кілька постійних рубрик: «Хроніка», «Торговельні справи», реклама, куточок Чеської Матиці Шкільної, куточок Союзу чеської молоді, «Зірниця», «Господарський кореспондент», «Листи», освітній куточок.

У кожному номері газети обов'язково друкували передову статтю з наболілих питань життя чехів (діяльність ЧМШ, огляду матеріалів її з'їздів, важливі події в країні та на Волині, проблеми єдності чеської общини). Простежено цікаве явище: якщо в перші роки існування часопису передовиця висвітлювала виключно питання життя чехів, то з середини 30-х рр. проблематика розширюється, розглядаються справи життя різних національних меншин у Польщі та інших країнах, звернуто увагу на політичні події у світі та ін. Так, у номері від 12 квітня 1934 р. передова стаття стосувалася загального з'їзду ЧМШ у Польщі, що відбувся 7 березня 1934 р. в Рівному [669, с. 1]. Відзначається зростання кількості осередків ЧМШ, відкриття нових матічних шкіл, у яких станом на 1934 р. навчалось 564 учні. Передовиця часопису від 1 листопада 1934 р. розглядала проблему, що стосувалася не лише чехів, а й усіх інших меншин у Польщі. Наголошено, що «усі малі меншини Польщі опинилися в умовах дискримінаційних і найголовніша з проблем – асиміляція». А тому в часописі акцентовано увагу на необхідності збереження чеської мови, шкіл із рідною мовою викладання тощо [667, с. 4]. На нашу думку, подібні публікації вкотре підкреслюють політичну активізацію чеського населення Волині.

Цю ж тему піднімає й кореспонденція одного з авторів часопису з с. Брище (поблизу Луцька), уміщена в рубриці «Листи». Її автор розповідає про свято, організоване осередком Союзу сільської молоді. Піклуючись про виховання молоді на народних чеських традиціях, автор із прикрістю говорить, що під час свята «не було сказане жодне чеське слово і хор співав тільки польські й українські пісні, а в тому хорі були також чеські хлопці» [672, s. 4].

Після передової статті в газеті поміщався розділ «Хроніка», де практикувався огляд важливих подій у світі. Окремий розділ у «Хроніці» – повідомлення з Чехословаччини.

Значне місце на шпальтах часопису займали дописи, статті, оголошення господарського характеру. Таке тематичне спрямування часопису пояснюється зацікавленням чехів економічними питаннями, а також тим, що власне Квасилів перебуває в самому центрі господарського та громадського життя чеської меншини. Під оголошення та рекламу відводили дві останні сторінки газети, де розміщували свою рекламу чеська фірма сільськогосподарських машин та млинарських пристроїв Йозефа Рудольфа, пивоварня «Квасилів», пивоварня В. Земана в Луцьку, Чеське господарське товариство в Рівному, Чеський рільничо-торговельний кооператив та ін.

Газета регулярно висвітлювала організацію та хід Волинських торгів і ярмарки в Рівному, відзначала участь у них чеських підприємців і господарів [670; 671]. Велику увагу приділяли хмелярству. У кожному номері розміщувалося повідомлення з Жатецьких хмелевих торгів (м. Жатец, Чехословаччина), друкувалися ціни на хміль. Газета вводила рубрику «Справи Волинського товариства хмелярів», де повідомлялося про рішення правління, установлені ціни, ярмарки, навчальні курси для хмелярів [673, s. 4].

Рубрики «Господарський кореспондент» й «Освітній куточок» також мали господарське спрямування. У публікаціях цих рубрик вміщувалися поради, наприклад, із застосування штучних добрив [708, s. 4], вирощування ягід й ароматичних рослин [668, s. 3–4] або як краще займатися бджільництвом [667, s. 2].

Щомісяця тижневик виходив із додатком для молоді «Зірниця». Редагував молодіжний додаток Йозеф Фойтік, майбутній редактор «Krajanské Listy» і власник друкарні в Луцьку. «Зірниця» складалась із декількох розділів: літературного, слов'янського, історичного куточків, порад різного характеру, куточка філателіста, а також повідомлення «З усього світу», «Пошта «Зірниця», дописи читачів. Проблеми молоді й питання освіти та виховання розкрито в публікаціях у рубриках «Куточку Союзу чеської молоді» й «Куточку ЧМШ». Так, у номері від 6 вересня 1934 р. в «Куточку Союзу чеської молоді» опубліковано Правила для осередку Союзу, а 11 жовтня 1934 р. повідомлялося, що в с. Ульбарові організовано осередок із 40 членів і його засновником став пан Я. Мойдл [673, с. 4]. Як бачимо, проблеми виховання, освіти та інші важливі питання стосовно молоді не залишалися поза увагою часопису.

Добру справу «Hlas Volyně» (останній номер від 31 грудня 1937 р.) після смерті редактора А. Перного продовжив часопис «Krajanské Listy» (Краянська газета), що публікувався в Луцьку в 1938–1939 рр. Редагував газету вже згаданий Йозеф Фойтік [1003, с. 501–502]. Отримавши професійну журналістську підготовку в редакції А. Перного, він не лише продовжив започатковану старшим товаришем справу, але й значно розвинув її. «Krajanské Listy» набули характерних рис загальнодержавного, а не провінційного часопису; кількість рубрик зросла, поглибилася їх змістовність. У статтях обговорювалися питання, важливі не лише для Волині, але й для Польщі в цілому. Газета стала захисником національних інтересів чеської меншини в Польщі, показувала способи вирішення наболілих питань. Водночас це був лояльний до влади часопис.

Рубрики газета дещо запозичила в «Hlas Volyně», а деякі досить популярні стали надбанням редакції: «Господарський кореспондент», «Дописи», «Оголошення, реклама», «Кооперація», «Хроніка», «Жіночий огляд», «Бесіда». У 1938 р. введено нові рубрики: «Волинський землероб», «У вільну хвилину», «Жінка і дім», «Про ту нашу стару країну». Крім того, із

квітня 1938 р. газета набула й нового зовнішнього виду: змінився її формат, запроваджено новий шрифт, літературний додаток друкувався таким чином, що, за бажання, його можна було зшити в книжку. Цікаво зазначити, що саме з цього року в газеті почали з'являтися фотографічні матеріали, які давали наочне уявлення про предмет розповіді. Такі зміни, очевидно, пояснюються тим, що з 17 березня 1938 р. часопис перестав бути органом ЧМШ і повністю перейшов у власність редактора Й. Фойтіка [1046, s. 1].

Відбулися значні зміни і в змісті статей, в акцентах. Аналіз уміщених кореспонденцій, передовиць, статей різних рубрик приводить до думки, що такі зміни набували радикального характеру. Особливо це стосувалося передових статей і вміщених у рубриці «Про ту нашу стару країну», де проблема національного самоусвідомлення, збереження національних ознак чеської меншини, захисту прав національних меншин у Польщі виступає на перший план [685, s. 1; 684, s. 1; 694, s. 1; 703, s. 1]. Зросла кількість публікацій з історії Чехії, історії чеських поселень, а також сучасного становища Чехословаччини [704, s. 5; 710, s. 4; 702, s. 3].

Авторами передових статей, зазвичай, виступали дві особи – редактор часопису Йозеф Фойтік і Йозеф Рейзек. Якщо статті Й. Фойтіка стосувалися переважно проблем видання газети й життя волинських чехів, то публікації Й. Рейзека мали суто політичний характер. Наприклад, у часописі від 6 жовтня 1938 р. надруковано його статтю стосовно майбутніх виборів до сейму та сенату (6 листопада 1938 р.), де проаналізовано чехословацько-польські відносини, їх вплив на життя чеської общини. У номері від 22 вересня 1938 р. у передовій статті пояснювалося, як будуть проходити вибори, хто має право голосувати, бути обраним і т. ін.

Цікавим, на наш погляд, є номер часопису від 17 жовтня 1938 р., у якому публікувалася вибірка статей Конституції Польської Республіки щодо національних меншин. У тому самому номері Й. Фойтік опублікував статтю «Тяжка праця», у якій визначив головну мету часопису – збереження чеської

народності. У той самий час чеську общину турбували й політична ситуація в Європі, загроза розв'язання нової війни. Із цього прикладу показовою є передова стаття тижневика від 15 вересня 1938 р., у якій ідеться про те, що проти німецької загрози чехи й поляки повинні виступати в єдності.

Газету «Krajanské Listy» видавали коштом ЧМШ та за рахунок приватних надходжень. Це був друкований орган ЧМШ, і тому на шпальтах часопису важливе місце займали проблеми культурно-освітнього характеру. Зокрема, надруковано докладні звіту про з'їзди ЧМШ і Союзу чеських учителів у Польщі [681, s. 1; 697, s. 5; 700, s. 4]. про роботу батьківського комітету тощо [699, s. 3; 677, s. 5]. Тижневик мав спеціальну рубрику «Куточок ЧМШ», де публікували повідомлення, кореспонденції, оголошення про події в осередках товариства, вистави драматичних гуртків, концерти, виставки дитячих робіт, свята, конкурси.

Так само, як і часопис «Ніас Volyně», «Krajanské Listy» друкували матеріали з економічних питань, різноманітні повідомлення про торги, ціни на сільськогосподарську продукцію, господарські поради, рекламу. Рубрики «Господарський кореспондент» і «Волинський землероб» давали не лише поради виробникам, але й відповідали на їхні запитання [685, s. 8; 690, s. 6–7; 694, s. 8; 689, s. 5]. Численні рекламні оголошення свідчили про жваве економічне життя в чеських поселеннях. Газетні публікації з питань організації різноманітних кооперативних товариств і спілок, повідомлення про їхні збори вміщувалися під рубрикою «Кооперація» [694, s. 1; 703, s. 6–7; 684, s. 1; 688, s. 1; 680, s. 4–6]. Часопис широко пропагував кооперативний рух, наголошуючи, що кооперація є важливою формою об'єднання чехів, захисту їхніх інтересів. Із такою самою метою вміщувалися не лише друковані матеріали, але й фотографії, наприклад приміщення кооперативного товариства в с. Княгининок та ін. [684, s. 1]. У рубриці «Хмелярські справи» подано матеріали про діяльність Товариства хмелярів [684, s. 3; 698, s. 5; 695, s. 5].

Характерною рисою опублікованих матеріалів у газетах 1938–1939 рр. є увага до проблем жінок, діяльність їхніх організацій. Підтвердження цього – рубрики «Жіночий огляд», «Куток Кола господинь». Коло питань жіночої проблематики, що висвітлювалися в газеті, було досить широке: від кулінарних порад і ведення домашнього господарства [690, s. 6; 700, s. 5] до моральних проблем [708, s. 3; 691, s. 2], від питань виховання й освіти дітей [704, s. 5; 679, s. 5] до огляду новинок моди [697, s. 5]. Часопис слідкував також за діяльністю жіночих організацій, таких, зокрема, як Коло господинь.

На шпальтах часопису широко подавали інформацію про святкування різноманітних подій, пов'язаних з історією Чехії та її сьогоденням. У чеських громадських товариствах, наприклад, відзначалися такі події, як День незалежності [708, s. 4] і день народження президента Т. Масарика [706, s. 2], або важливі події з історії волинських чехів. Наприклад, у номері газети від 2 червня 1939 р. надруковано велику статтю до десятої річниці чеської школи в Луцьку. У часописі також опубліковано оповіді про найбільш видатних її представників, таких як Вацлав Земан [684, s. 3; 686, s. 3], Владімір Лібовіцький [684, s. 3; 690, s. 2; 699, s. 2].

Прикрасою газетних номерів стали фотографічні матеріали. Так, 23 лютого 1938 р. на першій сторінці читачі змогли побачити фотографію першого на Волині чеського оркестру під керівництвом Ярослава Жидліцького із Сенкевичівки. А 24 лютого 1938 р. на сторінці 4 вміщено фото нової пивоварні Вацлава Земана в Луцьку, 15 вересня 1938 р. – фотографію членів Товариства чеських учителів у Польщі.

Редакція газети постійно турбувалася про авторитет часопису, якість його матеріалів, збільшення кількості передплатників. Цій меті сприяли різноманітні заходи, які проводила як сама редакція часопису, так і осередки ЧМШ. Так, наприкінці 1938 р. редакція розповсюдила серед своїх читачів анкету з метою з'ясування їхньої думки про те, якою повинна бути газета в наступному році. А в червні того самого року редакція оголосила конкурс серед читачів на

найбільшу кількість залучених нових передплатників. Переможців нагороджували призами (радіоприймач, залізний плуг, інші предмети домашнього вжитку; книги, у тому числі й видання «Великі справи чеського народу» [685, s. 3]).

Окрім періодики для дорослих, друкарня Й. Фойтіка та редакція газети «Krajanské Listy» випускали ще й дитячий часопис «České kvítko» (Чеська квітка). У Держархіві Волинської області збереглася декларація цього видання: «...1) Двотижневик, видається тільки в навчальному році; 2) мета – забавно-повчальна; 3) видавець – Й. Фойтік; 4) редактор – Й. Рейзек; 5) друкарня Й. Фойтіка; 6) дата заснування – 3 вересня 1938 р.» [1046, s. 150]. На жаль, жодного примірника часопису для дітей в архіві не виявлено, однак згадка про видання міститься і в «Krajanské Listy» [708, s. 3; 690, s. 4–6; 686, s. 6], деякі примірники зберігаються в родинних реемігрантів.

Поряд із періодикою друкарня випустила 3 номери (1937–1939 рр.) «Rodinný Kalendář Volyňských Čechů» (Родинний календар волинських чехів) [1003, s. 500–501]. У Державному архіві Волинської області зберігається один примірник видання 1939 р. [1046], інші екземпляри зберігаються в родинних реемігрантів та в бібліотеці Напрсткова музею в Чехії. Редагував календар Й. Фойтік із редакційним гуртком (Владімір Фіцек, Антонін Фленгр, Й. Влк, Й. Ребл, Й. В. Рейзек, К. Пулпітел). Такі щорічні календарні видання у 20–30-ті рр. були дуже популярні й типові, рубрики в них повторювалися, однак вони дають дослідникам багатий конкретно-історичний матеріал.

Календар складався з кількох розділів: реклама, «Волинський землероб», «Різні поради», «Молочарство» ін. На його сторінках висвітлено історію окремих чеських поселень на Волині (наприклад с. Купичів, Глинськ, ін.). Також подавалися численні ілюстрації й фотографії визначних історичних місць та споруд Чехії (Град Орава, Карлов Градец), фотографії волинських чеських поселень і споруд у цих поселеннях (школи в селах Завидів, Чеські Озеряни, у містах Рівне й Здолбунів; приміщення товариства «Сокіл» у

с. Квасилові, будинку-друкарні «Нлас Volyně», фотографія членів осередку товариства «Сокіл» с. Молодава та ін.). Широко представлено літературні твори як чеських письменників (Вацлав Сладек), так і літературні спроби чехів-волинян (Вацлава Лоуда, Інджиха Алоїза Кнотека, Йозефа Фойтіка, Яна Грегга, Йозефа Рейзека); нариси з історії техніки інженера Карла Пламінека; статті на сільськогосподарську тематику Карла Пулпітела.

Отже, чеська періодична преса на Волині та інші друковані видання відіграли важливу роль у громадському, політичному та культурному житті чеської меншини на Волині й у Польщі. Александр Дрбал наводить оцінку чеських часописів, зокрема «Krajsanské listy», Йозефа Рейзека, волинського чеха, одного з організаторів руху опору чехів у Другій світовій війні: «...вони виконали беззастережно великий шматок праці з пробудження національної свідомості волинських краян. Це було особливо видно під час німецької окупації, коли ніхто не знайшовся, хто б подався служити німцям. Більше того, люди марили тим, щоб відплатити за кривду, якої було завдано Чехословаччині» [1003, с. 502].

У міжвоєнний період на терені воєводства діяли численні молодіжні й дитячі організації, союзи, товариства, зокрема такі, як «Союз сільської молоді», «Пласт», релігійна організація «Союз католицької молоді», численні молодіжні союзи й товариства національних меншин (німців, євреїв). Серед чеської молоді популярності набув «Союз чехословацької молоді» (СЧМ) на Волині. Як і інші чеські товариства, він у своїй діяльності спирався на підтримку найбільш чисельної та авторитетної організації – ЧМШ. Перші збори чеської молоді, на яких висунуто пропозицію про утворення Союзу, відбулися 18 січня 1936 р. в с. Княгининок Луцького повіту [137, арк. 8]. Серед засновників були Яр. Прокупек, Й. Смідберські, Й. Якл, М. Богатец, О. Радіmek, Влад. Ліжка, Л. Висока, Фр. Коппова, Е. Пічертова, А. Купцова, Т. Свобода, Й. Кредба, усього 30 осіб із Луцька, Княгининка, Йозефіна, Боратина, Липовця [137, арк. 8–8зв.].

Статут Союзу в § 1 проголошував мету: «... піднесення культури та освіти серед чехословацької молоді на Волині, а також виховання фізично здорової та високоморальної людини, підтримування і розширення стосунків із іншими спорідненими організаціями». Для реалізації таких цілей Союз (§ 5) організовував курси, спортивні змагання, театральні вистави, кіносеанси для позашкільної молоді; засновував народні хори й оркестри; утримував читальні та бібліотеки; видавав і розповсюджував часописи та книги [137, арк. 10]. До членства в Союзі могли залучатися громадяни Польщі чеської національності старші 14 років. Члени товариства одягали мундир із корпоративними відзнаками [137, арк. 10–10 зв.]. У параграфі 3 Статуту проголошено, що товариство «стоїть поза будь-якими позиціями політичними». Однак саме політична сторона стала головним питанням у процесі реєстрації Союзу, легалізація якого так і не відбулась офіційно, хоча його осередки діяли в багатьох чеських поселеннях.

Перші осередки СЧМ з'явилися ще в 1934 р. Наприклад, у с. Ульбарів Дубенського повіту осередок Союзу засновано 26 серпня 1934 р. Він ініційований Я. Мойдлом та об'єднав 40 осіб. А в с. Хомутах того ж повіту така ланка СЧМ вже активно діяла. У «Зірниці», молодіжному додатку до часопису «Нлас Volyně», повідомлялося, що цей осередок організував 20 зборів, підтримує зв'язок із Чехословаччиною й отримав звітлія від пана Шварца 180 примірників книг, сім портретів історичних осіб Чехії, грамофонні платівки та фотопристрій [668, с. 4]. Згаданий часопис мав на своїх шпальтах куточок СЧМ і регулярно повідомляв своїх читачів про справи Союзу, про заснування нових осередків. У примірнику газети за 6 вересня 1934 р. друкувалися правила для заснування осередків СЧМ, зокрема наголошувалося, що Союз є об'єднанням чехословацької молоді для розширення самоосвіти, поглиблення народної самосвідомості й морального вдосконалення.

У 20–30-ті рр. на Волині популярними були так звані Клуби – польський, чеський, руський [104]. Це громадсько-культурні товариства, до яких могли

входити повнолітні особи. Чеські Клуби існували в Луцьку [132, арк. 2–3], Здолбунові [297, арк. 22–23; 306, арк. 10; 107, арк. 8–9], с. Гульчі Чеській [297, арк. 1, 22–23; 109] і с. Здовбиця Здолбунівського повіту [296, арк. 2].

Статут Клубу Чеського в с. Гульчі був внесений до реєстру товариств і союзів Волинського воєводства 31 серпня 1928 року [109, арк. 2–6]. Товариство ставило мету – надання своїм членам та їхнім родинам можливостей вільного спілкування й вільного приємного, корисного проведення часу (§ 2). Клуб працював на принципах добровільності й організовував для своїх членів та гостей бали, маскаради, вокально-музичні, літературні й танцювальні вечори; аматорські театральні вистави; проводив різного роду товариські ігри (доміно, більярд та ін.). Клуб також продавав і надавав для читання книги, газети, журнали й ін. періодику; запрошував лекторів для читання наукових доповідей і популярних лекцій (§ 3).

Хоча товариство й названо «Клуб чеський», обмежень членства в ньому, з огляду на національну ознаку, не було. Членами його могли стати всі громадяни Польщі, котрі мешкали в с. Гульча та с. Урвена, крім неповнолітніх, шкільної молоді, позбавлених прав. Засновниками Клубу в с. Гульча, за даними архіву, були В. Цилц, Я. Кржівка, Я. Новак, Й. Кованда, В. Крейчи й ін. [109, арк. 6]. Центральна рада Клубів чеських розмістилась у Луцьку та тісно співпрацювала з іншими чеськими товариствами й союзами [84, арк. 1].

Подібним за цілями та принципами діяльності було товариство «Чеська бесіда» (відомі Польська бесіда, Руська бесіда) [297, арк. 3, 22; 298, арк. 70 зв.]. У Здолбунові товариство «Чеська бесіда» виконувало не лише культурно-громадські функції, але й утримувало приватну школу. Існувало товариство за рахунок членських і добровільних внесків, об'єднувало близько 170 чехів, котрі мешкали в Здолбунові й околишніх селах [129, арк. 13, 23].

Важливе значення в громадському, культурному та господарському житті чехів на Волині мав їхній тісний зв'язок із батьківщиною. Контакти підтримувалися не лише на приватному чи громадському рівні, але й

державному. Як зазначає Я. Вацулік, крайнами опікувалася Чехословацька національна рада, де в 1919 р. утворено відділ із чехословацького закордоння, підтримку чехословакам за кордоном надавали Чехословацьке закордонне бюро (із 1928/1927 р.) [380], а волинським крайнам – «Товариство чехословаків з Росії» і «Об'єднання чехів і словаків з Росії», головою якого був Вацлав Вондрак. Обидві організації в 1925 р. об'єднались у «Центральне об'єднання чехів і словаків із Росії». Чехословацьке закордонне бюро 1928 р. очолив Я. Ауерхан, дослідник історії волинських чехів [993; 994]. Із 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Чехословаччини запровадили особливу чиновницьку посаду для контактів із волинськими чехами. Задля налагодження економічних контактів відкривалися торговельні місії, зокрема й у Рівному, філії акціонерних товариств та виробничих фірм. Чеську меншину чехословацька влада розглядала як посередника й споживача товарів і послуг [1070, s. 68–69]. Чеські землевласники відвідували «стару» батьківщину, упорядковували економічні зв'язки, посилали дітей на навчання, делегації з Волині брали участь у сокольських злетах, інших заходах для крайн.

Контакти волинських чехів із батьківщиною предків посилювалися за час перебування послом Чехословаччини у Варшаві Вацлава Гірси, який у 1929 р. побував із візитом у колоніях Волині, зустрічався з поселенцями, обговорював із ними економічні контакти та проблеми діяльності чеських шкіл, зустрівся з керівниками Чеської матіци шкільної та крайнами в колоніях. Відбулася зустріч із воєводою Г. Юзевським. У доповідних записках до Міністерства закордонних справ, які наводить у своєму дослідженні Я. Вацулік, посли зазначали, що волинські чехи є «лояльним державотворчим елементом», а «чеська лояльність особливо виділялася на фоні недовіри до Польської держави представників інших національних меншин». Вацлав Гірса зауважував, що чеській меншині добре вдається жити в «політично непростій ситуації відносин між українцями і поляками» [1070, s. 69].

У 1936 р. новий чехословацький посол у Польщі Юрай Славік (1935–1939 рр.) також відвідав волинські колонії, мав аудієнцію із воєводою

Г. Юзевським [119]. Юрай Славік побував в с. Княгининку, Хомутах, Омелянщині, Мирогощі, Квасилові, містах Луцьку, Рівному і Здолбунові. Високо оцінював економічний стан чеських поселень, зазначаючи, що чеські колонії та садиби відмінні від німецьких і місцевих своєю охайністю, добротною, а хмільників таких, як на Волині, не бачили навіть у ЧСР, чехи заможніші від місцевих українців, мають магазини та трактири. Вони відрізнялися від німецьких колоністів, які, на думку посла, «пристосувалися до нижчого рівня життя місцевих українців». Поряд із тим посол відзначив, що асиміляції він не бачить, оскільки у всіх місцях йому вдавалося домовитися чеською мовою. З українцями живуть добре, але до їхніх політичних вимог ставляться нейтрально й у польсько-українських суперечках брати участі не хочуть. Тому, підбиває підсумок посол, чехи вважаються політично пасивними й спокійними, «влада з ними не має турбот» [1070, s. 71–72]. Очевидно, посол повинен був переконувати волинських поселян у необхідності лояльного ставлення до влади [119, арк. 1, 1 зв., 3, 3 зв.], з іншого боку, дійсно, чеські колонії відзначалися вищим рівнем економічного розвитку та заможності, що створювало основу для лояльності чеське населення.

В одному з найбільших і найстаріших чеських поселень Квасилові було відкрите Консульство Чехословацької Республіки на Волині [129, арк. 12; 669, s. 1], почесним консулом якого з 11 вересня 1930 р. став відомий промисловець-чех Владімір Сваровський (після 1939 р. його депортовано до Сибіру) [1070, s. 69–70], заступником – Владімір Томаш із Квасилова. Завдання консульства – піклування про економічний і культурний розвиток чеських поселень, підтримка чехословацького експорту. Консульство здійснювало свої функції, а також видавало візи як чехам із Волині, так і українцям для поїздок на навчання до Подєбрад, полегшувало переїзд до батьківщини депортованим із СРСР, нерідко допомагало емігрувати українцям зі Сходу.

У воєводство неодноразово приїздили чеські делегації державних і громадських діячів, учителів, священнослужителів. Вони відвідували чеські

колонії, зустрічалися з представниками чеської меншини. Так, у липні 1927 р. така делегація прибула до Польщі. До її складу входили Голова Чехословацької народної ради Адольф Прокупек, редактор газети «Народна політика» Ян Герет, редактор часопису «Женські обрис» Яр. Зигласер. Їх зустрічали в Здолбуніві з оркестром добровільної пожежної дружини. У приміщенні Чеського клубу відбувся святковий обід. Гості оглянули місто й, зокрема, побували в тому його районі, де була придбана земля для побудови чеської школи. На наступний день делегація відбула до чеської колонії Мирогоща, що в Дубенському повіті. Гостей радо з оркестром зустрічали на майдані, де зібралося близько 150 осіб. Адольф Прокупек виголосив промову і дякував своїм співвітчизникам за добрі справи на Волині. Із відповіддю виступив Владімір Прус. Чеські дівчата в національних костюмах піднесли гостям квіти. Представники Чехословаччини подарували старості колонії 1000 крон для розвитку осередку ЧМШ та добровільної пожежної дружини [129, арк. 37–38].

Чеські поселення досить часто відвідували також місіонери з Чехословаччини. Здебільшого це були католики. Так, у липні 1932 р. представники Чеської католицької місії побували в с. Грушвиця Рівненського повіту. Представник місії канонік Йозеф Стриж відслужив службу в костелі. У своєму слові до пастви він закликав чехів до повернення в католицьку віру. Члени місії відвідали також м. Дубно [288, арк. 95]. А в липні 1931 р. в залі ЧМШ у Луцьку читав лекцію доктор теології Червіна з Чехії. У присутності чотирьохсот слухачів доктор порушив питання виховання дітей та молоді в деяких державах Європи, зокрема Чехії та Франції, указуючи на важливе значення в цій справі релігії й моралі. У своєму виступі лектор посилався на наукові праці, зокрема роботи президента Чехословаччини Т. Масарика [288, арк. 96].

Чеські громадські організації мали постійний зв'язок зі спорідненими товариствами на батьківщині. ЧМШ не лише морально, але й фінансово підтримували чехословацькі урядові установи, а також приватні особи. Чеський

«Сокіл» на Волині розгорнув активну діяльність, яка також підтримувалася центральним «Соколом» у Празі [418]. Значну фінансову й методичну допомогу чеським товариствам і школам на Волині надавало товариство ім. Я. А. Коменського в Празі: надсилало літературу, надавало фінансову допомогу щодо ремонту шкіл. У червні 1938 р. на засіданні Народної ради Чехословацької Республіки розглядалося питання про допомогу чеським землеробам на Волині: прийнято рішення надати фінансову допомогу в будівництві агрономічної школи на Волині, надіслати спеціалістів-агрономів, які виберуть місце для її заснування тощо [680, s. 1].

Зв'язки з батьківщиною підтримувалися й на приватному рівні за посередництвом листування, відвідин родин, екскурсійних поїздок. Осередки ЧМШ, «Соколу» в поселеннях вели постійне листування з окремими представниками чеської інтелігенції. Серед них – Влад. Шварц із Праги, Ярослава Шворчикова з Градця Кралова, Влад Палий зі Зліна [668, s. 10]. Владімір Шварц неодноразово відправляв посилки на Волинь із художніми та науково-популярними книгами. Так, осередок Союзу чеської молоді в с. Хомути Дубенського повіту отримав від нього 180 примірників книг, один пісенник, сім портретів видатних осіб Чехії, фотопристрій і грамофонні платівки [668, s. 10].

Чеська громада спілкувалася не лише зі своїми земляками з батьківщини, але й із земляками-емігрантами з інших країн. Певна кількість волинських чехів емігрувала за кордон, але не забувала Волинського краю. Емігранти листувалися, підписувалися на чеську волинську пресу («Краянська газета», «Родинний календар волинських чехів»). Про такі факти, зокрема, повідомляє часопис «Krajanšké Listy» 1 грудня 1938 р.: Влад. Житній з Америки дякує за надіслані примірники газети й вітає земляків на Волині. У тому самому часописі від 10 лютого 1938 р. дописувач із с. Купичів Ковельського повіту розповідає, що землячка пані Плугарова, яка виїхала до Сполучених Штатів, у своєму листі висловлює вдячність за пересилку примірника «Родинного

календаря волинських чехів» і цікавиться життям земляків на Волині [678]. Із с. Грушвиці Рівненського повіту дописувач сповіщає про висилку передплатного листа на тижневик «Krajanské Listy» ксьондзу Стрижу з містечка Стара Бела в Моравії. Ще один приклад: у тижневику від 19 квітня 1939 р. на сторінці 3 надруковано адресу в Празі пані Марії Валентової, яка приймала там передплату на газету. Наведені приклади засвідчують, що волинські чехи завжди відчували себе частиною чеської нації й ніколи не переривали свої зв'язки з батьківщиною.

Об'єднання чехословаків за кордоном у 1928–1938 рр. було своєрідним координаційним центром для чехів у різних країнах світу. Волинська чеська громада мала тісні зв'язки з Об'єднанням та його осередками. У 1938 р. з його ініціативи організовано річну землеробську практику в Моравії для чеської молоді з-за кордону, на якій побувало також 50 юнаків із Волині [688, s. 2]. Волинські чехи спілкувались зі своїми земляками в інших країнах, зокрема у Франції. У квітні 1939 р. на адресу газети «Krajanské Listy» надійшла телеграма від об'єднання чехів у Франції з таким змістом: «Третій з'їзд чехів у Франції вітає земляків у Польщі». Редакція газети від імені всієї чеської громади привітала телеграмою своїх земляків і висловила свої надії на звільнення Чехії «від німецького ярма», про що і повідомляла 19 травня 1939 р. Такі контакти волинських чехів із представниками чеських громад за кордоном давали змогу відчувати єдність нації, їх зв'язок із батьківщиною.

Отже, громадські організації чеської общини на Волині вели активну діяльність на терені воєводства й поза його межами, основна мета якої – збереження національної самосвідомості, виховання в національному дусі та всебічна підтримка зв'язків із батьківщиною. Волинські чехи, зберігаючи свою ідентичність, підтримуючи толерантні відносини з іншими національними групами мешканців воєводства, не втручались у їхні стосунки з владними структурами, у політичному житті краю, зважаючи на свою чисельність і майновий стан, активно себе не проявляли. Проте зауважимо, що така позиція

волинських чехів переживала зміни в половині 30-х рр. внаслідок загострення відносин між Польщею й Чехословаччиною. Діяльність консульства, турбота та допомога державних інституції Чехословаччини волинським чехам мала основною метою політичне та економічне сприяння громаді, яка намагалась оберезти свою ідентичність, не допустити асиміляції.

Головним осередком культурного та освітнього життя чехів на Волині було товариство Чеської Матиці Шкільної (ЧМШ), яке продовжило традиції громадського життя волинських чехів. Товариство мало давню історію. Перші подібні утворення з'явилися в Чехії та Словаччині ще в ХІХ ст., у міжвоєнне двадцятиліття в Празі знаходилося Центральне рада Чеської Матиці. У Польщі, зокрема на терені Волинського воєводства, існували товариства Чеської матиці шкільної і Польської матиці шкільної, які мали як спільні риси, так і відмінності, проте, незважаючи на це, активно й успішно співпрацювали.

Товариство ЧМШ виникло в Луцьку в 1923 р. [288, арк. 80]. Очевидно, певну роль у цьому відіграла Центральна рада Чеської Матиці в Празі, що відзначала навіть польська влада. Однак об'єктивна необхідність у заснуванні такої культурно-освітньої організації назріла. На Волині у 20–30-х рр. народилося вже друге покоління чехів, які не знали своєї батьківщини. Окрім того, в умовах політики асиміляції, яка проголошувалася та впроваджувалася Польською державою, постала потреба в організації, яка не лише опікувалася освітою, а й об'єднала чехів. А отже, збереження мови, культурних і звичаєвих традицій чеського народу, ідентичності стало необхідним. Саме така мета й постала перед новоутвореним товариством.

Організація ЧМШ на Волині спиралась у своїй діяльності на статут [413], затверджений і зареєстрований 4 жовтня 1923 р. У ньому зазначалося, що товариство має на меті «підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвой чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності. Мовою спілкування є мова чеська, а в стосунку до

державних органів – мова державна» [288; 413]. Статут проголошував завданням товариства: 1) заснування й утримання дитячих притулків, початкових шкіл, освітніх курсів для дорослих, громадських читалень та бібліотек, шкіл середніх і вищих усіх типів, різноманітних спеціальних курсів; народних домів з освітньою метою й для різноманітних товариських забав та ігор; 2) проголошення наукових і популярних доповідей та лекцій; 3) видання й розповсюдження чеських часописів і підручників чеською мовою; 4) заснування стипендій для молоді; 5) укладання проектів шкіл та шкільних закладів [413]. Як видно з наведеного уривка, завдання ЧМШ ставила дуже широкі. Вони охоплювали всі сторони культурного й освітнього життя чеської громади. Спробуємо відтворити діяльність товариства.

Головна управа товариства розміщувалась у Луцьку. Першим і багаторічним головою був Владімір Меснер, а серед членів управи – В. Лішка, А. Фленцл, Вац. Меснер, Я. Яната, В. Балоун, Ф. Альбрехт, Й. Влк, А. Малек, Л. Бучек, Й. Новотний, В. Лонге та ін. Кожен осередок також мав свого голову. Серед численних осередків кола ЧМШ у м. Луцьку (99 осіб), с. Боратині Чеському (55 чол.), с. Княгининку (48 осіб) Луцького повіту. У Дубенському повіті це села Московщина (37 чол.), Малин (31 особа), Мирогоща (76 чол.), Новини Чеські (50 осіб), Молодава-1 (51 чол.). Найчисленніші осередки Рівненського повіту були в с. Глинську (58 осіб), м. Рівному (100 чол.), с. Грушвиці (69 осіб), с. Квасилові (66 чол.). А в Здолбунівському повіті – с. Гульчі Чеській (46 осіб), Залісці (44 чол.), Будеражі (40 осіб). У с. Купичів Ковельського повіту функціонував один із найбільших і найактивніших осередків ЧМШ, який об'єднав 48 членів [288, арк. 81–83; 414].

У 1925 р. правління ЧМШ підготувало звернення до краян з поясненням цілей, завдань товариства; у зверненні наголошувалося «Матиця – це ми» [414], воно бло оприлюднено в часописі «Глас Волині», там же публікувалися запрошення до вступу в ЧМШ [417]. Найчисленніша кількість осередків ЧМШ заснована в 1924–1925 рр. (30). Надалі процес заснування кіл товариства

вповільнюється: 1926 р. – дев'ять, 1927 р. – два і т. ін. (підрахунки автора) [288, арк. 81–83; 414]. Очевидно, таке явище можна пояснити виданням у 1924 р. закону С. Грабського про шкільну освіту, а також запровадженням політики національної асиміляції, однією із демонстрацій якої й був згаданий закон.

Станом на 1930 р. структура організації змінилася, що можна проілюструвати показниками таблиці 4.6 «Структура ЧМШ» [288, арк. 81] (підрахунки автора): найбільша кількість осередків товариства утворилася в Луцькому, Дубинському, Рівненському й Здолбунівському повітах. У повітах Кременецькому, Костопільському, Любомльському, Володимирському осередків, а отже, і шкіл ЧМШ не було або ми не маємо даних про них.

Таблиця 4.6

Структура ЧМШ

Повіт	Кількість осередків	Кількість їхніх членів	Кількість бібліотек	Школи ЧМШ
Луцький	16	535	6	2
Дубинський	17	615	7	4
Рівненський	9	472	5	3
Здолбунівський	7	251	1	2
Ковельський	1	59	1	–
Горохівський	1	48	1	–
Разом:	51	1980	21	11

Найболючіші та найважливіші питання діяльності товариства вирішували загальні збори, які регулярно скликались управою та відбувалися переважно в м. Луцьку або в м. Рівному [414]. Оголошення про скликання загальних зборів так само, як і звіти про них, публікували в часописах «Krajanské Listy» і «Нас Volyně». На зборах 20 лютого 1927 р. в м. Рівному, наприклад, були присутні 60 делегатів від різних поселень Волині та 15 гостей. На зборах заслухано доповідь про діяльність товариства за 1926 р., ухвалено бюджет і прочитано звіт ревізійної комісії [128, арк. 11]. Згідно протоколу загальних зборів ЧМШ

від 20 лютого 1927 р., делегати розглянули питання організації шкіл, позашкільної освіти, учительських кадрів чеської національності, організації хорів при осередках ЧМШ. У виступах промовці торкалися проблем випуску чеського часопису, пропонували запровадити посаду інструктора для методичної допомоги матірнім школам [265, арк. 37].

Як уже зазначалося, із часом товариство зростало чисельно, міцніло організаційно й фінансово. Отже, і тематика питань, що розглядалися на загальних зборах, розширюється, урізноманітнюється. Делегати зборів не замикаються лише на внутрішніх питаннях життя товариства, а торкаються й проблем культурного та громадського життя чеської меншини в цілому.

Так, 7 березня 1934 р. в м. Рівне відбулися загальні збори ЧМШ, у яких узяли участь 99 осіб. Посланець до сейму від Волині В. Медуна у своєму виступі повідомив, що Міністерство релігійних визнань та освіти виділило допомогу ЧМШ у сумі 1000–1500 злотих (для порівняння: із-за кордону в тому самому році ЧМШ отримала 22 745 злотих допомоги) [668, s. 2]. Посланець до Сейму виправдовувався: незначна підтримка пояснюється тим, що польський уряд не надає взагалі ніякої допомоги школам українським, єврейським, тому не може це зробити й для чеських шкіл. На що голова зборів відреагував, що чеський уряд у Чехословаччині допомагає польським школам і товариство в праві чекати того самого від уряду. Вочевидь, ішлося про польські школи в Тешинському краї [668, s. 2]. Виходячи з такого повідомлення посланця, можемо констатувати: польський уряд не виділяв кошти для шкіл національних меншин приватного типу. Водночас можемо відзначити, що становище чеської меншини, зокрема її шкільної освіти, напрямку узалежнювалося польсько-чехословацькими міждержавними відносинами, особливо це стало виявлятися у середині 30-х рр.

Товариство поширювало свою діяльність, зростало чисельно, утворювало мережу осередків. У 1932/33 рр. товариство об'єднувало вже 68 осередків, а у 1937 р. – 101; у 1939 р. кількість членів ЧМШ досягла 2606 осіб (без

обрахування 12 осередків) [417; 414]. Посилилися контакти з центральною Матицею в Празі та Чехословацьким закордонним бюро. Так, Закордонне бюро через керівника шкільного відділу Р. Неколи у 1933 р. звернулося з листом до Матиці, в якому просило повідомляти про діяльність товариства, функціонування школи та проблеми, які наразі стоять перед громадою, просило надсилати свої кореспонденції в редакцію газети «Краян» [417]. В тому ж році Міністерство шкільництва і освіти Чехословаччини повідомило про закупівлю для чехів Волині журналу «Mladý svět» (20 примірників) для молоді [417]. У вересні 1933 р. на Волинь з неофіційним візитом прибув представник Міністерства Ф. Карас [417].

Матиця виступала як виразник загальних інтересів чеської громади Волині. Для підтвердження такого висновку наведемо ще один приклад. На зборах 6 березня 1938 р. розглядали питання, які зовсім не стосувались освітніх шкільних проблем, а були загальними проблемами для чехів: 1) видання «Волинської хроніки» (історії чеських поселень на Волині – *авт.*); 2) еміграція (організація й т. ін.); 3) розвиток часопису «Krajanské Listy»; 4) видання «Родинного календаря волинських чехів» [681, s. 1]. Отже, товариство, засноване як освітнє, поступово переростало такі рамки й перетворювалося на організацію, яка представляла чеську громаду на Волині. Подальший розгляд діяльності ЧМШ підкреслює та уточнює цей висновок.

Освітня діяльність за статутом була основною для товариства. Вона полягала в роботі із заснування матічних шкіл, їх забезпечення. Школи утримувалися за рахунок членських і добровільних внесків, фінансової допомоги від уряду Польщі та з-за кордону, коштів від різноманітних культурних заходів (аматорських вистав, концертів і т. ін.). Станом на 1934 р. працювало 12 матічних початкових шкіл та одна школа утримувалася «Чеською Бесідою» в м. Здолбунів, де навчалася 564 учнів [669, s. 1].

Вже зазначено про фінансову допомогу чеським школам із боку польського уряду, однак вона була незначною. Допомога надходила також і від місцевих владних структур. Осередок ЧМШ у м. Рівне в 1929 р. отримав від

магістрату 500 злотих для організації школи. Таку саму допомогу в різних розмірах отримали школи в селах Молодава-1 (700 зл.) та Московщина (900 зл.) Дубенського повіту, у той самий час школи Луцького повіту ніяких субсидій не мали [288, арк. 81–82 зв.].

Основні кошти для шкільної освіти організація здобувала власними силами. «Ніс Volyně» 4 жовтня 1934 р. (с. 2–3) повідомляв про збір грошей на розширення шкіл у містах Луцьку, Рівному й Здолбунові. Акція збору коштів проводили в 61 поселенні, а всього зібрано 2984 злоті 72 гроші, із них на Здолбунівську школу – 825 злотих 44 гроші, на школу в Рівному – 389 злотих 7 грошей, у Луцьку – 1770 злотих 21 грош. Окремі представники чеської меншини також активно сприяли розвою матічних шкіл. Відомий чеський пивовар В. Земан у 1934 р. для потреб школи в м. Луцьку подарував ділянку землі вартістю 6000 злотих [668, с. 2]. Певна кількість коштів отримувалася ЧМШ від організації різноманітних заходів: театральних аматорських вистав, концертів, танцювальних вечорів тощо. Архів фіксує, наприклад, відомості про діяльність осередку ЧМШ у с. Язірки Здолбунівського повіту за 1936–1938 рр., де перераховуються заходи осередку з указівкою зібраної суми [297, арк. 42–43].

Отже, можемо беззаперечно стверджувати, що період міжвоєннн в історії чеської меншини Західної Волині позначився сплеском економічного розвитку. Чеські господарства визначалися як середні за площами власної землі, як високоорганізовані, оснащені технічно, забезпечені фінансово. З огляду на економічну міць чеських господарств та порівняно незначну чисельність общини, уряди Польської держави не проводили цілеспрямованої політики стосовно чехів, проте загальні напрями національної політики урядів Другої Речі Посполитої відображались і на них, разом із тим ураховувалися також і зовнішньополітичні фактори, які суттєво впливали на становище чехів Західної Волині. Чехи змогли протистояти асиміляційним намірам та зберегти

ідентичність, зокрема завдяки розгалуженій сітці культурно-освітніх, спортивних організацій, чеській пресі.

Свою допомогу ЧМШ і, зокрема, матічним школам надавали Об'єднання чехословаків за кордоном, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції й громадські організації. Про деякі аспекти такої допомоги вже згадувалося. Зупинимося на конкретній діяльності з допомоги чеському шкільництву. Насамперед, це була фінансова підтримка [668, s. 2]. Товариство ім. Я. А. Коменського мало намір придбати приміщення для школи в м. Здолбунові й, заплативши всі борги, передати його у власність ЧМШ, про що повідомляв часопис «Ніс Volyně» 12 квітня 1934 р. Окрім субсидій, надавалась інша допомога: книги, грамплатівки, технічні засоби навчання.

Складною проблемою чеського шкільництва була підготовка вчителів. В умовах обмеження використання чеської мови в школах із боку польської влади це питання постало достатньо гостро: чеські школи переводили на польську мову навчання або організовували двомовні, учителів направляли на Волинь із внутрішніх регіонів Польщі й не володіли чеською або ж не бажали нею користуватися тощо. Польський історик Я. Томашевський наводить слова чехословацького посла Юрая Славіка, який у 1936 р. зазначав: «Ці школи є вже або суто польські або т. зв. польсько-чеські, у яких чеську мову вивчають як обов'язковий предмет, або ж т. зв. утраквістичні школи, де чеську мову практично не викладають» [1256, s. 94].

Задля розв'язання освітніх проблем значну методичну й навчальну підтримку здійснювало Міністерство шкільництва та освіти Чехословаччини. Це були різноманітні курси чеської мови, лекції та поради навчально-методичного характеру. А оскільки польська влада неохоче приймала на роботу випускників чеських освітніх закладів і мовних курсів [1233, s. 90–91], такі місячні курси чеської мови для вчителів були організовані в Луцьку в серпні 1927 р. Для викладання запросили двох чеських професорів Вране й Колая [105, арк. 22]. 1933 р. В. Меснер повідомляв ланку ЧМШ в Рівному про відвідини

Волині представником Міністерства шкільництва та освіти Ф. Карасом, він намірявся вивчити стан шкільництва, його матеріальне та методичне забезпечення, відвідати поселення [417]. У 1934 р. також відбулися заняття на курсах чеської мови, де слухачами були 28 вчителів, а викладали доктор Я. Кураж із Варшавського університету, учителі Я. Кредба та К. Шварц із Чехословаччини [669, s. 1].

Вивчення чеської мови й літератури, а крім того, історії батьківщини та її народних традицій, особливо турбувало громаду. Ретроспективний погляд на чеське шкільництво на терені Волині переконливо доводить, що навчання рідної мови в колоніях не турбувало ні російський уряд за часів імперії, ні польський уряд у 20–30 рр. У міжвоєнний період за статистичними даними йшло поступове скорочення національних початкових шкіл, зокрема чеських. Так, у 1924 р. їх було 33, у 1931 р. – сім, а в 1937 р. – п'ять [633, с. 38]. За архівними даними 1929 р., у Луцькому повіті, наприклад, із 15 початкових шкіл у чеських колоніях було 13 державних і дві приватні, що утримувалися ЧМШ. Мовою викладання в 10 державних школах була чеська, в останніх – польська, а чеську викладали як предмет. Чеську мову в цих 15 школах викладали вчителі за національністю: 10 чехів, чотири поляки й один українець [91, арк. 43]. За даними Я. Вацуліка, станом на 1929 р. на Волині чеські вчителі працювали у 24 державних школах, де навчання відбувалося чеською мовою або чеську викладали як предмет. Ще в дев'яти школах чеську мову викладали вчителі не чеського походження, наприклад із Тешинського регіону. Шкіл, що утримувалися ЧМШ, було 14. Отже, констатував голова ЧМШ В. Меснер, існує потреба в 15–20 вчителях для державних шкіл [1070, s. 57–58].

Реформа шкільної освіти 1932 р., що передбачала запровадження триступеневої системи, у той же час негативно вплинула на школи, де навчалися діти непольського походження, оскільки призвела до ліквідації шкіл нижчого рівня, у яких й отримували початкову освіту чеські діти. Діти переводилися до польськомовних шкіл, де чеську мову або викладали

скорочено, або не викладали зовсім. Окрім того, чеські родини, які були в змозі дати дітям середню та вищу освіту, змушені були переводити їх на навчання до польських шкіл, оскільки повних середніх чеських шкіл на Волині станом на 1932–1933 рр. було лише три (Луцьк, Рівне, Здолбунів), де навчалося 524 учні та викладали 17 вчителів [1070, s. 58]. Інші, заможні й такі, котрі мали родини в ЧСР, відправляли дітей на навчання до Чехословаччини.

Для найкращого забезпечення навчального процесу в чеських школах на Волині створено Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл у Польщі. Статут товариства зареєстровано 29 липня 1931 р. Конференції вчителів чеських шкіл відбувалися двічі на рік, на них учасники знайомились із новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо [125, арк.4; 676, s. 3]. Неодноразово такі конференції відбувалися разом із загальними зборами ЧМШ, як це було, наприклад, 7 березня 1934 р. [669, s. 1–2]. Такі конференції проходили й із нагоди свят і визначних подій. Наприклад, 2 березня 1935 р. збори відзначали день народження чехословацького президента Т. Масарика [676, s. 3]. Часопис «Krajanské Listy» у номері від 15 вересня 1938 р. на першій сторінці розмістив фотографію товариства чеських учителів.

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які займалися різними питаннями виховання й навчання. Батьківський комітет у чеській школі м. Луцька виник у 1937 р. Його головою обрано Я. Ректора [674, s. 3; 673, s. 2]. Комітет брав участь у всіх шкільних та позашкільних заходах, турбувався й побутовими проблемами, забезпеченням харчування в школі. За його ініціативи, при школі організовано інтернат [677, s. 5; 710, s. 2].

Осередки товариства ЧМШ проводили роботу із заснування бібліотек при матірніх школах або в народних будинках. Забезпечення літературою та періодикою здійснювалося за рахунок осередку або пересилалось із Чехословаччини. Станом на 1930 р. таких бібліотек у чеських колоніях нараховувалося 21, із них у Луцькому повіті – шість, Дубенському – сім, Рівненському – п'ять [288, арк. 81]. Бібліотеки були предметом постійної уваги

чеської громади, про що свідчать численні публікації з цього питання в чеських часописах. Вони поміщають повідомлення, які різняться зі звітами, наприклад Луцької повітової адміністрації про невелику кількість книг у бібліотеках ЧМШ [91, арк. 43]. Так, осередок ЧМШ у с. Грушвиця Рівненського повіту в 1925 р. на полицях своєї бібліотеки нараховував 405 примірників [691, s. 6], а гурток товариства в с. Хомути Дубенського повіту в 1935 р. заснував бібліотеку й коштом членів спілки (400 злотих) придбав 200 примірників книг. Пан В. Шварц із Чехословаччини надіслав ще 50 примірників і 57 театральних сценаріїв [683, s. 5]. При бібліотеках облаштовували читальні, де можна було познайомитись із періодичною пресою, що виходила в Польщі та Чехословаччині. Йозеф Малек у матеріалі про поселення Сенкевичівку, опублікованому в «Краянських лістах» 30 січня 1938 р., розповідав, що там читають у народному будинку часописи «Краянські лісти», «Празькі новини», «Мілошицький господар», «Шірим светем», польську газету «Плон», часопис «Млади свет» [704, s. 5]. Бібліотекам Матиці активно допомагало Чехословацьке закордонне бюро, на Волинь направлено часописи, книги, грамплатівки [414].

Поява в чеських поселеннях аматорських театральних гуртків – також заслуга ЧМШ. Товариство всіляко підтримувало аматорські колективи й сприяло їх виникненню та діяльності. Традиція заснування таких гуртків виникла ще на початку століття, а створена в 1923 р. ЧМШ сприяла активізації такого виду самодіяльності. Драматичні гуртки існували майже в кожній колонії. Сценарії отримували з батьківщини або писали самостійно. Їхніми авторами були, зазвичай, чеські вчителі. Тематика вистав драмгуртків була різноманітною: від сцен на біблійні та історичні теми – до комедій і навіть оперет. Вистава обов'язково мала музичний супровід, сцена була декорована, а виконавці грали свої ролі в костюмах. Про прем'єру вистави оголошувалося в газеті – та всі бажаючі могли прийти на перегляд.

Одна із таких прем'єр відбулася в с. Сенкевичівка 20 лютого 1938 р., її авторами були вчитель Карл Пулпітел і Ян Жидлицький. На виставу приїхали

представники чеських громад із Купичева, Вовковиїв, Луцька, Рівного, Сарн. Був присутній також і редактор часопису «Krajanské Listy» Й. Фойтік. Драматичну гру супроводжував оркестр із с. Ниви Губинські під керівництвом Й. Собка. Усього у виставі зайнято 30 осіб, а також і сам автор Ян Жидлицький [681, 2].

У чеських колоніях великою популярністю користувалися виступи не лише дорослих аматорів драматичного мистецтва, але й дитячі вистави. Режисерами були, зазвичай, учителі, а репертуар – сценки з історії Чехії або вистави з нагоди свята Різдва, Нового року та ін. Наприклад, часопис ЧМШ повідомляв, що в Здолбунівській чеській школі відбулася дитяча вистава «Соня», у постановці якої допомогли члени Товариства чеських учителів [704, s. 5]. У с. Ульбарів режисером дитячих театральних вистав також був учитель місцевої школи українець Т. Науменко [710, s. 6].

Таких аматорських вистав відбувалося дуже багато, про що свідчать численні публікації в газеті «Krajanské Listy». Цікавою, на нашу думку, є стаття в газеті від 23 січня 1938 р. Автор Вл. Сімунок аналізує роботу театральних гуртків у колоніях, указуючи, що «театр, разом із кіно і радіо, є культурним осередком у нас і осередком виховання в народному дусі. Про одне маємо дбати, обираючи репертуар, думати про виховну мету... Але не слід забувати про те, чи можуть наші актори грати такі п'єси, не втрачаючи їх змісту і задуму...» [695, s. 2–3]. Тому закономірною була турбота про репертуар театральних гуртків. Зокрема, часопис «Krajanské Listy» 1 грудня 1938 р. повідомляв усім гурткам, що в редакції є нові театральні сценарії таких авторів, як Я. Мах, Ф. Цимлер, Я. Кубіна, К. Балінга.

Не можна не згадати одного з найвидатніших представників чеської общини Волині Владіміра Лібовіцького, який народився в 1906 р. в с. Новинах Чеських Дубенського повіту. Батько В. Лібовіцького заснував у селі бібліотеку, мати-чешка добре знала українську мову й народні пісні, а син став артистом балету, закінчивши відому в Польщі балетну школу українського танцівника

Василя Авраменка в Рівному. У другій половині 20-х рр. Лібовіцький бере активну участь у діяльності української Просвіти: облаштував хату-читальню, здійснив постановку трьох українських вистав, за що й потрапив до списку «неблагонадійних» [684, s. 3]. У 1930 р. поїхав до Чехословаччини. Склавши іспити, вступив до школи примабалерини Нікольської в Празі. Протягом двох років виступав у балетній трупі Великої Опери, пізніше – у театрах Виноградова й Словацькому народному театрі в Братиславі. Згодом почав писати лібрето до балетних вистав і виступав у ролі постановника. У 1938 р. Владіміру Лібовіцькому запропонували посаду режисера в Народному театрі в Ужгороді, де він і працював протягом 1938–1939 рр., а також утримував свою балетну школу. У тому самому році В. Лібовіцький побував на Волині. 20 жовтня 1938 р. в часописі «Krajanské listy» В. Лібовіцький пише: «Аматорський театр вас зближує, піднімає загальний культурний рівень. Пізнавайте свій народ і його культуру» [705, s. 2; 699, s. 2].

Осердки ЧМШ регулярно влаштовували в поселеннях різноманітні вечори відпочинку з танцями та веселоцями, маскаради, конкурси, виїзди в ліс для відпочинку на природі, змагання, які організовувалися разом з осередками інших товариств (Союзу чехословацької молоді, «Соколу», пожежної дружини, «кола господинь»). Для таких заходів використовували приміщення шкіл, народні будинки, «соколовні» (приміщення для спортивних змагань) або приватні танцювальні зали. Наприклад, у Луцькому повіті таких залів було три: у с. Ниви Губинські Яна Дуфека, с. Губин Чеський Йозефа Воляника [75, арк. 18], с. Струмівка Йозефа Новака [690, s. 4]. У с. Страклів Дубенського повіту така зала належала пані В. Веселій, а в с. Квасилів Рівненського повіту – Й. Духачеку [691, s. 4].

У чеських поселеннях силами громадських організацій проводили різноманітні конкурси. Зокрема, 4 вересня 1938 р. в Ульбарові Дубенського повіту відбулося свято обжинків, програму якого склали члени осередків ЧМШ та Чеської бесіди. Під час свята виконували народні обрядові пісні й танці, а

саме свято проходило в Народному будинку [692, s. 6]. Жіноча організація «Коло господинь» с. Струмівки Луцького повіту разом із ЧМШ 6 лютого 1938 р. організувала для дітей місцевої школи всіх національностей свято ялинки. Програму розробив шкільний учитель. Вона складалася з віршів, пісень, колядок. А коли заграє патефон, діти й дорослі з радістю танцювали. У Рівному осередки ЧМШ і «Соколу» з нагоди Нового року організували маскарад із грою джаз-бенду, буфетом і конкурсом на кращу маску, ЧМШ проводила конкурс краси, курси модних танців, зокрема падеспану.

Особливі урочистості в чеських колоніях відбувались у зв'язку зі святкуванням Дня незалежності та дня народження президента Чехословаччини Т. Масарика. Ось як відзначали День незалежності Чехословаччини в с. Ульбарів у 1934 р.: «В гості до Ульбарова на честь Дня незалежності завітали члени осередку з Хомутів. Свято розпочалося гімном “Де дім мій?” і польським гімном. Члени драматичного гуртка показали дві одноактні п'єси про участь чехів у Першій світовій війні». У с. Вільгельмівка з цієї нагоди також відбулося свято із співом гімнів та концертом місцевого хору [674, s. 4]. У 1935 р. у чеських поселеннях відбувалися заходи з приводу 85-річчя президента Т. Масарика. Тижневик «Ніс Volyně» у своїх номерах за березень 1935 р. широко коментує святкування такої події: у с. Страклів відбулося спортивне свято, у с. Купичів відбувався концерт струнного ансамблю хлопчиків і гуртка співів; у Рівному зібралися на збори з цієї нагоди члени товариства чеських учителів.

У 1939 р. чеська громада святкувала вагому подію в історії чеської меншини на Волині – десятилітній ювілей чеської школи в Луцьку. На свято запрошено всіх краян, котрі проживали в місті, а також гості з усієї Волині. Присутніх привітав голова місцевого осередку ЧМШ Й. Малінський, про роль виховання в чеській школі, – говорив учитель школи Я. Влк, із віршованими поздоровленнями звернувся до присутніх Я. Ребл. Святкування продовжили учні та гості Луцька, які виступили з концертом. Чеський хор із Боратина

Луцького повіту виконав польський і чеський гімни, народні чеські пісні. Школярі вийшли на сцену з піснями, танцями та віршами. Після школярів глядачі вперше мали змогу почути виступ новоствореного хору з Луцька. Ювілей чеської школи показав надзвичайну увагу чеської общини до освіти та виховання. Проблема чеського шкільництва, таким чином, була об'єктом уваги й турботи всієї громади [681, s. 1]. Матеріали до 10-літнього ювілею опубліковано в брошурі «Десять років чеській школі в Луцьку» [980]. Опис святкування події засвідчує, що консолідація чеської громади відбувалася саме навколо лояльної Матиці, саме ця організація гарантувала громаді чехів задоволення її культурно-освітніх потреб.

Як свідчать архівні документи, публікації часописів та спогади реемігрантів, характерною рисою громадського та культурного життя чехів на Волині була їхня виняткова увага до історії своєї батьківщини, а також до історії чеської імміграції Волині, адже вже для другого покоління емігрантів українська земля стала рідною. Тому ЧМШ розпочала роботу з дослідження й збору матеріалів для написання історії волинських чехів. У березні 1938 р. на зборах ЧМШ прийнято рішення про представлення на зібраннях хроніки однієї з чеських колоній і друкування цих хронік у газеті «Krajské Listy» [674]. За завданням управи ЧМШ, роботу із запису історії волинських чехів проводив учитель зі Страклова Дубенського повіту Я. Кржівка. Його робота була виголошена на зборах ЧМШ Йозефом Малінським. У ній розглянуто питання еміграції чехів на Волинь, їхнє господарювання на українських землях, участь чехів у Першій світовій війні. Інженер Алоїз Кнотек вніс пропозицію про збір матеріалів, спогадів, фотографій, ілюстрацій, саме йому й доручено вести цю роботу [687]. Окрім того, управа ЧМШ звернулася до своїх членів із проханням надсилати до редакції часопису відомості про громадські організації, хори, аматорські драматичні гуртки, оркестри, що діяли в чеських поселеннях. Редакція просила вказати відомості про членів товариств, час заснування, керівника тощо [689]. Робота з написання історії волинських чехів до початку

війни не була завершена й продовжувалась у повоєнний період після рееміграції чехів до Чехословаччини в 1946–1947 рр. Реемігранти створили свою організацію «Союз волинських чехів», історичні описи чеських волинських поселень друкувались у часописі Союзу «Верна страж».

Отже, Чеська Матиця Шкільна в міжвоєнний період на Волині була найчисленнішою, найповажнішою організацією чеської меншини. Утворена як культурно-освітнє товариство, ЧМШ згодом стала центром культурного й громадського життя всієї чеської общини. Зауважимо, що товариство не ставило політичних цілей, проте в умовах асиміляційної політики польських властей ЧМШ стала згуртовуючою силою чеської общини Волині. Разом з тим, ЧМШ була тою організацією, яка гарантувала лояльність чеської громади до влади, а тому саме ЧМШ підтримувалася місцевою та центральною владою Польщі на протигагу Чехословацькому національному об'єднанню.

Найстарішою чеською організацією було гімнастичне товариство «Сокіл», що виникло ще наприкінці XIX ст. У період міжвоєннн фїзкультурні товариства були дуже популярними, зокрема й на Волині. Пригадаймо товариство польського «Сокола», українські спортивні товариства «Дніпро» та «Гарт», російський спортивний клуб «Старт» у м. Рівному, єврейські гімнастичні клуби «Гасменеа», «Макоб», «Хакоах» [83, арк. 1 –10; 299; 113; 123; 418].

Сокольський рух зародився серед слов'янських народів Австрійської монархії в другій половині XIX ст. як протидія, насамперед германізації. Перше сокольське товариство заснував 1862 р. в Чехії професор мистецтвознавства Карлового університету в Празі Мирослав Тїрш (Рудольф Тїрш, 1832–1884). У XIX – на початку XX ст. сокольський рух поширився в Словенії, Хорватії, Сербії, Словаччині, у Російській імперії. Гїмнастичне товариство «Сокїл» засноване у Львові в 1867 р., 1908 р. його очолив професор Академічної гїмназії у Львові Іван Боберський (1873–1947). Чисельність польських і українських «Соколів» становила в 1914 р. до 30 тис. Для порівняння: у Чехії було тоді вже

понад сто тисяч членів сокольського руху. До початку Першої світової війни український «Сокіл» нараховував у Галичині та Буковині 974 осередки, натомість польських осередків «Сокола» в усій імперії було на той час 261. В Україні 1907 р. також утворюється гімнастичне товариство, яке згодом набуває великої популярності, насамперед на теренах Волині [1189, s. 229–230]. До Першої світової війни його осередки організовано в Рівному, Дубно, Житомирі. Керівником чесько-російського гімнастичного товариства «Сокіл» у Києві був один із видатних представників волинської чеської інтелігенції Вацлав Вондрак [1070, s. 148–149].

У Польщі сокольський рух розвивався досить активно: функціонували осередки, влаштовувалися спортивні змагання й зльоти. Першим осередком спортивного чеського товариства, організованим у воєводстві, був осередок у с. Квасилів Рівненського повіту. Його статут, зареєстрований у 1922 р., проголошував мету товариства: піднесення фізкультурної діяльності, вироблення в молоді гарного зовнішнього вигляду, моральних рис, «відповідальності за свої вчинки, за народ і державу». Для цього потрібно запроваджувати систематичні заняття гімнастикою, проводити спортивні заняття й змагання з плавання, кінної їзди, вправ самооборони й т. ін. [273, арк. 27–33]. Статут товариства «Сокіл» зареєстровано в 1932 р. в с. Глинську того ж повіту [283, арк. 11–20]. Окрім уже названих поселень, гімнастичні осередки організовано в м. Рівному [280], Дубно, селах Дубинського повіту (Семидуби, Страклів, Мирогоща, Молодава, Волков'є), м. Здолбунів, с. Гульча Здолбунівського повіту [110]. Про популярність спорту та спортивних товариств може свідчити кількісне зростання їхніх членів. Скажімо, осередок у с. Глинськ у рік заснування (1932) мав 33 члени, у 1934 р. – 48, а в 1936 р. – 52 [283, арк. 23, 30 зв.].

Товариство «Сокіл» у Квасиліві 30 грудня 1935 р. звернулося до повітового старости з проханням надати право мати прапор, який передбачалося використовувати під час національних свят, у траурних

церемоніях, на спортивних змаганнях тощо. Із членів товариства обирали почесну варту строком на три роки, а прапороносця – на загальних зборах. Держархів Волинської області зберіг ескіз прапора «Сокола» та його опис [118]. На ескізі штандарту «Сокола» не передбачалося розміщення державної атрибутики, проте використовувалися три кольори (червоний, білий, синій), гілки липи, написи чеською мовою, т.т. елементи чеської національної символіки [110].

Сокольські осередки проводили активну пропагандистську роботу, влаштовували змагання, разом з осередками інших товариств брали участь у громадському житті чеських поселень, а також виїздили на спортивні змагання до інших воєводств Польщі. У 1935 р. у с. Страклів Дубенського повіту на честь ювілею президента Т. Масарика пройшло спортивне свято, організоване під керівництвом начальника осередку «Сокола» Й. Сухого. Глядачі мали змогу спостерігати за показовими виступами фізкультурників із булавами, на різних гімнастичних снарядах, а також вільними вправами груп старших чоловіків і юнаків. А після змагань влаштовано ігри для глядачів [676, с. 3]. У селі Квасилів у 1929 р. відбулося святкове засідання й змагання в залі пана Духачека, про що й повідомлялося в запрошенні на свято для рівненського повітового старости. Наприкінці запрошення зауважувалося, що кошти від заходу будуть використані для фінансування поїздки на сокольські змагання в Познань [273, арк. 41; 118].

Держархів Волинської області зберіг відомості про 1-й з'їзд сокольських осередків Волині, який відбувся 7 липня 1933 р. у с. Мирогощі Дубенського повіту, куди прибули представники всіх осередків Волині в кількості 130 осіб [110]. У роботі з'їзду брали участь також і гості: чехословацький посол Тепланський, начальник товариства «Сокіл» у Чехословаччині Я. Планічка, секретар цієї організації Ф. Рудольф, голова ЧМШ у Луцьку В. Меснер, Чехословацький консул у с. Квасилів В. Сваровський, редактор «Hlas Volyně» А. Перний. Урочистості розпочались із гімнастичних змагань у сокольському

будинку. Після їх закінчення учасників привітали гості, які у своїх промовах підкреслили значення єднання молоді й виховання їх у народному дусі, зауважували прихильне ставлення польських властей до чеського населення. З'їзд завершився нагородженням переможців, виконанням гімнів Чехословаччини та Польщі та святковим парадом членів товариства із прапором і в мундирах.

Сокольський рух на Волині активізувався в 1938 р., напередодні Всесокольського зльоту в Празі. Осередки товариства організовували змагання, різноманітні заходи, кошти від яких ішли на фінансування участі волинської делегації у форумі. Часопис «Krajanské Listy» широко висвітлював підготовку до зльоту, друкував матеріали з історії сокольського руху [832, s. 32; 691, s. 6; 709]. Десятий Всесокольський зліт відбувся 1–10 липня 1938 р. в Празі. Із привітанням до учасників звернувся чехословацький президент Е. Бенеш. Зліт сокольства, окрім спортивних змагань, мав ще й широку культурну програму, у якій брали участь усі його учасники та гості. Волинська делегація, що прибула до Праги й складалась із 341 особи, відвідала визначні місця Праги, музеї, виставки. Зліт закінчився великим та урочистим святом, де вітали переможців змагань, у тому числі й чеха з Волині Ярослава Габрієла. Волинські чехи на зворотному шляху додому оглянули ще кілька чеських міст, зокрема Брно, головне місто Моравії, звідкіля емігрували їхні предки. Про участь волинян у Х Всесокольському зльоті розповідала газета «Krajanské Listy» [701, s. 4–5].

Діяльність сокольських організацій у чеських поселеннях на Волині мала надзвичайно важливе значення. «Сокіл» – організація, яка не лише підтримувала зв'язок із батьківщиною, але й фінансувалася та керувалася з Праги, підтверджуючи цим опасіння польського уряду щодо впливу закордонних чинників на громадське життя чеської общини.

Організацією, що виконувала суто визначені функції в чеських колоніях, була добровільна пожежна охорона, яка з часів ХІХ ст. забезпечувалася чехами. Варто згадати, що комендантом пожежної охорони Луцька від 10 липня 1919 по

31 серпня 1920 р., а далі знову виконував функції коменданта луцької пожежної охорони від січня 1921 до середини 1936 р. Вацлав Меснер, котрий походив із Княгининка з родини Меснерів і був братом Владіміра Меснера, який очолював ЧМШ [990, с. 241].

Осередки пожежного товариства діяли в багатьох поселеннях Волинського воєводства. Наприклад, у Рівненському повіті зареєстровано осередки в селах Новий Двір, Квасилів, Новокраєв, Грушвиця, Підцурков, Глинськ, Домбровка, Шубків [260–267]. У Луцькому повіті добровільні пожежні дружини існували в селах Боратин, Будки Губинські, Чорний Ліс, Озеряни, Копче Чеське, Липляни, Ниви Губинські, Піддубці, колонії Мстишин [107, арк. 13]. Товариство мало типовий статут, затверджений Міністерством внутрішніх справ у 1919 р. і повторно в 1929 р. та 1935 р. Крім суто професійних завдань, товариства пожежної охорони могли «... утворювати каси взаємодопомоги на основі власних внесків та добровільних пожертвувань; організовувати власні оркестри, хори, бібліотеки, читальні; проводити різні культурні заходи, концерти, вечори тощо....» [990, с. 242].

Пожежні дружини оснащувалися за власний кошт і мали все необхідне для своєї діяльності, перебували в постійній бойовій готовності. Це показали інспекційні перевірки, що періодично проводилися, наприклад, у селах Новокраєві в 1929 р., Грушвиці – у 1927 р., Підцуркові – у 1927 р., Глинську – у 1929 р. [262, арк. 7–8; 263, арк. 7–7зв.; 264, арк. 7; 265, арк. 6]. Перевірки засвідчили високу готовність та оснащеність пожежних осередків. Пожежні дружини проводили в колоніях також і культурну роботу: брали участь у драматичних гуртках, оркестри влаштовували концерти, супроводжували різні урочистості тощо. Одним із прикладів активності осередків добровільної пожежної дружини в чеських колоніях можна вважати з'їзд осередків, що відбувся в 1931 р. під час промислової виставки в м. Рівному. Пожежники-аматори змагалися в професійній майстерності. Відбулися й показові виступи. Закінчилося свято маршем пожежних дружин зі своїми оркестрами [294, арк. 10].

Отже, громадсько-політичні, культурно-освітні та спортивні організації, які виникли й діяли в міжвоєнний період у чеських поселеннях Волині, мали чітко виражені спільні риси та цілі діяльності: згуртування чеської общини задля збереження національної мови, культури, традицій, протистояння асиміляційній політиці польського уряду. Водночас чеська громада була лояльною частиною населення, підтримуючи зв'язки з громадськістю воєводства, представниками національних меншин, чеська громада не втручалася в політичне протистояння, що не викликала занепокоєння влади. Проте активна частина чеської громади створила політичну організацію (Чехословацьке національне об'єднання), чим заперечила твердження про абсолютну аполітичність чехів та повну їхню лояльність.

Особливу пропагандистську, згуртовувальну роль відігравали чеські часописи «Hlas Volyně» і «Krajanské Listy». Товариство Чеська Матиця Шкільна об'єднувало навколо себе громадські товариства «Сокіл», «Чеський клуб», Чеську бесіду, жіночі організації, завдяки чому культурне життя в чеських поселеннях було різноманітним: функціонували бібліотеки, аматорські драмгуртки, хори, оркестри, фізкультурні осередки. Із часом ЧМШ стала центром громадського життя громади. Чеська громада підтримувала тісні контакти з батьківщиною, що було однією з особливостей громадського й культурного життя чехів і викликало уважне ставлення до її організацій із боку владних структур. Волинські колонії завжди перебували під моніторингом посольства Чехословаччини у Варшаві, а у Квасиліві було відкрите консульство.

Отже, можна переконливо стверджувати, що ідентичність чеського населення Волині загалом зберігалася та стала основою до виокремлення чехів, котрі компактно проживали в Західній Волині, у національну меншину з виразними, характерними для чеської нації ознаками. Проте зазначимо, що покоління, яке народилося на Волині, мало ідеалізоване уявлення про батьківщину, що стало відчутним після реєміграції.

РОЗДІЛ 5.

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ 40–50-х РР. ХХ СТ.

5.1. Волинські чехи в роки Другої світової війни

Протягом 1920-х рр. великі європейські країни намагалися створити за допомогою системи міжнародних договорів та Ліги Націй той політичний устрій, який забезпечить світу мирне співіснування. Проте гостра економічна криза й незавершеність побудови міжнародної договірної основи, перерозподіл територій тих країн, що потерпіли поразку в Першій світовій війні, та реваншистські настрої певної частини соціуму показали неможливість мирного розв'язання згаданих проблем.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. загострилася ситуація в Європі, наростали міждержавні суперечності, що неминуче могли призвести до збройного конфлікту. У березні 1938 р. гітлерівська Німеччина, порушивши Версальський договір, здійснила аншлюс Австрії. Наступною ціллю Гітлера стала Чехословаччина, де на прикордонні проживала численна (3,2 млн осіб) меншина судетських німців. Під лозунгом приєднання територій етнічних німців Судетської області Гітлер розпочав кампанію возз'єднання територій, яка завершилася, із «мовчазної» згоди Франції та Великої Британії, Мюнхенським пактом 30 вересня 1938 р., підсумком якого став початок розчленування Чехословаччини, зафіксоване в листопаді 1938 р. у Відні [1005, s. 204–205]. Радянський Союз не визнав цей акт, до 1 січня 1940 р. в Москві продовжувало функціонувати чехословацьке посольство. Президент Е. Бенеш, який на той час був у США, після вступу німецьких військ у Прагу (15 березня 1939 р.) уже 16 березня виступив із маніфестом, у якому декларувалася боротьба за реставрацію Чехословацької Республіки під лозунгом «Вільна Чехословаччина у вільній Європі» [1005, s. 211]. Основними тезами виступу були ліквідація Мюнхенської угоди й визнання неперервності існування

чехословацької державності, об'єднання всіх чехословаків із метою боротьби за відновлення республіки, створення єдиного центру цієї боротьби за кордоном. Президент Бенеш розраховував у досягненні вказаної мети орієнтуватися як на Захід, так і на Схід. Лаконічно він сформулював свою зовнішньополітичну мету так: «50 % – на Захід, 50 % – на Схід, а не 100 % – на Захід» [983, с. 399].

Після підписання в серпні 1939 р. т. зв. пакту Молотова-Ріббентропа стало зрозуміло, що світ постав перед війною. Угода передбачала: 1) торговельні домовленості, зокрема кредит Радянському Союзу на 180 млн марок; 2) пакт про ненапад на 10 років; 3) установлення демаркаційної лінії між союзниками (уздовж р. Сян, Вісла й Нарва) у випадку війни з Польщею. Забезпечивши такою угодою певний нейтралітет Союзу, Гітлер отримав можливість розпочати реалізацію плану першої повноцінної військової кампанії проти Польської держави.

Наприкінці серпня 1939 р. почали надходити повідомлення про концентрацію німецьких військ на західному кордоні і польський уряд оголосив призов «запасників», серед яких опинилися й волинські чехи. Їх до польської армії мобілізовано близько 900 осіб, ще близько 2 тис. чехів уже перебували в її лавах [1070, с. 74]. У день оголошення Англією та Францією війни Гітлеру 3 вересня 1939 р. Е. Бенеш у телеграмі до британського прем'єра Н. Чемберлена, прем'єра Франції Е. Даладье й прем'єра Польщі Ф. Славой-Складовського заявив: «Ми, чехословацькі громадяни, вважаємо, що наша країна перебуває в стані війни з німецькими військовими силами...». Серед різноманітної чехословацької імміграції, – зауважила російська авторка В. Мар'їна, Е. Бенеш виявився саме тим, хто був здатним очолити іммігрантський рух. Після зміни уряду у Великобританії Е. Бенешу вдалося досягти домовленості про створення та визнання Тимчасового чехословацького уряду (травень-червень 1940 р.) [983, с. 400–401].

Того ж дня 3 вересня 1939 р. президент Польщі І. Мосціцький видав указ про створення чеського й словацького легіонів у складі польської армії [1005,

s. 21–212] на чолі з генералом Л. Прхалом [620, s. 106–107], т. зв. «східна група чехословацької армії» (таку назву отримала з виходом на територію СРСР) [619, s. 65]. Табір групи розмістився в Броновіцах поблизу Кракова. Чеський та словацький легіон у Броновіцах станом на 24 серпня 1939 р. складався з 1835 осіб, після 17 вересня почалася відправка легіонерів до Великобританії, Франції [818, s. 23]. Згодом частину легіону відправлено до навчального табору в Лешню (поблизу Баранович). Олдржіх Квапіл, боєць легіону, у своїх мемуарах згадує, що їхній потяг зупинився на станції Здолбунів, на будові якої, на їхній подив, окрім польського державного прапора, висів також і чехословацький, а на пероні він почув чеську мову. У Квасиліві чехословацькі частини теж вітали місцеві чехи, так само, як і на станції Рівне [1233, s. 137].

Командир легіону, перебуваючи в навчальному таборі в Лешні та враховуючи, що численна діаспора чехів проживала на Волині, надіслав листа до редакції «Краянської газети» у Луцьк із метою його публікації та набору боєздатних чоловіків до чехословацького легіону. Однак звернення вже не могло бути надруковане. Спогади про перебування чехословацького легіону на Волині залишив і Богуміл Ломський, який пройшов табір інтернованих в Оранках, а завершив війну начальником штабу й заступником командира корпусу Л. Свободи. 11 вересня т. зв. «квасилівська» частина легіону була передислокована до Рівного, де передбачалося поповнення особового складу волинськими чехами, обмундируванням й озброєнням. Проте після 18 вересня вирішувалося питання про інтернування чехословацьких частин [1003, s. 138], оскільки СРСР на початковому етапі війни відповідно до угоди з Німеччиною чехословацький рух не підтримував.

17 вересня 1939 р. на територію Польщі увійшли частини Червої армії, що концентрувалися на кордонах. Вони нараховували 266 тис. осіб на Українському фронті, 201 тис. осіб – на Білоруському, також було введено значну кількість військової техніки. Зі спогадів мешканця с. Дембровка В. Самеца дізнаємося, що чехи з цікавістю спостерігали за рухом через їхнє

село Червоної армії, яка мала найновіше (у польській армії такого не було) озброєння, подобався також вишкіл воїнських частин. А один із командирів, частина якого рухалася через Дембровку, запитав у чехів: «Яке це місто?». Горді чехи відповідали, що це село Дембровка. Далі В. Семец робить висновок, що, порівняно з радянськими селами, очевидно, їх «веснічка» (чес. – село) виглядала як місто [832, s. 153].

У нових умовах ліквідовувалися польські органи управління та створювалися тимчасові, почато соціально-економічні та культурні перетворення. На промислових підприємствах створювалися органи робітничого контролю, а на селі – селянські комітети, які обліковували поміщицькі маєтки, землю, господарське приладдя тощо. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання про стан справ у Західній Україні. Зокрема, йшлося про формування нових органів влади, передачу поміщицьких земель селянським комітетам, націоналізацію великих підприємств, банків тощо.

Тоді ж, на початку жовтня, вирішувалося питання за доповідними записками Л. Берії та Л. Мехліса про польських військовополонених, серед яких були військові чеського й словацького легіону. Зокрема, розглядалася пропозиція щодо звільнення військовополонених українців, білорусів, представників інших національностей, які проживали на території Західної України й Західної Білорусії. Відомий український історик, професор В. К. Баран зазначає, що Й. Сталін зробив кілька виправлень у записці Л. Берії, які стосувалися полонених чехів [865, с. 35]. У пропозиції Л. Берії йшлося про утримання полонених чехів у таборах для інтернованих, Сталін же виправив: «...[6. Задержанных чехов в числе около 800 человек отпустить, взял с каждого из них подписку, что не будет воевать против СССР.]» (мова оригіналу) [865, с. 312–313].

Частина чехословацьких військових залишилася на Волині й була розселена у Квасиліві, Глинську, Миротині, Завидові, Рівному, Здолбунові,

Дубно, Ульбарові, Шпакові, Гульчі, Маневичах, Луцьку, Страклові. Олдржіх Квапіл згадує, що військові з хвилюванням очікували зустрічі з чехами: «...Дарма хвилювалися. Були між своїми, були між чехами...» [1233, s. 140; 1070, s. 75; 1019, s. 144]. Військові (т. зв. «квасилівська» група) прожили на Волині в родинах чехів півроку, допомагаючи у господарстві, разом із ними переживаючи зміни в житті мешканців Західної Волині, і лише на початку 1940 р. було вирішене питання про приєднання «квасилівської» групи до частин «східної групи чехословацької армії» та інтернування їх на Схід для перегрупування. Об'єднання відбулося на станції Шепетівка 20 березня 1940 р. Разом із ними були відправлені у внутрішні райони СРСР також і родини деяких чехів, які вважались органами радянської влади «неблагонадійними», наприклад Ярослав Перний із Квасилова. Усього із Квасилова 21 березня 1940 р. інтерновано 149 осіб [619, s. 65], зокрема 128 військових, 15 жінок і 6 дітей [1233, s. 147; 1048, s. 36]. Саме ці об'єднані частини, розміщені в містечку Оранкі Горьковської області СРСР (нині – Нижньогородська область Російської Федерації) у таборі НКВС [818, s. 23], стали основою формування чехословацької бригади в складі Червоної армії на чолі з Л. Свободою.

Під контролем радянських чиновників та силових структур 22 жовтня 1939 р. в Західній Україні відбулися вибори в Народні збори, які 26–28 жовтня розглядали питання про державну владу, входження Західної України до складу УРСР, про націоналізацію великої промисловості та банків та конфіскацію поміщицьких земель. 14 листопада сесія Верховної Ради УРСР схвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. Унаслідок такого рішення розпочалися всеохоплюючі процеси радянзації, яка обійняла усі сфери економіки, суспільного життя, і «...відчутно позначилася на долі мільйонів людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи традиції, стереотипи...» [865, с. 39–40].

Від листопада 1939 р., згідно з новим адміністративним поділом, землі Західної Волині увійшли до території Волинської, Рівненської, Тернопільської

областей, де активно почали формуватися нові органи влади. Волинські чехи неоднозначно реагували на трансформації 1939 р., оскільки йшлося не лише «...про новий режим, новий суспільний та економічний устрій, а й інші порядки, ніж ті, в яких вони народилися і жили» [1233, s. 143]. У грудні 1940 р. проходили місцеві вибори та вибори сільрад, розпочалися перетворення в шкільництві, намітились і господарські зміни. Так, чехи Дембровки обрали сільраду на чолі з Карлом Вацлавіком, який виконував ці функції до початку війни, у Квасилові головою став Антонін Мишковський, заступником Богуміл Штейнар [1048, s. 36; 1233, s. 153]. Зауважимо, що при адміністративних змінах радянська влада приєднувала до рад українських сіл і чеські колонії, чим викликала певне незадоволення чехів, які звикли до окремого самоврядування.

Найбільша турбота волинських чехів полягала в розвитку та збереженні свого майна й господарства. Однак із початком радянзації та політики одержавлення майна з'явилася небезпека для нерухомості й пожитків багатьох чехів. Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 3 грудня 1939 р. «Про націоналізацію промислових підприємств та установ на території Західної України» передбачала націоналізацію, окрім великих, ще й підприємств поліграфічної промисловості, навчальних закладів, лікарень, ресторанів, кооперативів тощо. Офіційні дані подають кількість націоналізованих великих і середніх підприємств (2243), одночасно відбувалося кооперування дрібних та кустарних майстерень у промислові артілі (833), у яких нараховувалося 33,5 тис. осіб [865, с. 50–51]. Націоналізація торкнулася й чеських підприємств, особливо підприємств переробної промисловості, які належали чехам (пивоварні, млини, хмелесушарки, заводи з виробництва сільськогосподарських машин тощо).

У 1940 р. націоналізовано завод сільськогосподарських машин, що належав луцькому чеху Владіміру Свободі, де вироблялося 100 машин на рік, станом на 1938 р. оборот заводу склав 290 тис. злотих [161, арк. 32]. У «Списку харчової промисловості, що націоналізується по Волинській області»

(постанова Волинського облвиконкому від 6.09.1940 р. № 739) серед призначених до націоналізації підприємств зазначається: «...солодовня, пивоварний завод, леднікі, контора, сарай, житловий будинок, кузня, бондарня, город-сад. [адреса] м. Луцьк, вул. Червоної армії, 61. Спадкоємці В'ячеслава Земана – Вера Земан, Анна Малінська. Потужність 67 000 гкт пива, вартість... 563.542.22 руб.». Таким чином націоналізовано пивоварню Вацлава (В'ячеслава) Земана [161, арк. 35], одне з найбільших підприємств Луцька, яке належало чеху. У тому самому списку трапляються відомості про механічний млин потужністю 10 т на добу, що належав чеху з Купичева Франтішеку Коцуреку [161, арк. 38]. У Квасиліві націоналізовано завод сільсько-господарського реманенту інженера, колишнього почесного консула Чехословаччини у Квасиліві Владіміра Сваровського [1048, с. 37].

Націоналізація торкнулася й закладів харчування, зокрема власності Яна Морави, дубинського чеха, власника ресторану «Слов'янка» [1112, с. 58–61]. Міська рада міста Рівного постановою від 17 грудня 1939 р. націоналізувала ресторан «Котвіца», що належав чеху, передавши його «спецторгу» «для обслуговування співробітників НКВС і міліції». Рівненська міськрада 25 грудня 1939 р. приймає рішення про націоналізацію ковбасні Йозефа (Юзефа) Новака, звинувативши його в «саботажі» [990, с. 250–251].

Для забезпечення процесів радянізації зі Сходу в Західну Україну направлялися радянські та партійні кадри, які потребували житла. Тому в рамках націоналізації влада вдалася до експропріації житла. Так, за архівними документами, у чехів, євреїв, поляків Волині також відбирали будинки. У селищі Сенкевичівка націоналізовано помешкання чехів Я. Хоровзека, Й. Томаша, Влад. Яролімека, Й. Малека, О. Томаша, Влад. Вондрачека й ін. [161, арк. 16–17].

Найбільше занепокоєння чехів викликали процеси перерозподілу земельної власності та колективізації. У Західній Україні й Західній Білорусії проголошувалася націоналізація землі, її надр, води та лісів, а операції з

продажу землі заборонялися, що докорінно змінювало становище чеських власників, які протягом десятиліть обробляли свою землю. Земля перерозподілялася згідно з правилами, за якими на території Волинської та Рівненської областей гранична норма індивідуального землекористування складала 10 га на селянський двір. Конфіскації підлягали реманент та худоба. Отже, до весни 1941 р. в західних областях експропрійовано понад 2,5 млн га землі, 44,9 тис. коней, 72,9 тис. корів тощо [865, с. 59]. Для прискорення колективізації уряд визначив різні норми заготівель та розміри оподаткування для колгоспників й одноосібників, саме економічними прийомами спонукаючи їх до вступу в колгоспи.

У чеських поселеннях колективізація відбувалася повільно, чехи хоча й були знайомі з колективною працею, проте вже давно господарювали на своїй землі одноосібно. Чехи в Східній Волині також «пізно» почали «організовувати» колгоспи, чеські селяни не бажали знищення традиційного устрою, а отже, перший чеський колгосп тут виник лише в 1930 р. [1148, с. 60]. Тому і в Західній Волині «...марно радянські референти переконували квасилівських [с. Квасилів – *авт.*] землеробів у вигодах колективізації... Мусили визнати, що врожаї на колгоспних та радгоспних полях на третину, а то й в половину нижчі, ніж у чеських землеробів... До січня 1940 р. господарювали квасилівські чехи по-старому», – згадував Олдржіх Квапіл [1233, с. 144]. Чехи, звиклі до порядку, дисципліни та законослухняності, утім знайомі із життям своїх рідних на Східній Волині, чинили т. зв. «мовчазний» опір, та після погроз про визнання їх «куркулями» й депортацією усе ж писали заяви до колгоспів.

У с. Дембровка, як зазначає В. Семец, проходили загальні збори, індивідуальні бесіди в сільраді, проте «довго і безрезультатно. Люди впиралися, не хотіли віддавати свої, тяжкою працею зароблені, мастки, відкидали колективне господарювання, крім того їм таємно розповідали про погане життя в колгоспах, біду і голод на Східній Україні» [832, с. 26]. Коли такі бесіди й

збори не допомогли, почалися залякування та погрози «вивезенням до Сибіру». Навесні, коли все ж колгосп було створено, постала нова проблема: ніхто не хотів бути головою колгоспу, бо надто пам'ятними були роки постійного безвладдя та зміни режимів. У результаті націоналізації землі, насильницької колективізації й небезпеки арештів і депортацій, робить справедливий висновок автор спогадів В. Семец, чеська меншина Волині розчарувалась у «перспективах життя в Радянському Союзі», що стало підґрунтям до рееміграції [826, s.26–27].

Незважаючи на опір, потрібно визнати: колгоспи в чеських колоніях організовувалися, а очільниками чехи обирали найавторитетніших поселенців. У с. Молодова-І близько Дубна, згадує Владімір Тенглер, головою сільради став чех Владімір Черногорський, пізніше – чех Гамачек: «Для чехів це вигода. Гірше там, де села були мішані (чесько-українські)...». Колгосп утворили лише в 1941 р., головою чехи обрали Ярослава Тенглера, агрономом – Йозефа Карабеця, бригадиром Йозефа Тенглера (молодшого). «Тварин в колгосп не зводили, тому що не встигли – почалася війна й окупація. Жнивували вже кожен сам» [1187, с. 23].

Окрім колгоспів, на теренах західних областей створювалися радгоспи, контрольовані кооперативні об'єднання тощо. Так, у Квасилові на землях, конфіскованих у чеха Й. Яндури, організовано радгосп, а також кооператив – Українська хмелярська спілка на чолі з Вацлавом Лінгартом. Натомість, одноосібникам-«куркулям» Й. Шлісіку і Б. Плухару призначено високі норми заготівлі, а коли вони їх не виконали, то були арештовані [1048, s. 37]. Таким способом радянська влада намагалася тримати під контролем населення західних областей, тиск на чехів-селян так само, як і на українців, мав певні результати. Наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. колективізація прискорила й особливо результативною вона була у Волинській області, де до колгоспів вступило 21,5 % селянських господарств [865, с. 61].

Перетворення торкнулися також і сфери освіти та культури. І, як зазначає професор В. К. Баран, «...важливим кроком у зламі політичної системи дієвим

важелем морально-психологічного тиску ...стали заборона політичних партій і громадських організацій, ...згортання діяльності численних газет, журналів, видавництв...» [867, с. 65]. Тому припиняють свою діяльність культурно-освітнє товариство Чеська Матиця Шкільна та численні товариства чехів, перестав виходити друком часопис «Krajanské listy».

Процеси радянзації торкнулися й чеської освіти. Радянська влада вже мала досвід ліквідації шкільництва національних меншин у східній частині Волині. У 1938 р. за постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня «Про реорганізацію шкіл на Україні» існування національних шкіл визнано шкідливим, оскільки вони начебто були «вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей». Наступною постановою від 29 червня 1938 р. в УРСР почалася реорганізація 888 особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл в українські та російські, у результаті чого всі 19 чеських шкіл у радянській Україні були реорганізовані [1148, с. 62].

У Західній Волині наприкінці 30-х рр. функціонували лише три чеські семилітні школи (Луцьк, Рівне, Здолбунів), що утримувалися коштом чехів, інші – початкові державні або утримувані ЧМШ, або двомовні з чеської мовою як предметом школи в районах компактного розселення чехів (Дубенський, Здолбунівський, Луцький повіти). На початку жовтня 1939 р. в школах Західної Волині було відновлено навчання. У перехідний період навчання проводилося згідно з польськими навчальними планами та програмами (із 1940 р. – за радянськими планами й програмами), однак припинялося викладання релігії, історії й географії Польщі, символіка Польської Республіки замінювалася радянською, планувалося здійснити перехід до загальної середньої освіти. Розпочалося докорінне реформування шкільної освіти: приватні школи ліквідовувалися, запроваджувалися початкова чотирирічна школа й середня семирічна школа, усі школи фінансувалися державою. Важливим було введення навчання рідною мовою, у разі продовження навчання рідною мовою (для національних меншин) – обов'язкове вивчення української та російської мов.

Відповідно до зазначених змін реформувались і чеські школи. Оскільки чехи в цей період жили переважно в змішаних поселеннях, лише деякі залишалися поспіль чеськими, у школах запроваджувалося навчання українською мовою з вивченням чеської як предмету. Приватні школи, що утримувалися ЧМШ, націоналізувалися. Так, чеська семирічна школа в Луцьку переведена на українську мову навчання, а її приміщення, колись придбане й добудоване коштом чеської громади Волині, націоналізоване відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 грудня 1939 р. [865, с. 50; 73, арк. 6–7; 151, арк. 12]. Викладання чеської мови в школі проводилося лише до 1946 р. [816]. Польська початкова школа в Дембровці із чеською мовою як предметом була реформована в українську, чеська залишилася предметом викладання. Старші учні відвідували семирічну школу в сусідній Грушвиці, однак чеську мову там не викладали. Більшість учителів початкової дембровської школи тепер були емігранти з Чехії, які надовго в селі не затримувалися, переїжджали далі. Проте, як згадує В. Самец, вони брали активну участь у громадському житті Дембровки, «їх незламна віра у перемогу над фашистами і відновлення чехословацької державності» були прикладами для волинських чехів, утверджували їхню національну свідомість і зміцнювали непорушний зв'язок із батьківщиною [832, с. 24–25]. У чеському селі Гульча школа в 1939–1940 рр. також була переведена на українську мову, вивчали російську мову як предмет, лише у 1944 р. введено чеську (1944–1946 рр.). Така сама реорганізація проведена в с. Варковичі під Дубном й в інших школах чеських поселень. За спогадами М. Масопуста «...молоду генерацію [чехів – *авт.*] чекало масове шкільне виховання» [808, с. 66].

За короткий строк трансформувались усі сфери життя населення Західної України, ліквідована політична система й виникли перехідні органи влади (тимчасові управління), які стали здійснювати перетворення, спрямовані на радянізацію суспільства. Однак не всі мешканці сіл і міст підтримували згадані зміни, частину з них нова влада розглядала як «ворожу», яка за своїм

походженням та становищем не відповідали радянським «стандартам». До т. зв. «антирадянських елементів» радянські органи влади відносили дуже широке коло осіб, серед яких – колишні польські державні урядники, військові, власники підприємств, заможні землевласники, керівники громадських організацій, ін.

До представників національних меншин, зокрема й чехів, було застосовано лозунг «боротьби з буржуазним націоналізмом» і проголошення «пролетарського інтернаціоналізму», що насправді передбачало поступове нівелювання ознак національної окремішності, згортання чеськомовної освіти, припинення діяльності чеських культурно-освітніх товариств тощо, насадження невластивих чехам цінностей і моральних основ. Політика обмеженої українізації, що проводилася владними структурами, передусім, була спрямована на подолання польського домінування та, хоча чехи знали українську мову й спілкувались із місцевими українцями, проте запроваджені зміни викликали в чеського населення негоди та призводили до конфліктності.

Тому трансформація західноукраїнського соціуму неминуче вимагала застосування силових, репресивних заходів із боку влади. У Західній Україні розгорнулися масові репресії. Під цим поняттям, зазначає професор В. К. Баран, потрібно розуміти «каральні заходи, які здійснювалися державними органами в судовому чи адміністративному порядку й спрямовувалися проти різних соціальних, національних, релігійних або інших груп населення та окремих осіб, котрі трактувалися як ворожі панівній системі влади» [867, с. 84].

Репресіям піддано й представників чеського населення, оскільки вони підпадали під ті ознаки, за якими визначали осіб, котрі «створювали загрозу» для влади. Так, у 1939–1940 рр. піддано переслідуванням, арештам і висилці, зокрема й чехів, за рішенням Політбюро ЦК ВКП (б) від 2 березня 1939 р. за № П 13/114, яке передбачало виселення сімей репресованих осіб. Далі була постанова радянського уряду за № 289-127 сс від 2 березня та під № 497–177 сс

від 10 квітня 1940 р., які затверджували інструкції про виселення із західних областей УРСР і БРСР сімей репресованих, повій та біженців. Операцію з виселення проведено 13 квітня 1940 р., на світанку, до списків внесено 35 326 осіб, переважно жінок, дітей, старших людей, у ході операції виселено всього 10,5 тис. родин, 32076 осіб, зокрема з Волинської області – 1108 сімей і 3491 особа, із Рівненської – 1436 і 4535 осіб. Сім'ї репресованих виселяли в області Казахської РСР строком на 10 років, їм дозволяли брати із собою майна по 100 кг на особу, ешелон мав складатися із 55 вагонів по 30 дорослих і дітей у кожному; щодня депортовані могли отримувати обід і по 600 г хліба на особу, на маленьких станціях під конвоєм могли виходити на прогулянку [867, с. 294–304].

Подамо кілька портретів репресованих чехів.

Вацлав Меснер, чех із с. Княгининка під Луцьком, брат Владіміра Меснера, голови ЧМШ, активний учасник громадського життя, очолював пожежну службу міста Луцька в добу імперії та Речі Посполитої. У 1939 р. був заарештований і ув'язнений у Луцькій тюрмі на 10 місяців як польський чиновник. Із початком радянсько-німецької війни з тюрми Луцька, де відбулися масові розстріли, йому вдалося звільнитися, під час окупації працював на броварні Земана. На весні 1944 р. у віці 52 років добровільно вступив до лав бригади Л. Свободи, разом із ним і дві його дочки, після війни жив у Чехословаччині [1223, с. 111–112].

Йозеф Малінський, знаний організатор виробництва, управляючий броварнею Вацлава Земана (помер у 1938 р.) та його зять (дружина – Анна Земанова), член правління ЧМШ, був заарештований як власник великого підприємства. Так само, як і його товариш Вацлав Меснер, витримав ув'язнення в Луцькій тюрмі та зміг вижити під час розстрілів. У роки окупації працював на броварні. Навесні 1944 р. вступив до бригади Л. Свободи, реемігрував у 1947 р. та жив у Чехословаччині в містечку Врхлаба [242].

Владімір Дуфек, чеський дослідник, наводить й опис долі Ярослава Перного, мешканця с. Квасилова під Рівним, який у складі бригади Л. Свободи

пройшов шлях від Бузулука до Праги. На початку війни, коли частина чехословацького легіону польської армії протягом півроку жила у квасиловських чехів, а у вересні була інтернована на схід, із нею відправився і Ярослав Перний. Його родина у квітні 1940 р. була виселена до Казахстану, де вони зустрілися. Ярослав Перний одним із перших волинських чехів вступив до чехословацької бригади. Архівно-кримінальна справа, що лежить у Рівненському держархіві, заведена репресивними органами на брата Я. Перного Вячеслава [351, арк. 4–5; 1223, с. 112–113].

Ярослав Перний згадував, що першим «забрали» з Квасилова Й. Яндуру, відомого підприємця та землевласника. Квасиловці організувалися (500 осіб) та колоною рушили до Рівного для його звільнення: «..Сиділи там на землі, біля НКВС і сказали, що без нього не повернуться... Потім забрали Я. Земана, Славу Перного і консула В. Сваровського... Через 5 тижнів була наступна акція. Забрали А. Шутова, родини Сваровського, Шмоліка, пані Пехову, мою сестру, чоловік її загинув в Катині, і мою матінку [Ярослава Перного – *авт.*], чоловік якої був російським офіцером у роки Першої світової війни, його фото знайшли в альбомі (фото часів війни)...». Далі Владімір Дуфек наводить ще кілька імен чехів, які були репресовані: Й. Бечварж і В. Кованда з Гульчі Чеської, Й. Цимбал і К. Кісела із Нив Губинських. У спогадах Ростислава Главачека знаходимо ім'я репресованого Оліча, сина Йозефа Оліча, ініціатора та організатора імміграції чехів на Волинь й одного із засновників Глинської чеської колонії [1223, с. 112–114]. За цими спогадами постає зрозуміла картина, кого саме органи влади намагалися нейтралізувати, а потім і знищити; кого піддавали переслідуванням та подальшій висилці. Чехи виявилися не зовсім «бажаним елементом» соціуму, оскільки були незалежними матеріально та мали яскраво виражену національну ідентичність.

В обласних державних архівах Волинської та Рівненської областей, архівах Служби безпеки України та УМВС зберігаються справи на осіб чеської національності, що були піддані репресіям як у період 1939–1941 років, так і

повоєнний час. Архівно-кримінальні справи свідчать, що переважна більшість з репресованих-чехів звинувачувалася за статтею 54 КК УРСР, яка передбачала покарання за «антирадянську пропаганду та агітацію», «організаційну діяльність, спрямовану на підготовку контрреволюційних злочинів» тощо і яка давала можливість розширеного трактування вини заарештованого. Це значно спрощувало «роботу» слідчих органів, які в слідчих документах в підсумку справи зазначали: «соціально небезпечний елемент». Такі звинувачення були висунуті чехам в Східній Волині, ці процеси аналізувала в своєму дослідженні Ж. Лутай [936, с. 14–21]. Після 1939 р. ті ж явища прослідковуються і в Західній Волині.

Проте, при уважному аналізі архівних справ підстави для цього обиралися такі: участь в Першій світовій війні у складі Чеської дружини, служба в польській армії, чиновницька служба в державних структурах Польщі, земельна власність, використання найманою робочої сили. А після Другої світової війни – робота в німецьких господарствах, або т.зв. «допомога» повстанцям, або виконання обов'язків старости тощо [238–245; 247; 351; 361–362]. Згадані матеріали та архівні справи 1939–1946 рр. і спогади реемігрантів-чехів потребують поглибленого розгляду та детального дослідження. В Чехії почали з'являтися наукові розвідки з даного питання (М. Борак) [1222], проте, очевидно, питання потребує дальшого розкриття.

Отже, квітнева операція органів НКВС завершилася висилкою із західних областей України 10 475 родин, 32 076 осіб. За національністю більшість виселених становили поляки (74,9 %), українці – (19,5 %), євреї – 4,1%, інші – 470 осіб, із них 234 росіянини [867, с. 301–303]. Окрім того, виселенню піддано повій та біженців, які виявили бажання виїхати на територію, що потрапила під контроль Німеччини, але яких вона не прийняла. Ці операції проведено 9 квітня 1940 р. і 29 червня 1940 р. Усього виселено із західних областей України та Білорусії 80,6 тис. осіб і відправлено до північних та східних регіонів Росії. Так, улітку 1940 р. та на початку 1941 р. радянський режим провів завершальні

операції з депортації населення західноукраїнських та західнобілоруських областей, що, на думку влади, повинно було «розчистити» простір для радянізації цих територій, установлення цілісного контролю над населенням. Чистки носили і характер етнічний, як зазначає Я. Вацулік, німецьке, польське населення виселяли, а територія «зачищалася» [1070, s. 98–100].

Докорінна трансформація суспільства викликала неоднозначну реакцію на землях західних областей: частина соціуму сприймала їх з оптимізмом, інша – з осудом і незадоволенням. Суспільні зміни, що відбувалися на територіях Західної Волині внаслідок радянізації, призвели не лише до втрат матеріальних і людських ресурсів волинських чехів, але викликали психологічний зрив, невдоволення. У власність держави перейшли землі, підприємства, заклади торгівля, що належали чехам і були здобуті тяжкою працею в умовах кардинальних змін політичних режимів, поліетнічного та поліконфесійного соціуму. Почуття недовіри й незадоволення посилювалися, коли радянська влада почала наступ на культурно-національну основу існування чеської національної меншини: ліквідацію часописів; чеських товариств (чеські клуби, народні будинки, «Сокіл», ЧМШ, ін.); чеськомовного шкільництва, насаджуючи навчання в чеських колоніях українською чи російською мовами, викликаючи таким чином антагонізми чехів із місцевим українським населенням і нещодавно встановленою радянською владою. Методи, що їх застосовували органи влади в процесі радянізації (депортації, арешти, засудження, залякування, переслідування родин тощо), спричинили в місцевих чехів негативне ставлення до радянської влади, чим і пояснюється їхнє небажання брати участь у діяльності державних органів, організації колгоспів, громадських об'єднань радянського типу тощо, а пізніше, у повоєнні роки, й активний рееміграційних рух.

Навесні 1941 р. міжнародна ситуація загострилася, стало зрозуміло, що війна неминуха. Уторгнення німецьких військ на територію СРСР 22 червня 1941 р. та подальші їхні військові успіхи показали непідготовленість Червоної

армії, неспроможність її командування до реальної організації оборони й відступу в умовах переважаючих сил супротивника. Захопивши ініціативу, війська супротивника швидко просувалися вглиб України.

Як зазначає Владислав Гриневич, одним із яскравих показників недолугого керівництва армією були численні випадки оточення (т. зв. «котлів»), дезорганізація, дезертирство, що намагалися попередити командири різними засобами, переважно жорсткими. У результаті перших утрат до лав армії прийшли призовники з прикордонних західних українських, білоруських, територій, які не мали «гострого бажання» гинути за владу, що постала на їхній землі, разом із її націоналізацією, насильно створеними колгоспами й депортаціями. Тому значна частина з них здавалася в полон із надією на лояльне ставлення до них німців. Ширилися чутки про те, що, мовляв, німці відпускають українців додому «збирати врожай», що розкуркуленим селянам повернуть землю, розпустять колгоспи [959, с. 723–724]. Значна частина мобілізованих походила із селянства. Тому саме вони й могли вірити, що з приходом німецької влади радянська система зміниться.

Дався взнаки й етнічний фактор: на територія західних областей у 1940 р. проведено військовий призов, унаслідок чого мобілізовано українців, німців, поляків, чехів та представників інших етносів, а отже, «потенційно нелояльних» осіб. На початку військових дій їх вилучали з військових частин і відправляти до тилкових, а потім – до трудових таборів, на будівельні та господарські роботи, про що маємо немало свідчень [959, с. 726–727; 1243, s. 115; 1019, s.143; 1070, s.].

У середині липня німецькі війська підійшли до Києва, а до кінця літа 1942 р. територія України була окупована. Владімір Самец згадує, що в чеській Дембровці німці з'явилися 6 липня, проїхали, оглядаючи поля й садки: «Ніхто їх не вітав. Селяни тільки скрито розглядали їх з вікон та дворів... Інша ситуація складалася в українських селах, де німців вітали як визволителів. Українці сподівалися, що німецька допомога дасть їм можливість відродити

Велику Україну...» [832, s. 29]. Позиція волинських чехів була зрозумілою: ще в 1938 р., коли Німеччина ініціювала Мюнхенську угоду, а Великобританія й Франція її підтримали, у чеських колоніях Західної Волині почалися хвилювання, а на зборах звучали заклики до звільнення батьківщини. Тому волинські чехи зайняли обережну позицію з початком вступу німецьких військ. Інші підстави для «прихильності» до німців мала частина українських селян західних областей, які, відчувши на собі особливості радянського ладу, його національну політику, убачали в німецькій армії «визволителів», позитивно сприйняли встановлення німецької окупаційної влади, адже сподівалися на повернення їхньої власності, відродження державності, але, як засвідчили майбутні події, ці сподівання були марними.

«Новий порядок», установлений німецькими окупантами, передбачав організацію економічних, політичних, ідеологічних та військових заходів із метою ліквідації державності, економічну експлуатацію захоплених територій, дискримінацію населення. Територію України було поділено: Чернівецьку й Ізмаїльську області та землі між Бугом і Дністром віддано Румунії; на півдні створено «Трансністрію», яку контролювали румунські війська; у центральних областях—рейхскомісаріат «Україна» з головним містом Рівне; прифронтowa зона перебувала під контролем військового командування; Галичина стала частиною Генерал-губернаторства [1070, s. 103–104]. Так, сподівання частини представників українського визвольного руху були зведені нанівець, ідея незалежної Української держави відкинута гітлерівським керівництвом, що примусило їх переглянути своє ставлення до співпраці з окупантами.

Рейхскомісаріат «Україна», до складу якого входили території проживання волинських чехів, складався із шести генеральних округів, у кожному із яких запроваджено посаду німецького окружного комісара, що формував місцеву адміністрацію. На чолі рейхскомісаріату став намісник Гітлера в Україні гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох. У Рівному також розквартировано гестапо, штаб фельджандармерії й штаб генерала фон Ільгена,

командувача особливими (каральними) військами в Україні [1070, s. 104]. Гітлерівський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством і матеріальними ресурсами воєнну машину фашистів; вивільнити від українського населення через депортації та фізичне знищення «лебенсраум» (життєвий простір) для арійської раси; сприяти колонізації й заселенню сюди німецьких колоністів.

Програма експлуатації матеріальних та людських ресурсів України була розроблена й викладена у т. зв. «зеленій папці» Г. Герінга. Вона передбачала створення керівного органу з економічних питань – «Східного штабу економічного керівництва», яким керували Г. Герінг і його заступник К. Кернер [959, с. 761–762]. До функцій штабу належали запобігання знищенню продовольчих, сировинних запасів; забезпечення вивезення майна, трофеїв; налагоджування управління окупованими територіями; оцінка економічних районів. Штабу підпорядковувалися господарські інспекції при командувачі тилу груп армій, саме на них покладено функцію керівництва економічною експлуатацією територій. Господарським інспекціям підпорядковувалися господарські команди, які діяли при штабах кожної охоронної дивізії й склалися з офіцера-керівника та кількох фахівців з окремих галузей господарства, робочої сили тощо. Для охорони майна їм додавалися збройні підрозділи. При штабі кожної німецької армії формувалися господарські відділи, які ставили завдання щодо забезпечення армії всім необхідним. Отже, організація економічної експлуатації територій переслідувала єдину мету: перетворення окупованих територій, насамперед України, на аграрно-сировинний придаток військово-промислового комплексу Німеччини й джерело дешевої робочої сили [959, с. 762–763].

Установлення окупаційного режиму, нові порядки змусили чехів знову пристосовуватися, вибудовувати відносини з представниками нової адміністрації, виживати, зберігаючи свої родини. Оскільки головним завданням окупанти вважали вилучення максимальної кількості продуктів харчування,

сировини, матеріальних засобів, прирікаючи тим самим місцеве мирне населення на незгоди, чехи разом із місцевими українцями призвичаїлися прилаштовуватися до обставин. За мемуарами чеських реемігрантів, опублікованими в часописі «Věrná stráž» (1949–1951 pp.), селяни навчилися заготовляти шкіру, варити мило, користуватися жорнами. Чехи намагалися зберегти своє майно, відкопували «схрони», де зберігали нажите роками майно, усе, що для них складало цінність, а принагідно могли сховатися й самі. Так, у с. Мартинівці чехи Станіслав Бача та Станіслав Кабат сховали навіть церковні дзвони, які в 1947 р. вивезли з собою на батьківщину Болеслав Бочовський і Йозеф Зембоук [738, s. 3].

У селах окупаційна адміністрація відновлювала колишні радгоспи під назвою «громадські господарства», покладаючи на них високі норми заготівель, у містах поновлювали роботу підприємства під контролем окупаційних господарських інспекцій. У Луцьку відновила роботу броварня, що належала до 1938 р. В. Земану й де працював Й. Малінський, колишній управляючий броварнею. Поновили роботу слюсарні майстерні Й. Прокупека та Й. Гофмана в Луцьку та інші підприємства [816].

Зі встановленням окупаційного режиму на територіях колишнього СРСР розпочато депортації т. зв. остарбайтерів (букв. – «робітник зі сходу»). Після провалу блискавичної війни зтяжні військові дії на фронтах, зріст виробничих потужностей як у Німеччині, так і на окупованих територіях викликали зрослої потребу в робочій силі. На початку 1942 р. гітлерівське керівництво приймає низку рішень щодо остарбайтерів, які передбачали вивезення працездатного населення до Німеччини та застосування цієї робочої сили на примусових роботах, була затверджена також кількість остарбайтерів для Рейхскомісаріату (527 тис.) [935 а, с. 212]. У результаті насильницьких дій на роботу до Рейху в 1942–1945 pp. вивезено близько 2,8 млн цивільних осіб., із яких 2,3 млн – з України. Для остарбайтерів установлювалися жорсткі умови праці та проживання. Окрім того, для працівників із рейхскомісаріату обов'язковим

було носіння спеціальних нашивок. Це стало найтяжчою повинністю як для місцевих українців, так і для чехів.

Навесні 1942 р. в чеських поселеннях Волині почалася примусова реєстрація молоді 1923–1925 р. н. для вивезення на роботи до Німеччини [898, с. 25]. Окупаційна влада затвердила в березні 1942 р. конкретні цифри кількості робітників, котрі вербувалися з Рейхскомісаріату – 527 тис. Для організації вербування й транспортування робочої сили створено Імперське бюро для використання робочої сили, що підпорядковувалось особисто фюреру. У містах і районах реєстрацією та вербуванням займалася розгалужена сітка управлінь праці, бірж праці тощо, складалися спеціальні реєстри (відомості) робочої сили з указівкою віку, медичного стану, професійної підготовки, національності, зайнятості або напівзайнятості, працездатності (у 1941–1942 рр. – 14–50 років, 1943 р. – від 14 до 65 років) особи [898, с. 26–28].

Чеське населення вдавалося до різних засобів, аби перешкодити мобілізації на роботи молоді. У с. Новини Чеські навіть православний священик допомагав чехам: він уносив зміни в парафіяльні книги, додаючи або віднімаючи роки. За допомоги прихильної до них місцевої адміністрації чехам удавалося підробляти довідки про стан здоров'я, а оскільки чехи добре за це платили [732, с. 6]. У поселенні Московщина вони встановили чергування на дорозі, що вела до села, та повідомляли про всіх, хто направлявся туди. Так удалося вберегтися від німецької неволі багатьом молодим чехам, а також зберегти домашній скарб і худобу, яку принагідно забирали окупанти [720, с. 4]. Кожне поселення мало квоту для визначення кількості працівників. Так, із с. Гульча Чеська на примусові роботи вивезені Ладіслав Гамачек, Ладіслав Гроуда, Ярослава Возенілкова, Владімір Крейчі з дружиною, Владімір Янчік [1019, с. 144]. У с. Купичів, колишньому центрі чеської волості, чехів також почали реєструвати для робіт, проте більшість із них улаштувалася на роботу в Ковелі (ремонтні майстерні, залізничне депо) і в такий спосіб убереглися від мобілізації [933, с. 53].

Німецькі окупанти суворо карали місцевих жителів за будь-який опір окупаційним військам, особливо жорстоко – за переховування радянських солдатів і допомогу партизанам. Навесні 1944 р. за 6 км від чеського села Мартинівки у Дідковичівському лісі, куди чехи ходили по ягоди та гриби, селяни чистили студню (криницю), вона була досить великою: глибиною в 40 кроків (1 крок – 213 см). Із криниці витягли 100 трупів радянських солдатів. На тому місці чехи спорудили пам'ятник. Серед загиблих були й ті, кого переховували місцеві чехи, але не змогли вберегти. Про цей випадок розповідають очевидці подій – чехи-реемігранти. Кільком із тих радянських солдатів, яких переховували чехи в Мартинівці, удалося вижити. Кожного вечора в іншій оселі ночували солдати Іван і Семен. Пізніше Іван пішов до радянських партизанів, які були нерідкими гостями в Мартинівці, а Семен зміг перейти фронт і зустрічався з чехами-мартинівцями в шпиталі м. Проскурова, де лікувалися бійці першого чехословацького корпусу в СРСР після битви на Дуклі [739, с. 6].

Україна складала в планах німецького Рейху територію їхнього «життєвого простору», тобто ту, де расово «чисті» німці могли побудувати «чисте» суспільство. Тому місцеве населення потрібно було, згідно з цією теорією, інтегрувати в нове німецьке суспільство, а якщо ж це не було можливим, то його потрібно знищити. Нацисти детально розробили теорію класифікації всіх народів і цивілізацій світу: певні вищі раси (арійці) повинні панувати над нижчими «недолюдьми», зокрема слов'янами, ромами, євреями. Отже, єдиними представниками вищої раси в Україні були німці, які оселилися тут у XVIII ст. Ще в 1939 р., відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, значна частина німців переселилася до Німеччини й була розселена в західних районах сучасної Польщі вздовж течії річки Варта, також у західній частині Волині. З окупацією України німці отримали низку привілеїв, почали залучатися до служби в окупаційній адміністрації, що, зі свого боку, викликало напружені відносини з місцевим українським населенням. Із просуванням фронту на захід

українські німці рушили разом із гітлерівськими військами (350 тис.). Канадійський історик П.-Р. Магочій припускає, що ті ж німці й були репатрійовані до СРСР після 1945 р. та розселені в Комі АРСР і Сибіру [937, с. 620–621].

У чеських колоніях Волині з'явилися такі ж переселенці (у спогадах – «полонімці»), яких німці розміщали в селах, виселяючи водночас місцевих мешканців. Так, виселено селян з українського Квасилова. Нові колоністи дали нову назву селу – Schonau (укр. – гарна). Місцеві селяни були вигнані без будь-якого відшкодування, дозволено взяти «трошки речей і їжі». Значну частину вигнанців прийнято в Чеському Квасиліві, а колишній землевласник, підприємець Й. Яндура поселив 12 родин з українського Квасилова на хуторі Кудрин біля Здолбунова, який стояв пустою [1048, с. 37–38].

Найнижчий щабель у гітлерівській ієрархії «нижчих рас» займали євреї. На Західній Волині в усі часи проживало багато євреїв, вони склали вагомий частку підприємців, торговців. Серед єврейства було значне число інтелігенції. Саме вони відчували на собі найогидніший вияв геноциду – повне винищення, голокост (з івритів – шоа, «нещастя»; з ідіш – хурбан, «руйнування»). Зі встановленням окупаційної влади гітлерівці перейшли до системної ліквідації т. зв. небажаних елементів, євреїв, ромів, партійних і радянських працівників, командирів Червоної армії. У Західній Волині, як і на всій окупованій території, створювалися спеціальні місця проживання та роботи євреїв – гетто: у Луцьку, Володимирі-Волинському, Любомлі, Берестечку, Горохові, Ковелі, Софіївці, Мацейові (суч. Луків), Олиці, Маневичах, Турійську, Устилузі. Усього в таборах на Волині загинуло понад 100 тис. євреїв. Луцьке гетто (урочище Бречищизна) було одним із найбільших, наприкінці серпня 1942 р. євреї луцького гетто загинули, усього 25 658 осіб [1137, с. 108–110, 112].

Чеські поселенці переховували у своїх оселях не лише радянських солдатів, але і євреїв, яких методично винищували окупанти, поляків. Євреї здавна жили в чеських селах, приятелювали між собою їхні діти, євреї іноді

навіть ріднилися з чехами, а в роки війни шукали порятунку саме в чеських родинях [619, s. 66]. В одному з організованих окупантами гетто близько чеського поселення Варковичі у квітні 1942 р. зібрано кілька тисяч євреїв із південної частини Волині. Вони працювали на залізничній гілці Рівне – Дубно. Тяжкі умови життя й праці змусили євреїв до втечі, усього у квітні 1942 р. втекло 18 євреїв, яких протягом кількох днів годували та переховували чехи в с. Дембровка. Однак окупантам удалося їх знайти на околиці Дембровки та розстріляти [619, s. 66]. Незважаючи на небезпеку волинські чехи переховували й цілі єврейські родини, і єврейських дітей, про що свідчать спогади євреїв, що постраждали в добу окупації [619, s. 371–423]. Відомий випадок, коли за переховування одного єврея була розстріляна чеська родина із семи осіб. Усього за період окупації Волині чехам удалося зберегти життя 230 євреям у 40 чеських поселеннях [619, s. 355]. П'ятеро волинських чехів за свій подвиг нагороджені почесним званням «Праведник народів світу», їхні імена викарбувані на Стіні пам'яті в меморіальному комплексі «Yad Vashem» (Героям і жертвам голокосту) у Єрусалимі [891, с. 20; 619, 355]. Автори видання «Voluňští Češi v prvím a druhém odboji» (Волинські чехи в першому й другому русі опору) наводять свідчення євреїв (усього 31), яких переховували чи рятували волинські чехи, їхні спогади – яскрава ілюстрація мужності чехів Волині [619, 357–369].

Рух опору німецькій владі почався вже з перших днів установаження режиму окупації, улітку 1941 р. За Директовою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 29 червня 1941 р. партійним органам рекомендовано створювати на окупованих територіях партизанські загони та диверсійні групи. На початку організатори такого руху зіткнулись із певними проблемами: непідготовленість кадрів, відсутність навичок диверсійної та розвідувальної роботи, неузгодженість дій, швидке просування супротивника також не давало можливостей налагодити надійну сітку опору, нерідко призначені для цієї роботи особи відходили разом із військовими частинами, не виключаємо й зради певної частини кадрів

підпільників. Для централізації керівництва рухом опору в травні 1942 р. створюється Центральний штаб партизанського руху, а в червні – Український штаб на чолі із Т. Строкачем [977, с. 802–803].

Із жовтня діяв також нелегальний ЦК КП(б)У, який і зосередив керівництво всім радянським партизанським рухом та створив підпільні обкоми партії в областях, території яких були окуповані. Створені структури, як зазначає історик Олександр Лисенко, не змогли істотно вплинути на розгортання Руху опору, оскільки «не володіли реальними важелями для матеріального забезпечення партизанських загонів, механізмами розв'язання суто військових питань (розвідка, диверсії, бойові дії), ці органи здебільшого орієнтувалися на партійний контроль за командним та особовим складом...» [977, с. 804].

Водночас на початку війни на території України розгорнули свої дії представники самостійницького руху, які намагалися встановити контакти із чиновниками Рейху, серед них особливе місце займала ОУН, що домагалася союзницьких стосунків. Ще взимку 1940 р. провід ОУН прийняв рішення про передислокацію бойових груп на західноукраїнські землі, на базі яких планувалося створити численні загони. Із початком німецько-радянської війни представники ОУН пішли на ситуативну співпрацю з окупантами, але, оскільки гітлерівське керівництво відкидало будь-які можливості політичних домовленостей, то їхні «сподівання на підтримку Берліном ідеї суверенності України» швидко були нівельовані. А після проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення незалежної Української держави та негативної реакції на це з боку гітлерівського командування стало зрозуміло, що «синхронізація дій ОУН із німцями завершилася» [977, с. 789].

Основний акцент у діях ОУН тепер покладала на організацію діяльності т. зв. похідних груп, що «мали створити розгалужену підпільну мережу, опанувати органами самоврядування й міліцією, захищати місцевий люд від терору та визиску окупантів, проводити широку роз'яснювальну й

пропагандистську роботу» [977, с. 790]. Паралельно розгортали свою діяльність інші військові формування («Поліська Січ», мельниківці), що потребувало координації дій та домовленостей. ОУН(б) протягом 1941–1943 рр. поступово підпорядкувала всі ці самостійницькі військові утворення, створивши Українську повстанську армію (УПА), керівники якої, розуміючи неоднозначне ставлення до повстанців із боку населення, прийняли партизанські методи та засоби боротьби й намагалися залучити до неї якнайширше коло учасників.

Німецькі окупанти застосовували жорстокі методи підтримання спокою. Одним зі способів боротьби з опором, які використовували окупанти, було знищення поселень і розстріл місцевих жителів за зв'язок із партизанами. У 1943 р. на Волині із активізацією збройного опору почастишали акції німців проти мирних жителів, зокрема і проти чехів.

Звернемося до події, яка стала знаковою для усіх волинських чехів – спалення Малина.

13 липня 1943 р. фашисти увійшли до Чеського Малина (нині – с. Малин, Рівненська обл.) і розпочали зганяти місцевих чехів до центру села. Владімір Ржепік, колишній мешканець Малина, очевидець подій, розповідав, що німці відібрали 15 чоловіків і примусили їх виганяти худобу, збирати домашній скарб селян та вантажити його на авто й підводи. Чоловіків відправили з обозом, а поселян загнали до школи та церкви, смолоскипами підпалили всі будівлі села. Автоматники не давали людям вийти із церкви, школи, будинків. Владімір Ржепік був саме з тими чоловіками, яких німці примусили супроводжувати обоз до Олики, де і планувався їх розстріл. Скориставшись нічною порою, малинчани втекли та стали пробиратися додому. Якась українка їм розказала, що всіх чехів повбивали й спалили. До Малина наважилися підійти лише ранком, застали тільки згарище та собак, згадує Владімір Ржепік, знайшов живого сусіда Вацлава Угліра, якого привалило кривлею, і ще двох односельців – Марію Зайцову й Людмилу Чінкову, інші згоріли, або були розстріляні фашистами [729, с. 2].

Загалом у Чеському Малині загинуло 104 чоловіки, 161 жінка, 65 хлопчиків до 14 років, 40 дівчаток до 14 років, 26 поляків, 4 чехів з інших сіл, спалено 68 будинків, 223 стодоли, стайні та інших господарських споруд. В українському Малині загинуло 132 особи [1029; 729, s. 2]. Йозеф Мартіновський згадує, що чехи дізнавалися про місце загибелі своїх рідних за залишками одягу, пряжками, сережками. Українець Воробей через місяць після загибелі Малина приніс Йозефу Мартіновському обручку, що належала його дружині, та розповідав, що бачив, як загинули вона та їхня дочка Аліса [1029].

Йозеф Мартіновський також свідчить, що за тиждень після трагедії до Млинова влада зібрала всіх старост поселень Острожецької округи, де виступили два гітлерівські «генерали», закликаючи «до відновлення довіри до німецької влади. Стверджували, що можуть бути спокійними, хто спокійно працює й повністю виконує всі повинності перед окупаційною владою». Першим узяв слово староста села Кнерути, сусіднього із Малином, Йозеф Дус: «Запитую Вас від імені малинського старости Йозефа Крамського, який не може вже нічого запитати, бо загинув у вогні. Запитую Вас, чому? Малинські селяни виконували усі повинності, не знали нічого, окрім своєї праці й господарства. Довіряли вам, не тікали від вас. Чому їх убивали та спалювали?» Через перекладача один із «генералів» відповів, що це була «трагічна, велика, просто колосальна помилка» [1029; 619, s. 302]. Долю Малина розділили чеські села Міхна-Сергіївка (11 листопада 1943 р.), де загинуло 32 особи, 17 чехів і 15 українців, із них п'ятеро – це діти до п'яти років [619, s. 303–306], а також села Московщина, Нива Губинська, Грушвиця, Малинівка, Базар, Гуто – Мар'ятин, Межиліски [544; 549; 618, s. 6; 1070, s. 107].

З приходом Червоної армії на територію Волині свідки цих подій були опитані, а їх свідчення занотовані. Відповідно виникла ситуація, коли в науковій літературі вчені, використовуючи ті ж самі свідчення, роблять протилежні висновки, або приховують негативні факти. Польські та українські вчені дійшли певних висновків: перші визначили, що разом з німцями в

спалення села брали участь українські поліцаї, а другі – що польські. Український дослідник Я. Борщик, аналізуючи результати обрахунків жертв Малина американським вченим Дж. Макбрайдом, В. та Е. Семашками, українськими дослідниками доводить, що обидві сторони трактують свідчення «на свою користь». Водночас «участь українських поліцаїв, як фактично і польських, не підтверджується архівними джерелами», – зазначає дослідник, додаючи, що питання потребує додаткового вивчення [1087, с. 38].

Окупаційний режим, жертви мирного населення спонукали до спротиву. Уже в 1941 р. на Волині невелика група чеської інтелігенції заснувала групу Руху опору, яка ставила собі за мету не допустити знищення чеської національної меншини та готувала чоловіків до участі у збройній боротьбі [619, s. 66]. У 1943 р. на Волині на основі вже існуючих груп сформувалась організація «Бланік» (Blanik) [452, s. 1; 619, s. 1–2]. 13 червня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада 13 представників чеських поселень на Волині, на якій обрано керівників організації. Її очолив учитель із с. Мирогоща, редактор Владімір Кноп (псевдо – Я. Влчек), заступником став редактор чеського часопису «Krajanské listy» (Луцьк, 1934–1938 рр.) і вчитель із с. Московщина Йозеф Рейзек (псевдо – Я. Вінаржіцкый) та інженер Їржі Лізалек (псевдо – В. Броз). Затверджено статут організації та її програму, прийнято рішення про видання часопису [452, s. 1; 1070, s. 108; 619, s. 67, 80].

За пропозицією Й. Рейзека, часопис названо «Hlasatel» (від чес. *Hlasit* – проголошувати, пропагувати, розповсюджувати). Видання мало підtitул «Часопис для чехословацького руху опору в Україні». На думку самого редактора, «...якщо організація має добре діяти – повинен бути друкований орган, який би був пружиною й регулятором усієї організаційної роботи». Для видруку газети чехи змушені були вдатися до пошуків друкарської машинки (Львові, Дубно), адже всі вони вилучались окупантами, а приховування машинки загрожувало розстрілом. У Дубно один із нових членів організації віддав машинку Рейзеку, однак потрібен був час для поповнення польської

друкарської каси чеськими позначками (гачеки, риски, кружечки). 1 серпня 1943 р. опубліковано перший номер часопису «Hlasatel» [452, s. 4].

Статут організації розроблений Йозефом Рейзеком і Владіміром Кнопом. За статутом, основною метою зазначалося: «...1. підготовка волинських [чехів – авт.] до вступу до чехословацької армії в СРСР; 2. підривна діяльність в тилу німецької армії (перешкоджати просуванню транспорту, матеріальному забезпеченню тощо); 3. не брати участі в націоналістичних організаціях інших народів (дотримуватися нейтралітету); 4. відкрита боротьба із зброєю в руках проти німців та їх помічників лише в рядах чехословацької армії в СРСР...». Далі в статуті зазначалося, що підпільна антифашистська організація автоматично підпорядковується чехословацькому уряду в Лондоні та «дистанціюється від акцій бандерівців» [452].

На початку 1943 р. розпочалося військове навчання членів організації.

Тоді ж «Бланік» отримав достатньо струнку організаційну структуру. Територію Волині поділено на 5 округів, які, відповідно, ділилися на 3–6 гуртків, а ті – на 3–9 підрозділів. 12 припиняє свою діяльність аж після звільнення Чехословаччини [452, s. 3; 619, s. 72]. вересня та 17 жовтня 1943 р. і 21 січня 1944 р. відбулися вибори керівників підрозділів й округів. Керівником першої дільниці був Еміл Цілц із Гульчі, другої – Йозеф Мойдл із Хомутів (нині - Квітневе), третьої – Йозеф Рейзек із Московщини та В. Мікулаш Пруса зі Страклова, четверту дільницю планувалося сформувати в околицях Луцька. Загальну чисельність членів організації визначити складно, проте архівна справа Військового історичного архіву за даними учасників та очільників «Бланіка» гворить про 335–350 членів, достеменно відомо, що «Бланік» діяв у 102 чеських поселеннях на Волині (19 підокругів, 5 округів). Списки гуртків по п'яти округах підготовлені за мапою організації «Бланік» [619, Příloga 2]. За напрямками діяльності сформовано спеціальні відділи: пропаганди (Й. Рейзек), військовий (І. Лізалек), медичний (Д. Сомол), фінансово-матеріальний (М. Кгол) і відділ безпеки (А. Бочек) [452, s. 3; 1070, s. 108]. Головне керівництво та керівники округів розробляли політичні директиви й напрями

діяльності, політику чеської організації щодо партизанки польської та радянської, а також щодо ОУН–УПА й німців [452, s. 6].

Під час вступу до організації прихильники давали клятву, текст якої наводять автори «Історії Чеського Боратина» Йозеф, Анна й Владіслав Влкі та в якій чехи, вступаючи до таємної організації, зобов'язуються до останньої краплі крові вести боротьбу за звільнення своєї батьківщини [1020, s. 158].

У Чеському Боратині (поблизу Луцька) керівником ланки організації «Бланік» був Вацлав Влк. Члени організації збиралися в будинку Влка на околиці Боратина. Вацлав Влк, водій за професією, організував автошколу, де навчались і могли легально зустрічатися члени організації. За спогадами Бедржиха Опоченського, Влк переконував молодих людей, що їхні водійські навички стануть у пригоді, коли вони будуть воювати за свою батьківщину. До складу боратинського «Бланіка» входили також чехи Врзак, Гнідек, Форт, Черак, Ярчек, Беда Опоченський [1020, s. 158–159]. Більшість боратинців навесні 1944 р. увійшла до складу танкової бригади 1-го чехословацького корпусу в СРСР [998, s. 5].

У Чеському Квасилові організатором ланки «Бланіка» був Мікулаш Шеретюк. Ланка квасилівців знайшла місце на відстані 1 км від села, де було колишне господарство Й. Яндури – комплекс зі стодоли, господарського двору, складів, хмелярні, який виходив на луки біля річки й де було зручно переховувати зброю, печатки тощо. На господарстві жив і виконував обов'язки скарбника Вацлав Лінгарт. Також там жив і працював колишній власник цього господарства Й. Яндур, які й маскували діяльність ланки «Бланіка» під роботу на виробництві. Окрім спостережень за німцями, члени квасилівської ланки також допомагали українцям, полякам, євреям, яких переслідували німці, прийняли двох радянських солдатів, котрі втекли з табору з-під Рівного. Федір Науменко працював у чеха Шлісіка, а Василь Урусов – у Яндури (Василь Урусов загинув під Берліном, а Федір Науменко повернувся після війни до Квасилова та одружився). Саме ці солдати допомагали чехам навчитися

володіти зброєю, збирати й розбирати кулемет («Дегтяр» – кулемет системи Дегтярьова), користуватися гранатами тощо. Наприкінці 1943 р. діяльність «Бланіка» активізувалася, оскільки фронт наближався, про що повідомляв «Hlasatel». Тепер чехи виходили на охорону Квасилова зі зброєю в руках, створили самооборону. Оскільки через Квасилів рухалися потяги, чехи вели нічне спостереження за пересуванням німецьких ешелонів та доповідали керівництву «Бланіка» [1048, s. 38–40].

Вступили до «Бланіка» і чехи Дембровки, які діяли під керівництвом Ростислава Главачека, пізніше – Йозефа Мойдла [832, s. 34].

Водночас чеський історик Я. Вацулік, беручи відомості переважно зі спогадів реемігрантів, указує на те, що чехи під керівництвом «Бланіка» створювали самооборону «перш за все проти загонів Української повстанської армії ... мусили не тільки оберігати, але і в боях боронити життя та майно селян від бандерівців та різних банд» [452, s. 5; 619, s. 68]. Очевидність суб'єктивності подібних тверджень нами не заперечується.

Неодноразово радянські партизани й оунівці зверталися до чеського населення з призовом вступати до їхніх лав для боротьби із окупантами, були випадки виступу чехів на боці польської Армії Крайової [1082, с. 202–222]. Про те, що такі організації намагалися встановити контакти та залучити на свій бік чеську меншину Волині свідчать документальні матеріали, опубліковані В. Сергійчуком у збірці «Український здвиг: Волинь. 1939–1955», у спогадах також знаходимо згадки про спроби обох сторін конфлікту залучити на свій бік чехів [600, с. 128–130, 226–233].

Однак волинські чехи намагались уникати втручання в будь-які місцеві або міжнаціональні конфлікти, а також «дистанціюватися від акцій бандерівців» [652, s. 3]. На думку Я. Вацуліка, чехи не могли погодитись із намаганням оунівців «орієнтуватися на етнічну чистку Волині від поляків» (на нашу думку, вислів є не коректним). Далі історик зазначає, що деякі оунівці стали виступати й проти чехів, «їм закидали, що чекають приходу росіян, що

приїхали і забрали в українців найкращі землі» [452, s. 5; 619, s. 69]. Подібні закиди не були новиною для чехів, які чули їх ще в перші роки імміграції, проте в часи воєнні схожі слова лише тільки посилювали конфліктність та відтерміновували домовленості між групами опору.

Весною-осінню 1943 р. на Волині спостерігали загострення жорстокого конфлікту між українцями й поляками, який на загальному тлі війни та гітлерівської окупації перетворився в криваву війну. Волинські чехи намагалися зберігати нейтралітет, не погоджуючись вступати до лав жодної з організацій чи виступати на їхньому боці. А коли українські повстанці почали мобілізаційні заходи в колоніях чехів, то змушені були піти на перемовини та зустріч.

У таких умовах голова «Бланіку» В. Кноп підготував листівку «Місія нашої меншини в Україні» й «Декларація чехів в Україні», де містились основні положення, яких чехи мають дотримуватись у перемовинах із ОУН, що відбулися 24 жовтня 1943 р. в Дермані близько Рівного. Владімір Кноп пояснював свою позицію українським повстанцям: «Ми, складова частина чехословацького народу, а тому автоматично підлеглі чехословацькій владі в Лондоні. Ми до цих пір не одержали від своєї влади ніяких вказівок щодо українського питання на Україні, і не можемо із своєї ініціативи щось робити» [806, с. 79; 619, s. 69, 87]. Він звернувся до чехів із закликом: «бути разом, ...організовуватися і озброюватися. ... Ми хочемо зберегти нашу меншину, хочемо виконати свій святий обов'язок по відношенню до свого народу, ми хочемо забезпечити своїй меншині місце в Чехословаччині, ми хочемо, щоб наша меншина мала чисту совість в історії нашого народу...» [806, с. 77–78; 619, s. 67].

Виходячи з тексту звернення керівників до волинських чехів, яке навів у своїх спогадах Йозеф Рейзек, один із керівників організації, можемо констатувати, що метою утвореної організації була боротьба із фашистами за збереження чеської меншини та відновлення незалежної Чехословаччини.

Поряд із тим звернення містило й зауваги щодо співпраці з українським рухом: «...[Українці] надіялися на наші національні почуття і на мету – помститися німцям за всі прикrostі, які дісталися нашому народові від німців, вважають нас своїми союзниками і майже насильно вербують наших хлопців. Якщо ми підемо з ними – піддамо нашу меншину небезпеці, яка буде німцями знищена, якщо відмовимо їм, можуть нам мстити... можуть причинити нам багато зла» [806, с. 77–78; 619, с. 67].

Чехи, які втратили незалежну державу в 1938 р., повністю розуміли багатовікові намагання українців створити власну державу. Про це свідчить і допомога молодій Чехословацькій Республіці українській еміграції в міжвоєнний період. Однак методи боротьби, які обрали ОУН та Українська повстанська армія, волинські чехи не могли толерувати й засуджували як для них неприйнятні. Хоча в політичній платформі УПА 1943 р. проголошувалося, що УПА «обстоює рівноправність усіх громадян незалежно від їхньої національності, віросповідання й статі; прагне до справедливого соціально-економічного устрою» [977, с. 794].

Восени 1943 р. українські повстанці почали мобілізаційні заходи в чеських поселеннях, конфіскації продуктів, а тому керівники «Бланіка» прийняли рішення про переговори із очільниками повстанців. Така зустріч відбулася наприкінці жовтня 1943 р. в с. Дермань, чехів представляли В. Кноп, Ї. Лізалек і Е. Цилц. Чеська делегація пояснювала свою позицію відповідно до програми «Бланіка»: чехи не притримуються позиції жодної із сторін; беруть участі у збройній боротьбі лише у складі чехословацьких військ в СРСР за вказівкою уряду; просять препинити мобілізацію молоді в поселеннях; не відмовляються від ситуативної співпраці [619, с. 82–83].

Про зустріч повідомив В. Кноп, коли у 1968 р. склалися документи про визнання організації «Бланік» у відповідності із законом Чехословаччини за номер 255 від 1946 р. про перевірку та видачу посвідчень учасників опору [452]. Остаточо організацію «Бланік» було визнано учасницею Руху опору лише у 1975 р. [452, с. 16].

Отже, позиція волинських чехів достатньо зрозуміла: вони не беруть участі в організаціях українського руху опору, не приєднуються ні до польського, ні до радянського партизанських рухів, проте не відмовляються від ситуативної співпраці та допомоги. Поряд із тим зауважено, що організація не буде протидіяти тим, хто «добровільно згодиться до лав УПА» [619, s. 69].

Окремі чехи приймали участь у з'єднаннях радянських партизанів (Д. Медведєва, С. Ковпака) [452, s. 7], і в українській партизанці, відомі випадки колаборації. Так, купичівські чехи при вступі німців до села пригощали їх пивом та накрыли святковий стіл, наводить спогади Кафки Марії Францівни, 1916 р.н., уродженки й мешканки с. Купичів Турійського р-ну, історик Ярослав Антонюк. Одну з двох поліцейних сільських управ у Купичеві, створених німцями, у перші тижні окупації очолював чех Богуслав Кучер [1082, с. 206–207]. За спогадами Йозефа Мартіновського, мешканця с. Малин, старостами в Малині був Йозеф Крамський, а в с. Чеські Кнерути – Йозеф Дус [1029, s. 7].

Відомий також виступ чехів поселення Купичів на боці 27 волинської дивізії АК проти УПА у листопаді 1943 р. [1082].

Неодноразово чехи та оунівці співпрацювали. Наприклад, восени 1942 р. у чеській родині в Купичеві мешкав Ковельський окружний провідник ОУН Сергій Манько-«Ящур». У звіті суспільно-політичної референтури з Володимирсько-Горохівської округи (доповідач «Степ») за липень 1943 р., який наводить Я. Антонюк, зокрема, повідомлялося: «Чеське населення до українських визвольних змагань відноситься прихильно, воно співпрацює з українцями, підпорядковується нашій організації, несе усі тягарі боротьби, а часом виступає активно» [1082, с. 207–208].

Чехи входили й до складу партизанських радянських загонів. У спогадах Д. Медведєва знаходимо згадки про чехів-працівників здолбунівського залізничного депо, які увійшли до складу диверсійної групи, що співпрацювала із загonom Д. Медведєва: Іржі Гроуда, Владімір Плічка (Палічка ?), Александр

Заслоцькій, із Новін Чеських – Шафар, Іржі Яначек із Дніпропетровська, землянин Йозеф Громада загинув у партизанському загоні Д. Медведєва. У загоні воював також Ярослав Вітек із Житомира [619, s. 199–200; 1048, s. 39–40]. У Рівному діяла група в складі Йозефа Новака та його двох сестер – Анни й Катерини, Яна Кутковця, Я. Луса, Йозефа Майєрніка, родини Дроздова, ін. [619, s. 200–203]. На здолбунівському цементному завод, який побудували чехи брати Єлінекі і який у роки війни виробляв цемент для зведення «дніпровського валу», була друкарня, де виготовляли листівки українською, польською, чеською, німецькою мовами, їх поширювали на Волині, на території генерал-губернаторства, так само і серед німецьких солдатів, які їхали на фронт. Друком займалися чехи Бенедикт Кушнер, Вацлав Віжка і Ян Монах [619, s. 202].

Улітку 1943 р. волинські чехи налагодили контакти із радянськими партизанами зі з'єднання С. Ковпака, а коли розпочався рейд на Прикарпаття, «Бланік» надав інформацію радянським партизанам про пересування німецького транспорту залізницями Рівно – Ковель, Рівно – Львів. На початку серпня 1943 р. члени «Бланіка» разом із ковпаківцями організували саботажні акції на нафтових родовищах поблизу Станіслава (зараз – Івано-Франківськ). На початку 1944 р. Й. Рейзек у Московщині вів перемовини із Сидором Ковпаком й особисто передав йому карту розміщення ланок «Бланіка» та статут організації, перекладений російською мовою. Через С. Ковпака чехи намагалися зв'язатися із чехословацькою бригадою в СРСР. Повідомлення про «Бланік» надруковане в радянському військовому часописі «Блокнот агітатора» перед вступом Червоної армії на Волинь [452, s. 6; 619, Příklad 2. S. 2, 69, 70, 200; 1070, s. 110].

Відомо, що чехи та словаки брали участь в партизансько-диверсійному загоні чеха Яна Налєпки, який діяв головним чином в Східній Волині. Військовий історичний архів в Празі (Чехія) зберігає значну кількість справ про визнання членів цього з'єднання, чехів, учасниками Руху опору. Серед них

Васіл Станко, Томаш Ліско та багато ін. [458; 459]. При тому зазначимо, що вони не належали до числа волинських чехів, а переважно походили зі Східної Словаччини або чеських земель. У 1939-1940 рр. словаки масово переходили кордон на територію СРСР, їх брали під варту, потім відправляли до навчальних центрів, зрештою «закидали» у тил ворога.

Проте з початком 1944 р., коли просування фронту набуло високих темпів, як зазначає український історик О. Лисенко, у західних областях «вплив самостійницьких військово-політичних формувань... був настільки сильним, що «червоні» партизани виявилися ізольованими й позбавленими підтримки місцевого населення» [977, с. 807–808]. У таких умовах радянський партизанський рух був зорієнтований на боротьбу проти самостійницьких сил, попри всі спроби наведення контактів з обох боків. Чехи ж продовжували займати визначені ними політичні позиції, головним для них залишалося підготовка до визволення Чехословаччини, хоча чеське населення залишалося заручниками протиборної ситуації на Волині, як згадують чеські реемігранти, вони змушені були «вдень годувати одних, а вночі – інших».

На початку війни, влітку 1941 р., президент Ф. Рузвельт і прем'єр У. Черчилль від імені своїх держав підписали Атлантичну хартію, до якої у вересні 1941 р. приєднався СРСР. Чехословацький уряд у Лондоні 18 липня 1941 р. уклав угоду із Радянським Союзом, за якою СРСР зобов'язувався визнати уряд Чехословаччини «в екзилі» й сприяти відновленню її незалежності. У межах угоди радянська сторона погоджувалася на утворення чехословацьких військових з'єднань на території Союзу [1324]. А 17 січня 1942 р. радянське радіо та преса повідомили про можливість вступу чехів і словаків, які були на території СРСР, до військових частин. У формуванні таких військових з'єднань важливу роль відіграла Чехословацька військова місія в СРСР на чолі із полковником Геліодором Піком, яка неофіційно працювала з квітня 1941 р. [531–536]. Головною функцією Г. Пікі як шефа військової місії було налагодження контактів із радянським керівництвом та

командуванням, організація чехословацьких військ в СРСР. У Військовому історичному архіві зберігаються документи, за якими прослідковуються підпорядкування полковника Г. Пікі міністру оборони генералу Інгру та його діяльність на території СРСР. Так, у жовтні 1941 р. після евакуації місії з Москви Г. Піка доповідає міністру, що на той час в справі організації військових сил «допоки не зроблено нічого», також у поданні з проханням про озброєння чехословацьких сил радянськими засобами вказав, що «будуть продовжуватися традиції співпраці обох армій» [532].

Певне зацікавлення викликає документ, який носить назву «Про плітки щодо мого неприхильного ставлення до комуністів, що є цілком навпаки» (K romluvám o mém nepřátelském poměru ke komunistim uvádím zcěla konkrétní ořak), в якому Г. Піка аналізує діяльність чехословацьких комуністів серед мобілізованих чехів, переконуючи (очевидно – міністра), що найважливішим у процесі формування чехословацьких військових сил є законні для того підстави та положення про мобілізацію, а не політичні переконання, водночас вказує, що полковник Л. Свобода відмовився приймати до складу бригади чехів-комуністів, далі називає імена комуністів, мобілізованих в бригаду [534].

Від початку 1942 р. у м. Бузулуці Чкаловської області (нині – Оренбурзька обл. Російської Федерації) почалося формування 1-го окремого чехословацького батальйону під командуванням підполковника Л. Свободи. Ядро батальйону склали колишні військові чехословацького легіону польської армії, які були інтерновані та утримувалися в містечкові Оранки Горьковської області (нині – Нижньогородська обл. Російської федерації) [818, s. 23], 5 лютого 1942 р. вони у складі 88 осіб прибули до Бузулука. 12 лютого 1942 р. прийняте офіційне рішення про організацію першого чехословацького польового батальйону. За сприяння чехословацької військової місії в Москві та її очільника Г. Піки поступово почали звільнятися та вступати до батальйону ув'язнені та спецпоселенці із числа чехів та словаків, які працювали на примусових роботах у ГУЛАЗІ, серед них були русини з території

Підкарпатської Русі, які потрапили на територію СРСР у 1940-1941 рр. [534; 536].

Так, Васіл Русін перейшов кордон ще до початку радянсько-німецької війни, відправлений на спецпоселення для будівельних робіт, вступив до чехословацької бригади і воював під Дуклою [462]. Військовий словацької армії Антонін Шагат перейшов на бік радянських сил під Ростовом, в серпні 1944 р. як диверсант був відправлений в регіон Низьких Татр, а пізніше у 1945 р. знаходився при штабі 4 Українського фронту [453]. Також до складу бригади вводилися і полонені словаки, які були мобілізовані у союзницькі Німеччині словацькі військові з'єднання та перейшли фронт, здалися радянським військам під Ростовом-на-Дону чи Маріуполем. Інший приклад. Васіл Станко перейшов кордон з СРСР у 1940 р., зголосився у 1942 р. в Бузулуку до чехословацької бригади. Після вступу радянських військ у Київ, проходив підготовку там у партійній школі, а потім, у 1944 р., як диверсант-агент відправлений під Гуменне (Східна Словаччина) [458]. Останній приклад, а він непоодинокий, цікавий тим, що, вочевидь, демонструє: радянське командування намагалось використати словаків або русинів для формування сприятливих настроїв населення зі вступом радянських військ та посилення впливу радянської влади в Східній Словаччині, заселеної українцями-русинами.

Волинський чех Леонід Мерунко з Крушенця під Житомиром, у 1931 р. вивезений під Томськ як куркуль, у своєму щоденнику занотував свій шлях до Бузулука. Сьомого лютого 1942 р. він писав: «Їду до Бузулука, до чехословацької армії... Не маю ні скибочки хліба, а до цілі ще 1500 км. Одинадцять років втратив у вигнанні. Сьогодні їду до Чехословацької бригади...» [784, s. 155].

Отже, у лютому 1942 р. сформовано перші частини батальйону в кількості 763 чол., серед них – 75 волинських чехів, які були депортовані в 1939–1940 рр. до Казахстану, та жінки [1003, s. 220–221; 1070, s. 112–113; 800, s. 27; 1290]. До Бузулуку також прибули й родини волинських чехів із жінками: родини Перних, Малінських, Олічкових, сестри Валентови [1290].

Наприкінці лютого до Бузулука привезено з Великобританії прапор, який уже в СРСР чехи доповнили гаслом: «Правда переможе» й «Вірними залишимося». Гасло як девіз бригади розшивала на прапорі Анна Шутова [800, s. 27].

За даними призовних протоколів (усього 38), що зберігаються у Військовому історичному архіві (м. Прага), від 7 лютого 1942 р. до 23 грудня 1944 р. у пунктах Бузулука, Новохоперська, Єфремова до складу чехословацьких сил уведено 2890 осіб [619, s. 100–101]. Важливо зазначити, що в чехословацькій армії не дозволялася служба жінок, проте значна їх частина зголошувалася на мобілізацію. Відповідальність за це взяв на себе Л. Свобода, який за наказом № 41 (стаття 2), дозволив мобілізацію жінок, серед котрих, були і чешки, і єврейки [537; 1290].

3 лютого з Бузулука рушив перший ешелон, у якому на фронт відправилися 974 військові батальйону, 38 серед них – жінки. Ешелон дійшов до станції Валуйки, а далі рухалися маршем 350 км. до Харкова. Перший бій батальйон прийняв під селом Соколове Харківської області 8–9 березня 1944 р. Чеська окрема бригада була атакована 60 німецькими танками та ротою автоматників. Саме під цим українським село був смертельно поранений чех підпоручик, командир 1-ї роти Отакар Ярош, якого першим із іноземців було нагороджено зіркою Героя Радянського Союзу [539; 880, с. 671; 829, s. 30].

Автор детального аналізу битви під Соколовим Мілан Мойзіш у журналі «Legionářský směr» (№ 1, 2016 р.) [829] зазначає, що історик Алеш Бінар, аналізуючи з військової точки зору битву, називає основною причиною поразки та відступу радянських і чехословацьких військ нездатність командування зрозуміти плани супротивника. Чехословацькі частини змогли, між тим, заблокувати німецькі уздовж р. Мжа, що завадило їм продовжувати наступ, але водночас вони «відтягнули» радянські частини. Тому радянське командування віддало наказ до відступу, це унеможливило формування т. зв. «котла», де б чехословацькі частини понесли би значно більші втрати. Автор робить

висновок про те, що, хоча перша битва для батальйону не була переможною, проте саме ці частини стали основою для формування чехословацької бригади, яка на осінь 1943 р. звільняла Київ, а потім поповнилася волинськими чехами.

У боях під Соколовим загинуло 86 воїнів, 106 були поранені, із них 11 були відправлені до госпіталю у Харків, 20 – потрапили в полон, 30 – пропали безвісти [800, s. 29], серед воїнів батальйону було 52 волинські чехи, із них 22 загинули [1070, s. 113]. 87 воїнів чехословацьких сил було нагороджено: полковника Л. Свободу – орденом Леніна, 88 – Чехословацьким військовим хрестом 1939 р. і 77 – Чехословацькою медаллю за хоробрість перед супротивником [800, s. 29].

Гітлерівська пропаганда використала хід та результати битви під Соколовим із метою послабити вплив СРСР на закордонні сили опору в окупованих країнах Європи, скомпрометувати чехословацький уряд у Лондоні та показати його безсилля. Із групи полонених-чехів було обрано п'ятьох (К. Еггер, І. Куріц, В. Макшімінець, І. Шмолік, Ф. Шнайдр) та публічно представлено їхні свідчення про ситуацію в чехословацьких частинах у складі армії СРСР, пізніше свідчення були надруковані в брошурі Ronald H. «Váleční zajatci v upovídaní» (Роналд Г. Військові полонені розповідають), що вийшла друком у Празі в 1943р. [829, s. 35].

На початку травня 1943 р. місцем дислокації чехословацьких частин стало м. Новохоперськ у Воронежській області РСФСР, куди перемістився 1-й польовий батальйон та були додані частини запасу з Бузулука загальною чисельністю 2100 осіб. Таким чином сформовано бригаду з командиром полковником Л. Свободою й начальником штабу капітаном Б. Ломським [812, s. 24]. У вересні 1943 р. чехословацька бригада була направлена до складу Першого Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна та переміщена на плацдарм на західному березі Дніпра. 3 листопада 1943 р. з могутньої артилерійської підготовки, у якій брала участь і чехословацька батарея, почалася битва за Київ, а 4 листопада командування, нарощуючи

потужність наступу, увело в бій резерви й додаткові сили, серед яких – чехословацька бригада. У складі танкової частини 38-ї армії генерала К. Москаленка була введена до бою й танкова частина чехословацької бригади, яка в 6 годин ранку 6 листопада вийшла на берег Дніпра. У битві за Київ бригада знищила один літак, 6 одиниць техніки, 7 автомобілів із живою силою, 4 артилерійські установки, п'ятдесят тяжких і 20 легких кулеметів, знищено 680 солдатів німецької армії, 11 взято в полон. Утрати бригади склали 30 вбитими, 77 пораненими. За успіхи в битві за Київ бригаду нагороджено орденом Суворова II ст. та орденом Богдана Хмельницького I ступеня. Трьох воїнів-чехів відзначено Золотою зіркою Героя Радянського Союзу (Й. Буршік, А. Сохор, Р. Тесаржік), Владіміра Янко й Сергія Петраша – орденами Леніна, ще 139 воїнів – орденами та медалями СРСР [800, s. 35].

Після визволення Києва у важких зимових умовах наприкінці 1943 р. – у січні 1944 р. чехословацька бригада направлена під Білу Церкву, а в лютому–березні – під Жашків, після цього вона почала передислокацію на Волинь. У січні–лютому 1944 р. радянські війська вступили на територію Правобережної України, почалися бої за Житомир, Бердичів, Рівне, Луцьк, Дубно. Саме тут компактно та дисперсно знаходилися численні колонії волинських чехів. Так виникли передумови для поповнення чехословацьких частин.

Із Лондона від президента Е. Бенеша на територію СРСР прибув (березень 1944 р. ?) у чехословацьку бригаду голова військової канцелярії президента Антонін Галас-Ніжборський для нагородження військових. Сержант Анна Шутова передала через нього «Пам'ятну адресу волинських чехів» президентові. Послання підготовлено ще 6 липня 1943 р. У ньому визначено роль волинських чехів в організації Чеської дружини під час Першої світової війни, участь в організації Руху опору на Волині та в боях у складі чехословацької бригади, висловлено від імені всіх волинських чехів бажання повернутися на батьківщину (Див. : Beran V. Co předcházelo našemu návratu do ČSR. *Zpravodaj*. 1993. № 4. S. 1–2) [666].

Реакцією командування фронтом на це звернення чехів була передислокація бригади саме на Волинь й додавання озброєння для мобілізованих. У звільненому Рівному командуванням чехословацької бригади створено військове управління, куди направлялися мобілізовані особи чеської й словацької національності, у Рівному – комендатуру. Мобілізація на Західній Волині докорінно різнилась із мобілізаційними заходами в Східній Волині, де чехів мобілізували до лав Червоної армії. На території західних областей України зі вступом Червоної армії проведено масову демобілізацію мешканців, зокрема і чехів, які йшли до лав армії здебільшого добровільно, оскільки могли вступати до чехословацької бригади.

Ось як згадують мобілізацію її учасники. «Чехи вступали до армії. Вважали це своїм моральним обов'язком» [1020, s. 159]. «З усіх кутків Волині рухалися групи краян до мобілізаційної комісії до Рівного – до 1-ї чехословацької бригади... Був то могутній спонтанний наступ. В довгих рядах там бачите і хлопців, які лише після школи. А там – добрі вусаті батьки, і старші, багатьом більше шістдесяти років. Ці останні – живі пам'ятки минулої світової війни, усі легіонери, а сьогодні вступають удруге до бою за звільнення старої батьківщини. На обличчях – радість, велике бажання жити, але ще більше бажання воювати з одвічним ворогом» [1227, s. 155–156]. «Уже 1 березня 1944 р. 130 квасиловських добровольців колоною із похідними піснями відправилися до Рівного» [1048, s. 42].

Наведені уривки зі спогадів чехів-волинян свідчать про здебільшого добровільний їх вступ до лав армії, згідно призовних протоколів зголосилося близько 11 107 осіб волинських чехів [619, s. 101]. Приходили цілими родинами, батьки із синами, старші зменшували собі роки (під 55), а молодші збільшували (понад 17), а також стародружинники. Наприклад, родина Куліхових зі Стромовки (дві сестри й два брати), Прошкови із Мирогощі (чотири брати та два їхні кузени). До бригади добровільно вступили троє дівчат 1928 р. н., п'ятнадцять – 1927 р. н. і тридцять дві – 1926 р. н. [619, s. 72].

Серед добровольців була також Ірена Шмідтова із Млинова, де жила її родина, а «батько дуже сердився, тому що дочка не послухала й пішла до Луцька», за 35 км від Млинова, на мобілізаційний пункт. І. Шмідтова з квітня 1944 р. виконувала обов'язки медичної сестри в складі 1-го медичного батальйону, яким командувала Гетруда Енгелова, котру медсестра Шмідтова згадувала як високопрофесійного фахівця та прекрасну людину [819, s. 29]. Ірена Шмідтова-Малінська дійшла до Праги, здобула медичну освіту, отримала військове звання полковника, стала членом товариства волинських чехів і, як тільки могла, приїздила до Дубна й Млинова [872, s. 6–7].

Марія Панкова в спогадах про санбат, зазначає, що там були зовсім молоденькі дівчатка, яким ледь виповнилося 18 років. Наприклад, Стажинка (Анастасія) Кучерова з Чеських Новин під Дубном, яка вступила до чехословацької армії разом зі своїм братом [619, s. 123]. А також Іржінка Суха з Княгининка під Луцьком [619, s. 127]. Ці дівчатка, яких «війна застала у найкращих роках, не знали ще жодної радості й забави, не були на танцях, про це знали лише з переказів. Добре вже пізнали війну...» [830, s. 240–242].

Їржіна Їракова (Кржіжкова) зі Здолбунова зі вступом Червоної армії на територію Волині добровільно пішла до армії та закінчила курси медсестер у Києві. У серпні 1944 р. вступила до чехословацького корпусу й пройшла війну через Словаччину до Праги [792, s. 7; 619, s. 123]. Марія Матейкова (Валоушкова) народилася 13 лютого 1926 р. в Липинах (нині – район Луцька) у багатодітній чеській родині. Коли радянські війська звільнили Волинь, брат, старша сестра Анна й сама Марія вступили до чехословацької бригади, вона пройшла курси зв'язківців, після війни разом із родиною реемігрувала до Чехословаччини [817, s. 20–21; 619, s. 128]. Серед волинських жінок, котрі вступили до війська, були й дочки пивовара Вацлава Земана – Віра та Анна [619, s. 129], одна з дочок промисловця з Луцька Йозефа Прокупека – Зденка Прокупкова [619, s. 122], першою жінкою – медичною сестрою – у корпусі була Людмила Лізалкова, дружина одного з керівників «Бланіка» [619, s. 123].

Такі характеристики мобілізації до чехословацької бригади на Волині докорінно різнилися із мобілізацією, що проходила серед українського населення Західної України. Як відзначають історики, тоді використовувалися насильницькі методи, спостерігались ухилення від мобілізації та втечі. Чехи вступали до лав бригади не лише добровільно, вони усвідомлювали, що це їхнє національне чехословацьке з'єднання, яке визволятиме їхню батьківщину, хоча багатьом із молодих чехів вона й не була відома, проте генетична пам'ять про батьківщину предків у волинських чехів зберігалася.

Масове поповнення бригади волинськими чехами уможливило переформування бригади в корпус. За наказом Генерального штабу Червоної армії, від 10 квітня 1944 р. бригаду перейменовано в корпус під командуванням генерала Яна Кратохвіла (до жовтня 1944 р.) [1005, s. 230]. 30 квітня 1944 р. мобілізаційні управління утворено в Дубно та Луцьку. Вони підпорядковувались управлінню в Рівному [547]. Отже, до мобілізації були придатні 11 362 особи, до корпусу після медичної комісії та перевірки документів зараховано 10 881 чоловіків і 268 жінок зі звільнених західних областей України, для нестройової служби – 836 осіб. Якщо врахувати, що в обох частинах Волині станом на 1940 р. проживало близько 40 тис. чехів, то до чехословацького війська увійшло 26,3 % чеського населення Волині [545; 548].

Пізніше корпус доповнювався чехами з Підкарпатської Русі, словаками, євреями, русинами [447–451]. Усього наприкінці липня 1944 р. в корпусі нараховувалося 16 тис. осіб. Як зазначає Я. Вацулік, змінилася не лише чисельність корпусу, але й національний склад, що, на нашу думку, мало вирішальне значення в подальшому поступі військової частини. «Колишня українська більшість бригади..., завдяки напливу волинських чехів, змінилася чеською більшістю» [541; 548; 1070, s. 115].

Чехословацький корпус брав участь у Карпато-Дукленській операції [1005, s. 229–231], звільненні Моравії та Праги [1005, 233–235]. Карпатсько-Дукленська операція радянських військ тісно пов'язана з початком

Словацького антифашистського повстання, керівники якого (К. Шмід, Г. Гусак, Л. Новомеський), проголосивши Словацьку національну раду, наприкінці 1943 р. прийняли т. зв. «Різдвяні угоди», які оголосили підготовку повстання та відродження спільної держави чехів і словаків на принципах «рівного з рівним». Повстання повинно було мати характер всенародного в співпраці з військом. Передумовою повстання, на думку його керівників, мало стати налагодження планів із Червоною армією. Улітку 1944 р. активізація партизанського руху в Словаччині викликала наступ німецьких військ, який почався 22 серпня 1944 р. Передчасний початок повстання міг ускладнити його перебіг та прихід армії СРСР. Окрім того, виразно зменшилася кількість його учасників. Тому на допомогу повсталим словакам вислано 2-гу парадесантну бригаду на чолі з полковником Владіміром Пржікрилом та 1-й штурмовий повітряний полк під командою капітана Франтішека Файтла, який передислоковано до СРСР із Великобританії [1005, s. 230].

8 вересня 1944 р. Червона армія почала наступ у Карпатах. Її метою було проникнути на Дукленський перевал, тим самим допомогти повсталим. В операції, за домовленість між Г. Піком та командуванням Червоної армії, задіяно 1-й чехословацький корпус, який після тяжких боїв 6 жовтня вступив на територію Словаччини [1070, s. 116 –117; 1020, s. 161 –162]. Як зазначають автори «*Dějiny země Koruny České. II.*» («Історія земель Корони Чеської. Т. 2»), «невдала операція, яка забрала життя 21 тис. радянських та 1900 чехословацьких воїнів, призвела до розладу відносин між радянським керівництвом і чехословацьким командуванням» [1005, s. 230]. За даними Я. Вацуліка, утрати корпусу з початку операції із загальної кількості 5338 осіб становили 932 загиблі, 3826 поранених, 580 зниклих безвісти [1070, s. 118; 619, s. 73–74]. Зокрема, загинуло три жінки (Любушка Мражкова й Ружена Якубовска з Чеського Страклова, Анна Зихова із Золочева) [1290]. За наказом радянського командування, від керівництва чехословацьким корпусом відсторонено генерала Я. Кратофвіла, а призначено Л. Свободу, котрий виконував обов'язки командира 1-ї бригади.

У ході Остравської операції також відзначилися волинські чехи Й. Грегор із Мирогощі, командир танка, ротний Й. Царбох із Мощаниці, В. Коварж із Новокраєва, В. Палічка зі Здолбунова, Ї. Цилц із Гульчі та ін. На початку квітня 1944 р. чехословацький корпус разом із військами 4-го Українського фронту звільняв Моравію. До Праги в Градчани перший чехословацький танк, у якому воювали волинські чехи Шерак й Опочинський, вступив 10 квітня [1005, s. 235; 1020, s. 160–166]. 17 травня 1945 р. в Празі відбувся військовий парад чехословацьких військ, у якому взяли участь і волинські чехи.

Друга світова війна кардинально змінила становище громади. Чехи, які опинилися після 1939 р. в УРСР, у добу радянізації, зберігаючи своє життя та господарство, постраждали, як і представники інших етнічних спільнот; частину заарештовано, родини депортовано, окремі чехи загинули. Ті, котрі залишилися на території Західної Волині, утратили свою землю, яка була ними вимріяна та здобута тяжкою працею, відчувши «переваги» радянського тоталітарного режиму, який розглядав чеську громаду як небезпечний сегмент соціуму до якого застосовано репресії.

Завдяки лояльності чехів і їхніх виважених, твердій позиції у роки Другої світової війни їм удалось уникнути конфліктів із різними групами опору (самостійницькими, польськими, радянськими) та зберегти свою меншину. Толерантне ставлення до всіх політичних і національних рухів та сил зберігало чеську меншину від кривавих конфліктів, які відбувалися на теренах Волині. Водночас, чехи утворили організацію Руху опору «Бланік», яка сформулювала головну мету – боротьба за звільнення батьківщини. Їх участь в організації та бойовому шляху чехословацького корпусу в складі Червоної армії уможливила посилення його боєздатності та участь у звільненні Чехословаччини. Чехословацький корпус поніс значні втрати – 11 856 осіб, серед них волинських чехів – 1537 убитими, померлими від поранень, зниклими безвісти, ще 540 загиблих волинських чехів воювали в складі радянської армії, 49 осіб – у складі польської армії, близько 900 – стали жертвами нацистських

переслідувань або конфліктів [1070, s. 188–189]. Отже, можна констатувати, що самоідентифікація волинських чехів у таких умовах не зазнала різких трансформацій, їхня етнічна ідентичність загалом збережена в умовах зміни політичних режимів та воєнних конфліктів першої половини ХХ ст.

5.2. Угода про оптацію 10 липня 1946 р.

Суспільно-політична ситуація в Україні в післявоєнні роки була складною: руйнування, нестача харчів і робочих рук, протистояння між радянськими органами влади та українськими повстанцями, прискорені процеси радянзації. У таких умовах території, постраждалі від війни, потребували відбудови господарства, забезпечення найперших нагальних потреб населення.

7 травня 1945 р. за вказівкою Кремля ЦК КП(б)У та Уряд УРСР прийняли постанову «Про заходи по відбудові і дальшому розвиткові господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.», яка передбачала реконструкцію й відбудову промисловості з метою якнайшвидшого включення західноукраїнських областей до економічного комплексу країни. Споруджувалися нові промислові підприємства, «укріплювалися» внаслідок міграції й т. зв. оргнаборів зі Східної України кадри партійного, комсомольського та державного активів, робітничі кадри. У західних областях України, зокрема й на території колишньої Волинській губернії, а пізніше – Волинського воєводства, потім – Волинської та Рівненської областей, процеси радянзації відновилися, однак здійснювалися вже прискорено, переважно насильницькими методами формувалися колгоспи, «насаджувалася радянська модель колективного господарювання», що не задовольняло ні українське, ні чеське селянство регіону [977, с. 869–871].

Після закінчення війни волинські чехи опинилися на територіях двох держав: родини, жінки, діти, батьки чехословацьких бійців генерала Л. Свободи лишилися на Волині, а військовики – у Чехословаччині, лише частина з них

повернулася до родин (1500 осіб). Ще з початком формування чехословацької бригади в Бузулуку значущою моральною основою цього процесу стало усвідомлення чехами та словаками того, що чехословацька військова сила буде звільняти землі Чехословаччини й сприятиме відродженню незалежної держави, унаслідок чого планувалося повернення на батьківщину предків і волинських чехів. Проте означений рух натрапив на виразні перешкоди як в Україні, так і в Чехословаччині.

Закінчення Другої світової війни ознаменувалося встановленням нових кордонів європейських держав на основі низки договорів, що уможливило відродження незалежних європейських країн, зокрема Чехословацької держави. Країни антигітлерівської коаліції, війська яких дислокувалися в Європі, приступили до виконання спільних рішень щодо повоєнного устрою відповідно до прийнятої на Ялтинській конференції (лютий 1943 р.) «Декларації про визволену Європу» [959, с. 14–15], а також угоди в Потсдамі, окремих радянсько-чехословацьких, радянсько-польських, радянсько-югославських договорів, угод про перемир'я з Болгарією, Угорщиною та Румунією. Присутність радянських військових контингентів у Східній Європі певним чином компенсувалася впливами англо-американськими в західній її частині. Тим самим СРСР намагався формувати т. зв. «пояс безпеки», який би убезпечив нову агресію зі сторони, передусім, Німеччини.

З іншої боку, радянська присутність впливала на внутрішні суспільні процеси у звільнених країнах, активізувала ліві та ліворадикальні політичні настрої. Автори «Історії земель Корони Чеської» характеризують наполегливі спроби радянського режиму впливати на внутрішні процеси в країнах Східної Європи як «брутальну советизацію» [1005, с. 260]. Зауважимо, що радянське керівництво протягом війни намагалося підтримувати коаліційні сили, «демократичні фронти», партизанські рухи, аби не загострювати стосунки із союзниками по коаліції. Особливо це стосувалося слов'янських народів, території яких були окуповані і у впливах на які було зацікавлене радянське

керівництво. Із початку війни воно «реанімувало» й почало використовувати ідею слов'янської єдності, яка, на думку російської дослідниці В. Мар'їної, пройшла певні етапи відродження в контексті зовнішньополітичних завдань СРСР.

У 1941–1943 рр. ідею слов'янської єдності радянське керівництво використовувало як пропагандистське гасло з метою організації широкого руху опору в країнах Центральної та Східної Європи. У жовтні 1941 р. в Москві за активної участі та сприяння радянського керівництва створено Всеслов'янський комітет на чолі з генерал-лейтенантом А. С. Гундоровим. До його роботи долучено представників Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії. Комітет проводив активну пропаганду посередництвом преси, шляхом агітаційних радіопередач, розповсюджував листівки та літературу. Проте В. Мар'їна зазначає на основі архівних джерел та мемуарів, що «діяльність Всеслов'янського комітету, безумовно, сприяла об'єднанню зусиль слов'янських народів в боротьбі з фашизмом, але її не слід ні абсолютизувати, ні переоцінювати. Вважаємо, що твердження про єдність слов'янського світу в протистоянні нацизму... в роки війни і після неї було надто перебільшено» [1296, с. 173–174]. На завершальному етапі війни ідея слов'янської єдності трансформувалася та трактувалася радянським керівництвом уже не як панславістична, а як думка про союз рівноправних слов'янських народів. Перед переговорами в Москві в грудні 1943 р. Е. Бенеш зустрівся із заступником наркома закордонних справ СРСР А. Корнійчуком (Хабанья, британська авіабаза в Іраці). Під час бесіди Е. Бенеша турбувало питання про ставлення радянського керівництва до згаданої ідеї та до її реалізації в майбутньому повоєнні [1296].

12 грудня 1943 р. у Москві народним комісаром закордонних справ СРСР Молотовим і послом Чехословацької Республіки З. Фірлінгером підписано договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословацькою Республікою. Статті 1–3 угоди стверджували готовність до

спільних дій сторін у війні проти гітлерівської Німеччини, неучасть у сепаратних переговорах та всіляку допомогу; стаття 4 передбачала співробітництво «відповідно до принципів взаємної поваги незалежності й суверенітету та невтручання у внутрішні справи один одного» [880, с. 345–346].

Угода між СРСР та Чехословаччиною 1943 р., як справедливо вказує В. Мар'їна, стала початком оформлення трансформованої ідеї слов'янської єдності, вона поступово переростала в думку про пакт (договір, союз тощо) слов'янських держав, спільні дії яких простежувалися протягом війни. Чехословацько-радянська угода повинна була стати демонстрацією намагань Радянського Союзу здійснювати толерантну, зважену й дружню політику стосовно т. зв. малих країн Європи, водночас будуючи тим самим підвалини нового прорадянського блоку [1296, с. 176–177]. При тому радянське керівництво намагалось врахувати й впливи своїх партнерів по антигітлерівській коаліції, а тому на прохання допомогти в підготовці програми дій майбутнього уряду (т. зв. кошицька програма) [625] завідувач ІV Європейського відділу НКЗС СРСР В. Зорін висловив кілька зауваг до неї: «...за умови збереження орієнтації Чехословаччини на Радянський Союз та на посилення єдності слов'янських народів підкреслити також укріплення дружніх відносин Чехословаччини з Англією, США й Францією та ін. об'єднаними націями й вилучити слизькі формулювання про слов'янську лінію зовнішньої політики, середньоевропейське та східноєвропейське об'єднання слов'янських народів й т. ін.» [602, с. 176].

Так, чехословацький уряд Національного фронту був підтриманий СРСР та схвалена т. зв. Кошицька програма [625; 602, с. 176]. У квітні 1945 р. до Гуменного (нині – Словаччина) після шести років в екзилі прибув Е. Бенеш, якого супроводжували члени уряду, до них приєднався й колишній чехословацький посол у СРСР З. Фірлінгер. «Нова влада була наслідком об'єднання двох центрів нашого закордонного руху опору, лондонського та московського, яке відбулось у березні 1945 р. Завдяки цьому ... не дійшло до

трагічних конфліктів. Лондонські й московські політики насамперед турбувалися про звільнення країни...» [1005, s. 249]. Почалася політична реформа, що передбачала повернення до традицій Першої Чехословацької республіки 1918 р., проте посилювалися позиції лівих, а позиції правих послабилися, що в повоєнній Європі видавалося звичайним. Принципом повоєнного політичного життя повинно було стати «народне єднання», тому було створено Народний фронт чехів і словаків, який репрезентував повоєнні партії демократичного спрямування та розв'язав повоєнні проблеми. А отже, виникла колізія, коли, як зазначають автори «*Dějiny země Koruny České*», «в політичній системі фронт значною мірою став над парламентом та позадемократичним контролем» [1005, s. 251–252; 982, с. 25–26].

У повоєнні роки в новостворених і відроджених європейських країнах, зокрема й Чехословаччині, загострилося національне питання. Керівництво більшості з них, виходячи з власних державотворчих інтересів, притримувалося концепції гомогенності в питаннях національної структури, прагнучи водночас розв'язати територіальні проблеми, у тому числі й за допомогою переселень. Проявом такої повоєнної політики чехословацького уряду були дії стосовно німців й угорців, які склали національні меншини країни.

Ідея виселення німецького населення, яке зіграло роль «троянського коня» в планах Гітлера щодо розв'язання війни, з'явилася ще під час конфлікту. Президент Е. Бенеш та його лондонське оточення її підтримали. Тоді ж беруть початок і перші плани її реалізації. Уже після звільнення території почалися акції проти німецького й угорського населення, яке значна частина місцевого населення та політикуму вважали колабораціоністами, зрадниками, посібниками гітлерівців. За рішеннями Потсдамської конференції (липень-серпень 1945 р.), за згодою СРСР, Великобританії та США, із північно-західних і центральних територій Чехословаччини виселялося німецьке й угорське населення. Незважаючи на те, переконана В. Мар'їна, що на початку обговорення проблеми країнами коаліції розглядалася пропозиція проведення

трансферу німецького й угорського населення, чехословацький уряд «поквапився» провести саме виселення, користуючись зацікавленням країн-союзників в участі СРСР у війні проти Японії [982, с. 32].

Механізм виселення в Чехословаччині був запущений ще Кошицькою програмою. Президент Е. Бенеш був прибічником категоричного вирішення питання про виселення німецького населення в кордони повосенної Німеччини, про що неодноразово згадував під час зустрічей і переговорів із представниками коаліції [602, с. 175]. Коли зустрічалися Й. Сталін та прем'єр-міністр З. Фірлінгер і заступник міністра закордонних справ В. Кліментіс 28 червня 1945 р., чехословацькі представники поцікавилися позицією Сталіна щодо виселення німців, на що той відповів: «Ми заважати вам не будемо. Виганяйте їх. Нехай випробують на собі, що значить панування над іншими» [602, с. 208]. Позиція Сталіна, безумовно, стала підпорою в діях уряду стосовно меншини німців. Окрім того, радянська сторона пообіцяла також допомогу військових частин.

Після президентських декретів (19.05.1945, 20.06.1945, 2.08.1945) [982, с. 32; 1307; 1308; 1312; 1327; 1005, s. 252] першими від цього «революційного безправ'я» постраждали представники національних меншин: німці, які складали 30 % населення країни, та угорці, чисельність яких доходила до 17 % від усіх громадян [1005, s. 252]. До них Чехословацька держава вжила покарання: майно та землі конфіскували, їх позбавляли чехословацького громадянства. Проти німців у січні 1946 р. застосовано депортацію, результатом чого стало виселення 2 256 000 німців. А отже, станом на 1950 р. у чеських землях їх нараховувалося лише 1,8 % [1005, s. 252–253; 982, с. 34–35].

Позиція чехословацького уряду стосовно угорської меншини складалася відповідно до міждержавних відносин Угорщини та Чехословаччини й корегувалася із позицією радянської сторони. Після проголошення Кошицької програми та згаданих вище президентських декретів уряд прийняв рішення про виселення угорців із території Південної Словаччини, де вони проживали

компактно, та з інших регіонів країни. Така позиція викликала негативну реакцію в Угорщині, про що доповідав начальник 7 відділу політичного управління центральної групи радянських військ в Угорщині [602, с. 225–228]. У доповідній записці вказувалося, що в Угорщині виявляється негативна реакція на рішення та дії чехословацької влади травня-червня 1945 р., які свідчать про її антиугорську позицію. Незважаючи на положення про виселення лише тих угорців, які приїхали до країни після 1938 р., та тих, хто співпрацював із німецької адміністрацією, влада Чехословаччини вимагає виселення всіх угорців. Окрім того, посилюються переслідування угорців, спостерігається заборона користуватися рідною мовою, закриваються угорські школи, розпочалося виселення. У засобах інформації з'явилися статті, де висловлюється обурення діями чехословацької влади та президента Е. Бенеша. Далі автори збірника документів «Чехия и Словакия в XX веке» у підсторінкових коментарях наголошують, що подібні доповідні надходили до уряду СРСР неодноразово, це свідчило про велику зацікавленість радянського керівництва в залагодженні питання та посиленні впливу СРСР.

Позиція Угорщини, як впливає з доповідної записки політичного радника в Угорщині Г. Пушкіна, складеної за листом міністра закордонних справ Угорщини Дьондьоши, полягала у «встановленні нових державних кордонів на основі етнографічного принципу й урахування волі зацікавленого населення... гарантія прав національних меншин». Дьондьоши пояснював, що вимога встановлення кордонів за етнографічним принципом викликана діями чехословацького уряду, який прийняв рішення «позбавитись угорської меншини». Тому, пояснював міністр, угорський уряд зайняв негативну позицію щодо примусового обміну населенням й вважає «прийнятним лише часткове переселення тих етнографічних груп, котрі живуть урозсип» [602, с. 239–240].

У червні 1946 р. у Москві посол Чехословаччини Ї. Горак мав розмову із заступником міністра закордонних справ СРСР С. А. Лозовським. Поміж іншого йшлося й про дії стосовно угорців та угоду 27 лютого про обмін

населенням між Чехословаччиною й Угорщиною. У записці С. А. Лозовського підсумовано: «Для Чехословаччини суттєво необхідно виселити угорців, які живуть на її території, оскільки на... власному досвіді вона переконалася в тому, що ... ця нацменшина зрадила свою другу батьківщину за першої ж можливості. Чехословацький уряд і народ не хочуть більше повторення Мюнхена». У коментарях до згаданого свідчення автори збірника документів «Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1955: в 2-х т. Документы» стверджують, що керівництво Чехословаччини не бачило іншого варіанта відносин з Угорщиною в цьому питанні, ніж виселення угорців із Південної Словаччини [602, с. 308–309].

Стосовно угорців Чехословаччина застосувала трансфер (обмін населення) за згодою з угорською владою 27 лютого 1946 р., що здійснено в дуже обмеженій кількості, інших представників угорської меншини «розпорошено» у внутрішніх регіонах країни серед чехів і словаків. При тому потрібно зазначити, що словаки, які жили в Угорщині, переселялися добровільно, а угорці-жителі Чехословаччини – примусово. Проблема також полягала в значно меншій чисельності словаків в Угорщині, аніж угорців на теренах Чехословаччини, що заважало адекватному трансферу. Тому вирішення питання затягнулося. У 1950 р. на території Словаччини угорців нараховувалося близько 10 % від загальної кількості населення [1005, s. 253].

Дії чехословацької влади стосовно німецького та угорського населення не можна назвати гуманними. Так, у доповіді І. Серова, працівника НКВС, Л. Берії він зазначає, що «від імені громадян німецької національності ... надходять... скарги... чехословацька влада, виселяючи німців із Чехословаччини, виключно грубо ставиться до жінок та дітей. ... у населення відбирають особисті речі й гроші, залишаючи на дорогу лише по 100 марок» [602, с. 212–213].

«Німці та угорці були поставлені в Чехословаччині в становище безправної групи мешканців. Їхні маєтки забрано та віддано під т. зв. народну

справу, конфісковано землю. Їх позбавлено громадянства. Хвиля післявоєнного націоналізму породила... ситуацію жорстокості та нелюдських відплатних актів», – підсумовують автори «Історії земель Корони Чеської» [1005, с. 252]. Зауважимо, що перший в умовах відродженої Чехословацької Республіки трансфер населення, у цьому можна погодитись із російським істориком В. Мар'їною, мав віддалені наслідки для угорської та німецької меншин: протягом наступних років влада намагалася провести т. зв. ресловакізацію (за визначенням чехословацької історіографії) або словакізацію (за визначенням угорської) цього населення. Угорці позбавлялися громадянських прав, їм заборонялось утворювати політичні партії та організації, друкувати пресу, навчати дітей національною мовою. Тому в 1946–1948 рр. 453 089 осіб чи то добровільно, чи насильно подали заяви про ресловакізацію [982, с. 35].

Ці землі й господарства, залишені депортованими, і передбачалося заселити слов'янським етносом відповідно до концепції гомогенності, яку підтримували тодішні керівники Чехословаччини, зокрема президент Е. Бенеш. Новий уряд Чехословаччини зобов'язувався влаштувати всіх чехів і словаків, які перебували за кордоном, на батьківщині, куди поверталися громадяни держави з Румунії, Болгарії, Франції й інших країн. Усього до Чехословаччини повернулося в 1945–1950 рр. 200 тис. осіб, із яких словаки становили дві третини. Із теренів країни виїжджали поляки, євреї. Отже, «акції новочасної міграції етносів стали реальністю» [1049, с. 17].

Волинські чехи, що в складі корпусу Л. Свободи брали участь у боях за Чехословаччину, залишилися там (близько 6 тис.). Вони й започаткували першу хвилю рееміграції [1239, с. 74]. Лише частина з них повернулася до родин на Волинь (близько 1500 осіб). Ще з початком формування чехословацької бригади в Бузулуку значущою моральною основою цього процесу стало усвідомлення чехами й словаками того, що чехословацька військова сила звільнить землі Чехословаччини та сприятиме відродженню незалежної держави, унаслідок чого планувалося повернення на батьківщину предків і

волинських чехів. Проте означений рух натрапив на виразні перешкоди як в Україні, так і в Чехословаччині.

З утворенням т. зв. «кошицького» уряду у квітні 1945 р. [625; 1005, s. 235] волинські чехи подали клопотання президенту та голові уряду про рееміграцію. Делегація волинських чехів на чолі з колишнім головою Чеської Матиці Шкільної на Волині Владіміром Меснером від імені усіх чехів Волині запевнила уряд Чехословаччини у своїй відданості та заслугах «волиняків» у визволенні держави [1240, s. 26]. Після звільнення Праги військові-волинські чехи розташувалися в її передмісті, поселенні Лібуше, та стали закладати громадські організації, які б допомогли їм облаштуватися на батьківщині й організувати повернення їхніх родин із Волині. У травні 1945 р. там закладено «Тимчасовий волинський комітет дії», головою якого став Ярослав Перний, заступниками – Владімір Меснер, Ярослав Козак і Войтех Говорка [383]. Делегати зібрання (94 особи) доручили очільникам підготовку до рееміграції родин та розселення волинських чехів на батьківщині [1240, s. 26–27]. Керівництво Тимчасового комітету створило дві комісії (сільськогосподарську й для окремих професій), завданням яких було поселення військових чехословацького корпусу та забезпечення земельними ділянками вдів й інвалідів. Тоді ж сформувалося й добровільне товариство «Коло друзів волинських чехів», яке взяло на себе функції моральної й матеріальної підтримки переселенців і поширення в суспільстві відомостей про волинських земляків. Пізніше його діяльність перенесено до Жатця.

У Жатці влітку 1945 р. сформувалася т. зв. військова група «Жатець» [383; 384] на чолі з Я. Перним, яка об'єднувала військовослужбовців, дислокованих у місті й Північно-Східній Чехії та до якої приєднався «Комітет дії». Головними завданнями групи стали демобілізація й поселення волинських чехів-військовиків [421], забезпечення всіх їхніх потреб, створення реєстру претендентів на земельні ділянки із числа воїнів і цивільних осіб [412; 423]. Демобілізовані вояки поділилися на 54 групи за місцем проживання на Волині,

проте за такою схемою уряд не мав можливості їх поселити; списки зберігаються в НА Чехії, складені за військовими підрозділами, саме в такому порядку вони подавали прохання про громадянство [411; 423]. Важливим було для групи «Жатець» організація рееміграції родин із СРСР, про що вони постійно зверталися до уряду [383; 423; 1071, s. 8].

Як зазначає Я. Вацулік, у липні 1945 р. уряд Чехословаччині прийняв рішення про запрошення закордонних краян на батьківщину, реалізацію якого покладено на Міністерство праці й соціальної опіки [1071, s. 18–10]. Розселенням та забезпеченням земельними ділянками в окремих прикордонних районах відало Міністерство сільського господарства та його Переселенська комісія. Переселенський відділ міністерства займався розселенням і забезпеченням роботою працівників робітничих спеціальностей, службовців тощо. Передбачалося розселити реемігрантів у прикордонних районах, де відчувалася нестача робочої сили, і забезпечити їх роботою згідно їхньої професійної підготовки та займаної посади. Проте з початків розселення виявилось багато проблем: не вистачало землі для наділення; райони, де планувалося заселення, уже були зайняті переселенцями з внутрішніх регіонів Чехословаччини; у середовищі самих колишніх військових поступово стали виникати негативні явища (алкоголізм, формування злочинних груп тощо); вимальовувалися конфлікти з переселенцями, дислокованими там солдатами Червоної армії та місцевим німецьким населенням [785, s. 4; 782, s. 2].

Тому уряд Чехословаччини, Міністерство сільського господарства й Міністерство національної оборони провели обрання районів для оселення волинських воїнів і визначили кількість садіб у кожному з них: у Моравії та Сілезії – 801 і 545 резерв, у Чехії – 1396 та 804 резерви. Планувалося розселення в шести районах Чехії та 11 Моравії й Сілезії. Земельні ділянки із господарськими будівлями не могли перевищувати 20 га, якщо площа садиби перевищувала згадану норму, уважалося, що це земельний резерв для майбутніх поселенців [877, с. 194–195].

Поселення планувалося «...в будь-якому випадку завершити до 28 жовтня» (національне свято Чехії – авт.), проте його вдалося скінчити лише в січні–лютому 1946 р. У результаті, за матеріалами архіву Міністерства закордонних справ ЧР, наведеними Я. Вацуліком, станом на вересень–жовтень 1946 р. земельними ділянками та садибами наділено 2760 осіб, із них у Чехії – 1865, у Моравії й Сілезії – 895 [1071, s. 11].

Надання волинським воякам землі та садиб для оселення супроводжувалося низкою проблем. По-перше, ще у зверненні до уряду в Кошіцах «волиняки» просили поселяти їх компактними групами відповідно до їхнього бажання та проживання на Волині, що підтверджувалося також і в листі начальника генштабу Богуміла Бочека у вересні 1945 р.: «...з військових мотивів є зацікавленість у тому, щоб при поселенні створювалися компактні об'єднання». Однак уже в жовтні 1945 р. керівник контактної групи МНО при Міністерстві сільського господарства полковник Палічка подав вказівку своїм офіцерам зв'язку (опікувалися розселенням волинських чехів), щоб «нові поселенці ніде не утворювали анклавів національні чи релігійні. Метою поселення є створення з нових поселенців однорідного суспільства» [877, с. 194]. Зрештою, у результаті гострого протистояння між Міністерством національної оборони, яке вимагало компактного поселення, та Міністерством сільського господарства, що захищало інтереси внутрішніх переселенців [423], ситуація владналася рішенням: волинські переселенці отримують у районах поселення не більше ніж третину виділених земель.

По-друге, виділені урядом землі призначалися й для внутрішніх переселенців та закордонних краян, із якими у волинських чехів виникали конфлікти. Поселенці вступали в конфлікти також із місцевими адміністраціями, функціонери яких, підтримуючи внутрішніх переселенців, зазначали у звітах, що вояки-«волиняки» не вміють працювати на землі, погано її обробляють, виступають зі зброєю проти них. Наприклад, внутрішні переселенці в Жатці висували вимоги надання їм землі більших площ, ніж для

волинських чехів, бо нібито останні не вирощували стільки хмелю, як говорять, оскільки на Волині ґрунти переважно глиняні й хміль там не родить, а найбільше їм підходить земля в районі Хеба, де вона така сама, як на Волині [877, с. 194–195]. Після оселення волинських військовиків близько Жатця Ф. Малат, голова місцевого уряду, стверджував, що волинські чехи «можуть бути прикладом для деяких наших громадян із внутрішніх районів. ... Волинські чехи добрі хмелярі. Прихід чехів із Волині розв'яже проблему ринку праці» [785, с. 5].

У деяких господарствах до часу поселення волинських чехів порядкували німецькі хазяї, а в інших – переселенці із внутрішніх регіонів, які вимагали, щоб ці господарства закріпили саме за ними. Між ними виникали достатньо гострі конфлікти, про що згадують реемігранти [799, с. 4]. Конфлікти в прикордонні з німецьким селянами іноді чергувались із сутичками між чехами-«волиняками» та родинами змішаних шлюбів, діти в цих родинках знали чеську й німецьку мови, були знайомі з традиціями обох народів, проте це не мало значення в процесі повоєнного переселення німців із території країни. Наприклад, Йозеф Грудка, колишній військовик армії Л. Свободи, призначений управителем господарства в Ліпенцах, яке конфіскували в німецького господаря Вацлава Бісхофа. Родину Бісхофа в складі п'яти осіб виселено відповідно до президентського декрету [821]. Місцеві адміністрації інколи стикалися із силовим захопленням земель «волиняками», на що скаржилися до Міністерства сільського господарства. Фіксувались і сутички з югославськими чехами, учасниками партизанського руху, наприклад у Моравському Крумлові [877, с. 197–198].

По-третє, траплялися випадки нестачі меблів, інвентарю, техніки, робочої худоби, іноді не вистачало навіть цивільного одягу (Див.: *Zprávy svazu. O používání vojenských stejnokrojů. Věrná stráž. R. 1. Č. 3–4. 22. 11. 1946. S. 11*) [666].

По-четверте, серйозною перешкодою для реемігрантів стала оплата за виділені земельні ділянки. Прохання громадських організацій волинських чехів

про безкоштовне виділення землі, про що писав часопис «Věrná stráž», не було прийняте, однак уряд запропонував суттєву знижку в оплаті та довший термін сплати усієї суми – 15 років. Після оцінки садиб установлено розмір початкового внеску й відстрочка його сплати для волинських військових. Окрім того, військовики отримували соціальні допомоги (від 900 до 1400 крон, для дітей – по 300 крон на особу) та позики [802, s. 6; 803, s. 2].

По-п'яте, виникли проблеми з оселенням та забезпеченням робочими місцями осіб ремісничих спеціальностей. Серед реемігрантів було 50 ремісників, 44 різники, 43 торговці, 34 трактирники, 20 мельників, 15 кондитерів тощо [1071, s. 18]. Лише з початком 1946 р. ці питання стали на порядок денний уряду, із цією метою звільнялися робочі місця на дрібних підприємствах та закладах торгівлі, однак цей процес був сповільнений. Генерал Свобода, який опікувався поселенням волинських чехів, доповідав на засіданні Установчих національних зборів про опір волинським чехам із боку місцевого самоуправління, представники якого «з барабаном йшли проти закордонних воїнів-інвалідів, котрі в боях проти німців утратили свої руки, ноги, очі та інші частини свого тіла» й зазначав у листопаді 1946 р.: не поселені ще 63 ремісники й інші особи з їх числа [802, s. 2].

Важливим, як бачимо, для військовиків армії Л. Свободи було збереження їхньої спільноти, а тому вони просили уряд про поселення в Чехословаччині з урахуванням їхнього мешкання на території Волині. Очевидним було намагання зберегти свою волинську общину й продовжувати життя на батьківщині в тісній єдності. Наголосимо, що чехи проживали на Волині вже близько 80–90 років, тобто три покоління народжених на українських землях чехів виховувалися, отримували освіту й професійні навички, створювали родини та народжували дітей, брали участь у військових конфліктах в іноетнічному середовищі та в умовах асиміляційної політики держав, до складу яких входила ця територія протягом другої половини ХІХ – середини ХХ ст. Очевидним було психологічне упередження при переселенні

військових бригади Л. Свободи, хоча генетична пам'ять підказувала зворотне. Тому можемо стверджувати про нові ознаки ідентичності, що сформована у волинських чехів, для якої властива генетична спорідненість із батьківщиною і, водночас, тісний зв'язок із місцем народження – Волинню.

Для допомоги в поселенні та з метою збереження спільноти волинських вояків створено товариство, організаційні збори якого відбулися 16 грудня 1945 р. в Жатці, де обговорювався також проект майбутнього союзу. Оскільки волинські військові оселялися на ширшому географічному ареалі, то прийняте рішення про підготовку й скликання перших загальних зборів. «Союз чехів з Волині», як після демобілізації військовиків та ліквідації військової групи «Жатець» стала називатись організація, провів перші збори 10 лютого 1946 р. у Жатці та обрав керівництво: головою – Владіміра Меснера, заступниками – Ярослава Перного й Вацлава Лоуду [385; 1071, s. 20]. Союз став організаційним центром волинських військових і поширював свою діяльність у тих районах, де вони оселялися.

Статут Союзу затверджено 17 квітня 1946 р. [378; 379; 799]. Союз мав на меті допомогу та сприяння своїм членам у розв'язанні всіх проблем, пов'язаних із поселенням, соціальним забезпеченням та працевлаштуванням. Ним товариство оголошувалося неполітичною й позапартійною організацією. «Об'єднання чехів із Волині організовує культурне, соціальне життя членів товариства» (п. 1). Окрім того, завданням Союзу була рееміграція чехів із СРСР, їх поселення та наділення земельними ділянками, забезпечення роботою й житлом, організація навчання дітей тощо. Волинські чехи-військовики, які оселилися в Чехословаччині та утворили свої громадські організації, почали активну діяльність у напрямі повернення родин із Волині [378]. Із цією метою вони зверталися до уряду та президента Чехословаччини, які почали проводити консультації й перемовини з цього питання, проте його вирішення затягувалося.

Першою міждержавною чехословацько-радянською угодою, що передбачала переміщення населення (оптацію), стала угода про Закарпатську

Україну. Перемовини про Закарпатську Україну протягом 1944–1945 рр. демонстрували хитку позицію чехословацьких керівників. Едвард Бенеш ще в липні 1944 р. погоджувався, що «не буде заперечувати проти приєднання Карпатської України до СРСР, проте хотів би розглянути це питання після звільнення усієї Чехословаччини і переїзду уряду до країни» [609, с. 133–134].

На зламі 1944–1945 рр. в Закарпатті в умовах дислокації частин Червоної армії та силами місцевих комуністів під суворим контролем органів безпеки почалася широка агітація за приєднання до Радянського Союзу. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся з'їзд народних депутатів за участі 663 делегатів Закарпаття, який у формі маніфесту проголосив «об'єднання Закарпатської України з її великою матір'ю радянською Україною й відділення від Чехословаччини» [1049, с. 25]. Місцеві комуністи проголосили створення комуністичної партії Закарпатської України та її відділення від КПЧ. Народна рада Закарпаття перестала співпрацювати із владним делегатом Ф. Немецем, таким чином позбавила владу ЧСР можливості впливати на політичні процеси в регіоні [1005, с. 231–232]. Розпочалася кампанія збору підписів під Маніфестом 26 листопада. В таких умовах в Пряшеві 1 березня 1945 р. відбулися збори делегатів українських поселень, на якому проголошено створення Української народної ради Пряшевщини (УНРП) і які, за словами М. Шмігеля, «багато в чому нагадувала збори в Мукачеві» [1049, с. 28].

Як підкреслюють історики, у такій ситуації і впливові членів комуністичної партії української національності, за присутності військових частин, представників органів НКВС та активної агітації з боку словацьких комуністів мало хто мав відвагу поставити підпис «проти». Між ініціатора організації [1049, с. 22–23; 1264, с. 82–83]. Словацький історик Міхал Шмігель справедливо ставить запитання: «Яку роль зіграла Москва в першій фазі відторгнення Підкарпатської Русі (Закарпатської України) від Чехословаччини»? Далі, відповідаючи на це питання, зауважує, і з цим ми погоджуємося, що в будь-якому випадку радянську московську владу це

задовольняло, її мало хвилювало питання долі населення та його реакції, а з погляду стратегічного ця територія була простором для наступу в західному напрямку та контролю над Східною Європою [1049, s. 23].

При прийнятті «кошицької» програми у квітні 1945 р. чехословацький уряд не зміг сформулювати свою прозору позицію стосовно змін у Закарпатті. Радянське керівництво, зі свого боку, намагалося переконати лідерів Чехословаччини в тому, що СРСР не порушить домовленості з ними, не ущемить інтереси республіки або її престиж. Під час зустрічі Й. Сталіна з прем'єр-міністром З. Фірлінгером і заступником міністра закордонних справ В. Клементісом 28 червня 1945 р., обговорюючи питання Закарпатської України, сторони зазначили, що текст угоди підготовлений, а фінансові питання будуть вирішені протягом наступних 18 місяців. Й. Сталін запропонував підписати угоду 29 червня [602, с. 205–206; 632]. За Протоколом до цієї угоди, який наводить М. Шмігель, визначалося право оптації радянського громадянства до 1 січня 1946 р. (термін продовжено до 31 березня 1946 р.) для таких осіб: «1. Особи української та руської національності, які проживали на території Чехословацької Республіки (в кресах Словаччини) до 29 червня 1945 р. 2. Військові особи чеської та словацької (словенської – док.) національності й члени їхніх родин, які брали участь у рядах Червоної армії, воювали проти Німеччини за визволення Чехословаччини...» [1049, s. 39]. Угода передбачала переселення лише тих осіб, котрі проживали на території двох сусідніх областей колишньої спільної держави. У результаті протягом 1946–1948 рр. до Чехословаччини переселилося 5509 осіб [873, с. 21].

Отже, стверджує М. Шмігель, чехословацька влада внаслідок підписання угоди «вирішила» питання про федеративну державу трьох слов'янських народів (чехів, словаків, підкарпатських українців), створення якої пропонувалося деякими словацькими діячами. Тому проблема втратила свою актуальність. Русинське (українське) населення, за думкою М. Шмігеля, тепер набуло статусу меншини, а відтак можливим став план дій, які застосовувалися

щодо німців та угорців, тому припустимо було «вирішити це питання шляхом обміну населення» [1049, s. 40; 873, с. 38]. Отже, словацький вчений схиляється до думки, що заради «очищення» території влада планувала виселення і українського населення.

Іншим прикладом розв'язання питань національних меншин та їх територіального переміщення стала Угода про евакуацію українського населення з території Польщі й польського – із території УРСР між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР 9 вересня 1944 р. у Любліні (т. зв. Люблінська угода), яка доповнювалася Протоколом 20 вересня 1945 р. та Додатковим протоколом 14 грудня 1945 р. Угодою передбачено добровільне переселення, «примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано» [959, с. 39–43]. Із території Польщі переселялись усі українці, які проживали в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лесківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. У Польщу евакуювалися всі поляки та євреї, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і бажали переселитися на її територію. З огляду на досліджувану проблему важливими були умови та спосіб реалізації Угоди між УРСР та Польською Республікою, за прикладом якої здійснено угоду щодо рееміграції волинських чехів: добровільність переселення; на території обох держав створювався апарат уповноважених і представників; затверджувалася необхідна документація; визначалися терміни та спосіб переселення тощо [959, с. 39–40].

Отже, досвід укладання міждержавних угод про переміщення населення й механізми його здійснення мали в повоєнний час як Чехословаччина, так і Радянський Союз.

Під час переговорів щодо угоди про Закарпатську Україну 25 червня 1945 р. делегація Чехословаччини передала заступнику наркома закордонних справ СРСР А. Вишинському пам'ятну записку, у якій обґрунтовано потребу в

рееміграції волинських чехів та умови їх переселення. У відповіді наркомату закордонних справ СРСР 14 липня 1945 р. читаємо: «Справа переселення волинських чехів стала предметом вивчення відповідними радянськими органами» [873, с. 16; 1106, с. 503].

Волинські військовики, оселені в Чехословаччині, постійно зверталися до уряду з проханнями про рееміграцію їхніх родин із Волині. Такі зацікавлення розділяли члени уряду та інші державні діячі ЧСР, зокрема З. Фірлінгер, Л. Свобода [1241, с. 16–17]. У грудні 1945 р. керівництво групи «Жатець» звернулося до голови уряду ЧСР З. Фірлінгера, у якому наголошено: «Якщо не буде рееміграції сімей до весняних робіт, ми будемо змушені залишити батьківщину» [1072, с. 28].

11 грудня 1945 р. чехословацьке посольство в Москві подало ноту до наркома закордонних справ В. Молотова, де містилося підтвердження визнання права волинських чехів на оптацію чехословацького громадянства й переселення до ЧСР [1049, с. 42–43]. Тоді ж Народний комісаріат закордонних справ СРСР повідомив Чехословацьке посольство в Москві про рішення радянського уряду, у якому вказувалося, що «уряд Союзу РСР, ідучи назустріч побажанням чехословацького уряду, погоджується надати радянським громадянам чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, право оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини». У документі особливо підкреслювалося, що перехід в інше громадянство й переселення на територію іншої держави для всіх вищеназваних осіб повинні здійснюватися на підставі повної добровільності. У кінці документа зазначалося, що радянський уряд вважає доцільним у цій справі укласти відповідну угоду з чехословацьким урядом. Рішення радянського уряду в Празі були сприйняті позитивно, наприкінці 1945 р. міністр народної оборони Л. Свобода поінформував командира військової частини «Жатець» про сприятливий розвиток переселенської справи; про те, що рееміграція почнеться в перші місяці 1946 р. [1241, с. 22].

У Чехословаччині почалися підготовчі роботи з повернення волинських чехів до отчого краю: уряд уповноважив чехословацького посла в Москві Ї. Горака вести переговори й консультації з радянською стороною в справі прискореного укладення та підписання міждержавної угоди про оптацію й переселення, велися підготовчі адміністративні та організаційно-технічні роботи з розселення й господарського влаштування прибулих поселенців. До такої роботи залучено також Союз волинських чехів – громадську організацію волинських добровольців, яка виникла в 1946 р.

З іншого боку, внутріполітична ситуація в Чехословаччині свідчила про прорадянські настрої певної частини політикуму та населення північно-східної Словаччини, українське населення якої планувалося переселити. Як зазначає Міхал Шмігель, у регіоні «слов'янська ідея мала глибокі корні і... водночас були розповсюджені русофільські настрої, які виходили з ідеї слов'янського братства та близькості “великої Росії”, незважаючи на те, чи йшлося про царську Росію, радянську Росію або СРСР» [1197, с. 134]. Далі, вивчаючи ситуацію в регіоні в повоєнний час, Міхал Шмігель нагадує, що словацькі русини заселяли північний схід країни: округи (райони) Стара Любовня, Бардейов, Сабинів, Стропків, Свидник, Гуменне, Межилаборці, Снина, а частково й дальні, розміщені на північ, округи Східної Словаччини. У 1945 р. ця етнічна група складала близько 100–110 тис. осіб, або близько 3 % населення Словаччини [1197, с. 134–135].

«Вони (русини – *авт.*) проживали цілісно, часто – у суцільно русинських селах, і становили для чехословацької держави певну проблему», – зауважує також Р. Кабачій [1291]. Докладно аналізуючи ситуацію в Східній Словаччині, історики підставно наголошують, що після приєднання Закарпаття до СРСР в північно-східних регіонах Словаччини посилювалися приєднавчі настрої, їх підтримували також і місцеві комуністи [1100, с. 25–26; 1106, с. 500–517; 1197, с. 133–145]. Державні й партійні органи Чехословаччини намагались активно реагувати на подібні прояви та стабілізувати ситуацію, притримуючись мети не

допустити розвалу державної цілісності країни. Окрім того, інші політичні сили Чехословаччини також виступали проти порушення територіальної цілісності держави [1197, с. 138].

Радянський режим був зацікавлений в позитивному вирішенні питання про переселення, хоча активних наполягань у приєднанні північно-східних регіонів Словаччини, принаймні публічних, не виявляв. Дії СРСР у такому разі могли бути оцінені як агресивні, особливо після приєднання Закарпаття. Очевидно, фактор дружніх відносин із Чехословаччиною в той час відіграв визначальну роль. Можна погодитись із Міхалом Шмігелем, що «Москва не хотіла ризикувати можливою втратою репутації в очах союзників і особливо... уряду ЧСР. Партнерські відносини могли бути зіпсовані і, в першу чергу, ускладниться вирішення питання про Підкарпатську Русь, що вважалося спільною проблемою Чехословаччини і СРСР, зокрема і з-за активізації громадської думки» [1197, с. 138–139]. Присутність армії та агітація відіграли виразну роль у переселенні українців (русинів).

Уважаємо, що певну роль у цій складній ситуації відіграла також і присутність на території Східної Словаччини загонів українських повстанців, які в серпні-вересні 1945 р. та квітні 1946 р. здійснили рейди до регіону. Як зазначають історики В. В'ятрович, М. Шмігель, рейди мали пропагандистський характер, проте другий із них викликав велике занепокоєння чехословацької влади та змусив її звернутися до радянського уряду за військовою допомогою [1253, с. 62–65].

На нашу думку, для неупередженого з'ясування всіх мотивів і факторів, що спричинили оптацію 1946–1947 рр., потрібно звернути увагу на внутріполітичну та соціально-економічну ситуацію, що склалася на Волині в середині 40-х рр. ХХ ст.

Людські втрати України під час Другої світової війни становили 19,1 % від загальної чисельності населення. Порівняно з 1941 р., населення східних областей України зменшилося на 19,4 %, а західних, де проживали й волинські

чехи, – на 29 %. Геноцид євреїв під час війни та масове переселення поляків, що відбулось у 1945–1946 рр., істотно позначилося на зміні загальної чисельності населення Львівської, Дрогобицької, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Волинської, Рівненської й Тернопільської областей [1155, с. 17].

Кількість населення в повоєнні роки значно скоротилася. Так, станом на 1.01.1941 р. у Волинській області проживало 1031,3 тис. осіб [166, арк. 7], а після звільнення області, за даними від 1.09.1944 р., – лише 537,5 тис. осіб [167, арк. 2], станом на 1.01.1947 р. – 838,4 тис. осіб [170, арк. 33]. У 1948 р. чисельність населення області зросла до 877, 1 тис. осіб [170, арк. 33]. У Рівненській області станом на 1.01.1945 р. проживало 735,6 тис. населення, а 1.10.1945 р. його кількість зросла до 748 тис. [324, арк. 2], у грудні 1946 р. – до 780659 осіб [596, с. 289–290].

Чехів, на місця оселення яких передбачено переселити оптантів-українців Східної Словаччини, станом на 1.09.1944 р. у Волинській області проживало 5,5 тис., найбільшу кількість чехів зафіксовано архівом у Сенкевичівському (1508 осіб) й Теремнівському районах (1054 особи) [167, арк. 2–3]. У Рівненській області зафіксовано станом на 1.09.1944 р. 28429 осіб чеської національності [324, арк. 4, 5, 8; 596, с. 289]. Найбільше число чехів проживало Дубенському (7464 особи), Рівненському (2700 осіб), Здолбунівському (3039 осіб) та Острозькому (4501 особа) районах [324, арк. 4].

Через значне скорочення населення в регіоні існувала проблема з трудовими ресурсами, яку влада мала намір розв'язати, зокрема, і за допомогою оптації. «...У поверненні чехів-колоністів з Волині існував також яскраво виражений інтерес радянської сторони у вирівнянні людського балансу взамін відселених чехів. Відомо, що русинів Пряшівщини є набагато більше, ніж колоністів чеського походження, і Москва не пішла б на цей трансфер, коли б не сподівалася на збільшення кількості власного населення», – зазначає М. Шмігель [1199]. Звертає увагу на вказаний фактор переселення також і

Р. Кабачій: «Київ сподівався провести... обмін зі Словаччиною, котрий обіцяв бути вигідним для України в сенсі «людського балансу» [1291].

Однак, на наше переконання, існувала й більш значуща для радянської влади проблема. Рух опору українських повстанців (ОУН-УПА), що активізувався в роки війни на Волині, із приходом Червоної армії не був припинений і продовжувався в умовах підпілля. Це особливо виявилось у повоєнні роки активної радянзації, коли влада проводила колективізацію та була категорично намірена винищити рух українських націоналістів. Місцеві мешканці підтримували українських партизанів, надаючи їм матеріальну допомогу (продукти, одяг тощо), поповнювали особовий склад повстанців, ставши соціальною базою й матеріальною підтримкою для них. А отже, виникла можливість позбутись або обмежити таку допомогу через оселення українців (русинів) зі Словаччини, незнайомих із тодішньою ситуацією на Волині, чиї «проросійські» настрої могли завадити діям повстанців і позбавили їх соціальної та матеріальної опори.

Отже, влада Чехословаччини намагалася використати русофільські/радянофільські настрої в північно-східних регіонах Словаччини, прорадянську спрямованість частини політично активних українців, присутність контингенту Червоної армії, бажання українців/русинів отримати багаті та родючі землі на Україні, створювали підґрунтя для переселення з її території. Важливо зазначити, що нащадки оптантів, які залишилися на Волині, згадують про головну мету переселенців – отримання землі, саме це стало основним фактором переселення [815]. З іншого боку, радянська держава, переслідуючи свої цілі, намагалася за допомогою переселення українців/русинів розв'язати проблему нестачі робочої сили та її поповнення. Тому не знайшла позитивної відозви з боку радянської влади пропозиція чехословацького посла, щоб право оптації волинських чехів поширилося на всіх чеських поселенців, які проживали в інших областях Радянського Союзу. Чеська сторона була особливо зацікавлена мешканцями с. Зубовщина, розміщеного на межі колишньої

Волинської й Київської губерній, та с. Комарівка під Львовом, мешканці яких воювали у військовій частині «Жатец» і пізніше домагалися переселення до Чехословаччини. Однак представники НКЗС дали зрозуміти чехословацькому послові, що на цей раз питання про рееміграцію волинських чехів не можна ускладнювати іншими пропозиціями [1241, s. 20]. Внутріполітична ситуація, необхідність придушення руху українських повстанців, проведення в найстисліші строки радянзації регіону підштовхнули радянські органи до рішучих заходів з організації переселення.

З іншого боку, питання рееміграції волинських чехів зайняло виняткове місце серед проблем відновленої Чехословацької Республіки, ним цікавилися як члени уряду та представники політичних партій, так і активно вимагали колишні військові армії Л. Свободи. Переселення волинських чехів могло стати яскравою демонстрацією урядової політики «збирання чехів», створення гомогенного соціального простору. Водночас переселення до Чехословаччини 30 тис. осіб працездатного, національно орієнтованого контингенту населення забезпечило трудовими ресурсами спустошені території прикордоння та перетворило їх на «етнічно чисті».

5.3. Рееміграція та проблеми адаптації оптантів

Протягом січня 1946 р. чехословацька влада створила комісію з членів Канцелярії президії уряду, представників різних міністерств, Переселенського управління, Чехословацького національного банку, Чехословацького закордонного інституту (громадська організація допомоги країнам), які обговорювали проект угоди, підготовлений за зразком українсько-польського договору (Люблінської угоди). Для керівництва переселенням вирішено створити змішану чехословацько-радянську комісію та встановлено мінімальний термін для подачі заяв на рееміграцію (чотири місяці) [1072, s. 28; 1049, s. 43].

Оскільки справа обговорення й підписання угоди затягувалася, то навесні 1946 р. її хід почали «форсувати» військовиків-волиняки, які особливо були

зацікавлені в її підписанні до початку польових робіт. Чеський історик Я. Вацулік наголошує, що в Моравії поширювалися розмови про відхилення рееміграції, у чому були зацікавлені, передусім, ті, які претендували на заселення в прикордонні та повернення військовиків-волиняків на Волинь [1072, s. 29].

Наприкінці березня 1946 р. Союз чехів із Волині звернувся до президента Е. Бенеша з проханням про аудієнцію, яка відбулась 11 квітня. Делегація волинських чехів складалася з 15 осіб, серед яких були голова Чехословацького закордонного бюро Венцеслав Швіговський, капітан Владімір Меснер, поручик Ярослав Худоба, молодший лейтенант Войтех Говорка, молодший лейтенант Гелена Енглова, молодший лейтенант Йозеф Паєр, сержант Анна Малашкова, молодший лейтенант Владімір Лешнер, військовослужбовець Вацлав Дражіл, десятник Мікулаш Пруша [1240, s. 30]. Президент республіки запевнив делегатів від волинських чехів у тому, що зробить усе можливе для найшвидшого підписання угоди.

Наприкінці травня 1946 р. В. Молотов подав Сталіну для схвалення проект угоди, згоду на який підтверджено ним 30 травня. У Москві 10 липня 1946 р. підписано «Угоду між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» [616]. Підписали за чехословацький уряд чехословацький посол д-р Їржі Горак, а за уряд СРСР – заступник наркома закордонних справ С. А. Лозовський [1240, s. 30–31]. Таким чином, угода 10 липня 1946 р. поклала початок переселенню волинських чехів до Чехословаччини й українців/русинів Східної Словаччини до СРСР, законодавчо оформивши право оптації.

Словацький історик М. Шмігель стверджує, що згадана угода містить певні ознаки контраверсійності. По-перше, про яких громадян «чеської та

словацької національності, які проживають у СРСР на території колишньої Волинської губернії», ідеться в угоді? Історик зазначає, що «громадяни словацької національності, які живуть на території Волині, перед тим ніколи не згадувалися». По-друге, в угоді йдеться про «чехословацьких громадян української, російської та білоруської національності», які мали переселитися до СРСР. Але про яких росіян, українців і білорусів ідеться? У цьому сенсі, як пропонує історик, можливими є два варіанти відповіді: 1) це емігранти та біженці з Радянського Союзу або 2) це словацькі русини, котрі презентуються «один раз як українці, один раз як росіяни». Далі М. Шмігель стверджує (і ми можемо з цим погодитися), що «неоднозначне іменування осіб в Угоді... призвело до двозначного трактування, причому одна альтернатива доповнювала іншу» [1049, s. 46–47].

Принагідно зауважимо, що Перша Чехословацька Республіка була чи не єдиною в Європі країною, котра надавала матеріальну й моральну допомогу емігрантам із територій колишньої Російської імперії, тут діяла т. зв. «Программа помощи русским» та «передбачалась не тільки гуманітарна, але й матеріальна допомога емігрантам, а також формувалася продумана система для створення умов, котрі би дозволили емігрантам жити в ЧСР і працювати в галузях науки, техніки, економіки, культури і мистецтва» (т. зв. *акція*), тому тут виникли десятки організацій українських, російських і білоруських. Влада Чехословаччини проводила політику концентрації на своїй території найкращих «культурних сил, які б зібрали нові кадри для майбутньої демократичної Росії». Таким чином, на її території зосередилося від 20 до 30 тис. емігрантів – осіб російської, української, білоруської національності, які осіли в Празі, Брні, Подебрадах, Братиславі, Кошицах, у Підкарпатській Україні. Як зазначають учені, «в період між двома світовими війнами в ЧСР була найчисельніша українська еміграція... українські школи, організації і заклади в ЧСР з'явилися тільки завдяки підтримці, що надавалася в рамках «Программы помощи русским». У цей час Чехословаччина, а особливо Прага,

стала поряд з Харковом, Києвом і Львовом одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя. До 1945 р. Прага була одним із найактивніших осередків української еміграції», про що зазначають також С. Віднянський, М. Кірсенко [1200, с. 35; 1091; 1295].

Однак наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. внаслідок початку діяльності Організації українських націоналістів, ускладнення внутріполітичної ситуації в Закарпатті та загострення відносин із Польщею влада ЧСР змінила лояльне ставлення до української еміграції та зайняла очікувальну позицію щодо перебування на своїй території такого небезпечного й численного елемента. Наприкінці Другої світової війни на територію Словаччини прийшло ще близько 20 тис. українських біженців переважно з Галичини та Волині. Саме цих емігрантів і біженців, стверджує М. Шмігель, без сумніву, радянська сторона передбачала повернути до СРСР за умовами Угоди 10 липня 1946 р., яка стала частиною широкої акції (репатріації) Радянського Союзу з повернення своїх колишніх мешканців до країни, проте, за словами А. Вишинського, «не можливо насильно повернути до країни людей, які не хочуть повертатися з тих чи інших причин. ...Таких людей немало і їх повернення до батьківщини мусить бути добровільне... Це беззаперечно...» [1049, с. 49–50]. Разом із просуванням фронту на території Чехословаччини ліквідовано всі російські й українські легальні інституції, культурно-освітні та наукові організації як «антирадянські», й «буржуазно-націоналістичні», а ті, хто не емігрував на Захід, почали насильно депортуватися до СРСР [1198, с. 102].

Зауважимо, що на територіях окупованої Європи зосереджувалося близько 5 млн. біженців, оstarбайтерів, військовополонених із земель СРСР, 2 млн. із них перебували на територіях країн, зайнятих Червоною армією. Як зазначає В. Земсков, СРСР був зацікавлений у поверненні цих осіб до країни [1285]. Як стверджує історик, репатріація була «поверненням на батьківщину» й мала обов'язковий характер, про що домовилися керівники країн антигітлерівської коаліції в Ялті.

Отже, поряд із зазначеним добровільним принципом повернення декларувалася її обов'язковість, тому можна погодитись із М. Шмігелем у тій частині його роздумів, де стверджується намір радянського керівництва репатріювати до СРСР якомога більше осіб, із Чехословаччини зокрема. Додамо також, що, вочевидь, радянське керівництво вбачало в угоді 10 липня 1946 р. ще й можливість «звести рахунки» із тими особами, які не бажали повернення, належали або співпрацювали з українськими повстанцями та ін. А чехословацька влада мала на меті позбавитися «незручного» контингенту на своїй території й не конфліктувати з СРСР через його присутність на території країни. А отже, угода про оптацію була вигідною для влади як СРСР, так і Чехословаччини.

Із метою реалізації Угоди укладено Інструкцію, яка обговорювалася на першій ознайомчій зустрічі членів комісії у вересні 1946 р. [395; 399; 1049, s. 284–288; 1241, s. 22–24], остаточно була затверджена 14 жовтня 1946 р. [1049, s. 83]. У ній підкреслювалося, що вибір громадянства й переселення на територію іншої держави здійснюється «на основі повної добровільності» (ст. 2). Оптувати громадянство могли особи, які досягли 18 років, або ціла родина, від імені якої виступає голова, для чого потрібно було подати заяву (ст. 3). Термін подачі заяв установлювався до 15 вересня, пізніше дату відтерміновано до 12 грудня, а датою оселення визначено 15 березня 1947 р. До заяви подавали громадянський паспорт, довідку про місце проживання, майновий стан, військовий квиток. За місцем проживання оптанти записувались у реєстр, який зберігався в головного уповноваженого й головного представника, котрі передавали списки до компетентних органів обох держав для погодження. Після погодження особам-оптантам видавали оптаційні посвідчення (для осіб віком від 18 років) і свідоцтво про переселення (для кожної родини) [397; 1049, s. 284–288].

Далі вказувались умови реалізації Угоди: створювалися штати головних уповноважених та головних представників і регулювався порядок їхньої роботи

(ст. 6–8); зазначалися правила оформлення документів (ст. 9–12), майна (ст. 35–37) та порядок його вивозу; установлювалися терміни оптації й транспортування; порядок оформлення залишеного майна (ст. 38–40) та вивезеного; формування ешелонів оптантів і їх відправлення. Переселенці могли вивезти із собою 1000 радянських рублів [398; 873, с. 142–149].

14 жовтня в Москві, а 22–23 листопада 1946 р. у Львові радянські й чехословацькі представники погодили практичні питання про порядок оптації згідно з Угодою від 10 липня 1946 р. Для реалізації Угоди створили Змішану чехословацько-радянську комісію з осідком у Москві. До її складу введено по три представники від сторін, Чехословаччину представляли генерал Їндржіх Бейл, д-р Їржі Кашпарек і д-р Штепан Шкода, уряд ЧСР випрацював низку документів, за якими передбачалося діяти членам місії та як співпрацювати із органами влади, зокрема із Міністерством соціальної опіки, Міністерством фінансів, на засіданні уряду була схвалена остаточна сума видатків на рееміграцію волинських чехів – 171.151 тис. крон [399; 400; 877, с. 217].

Кожна зі сторін призначала на території іншої держави головних уповноважених, а друга сторона в тих самих пунктах – головних представників. Головні уповноважені й головні представники мали своїх заступників і призначали районних уповноважених та представників. Головним уповноваженим уряду ЧСР на території Радянського Союзу з місцем перебування в Луцьку призначено д-ра Вацлава Шатаву, а його заступником – д-ра Вацлава Мудру [877, с. 216–217]. Окрім них, ще 32 урядники й 46 волинських чехів, які допомагали в реалізації угоди. Уповноважені чехословацького уряду відправились у місця перебування: Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівка, Шепетівка, Верба та Житомир, – де розпочали роботу з набору реемігрантів.

Радянська комісія, очолювана М. Гармашем, заступниками Д. Прокоф'євим і М. Подгорним, працювала в складі 73 осіб. Головним представником у Луцьку від уряду СРСР став Андрій Цокол, заступником –

Микола Заплатін. Окрім них, до складу комісії увійшли А. Александров, Б. Чеботарьов, М. Копитов, А. Годований, Ф. Петрік, С. Гришчишин, І. Миронець-Іваницький, Г. Кирян, Г. Осика, О. Борецький, І. Антіпов, Л. Соболев, Т. Прокоф'єв, І. Гнатенко та ін. [1049, s. 82].

На території Чехословаччини Головним уповноваженим Уряду СРСР з оптації й переселення призначено Олексія Могили, головним представником від уряду ЧСР – д-ра Яна Скоржепу, його заступником – д-ра Вацлава Зіглера. У Чехословаччині організацією переселення займалися президія уряду, відповідні міністерства та місцеві органи влади. Також активно долучився до цієї роботи Союз волинських чехів, який призначав своїх представників до рееміграційних комісій, допомагав у розселенні чехів з України, його керівництво мало своїх представників при комісії та в місцях оселення, окрім того на території УРСР при рееміграційних пунктах працювали місцеві волинські чехи.

Зокрема в матеріалах НА (фонд 1146) Чехії знаходимо відомості про діяльність Головного уповноваженого ЧСР в Луцьку, в штаті якого працювало 34 особи, та згадку про 6 осіб волинських чехів, які допомагали уповноваженому у Здолбунові (3 родини волинських чехів). Головний уповноважений В. Шатава розіслав телеграми у пункти з наступним текстом: «Не звільняйте волинських чехів, найміть гуртожиток в залишеному чеському будинку. Відправте загальним ешеленом». Серед таких помічників згадуються Ф. Полачек, Н. Станкова і Р. Фофова [376]. Представництво уповноваженого відправлено до ЧСР останнім ешеленом.

Волинські чехи позитивно сприйняли звістку про переселення. У чеських колоніях почалася підготовка до повернення на батьківщину. Волинські чехи, які зголошувалися на виїзд до Чехословаччини, відповідно до інструкції, зобов'язувалися надати перелік документів, зокрема довідку про склад сім'ї, скласти описи свого майна із вказівкою імені власника та адреси [873, с. 142–149]. Для внесення осіб у списки оптантів потрібно було подати заяву на ім'я

голови відповідного виконавчого комітету депутатів трудящих, у якому зазначити своє бажання до переселення. Подібні заяви віднайдені та залучені автором у науковий обіг уперше в Держархіві Волинської області України у фонді Р-500 «Виконком Ківерцівської районної ради депутатів трудящих Волинської області», опис 1, справа 12, аркуші 139–142, 162–164. Текст заяв однаковий (усього сім, чотири з них написані одним почерком і підписані власноруч чеською мовою) із тією лише різницею, що наприкінці тексту кожний заявник указував, хто з родичів проживає в Чехословаччині чи служить у Чехословацькій армії [189, арк. 139–142, 162–164]. Так, Ківерцівський виконком депутатів трудящих у грудні 1946 р. видав 193 такі довідки [189, арк. 1–112, 122–131, 144].

Із метою контролю за переселенням, обліку кількості осіб, котрі виявили бажання оптувати чехословацьке громадянство, та їхнього майна в регіонах був розширений склад груп у справах розселення при обласних виконкомках, які працювали з 1944 р. і займалися розміщенням переселенців із Польщі. При Волинському облвиконкомі група з розселення працювала від жовтня 1944 р. у складі спочатку двох, а з 1.06.1946 р. – трьох осіб. Очолював її В. В. Маєвський. Група займалася розселенням й обліком переселенців, розглядала їхні скарги, видавала та приймала документи на переселення, розподіляла по районах фінанси й інші засоби для переселенців [214, арк. 155]. Наприкінці 1946 р. групу в справах розселення реорганізовано у відділ виконкому з розселення українського населення на чолі з В. В. Маєвським, що свідчить про намагання взяти під суворий контроль державних органів процеси переселення, важливість цього напрямку в діяльності місцевих органів влади й масовий характер переселення [214, арк. 31].

Одним з основних завдань згаданої групи була організація обліку залишеного чехами майна та землі. Чеські поселенці складали описи свого майна: житлові будинки, промислові підприємства, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земельні угіддя з посівами, сінокоси, садки,

ліси, худоба, предмети домашнього вжитку. В описах (чотири примірники російською та чеською мовами) указувалося майно, яке вивозилося і яке залишалося, а також зазначалася загальна вартість залишеного майна, рухоме й нерухоме майно проходило перевірку відповідно до дійсних страхових оцінок. Описи завірялись уповноваженими та власником, а також представником Союзу волинських чехів.

Виконавчі комітети районних рад депутатів трудящих колишнього регіону Волинської губернії надзвичайно уважно розглядали на своїх засіданнях питання прийому, обліку й збереження майна, залишеного чехами. Оскільки будинки, господарські будівлі, земельні угіддя чеських господарів були вартісними, то зрозумілою була увага влади до збереження та подальшого використання цих господарств і землі. Виняткову увагу приділяли органи місцевої влади обліку та збереженню житлових будинків, оскільки, за міжурядовою угодою, ці будинки призначалися для заселення оптантами з Чехословаччини. Типовою постановою з цього питання може слугувати рішення виконкому Сенкевичівської (Волинська область) ради депутатів трудящих від 1.02.1947 р., де, зокрема, зазначалося (використовуємо мову оригіналу):

«...1. Для прийому та забезпечення охоронення рухомого і нерухомого майна залишеного переселяючимися господарствами чеської національності до Чехословаччини доручити зав. райфінвід. тов. Порхачеву, ст. інспектору Держстраху тов. Суворову і зав. райземвідділом тов. Шишуку прийняти від райпредставника Уряду СРСР по оптації та переселенню Чехів в Сенкевичівці рухоме і нерухоме майно (будівлі, меблі, інше) по описям залишеним чеським населенням і забезпечити повну його охорону.

2. Зобов'язати голів с/р ... Сенкевичівки, Гаєнки, Губина II, Михлина, Несвіча, Новокоршева, Наталіна, Жабче, Скірче, Шклінь, Шклінь II ... взяти на облік і забезпечити збереження і охорону рухомого і нерухомого майна, меблів, будівель і ін. від розбазарювання і грабування до заселення цих будинків переселенцями з Чехословаччини» [185, арк. 29].

Також на засіданні райвиконкому Рожищенської райради (Волинська область) слухали питання про «...наслідки евакуації чеського населення з Рожищенського району на територію Чехословаччини». Протокол № 11 від 10 травня 1947 р. зафіксував кількість залишеного чехами (49 родин, 185 осіб) майна на суму 162 373 карбованці [226, арк. 206–207]. Тоді ж, у травні 1947 р., таке саме питання розглядав і виконком Теремнівської райради (Волинська область), де до оптації проживала значна кількість чехів. Із району переселилося 413 родин (1324 особи), які залишили майна на суму 2 144 713 карбованців [176, арк. 257–258]. Із Сенкевичівського району Волинської області станом на квітень 1947 р. переселилося 498 чеських родин (1532 особи), які залишили майна на 1 654 889 карбованців [185, арк.129–130]. Мешканці чеської національності м. Луцька (73 господарства) залишили 58 житлових будинків, промислові підприємства (пекарні, кузні, інші майстерні тощо), інвентар, землю [160, арк. 1–136]. Чехи Дубенського району (Рівненська область), густо ними заселеного ще в ХІХ ст., залишили 794 будинки, землю, господарські споруди та ін. [322, арк. 1–7], у Рівненському районі за обліком чехи залишили 588 будинків [316, арк. 101–102]. Отже, волинські чехи покинули на Волині значні матеріальні цінності, які й призначалися переселенцям-оптантам, проте саме розподіл матеріальних цінностей волинських чехів і викликав численні проблеми та конфліктні ситуації надалі.

Відповідно до угоди 2 лютого 1947 р. із Луцька відправився перший ешелон волинських реемігрантів до Чехословаччини, а 9 травня 1947 р. – останній, сотий, ешелон, який через два дні прибув до Чехословаччини [794, s. 1]. На тому закінчилась рееміграція чехів, у порядку якої 10 912 родин (33 101 особа) волинських чехів повернулися на свою історичну батьківщину. В документі «Реєстрація реемігрантів з Волині» НА Чехії, який містить близько 1007 сторінок, називаються чехи з Волині. Список немає нумерації, вказуються прізвища та імена усіх членів родини, роки народження, місце, де оселена родина в ЧСР, місце проживання в СРСР, заняття [375].

В Чехословаччині волинських чехів розселяли в прикордонних, а частково і внутрішніх районах Чехії (10 округів) та Моравії (14 округів), всього 24 округи [363]. У списку вказувалося округ оселення, назва поселення, площа землі, нерухоме майно. Розміриземлі могли бути різними, так само різнилася кількість поселень в округах, виділених для волинських краян. До прикладу, в округу Фалкнов визначено лише одне поселення з площею 1,3 га. В Штржібро 13 маєтків від 43 до 10 га [364]. Також Міністерство праці та соціальної опіки складало списки волинських чехів для виплати компенсацій, так в Моравії було виплачено 1.333.502 крони [367], в Чехах – 5.207.300 крон [368], всього ж отримали компенсацію чехи з 56 поселень в ЧСР [369]. З Народного земельного фонду ЧСР волинські чехи отримували страхові компенсаційні виплати за залишену на Волині землю. Всього мешканці 73 поселень в ЧСР торимали у 1946–1947 рр. 7.157.952 крони [370; 371]. За здійсненою оцінкою вартості залишеної в 9 районах рееміграції на Волині землі реемігранти отримали від держави 33.603.986.60 рублів [372]. Згадані виплати і компенсації, облік реемігрантів, здійснені державними органами ЧСР, свідчать про належну організацію рееміграції та оселення, подальшого облаштування, наділення землею та житлом в Чехословаччині.

6 грудня 1946 р. радянські уповноважені з оптації прибули до Кошиць у Східній Словаччині, до складу делегації увійшло 50 осіб, зокрема її очільник О. Могила. Із них 24 особи відправилися до Праги, інші – до районних пунктів (Прага, Пльзень, Брно, Братислава, Пряшів, Гуменне, Бардейов, Межилаборці).

Акція з переселення українців-русинів Словаччини була більш проблематичним процесом і мала підготовчі етапи, що не прослідковувалися на території Волині, як-от активна агітація. Пропаганда оптації та агітація між місцевими українцями-русинами проводилася чехословацькими владними структурами й радянською стороною. Так, у січні 1947 р., коли радянська оптаційна комісія прибула до країни, державні органи ЧСР надавали їм усіляку допомогу: транспорт, можливість виступів на зібраннях, повідомлення в пресі й

радіо. У Східній Словаччині організовано збори громадян, де селян «вербували на оптацію та переселення до СРСР. ... обіцяли людям процвітання в «справедливій і чесній» країні рад, прекрасне життя, статки і необмежені можливості: землю, працю, безкоштовне шкільництво і медичне обслуговування, великі прибутки і господарства волинських чехів...», – наводить спогади русинів-реоптантів М. Шмігель [1049, s. 107]. Комісія з переселення докладно інформувала представників місцевих органів влади Словаччини про умови Угоди, положення інструкції й засоби її реалізації. При тому підкреслювалося виключно добровільний принцип оптації, однак радянські представники «забували» повідомити, які умови чекають переселенців: повоєнна руйнація, нестача харчів, запекле протистояння в західних областях між радянською владою й повстанцями, продовження радянізаційних заходів, колективізація тощо.

Реоптант Мікулаш Шкурла у своїх спогадах «Odsúdení do raja» («Засуджені до раю») наводить гасла агітаторів, звернуті до селян Східної Словаччини: «Ти – малоземельний селянин і не маєш з чого годувати свою велику родину? Підпиши заяву на оптацію на Волинь і навечно забудеш про біду!», «Знаєте, чому радянські солдати перемогли фашизм? Тому що пили молоко від українських корів, які за одне доїння дають 20 л молока», «Віддай свій підпис надії на кращий завтрашній день і станеш новою людиною на новій землі!» [835, s. 26].

Детально аналізуючи ставлення до переселення українців/русинів Словаччини, можна зрозуміти, що з боку радянських структур агітація була дуже наполегливою: «...Запевнення, що в Україні на переселенців чекають гектари родючої землі та спокійне життя, подіяли на багатьох... Комуністи також майстерно змальовували принади соціалістичного устрою... З переконанням, що “в Росії буде добре” південні лемки пакували клунки та перевозили їх на станції» [1291], і далі «Тисячі людей наївно повірили московським комісарам-агітаторам, які роз’їжджали по східнославацьких селах

і розповідали байки про Радянський Союз і «щасливе» життя трудящих у ньому. Оптанти від'їжджали в СРСР урочисто: під державними чехословацьким і радянським прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Не тільки бідні, але й заможні селяни-українці покинули родинні будинки, землю та інше майно в ЧСР і зголосилися до переселення в Україну...» [1294].

Потрібно згадати ситуацію, що склалася на північному сході Словаччини в перші роки після завершення війни. Агітаційні заходи влади й радянських агентів впали на підготовлений ґрунт, бо східні регіони опинились у найтяжчому становищі. Зруйнування будівель, загибель худоби, пошкодження посівів тощо спостерігалися в округах Свидник, Снина, Меджилаборце, Стропков, Бардейов, Гуменне, Стара Любовня та ін. У Меджилаборецькому окрузі з 49 передвоєнних сіл було повністю зруйновано 17, із 4442 будинків залишилося лише 2007. У деяких поселеннях із 50–60 будинків лишилося 4–5, у яких жили тепер по 3–4 родини, разом – до 20 осіб. У Східній Словаччині знищено 54,5 % житлового фонду. У тому самому Меджилаборецькому окрузі кількість худоби скоротилася в кілька разів, наприклад коней. Простежено нестачу продуктів харчування, текстилю, взуття, палива й інших необхідних товарів. Не вистачало також лікарів, учителів. Очільник комітету уповноважених Г. Гусак так охарактеризував ситуацію в Східній Словаччині: «...північно-східний край просить про невідкладну допомогу... Снина, Межилаборце, Свидник, Стропків лежать у розвалинах...» [1049, s. 112–116, 117].

Саме на терени Східної Словаччини здійснювали свої рейди відділи УПА восени 1945 – навесні 1946 рр., головною метою яких були популяризація своєї програми й пояснення цілей, антикомуністична та антирадянська пропаганда, а спрямована вона була на місцеве українське/русинське населення [1253, s. 61–62]. Проте, такі рейди викликали занепокоєння місцевих мешканців, оскільки українські повстанці вимагали харчів, одягу, тобто того, чого не вистачало самим селянам, їх антирадянська пропаганда вступала в суперечність з

офіційними твердженнями про «щасливе життя» в СРСР. Такі фактори ускладнювали соціально-економічну, психологічну ситуацію та, зрештою, призводили до упереджених думок щодо переселення.

Серед тих, хто погодився на оптацію, були переважно родини з гірських місцевостей північно-східних округів Словаччини, які перебували у важкому матеріальному становищі, що ускладнено військовими збитками, багатодітні родини, котрі шукали кращої долі для дітей [1049, s. 111]. «Багато родин переселялося з надією отримати землю, оскільки дома було землі дуже мало й переважно в гірській місцевості, а ще в родинях було 10–12 дітей», – згадує Мікулаш Шкурла [835, с. 59]. Степан Крушко також зауважує, що молоді люди, наважуючись на переселення, планували отримати в Радянському Союзі освіту, а молоді дівчата – вийти заміж, інші жінки хотіли знайти на Волині своїх наречених, які воювали або перебували в загонах повстанців [853, с. 59–60]. Звільнення від фашистів словацької землі та роль, яку відіграв у цьому радянський солдат, безумовно, також сприяли формуванню почуття вдячності й створювали в уяві місцевого українця/русина образ великої держави, де щасливо живуть прості люди. Так, традиційне русофільство, яке панувало в регіоні з ХІХ ст., трансформувалося в радянофільство, що й відіграло істотну роль у переселенні.

У чехословацькій центральній та словацькій місцевій пресі і політикумі розгорнулися гострі дискусії з приводу вирішення владою т. зв. «українського» питання в Словаччині через укладання Угоди 10 липня 1946 р. Політичні партії також долучилися до дискусії (докладніше див.: Michal Šmigel'– Štefan Kruško. *Opcia a presídlenie Rusínov do SSSR (1945–1947)*. S. 88–104). Унаслідок цього влада сформувала позитивну позицію стосовно оптації української меншини та її переселення до СРСР, вдалося консолідувати політичні кола й зняти соціальну та політичну напругу в Східній Словаччині [873, с. 27–28; 1049, s. 104]. Цікавилася проблемами переселення до СРСР й Українська національна рада Пряшевщини (УНРП), громадська організація українців, проте, як зазначає

Степан Крушко, голова комітету реоптантів, «не виступила проти цього ганебного акту» [807, с. 53]. Іншу позицію представляє І. Ваната та зазначає, що УНРП уміло користувалася таємним і відкритими чутками про примусове виселення русинів зі Словаччини як засобом психологічного тиску на маси сільського населення, оскільки це могло вплинути на владу ЧСР, від якої УНРП домогалася тоді затвердження прав української меншини та її представницького органу УНРП. Іншу позицію формулювала центральна влада ЧСР, яка, будучи зацікавленою у волинських реемігрантах, «не виявляла особливого інтересу до переселення українців із Пряшевщини», оскільки вони в повоєнні роки були джерелом дешевої робочої сили для відновлення промисловості та могли «наповнити» чехословацьке прикордоння [873, с. 26–27].

Отже, незважаючи на агітацію до переселення як із боку словацьких державних органів, так і переселенської комісії, не було отримано очікуваних результатів. До визначеної дати подачі заяв (15 березня 1947 р.) 2506 родин (або 10 446 осіб) виявили бажання оптувати радянське громадянство. Громадянам ЧСР компенсували збитки внаслідок війни позачергово, усього 24 615 359 крон, що в середньому на одну родину склало 24 764 крони, а також родини переселенців отримали компенсаційні кошти внаслідок грошової реформи по 5737 крон на родину. Іван Ванат указує, що ці виплати були необхідні переселенцям, оскільки «чимало з них... не мали для своїх родин ні одягу, ні взуття, ...ні продуктів харчування» [873, с. 33–34].

Наприкінці січня 1947 р. вирушили транспорти з українцями-оптантами на Волинь, куди переселилася, за І. Ванатом, 2841 українська родина (12 401 особа) із Чехословаччини [873, с. 41]. При уважному вивченні питання щодо кількості переселених осіб виявляються певні неузгодженості. За підрахунками С. Крушка (публікація 1997 р.), станом на 20 листопада 1947 р. на території Рівненської області оселилося 1858 родин із 8892 особами, Волинської – 670 родин (3244 особи) [807, с. 205–206], що разом склало 2528 родин із 12136 осіб. Водночас реоптант-дослідник у ремарці вказує, що

зазначені цифри не відповідають тим, котрі згадуються в підсумкових документах комісії з оптації. Іван Ванат (публікація 2001 р.) називає число 2841 родина з 12 401 особи [873, с. 40]. Ярослав Вацулік говорить про 2550 родин оптантів [1072, s. 41]. У монографії М. Шмігеля й С. Крушка (2011 р.) на основі архівних даних уточнюються ці цифри та зазначається, що до СРСР виїхало на основі Угоди 10 липня 1946 р. 2055 родин з 8556 осіб. Поряд із тим М. Шмігель зауважує, що згідно зі статистичними даними у виданні «Рух населення в ЧСР в 1919–1947 роках» у 1947 р. з республіки виїхало 2137 осіб, із чого впливає питання, чи то була випадкова помилка, чи то намірено прихована правда [1049, s. 156]. Міхал Шмігель також подає національний склад оптантів, серед яких 75 % були русинами, близько 10 % – словаки, до 10 % – росіяни й українці, інші – білоруси, угорці, поляки, євреї, роми. У цій частині також міститься певна суперечлива складова, оскільки І. Ванат констатує, що до Радянського Союзу переселилося 96,88 % українців із Пряшівщини [873, с. 40].

Отже, переселення українського/русинського населення зі Словаччини на територію Волині не розв'язало проблеми жодної зі сторін. Кількість словацьких оптантів і реемігрантів-волинських чехів аж ніяк не могла компенсувати людські втрати СРСР, на що він очікував. З огляду на статистичні дані, рееміграція чехів (33 тис.) і переселення оптантів із Чехословаччини (12 тис.) суттєво не змінили баланс населення та трудових ресурсів регіону.

Серед оптантів не було тих «міжвоєнних» емігрантів у Чехословаччині, яких радянська влада за допомогою Угоди намагалася повернути до країни. У Словаччині з виїздом оптантів «українське» питання залишалось актуальним, а господарства, залишені українцями/русинами, приходили в занепад або ж займалися новими колоністами із внутрішніх регіонів ЧСР або, зокрема, поляками. Такі процеси змінювали етнічну конфігурацію краю, відчувалася нестача робочої сили, а українське/русинське населення під «загрозою» нової

оптації й у результаті заселення краю іноетнічним населенням виявляли початки асиміляції та поступово визнавало себе словаками.

Переселення з ЧСР проходило протягом січня – травня 1947 р. Перший потяг рушив зі станції Бардіїв 27 січня 1947 р., у 14 вагонах перебувало 140 мешканців с. Луків Бардіївського округу. Вагони прикрашали портретами Сталіна й Леніна, прапорами. На станції відбувся мітинг, у якому взяли участь посол СРСР у Чехословаччині В. Зорін, Генеральний консул СРСР у Братиславі Н. Дем'янов, Уповноважений СРСР у ЧСР О. Могила. Перший ешелон із Чехословаччини прибув до с. Мирогоща 11 лютого 1947 р. із 32 родинами оптантів. У зворотному напрямку 7 лютого до Кошиць прибув перший ешелон із волинськими чехами [807, с. 55, 56, 62].

Мікулаш Шкурла у своїх спогадах описує перші свої враження від побаченого в Україні: «...ближче до України ми наближалися... Перед нами була реальна дійсність: випалені села та міста, розбиті мости, дороги, фабрики, заводи. Натовпи голодних жебраків і всіляких злодіїв... просили їсти і дивилися, що вкрасти. Дивитися на то було страшно. ... Вже не співали веселих пісень» [835, с. 29]. Оптанти з перших днів перебування на території СРСР зіткнулися із низкою проблем: нестача транспорту, затримки відправлення (ешелон, у якому їхав М. Шкурла тримали у Львові два тижні, а потім ще два тижні «у чистому полі» на станції Сенкевичівка), неузгодженість дій влади, небезпека крадіжок тощо. Це була реальність, про яку нічого не говорили оптантам радянські агітатори, проте визнавала, хоча й через секретні повідомлення влада [613, с. 162–166].

На радянській території організацією оселення, розподілом господарств, землі, розв'язанням побутових, фінансових та організаційних проблем займалося Переселенське управління при Раді міністрів СРСР, на місцях – обласні виконавчі комітети й при них – відділи з розселення українського населення, які організовано в 1944 р. У Волинській та Рівненській областях створено шість пунктів, що організовували оселення оптантів (Верба,

Сенкевичівка, Луцьк, Дубно, Здолбунів, Рівне). Їх розміщено в семи районах Волинської [164, арк. 1–5; 214, арк. 40] та дев'яти південних районах Рівненської областей [315, арк. 390].

Волинський і Рівненський виконкоми сліdkували за прибуттям оптантів із Чехословаччини й намагалися їх скеровувати для оселення в колишні чеські колонії, обраховували кількість оптантів за районами та селами. На станцію Дубно, наприклад, прибували потяги з оптантами, відправлені з Чехословаччини 29 січня, 11 лютого, 21 і 28 березня, 2, 3 і 10 квітня (станції відправлення Бардіїв, Пардубіце, Подолінець, Снина, Братислава). Повагонні списки складені на кілька родин, які їхали в одному вагоні (всього 130 аркушів) [330, арк. 1–130]. Оптанти розселялись у Рівненській області, а найбільша їх кількість – у Дубенському районі – 410 сімей [322, арк. 1–7].

На територію Волинської області станом на 1.03.1947 р. прибуло 117 сімей і 640 осіб [214, арк. 22], уже наприкінці березня – 506 сімей та 2382 особи, у квітні – 655 сімей і 3018 осіб [214, арк. 57] (найбільше оптантів оселилось у Купичеві – 105 сімей і 437 осіб [214, арк. 35–36]). Наприкінці оптації в селах Волинської області оселилося всього 670 сімей і 3244 особи, із них у Чехословаччині не залишили майна близько 150 сімей, залишили – 520; дітей шкільного віку 458 чол., навчалися в школі – 321 особа, багатодітних – 86 сімей (дані станом на 1.09.1947) [214, арк. 136–140]. Водночас на територію області прибуло 14 748 господарств і 52 350 осіб із Польщі [214, арк. 124]. Отже, оптанти з Чехословаччини склали лише 22 % від кількості переселенців із Польщі, що стало одним із важливих факторів неузгодженості й конфліктності між самими переселенцями, між переселенцями з Польщі та Чехословаччини, між переселенцями й владою, між місцевими мешканцями та переселенцями.

Органи влади на місцях не завжди вчасно реагували на приїзд переселенців, охорона їхнього майна була відсутня, унаслідок чого вони втратили частину його (одяг, картопля тощо) ще в дорозі, на що скаржилися

представникам комісії Верховної Ради України оптанти І. Чопак, І. Лесни, І. Гуляш [204, арк. 1]. Місцева влада своєчасно не забезпечувала переселенців транспортом, тому ті змушені були іноді довго перебувати на станції без харчування, оплачувати самостійно транспортування господарств тощо.

Одним із найважливіших питань переселення на територію Волині було житлове. Відповідно до домовленостей оптанти поселялись у будинки чехів-реемігрантів. Уже 27 січня 1947 р. відділ із розселення українського населення при Волинському облвиконкомі дав розпорядження про прибуття українських господарств із Чехословаччини, у якому зазначалося: «...розселити їх в чеських будинках по одному господарству в кожному будинку, попередньо домовившись з чеським господарством...». Основні положення щодо прийняття оптантів із Чехословаччини зафіксовано постановою № 173 виконкому Волинського обласної ради депутатів трудящих від 31.03.1947 р. «О расселении и хозяйственном устройстве переселенцев из Чехословацкой республики в села Волинской области», відповідно до якого затверджено план розселення оптантів (усього 988 господарств) [196, арк. 7–10].

У довідці відділу по переселенню від 1 листопада 1947 р. вказується кількість будинків, залишених чехами на території Волинської області (1587) [214, арк. 1, 153]. Про певні труднощі в роботі з обліку майна чеських колоністів у Волинській області свідчить той факт, що згадана цифра не збігається з попередніми даними за березень 1947 р. (1663 будинки) [214, арк. 44–51] та квітень 1948 р. (1694 будинки) [217, арк. 72]. Якщо зіставити кількість прибулих у Волинську область українців (670 родин, 3264 особи) та кількість житлових будинків (1587 станом на 1.11.1947 р.), що їх залишили волинські чехи, то стає зрозумілим, що переселенці могли бути забезпечені житлом повністю. Іван Ванат підрахував, що прибулих переселенців зі Словаччини було лише 34 % до загальної кількості виселених чехів і 64,5 % до числа ними залишених господарств [873, с. 53].

Із прибуттям перші переселенці починали вибирати собі домогосподарства. «Спосіб, тип, розміри і якість житла заспокоювали оптантів», разом із тим ураховувалось і те, що одні переселенці мали документи про оцінку залишеного ними в Словаччині майна, а інші – ні. Тому «ті, які мали “оцінку”, могли собі вибрати кращий будинок, більший за розмірами. Вибирали частіше муровані, під бляхою, зі стодолюю, хлівом, криницею, льохом, садком і городом коло хати», інші «мусили заспокоїтися із невеликим дерев’яним будиночком і надіятися на свої роботящі руки» [807, с. 95].

Водночас у листопаді 1947 р. відділ із переселення Волинського виконкому фіксував: із 1587 залишених чехами будинків переселенцями з Чехословаччини (усього 670 сімей) зайнято лише 641, польськими переселенцями – 809, радянськими органами – 137, інші 29 сімей, що не мали будинків у Чехословаччині, жили з родичами. Найбільша кількість оптантів оселилась й отримала будинки у Сенкевичівському (188 сімей, 913 осіб) та Горохівському районах (146 сімей 668 осіб), усього по області 670 сімей і 3244 особи [214, арк. 131, 151–154]

У Держархівах Волинської та Рівненської областей такого виду документів, що фіксують факти заселення призначених для оптантів будинків переселенцями з Польщі чи місцевим населення або органами влади, зберігається значна кількість. Вони свідчать про незадовільне вирішення владою житлового питання переселенців загалом, унаслідок чого українці з Польщі самовільно заселяли чеські будинки й це викликало конфлікт з оптантами. У такому разі органи влади вдавалися до виселень, однак ці заходи були малоефективними. Так, у с. Липляни неподалік Луцька чехами залишено 17 будівель, а передано оптантам лише сім, водночас польські переселенці зайняли дев’ять із них [216, арк. 25]. Сенкевичівський райвиконком неодноразово розглядав питання про самовільне заселення чеських будинків [186, арк. 50, 152, 168–170, 175, 214, 224–226]. Так, 3.10.1947 р. райвиконком вирішив «переселити громадян-переселенців з Польщі в інші села району»

(усього 64 особи) із колишніх чеських сіл Губин, Сергіївка, Загаї, Гаєнки, Шклінь, Шклінь-II [186, арк. 168–170]. Подібне рішення прийняв і райвиконком Луцької райради 8.03.1947 р.: «...переселенці, прибувши з Польщі, які самочинно поселилися в с. Боратин ...згідно з постановою райвиконкому від 18 вересня 1946 р. № 376 повинні переїхати із с. Боратин в інші села. Особи, які не виїдуть у вказаний термін, будуть виселені в адміністративному порядку» (до постанови додається список переселенців із Чехословаччини, яким передавалися будинки в с. Боратині, усього 34 сім'ї) [200, арк. 6–7].

Окрім того, чеські будинки займали місцеві селяни, а також радянські установи: організовували школи, медичні пункти, передавали колгоспам тощо. Уже в січні 1947 р., на початку оптації, Луцький райвиконком прийняв рішення про передачу чеських будинків школам району (5), сільським радам (10), лікарням, клубам, аптекам, медичним пунктам, пожежним депо тощо (25) [199, арк. 8, 9]. Очевидно потреба в приміщеннях для місцевих установ була нагальною, однак, зауважимо, що рішення приймалося ще до приїзду оптантів.

За даними Сенкевичівського райвиконкому у березні 1947 р. із 156 господарств оптантів, котрі прибули в район, усі отримали будинки й землю, однак перевіркою встановлено, що в селах Мерцалово та Гаєнки «...справами переселенців ніхто серйозно не займається, ...переселенці не наділені землею, а в с. Мерцалово переселенці розселені по 2–3 сім'ї при наявності вільних чеських будинків» [214, арк. 34].

У Рівненській області, як свідчать документи, наділення оптантів житлом проводилося незадовільно. За підрахунками І. Ваната, в область прибуло 7713 оптантів, найбільше їх оселилося в Дубенському (1821 особа) та Здолбунівському (1404 особи) районах [873, таблиці]. У вересні 1947 р. виконком Рівненської облради, розглядаючи господарський устрій оптантів, відзначав: «...облаштування відбувається незадовільно, ... сім'ї не забезпечені житловими і господарськими спорудами, ... частина з них не наділена землею...» [311, арк. 327]. Наприклад, у Здолбунівському районі з

691 чеського будинка оптантам зі Чехословаччини передано тільки 256, поряд із тим сімей оптантів у район прибуло 284 [873, таблиці]. Водночас переселенцям із Польщі передано 248 будинків, організаціям та підприємствам – 61, під квартири робітникам і службовцям райцентру – 108, місцевим мешканцям – 18 [317, арк. 165]. В Острозькому районі з 93 чеських будинків оптантам передано лише 80, при тому в с. Завидів, Гай і Мощаниця по 2–3–4 сім'ї жили разом, водночас 61 переселенець із Польщі живе в чеських будинках, які за ними не закріплені. У Мощаниці за наявності 71 житлового будинка райвиконком «категорично відмовляється передавати їх переселенцям, оскільки там передбачено організувати районний центр» [316, арк. 103–104].

Так, С. Крушко описує поневіряння оптантів із округу Комлоша у пошуках осель: «...комлошани розбрелися у пошуках якихось будиночків, ...знайшли...в них свавільно поселилися квартиранти-лемки, що приїхали зі сходу України. Знову, гнів, ненависть, недовір'я, страх. Місцеві власті з уповноваженими насилу йшли їх виселяти – ті всіляко боронилися, доказували свою правду, право на будинок. Люди почали роздумувати про повернення додому» [807, с. 152].

Через рік після переселення, у березні 1948 р., виконком Рівненської облради вкотре зазначав: «...в Рівненському районі, наприклад, списки переселенців точні відсутні... переселенці розселялися самі. У с. Грушвиця, Шпаків Великий і Квасилів переселенці з Польщі і Чехословаччини до сих пір живуть разом ...описи майна не розраховані...» [316, арк. 101–102]. Через два роки після оптації, у березні 1949 р., при перевірці облаштування переселенців виявилось, що постанови про надання житла не виконуються, зокрема в Здолбунівському та Вербському районах не звільнено призначених для оптантів 50 будинків, зайнятих різними організаціями [318, арк. 139].

Отже, радянські органи докладали певних зусиль для облаштування переселенців із Чехословаччини, однак їх намагання наштовхувалися на значні організаційні труднощі, рішення виконкомів не виконувалися, відчувався опір

із боку місцевого населення та переселенців із Польщі, які самовільно займали оселі чехів. Районні органи влади, усупереч постановам про передачу будинків, господарських споруд та землі волинських чехів оптантам із Чехословаччини, приймали рішення про їх розподіл відповідно до власних потреб, а іноді – ще до приїзду оптантів. У результаті на початку переселення певна кількість оптантів не змогла отримати окреме житло. Переселенці розміщалися по кілька сімей в одному будинку або разом із переселенцями з Польщі. Упродовж наступних років проблему до кінця не розв'язано, житлові будинки протягом 2–3 років за переселенцями не закріплювали юридично, а тому формувалося підґрунття для позбавлення їх власності. Природно, що українці із Польщі та місцеве населення вважали, що мають право отримати те, що розміщене на їхній землі, проте залишалися таємні образи в одних та інших переселенців, що уможлиблювало конфлікти й впливало на їх адаптацію в новому середовищі, співжиття та спілкування з місцевими селянами й органами влади, а отже, і породжувало бажання повернутися до батьківщини.

Оселяючись, оптанти отримували також землю, залишені чехами посіви, присадибні ділянки тощо. Так, сільська рада колишньої чеської колонії с. Баківці поблизу Луцька в березні 1947 р. наділила 24 сім'ї оптантів 189,67 га землі, зокрема 10,37 га садків, 160,20 га ріллі, 9,80 га сінокосів, 9,30 га для інших потреб. Цією ж постановою як компенсацію згідно з наданими документами вони отримали з посівів чеських господарів озимих посівів 34,15 га, зокрема жита 18,65 га, пшениці – 3,25 га, клеверу – 12,25 га. [200, арк. 48]. У Дубенському районі Рівненської області на 388 сімей виділено 1596 га землі, у середньому по 4 га на сім'ю, 412 га посівів (проти 122 га залишених у Чехословаччині) [322, арк. 2]. Поряд із тим протягом двох років (1947–1948 рр.) у деяких селах землю не реєстрували у власність або в документах не вказувалися кордони ділянок, їх площа тощо. Призначеною для оптантів землею користувалися переселенці з Польщі. Частина сінокосів і лук державні органи використовували як підсобні господарства, тоді як для оптантів їх не вистачало [316, арк. 109].

Зрозуміло, для українського селянина земля була основною цінністю. Надто довго селянин очікував на неї: коли поміщик-поляк її забирав собі, коли в міжвоєнні роки (за реформою 1921 р.) український селянин дивився як польські осадники, її не обробляючи, занехаювали й здавали в оренду, коли радянська влада почала проголошувати його землю спільною власністю. При виїзді чехів місцеві селяни плекали сподівання про їхню землю. Коли стало зрозуміло, що в цієї землі вже є господарі – оптанти, – оселення останніх викликало незадоволення та конфлікти. Тому можна погодитись із думкою Р. Кабачія про те, що «питання землі справді було болючим для волинських українців». Водночас, на нашу думку, слова про «патологічну ненависть місцевих українців до оптантів із-за землі» є некоректними та не відповідають дійсності [1293]. Наступні роки колективізації, очевидно, допомогли місцевим селянам та оптантам порозумітися: ніхто не хотів віддавати таку омріяну землю в колгоспи. Місцеві селяни й оптанти виявились ошуканими владою.

Документи Волинського та Рівненського держархівів фіксують також гострі побутові проблеми із влаштуванням дітей і значну кількість багатодітних сімей оптантів, що було одним із факторів переселення саме таких родин. Так, Луцький райвиконком відзначав, що «...українські сім'ї, що прибули із Чехословаччини, розміщені в с. Малий Боратин, знаходяться в скрутному матеріальному стані і мають багато дітей у віці 6–8 років...», тому прийняв постанову від 24.03.1947 р. «Про виділення фонду промтоварів для постачання багатосімейних переселенців з Чехословаччини», за якою виділялася мануфактура, грошова допомога тощо. У с. Боратині виявилось шість багатодітних сімей (А. Пігула, П. Пігула, М. Семен, Е. Семен, В. Чернек, А. Мудра), яким виділено по 50 м мануфактури [200, арк. 77]. Також відзначалося, що сім'ї мають новонароджених дітей 1945–1946 рр., однак відсутні довідки про народження, проте райвиконком надав їм матеріальну допомогу та «дитяче придане» за списком (14 осіб) і прийняв рішення про оформлення документів [200, арк. 41–42].

Старших дітей оптанти влаштовували до школи, однак там вони стикались із нерозумінням і неприйняттям, інколи й грубістю. У довідці про становище оптантів у Рівненському районі (квітень-травень 1948 р.) зазначалося, що «...діти 5-го і старших класів не охоплені учбовою роботою через відсутність таких класів в селах» [316, арк. 108]. Далі наведено приклад с. Квасилова, де діти оптантів І. І. Парагузіч і І. М. Шкуманич спочатку були прийняті до 5-го класу гімназії в Здолбунові, а згодом відраховані, «тому, що в школі наче не було місць, а коли батько звернувся до директора, той відповів йому грубістю “...эта школа не для вас, гуцулов, и убирайтесь отсюда вон, вам здесь не место. Вы люди безкультурные. Уезжайте откуда приехали”» (мова оригіналу) [316, арк. 108–109]. Подібна скарга надійшла й від оптанта Русина Андрія Степановича, який вимагав, щоб у Квасиліві відкрили семилітку, оскільки в Здолбунові його дітей до школи не приймали та прозивали «гуцулами» [316, арк. 108–109]. Мова оптантів була не зовсім зрозумілою для волинян, хоча в колишніх чеських колоніях мовних проблем не було, чехи з українцями й поляками жили поряд багато років, розуміючи одне одного, а їхні діти ходили разом до школи. Проте, як зауважує С. Крушко, дітей іноді записували до молодших класів, оскільки вони не володіли літературною українською мовою, а також спостерігалася певна неузгодженість шкільних програм. Проте автор зауважує, що вже через рік-два молоді переселенці добре оволоділи мовою, могли робити поодинокі помилки (наприклад вживали «и» замість «і») [807, с. 130, 71].

Отже, матеріальне та житлове забезпечення переселенців, за міждержавною угодою, органами радянської влади було здійснене не повністю, існували проблеми з освітою дітей, із боку місцевого населення оптанти натрапили на незадоволення та іноді вороже ставлення. Реалізація рішень, постанов тощо була проблематичною й через кілька років після оптації. Тому серед оптантів почалися незадоволення та виявлялися бажання про повернення.

Викликає особливу увагу звітowa документація другої половини 1947 р., яка велася українськими повстанцями та партійними органами Волинської та Рівненської областей. Так, у «Суспільно-політичному огляді терену за листопад і грудень 1947 р. Дубенщина» повідомлялося, 15.11.1947 в с. Підвисока емведисти на чолі з уповноваженим Врублевським спробували «зганяти селян на зібрання (більшість селян це переселенці з Чехії). Переселенці категорично відмовлялися іти, однак невелике число їх, як арештованих, зігнали большевики... На запитання, чому вони не хочуть іти на збори, переселенці відповідали: «Ми нехочемо слухати вашої брехні, ви вже раз нас обманули переселенням з Чехії, і тепер більше нічого не хочемо, тільки повернутися на свою землю!» Врублевський їм сказав: «Про таке не можна навіть і мріяти!», але переселенці, потішаючи себе, відказали: «Якщо діждемося весни, то на животах посунемося в Чехію». Деякі сімі вже повтікали з села, щоб дістатися на свою землю.» [596, с. 374–375].

Водночас різко дисонує з попереднім документом довідка секретаря обкому КП (б)У В. Бегми секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку від 12.12.1947, в якій читаємо «про господарське облаштування переселенців-українців, які прибули з Чехословаччини», що усі переселенці розселені, наділені землею, видана допомога на дітей, усім надаються товари першої необхідності. «Настрій колгоспників здоровий. Усі колгоспники на чолі із головою колгоспу горять бажанням і докладають усіх зусиль, щоб колгосп був показовим. ... серед поселенців проводиться широка політмасова робота, де закріплені постійні представники райкомів КП(б)У і райвиконкомів. ... створено клуби-читальні, гуртки художньої самодіяльності...» [596, с. 357 –358]. Очевидним є бажання компартійного обласного керівництва приховати проблеми, водночас приймаються рішення про силові методи дії щодо переселенців.

У вересні–жовтні 1947 р. за завданням ЦК КП(б)У і Ради міністрів УРСР створено спеціальну бригаду та проведено перевірку організації господарського влаштування переселенців із Чехословаччини у Волинській і Рівненській

областях. За результатами перевірки у Волинській області, доповідна записка Л. Кагановичу й М. Хрущову констатувала, що відверто грубі порушення законів і правопорушення здійснюють державні службовці, працівники господарських органів.

За результатами перевірки на Волинь відправлено спеціальну бригаду, яка підтвердила всі порушення, що здійснювалися працівниками державних установ. Член бригади з перевірки господарського устрою переселенців у Сенкевичівському районі Косіцин відзначав у довідці (квітень 1948 р.), що «надходять заяви про повернення до Чехословаччини.... Така вимога про виїзд (на його думку) є не лише вимогою, а є засобом для вирішення проблем їх проживання. Частина хоче повернутися, оскільки залишила сім'ї, дітей, батьків. Інші пояснюють, що в Чехословаччині вони жили в інших природних умовах і вони не можуть звикнути до місцевих... Окрім того, деякі партійні та радянські працівники займалися залякуванням переселенців, тоді райвиконком їх «привлек к ответственности»» [217, арк. 101].

Деякі з переселенців використовують ситуацію у власних цілях, беруть на себе зобов'язання збирання грошей і клопотання про виїзд у Чехословаччину. Так, Важко Степан із с. Губин II збирав з переселенців по 100 рублів на поїздку до Москви з клопотанням. Тим самим займався Пуриг М. И. із с. Гаєнки. ... Крім того, помічено антагонізм між переселенцями з Польщі і Чехословаччини. ... Незадоволені групи мріють про переїзд ... і не виключена можливість провокативних виїздів» [217, арк. 123–126].

У Здолбунівському районі Рівненської області бригада з перевірки виконання рішень ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР із питань розселення й господарського облаштування переселенців з'ясувала, що основна частина переселенців «в господарському стосунку влаштована добре», проте порушення з боку місцевих органів влади викликають їхнє незадоволення, чим скористалися «ворожі елементи», які проводять «агітацію проти політики радянської влади». Далі керівник означеної бригади А. С. Булгаков указував,

що якийсь Деркалович (або Дрикалович) збирає гроші та вже тричі їздив до Москви в Чехословацьке консульство, де йому обіцяли оформити документи для виїзду до ЧСР; він, нібито, мав агентурну сітку з переселенців у районах Рівненської та Волинської областей, за що й був заарештований [1049, s. 141]. А отже, перші кроки на українській землі виявилися для оптантів дуже складними. Унаслідок неорганізованості, безладдя в діяльності органів влади, а іноді й навмисних дій, переселенці опинилися сам на сам із проблемами оселення, облаштування господарства та побуту, а тому природно виникало бажання повернутися.

Репресивні органи СРСР також долучалися до прискіпливого нагляду за оптантами. Так, у квітні 1948 р. Міністерство державної безпеки доповідало В. М. Молотову про еміграційні настрої серед оптантів [613, с. 422–466]. Констатуючи факти невідповідності й нерозпорядливості місцевих органів влади щодо переселення, міністр державної безпеки Савченко доповідав В. М. Молотову, що ворожі елементи серед переселенців проводять антирадянську пропаганду, під їх впливом переселенці пишуть листи до посольства ЧСР у Москві, до Верховної Ради з вимогами повернути їх до Чехословаччини. У березні–квітні 1948 р. такі заяви надійшли від переселенців с. Підвисоке Козинського району, від 92 переселенців с. Турковичі Вербського району, від 390 переселенців, котрі проживали в Дубинському, Рівненському й Мізоцькому районах Рівненської області, при тому переселенці заявляли, що в разі відмови у виїзді вони самовільно залишать межі СРСР.

«Доповідна записка начальника УМДБ по Рівненській області В. Шевченка про ініціаторів та організаторів повернення до Чехословаччини» від 14 травня 1948 р. містила імена та короткі описи майнового стану, життя, родинних зв'язків 40 осіб з переселенців, яких визнано такими ініціаторами [596, с. 402–410]. Отже, влада визнавала проблеми з облаштуванням переселенців, спостерігала намагання переселенців повернутися, однак силувалася шукати винних в усіх негараздах у середовищі самих оптантів. Уже

згаданий В. В. Маєвський доповідав Управлінню при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації, що «...серед них проводиться ворожа робота куркулями, дрібними фабрикантами і духівництвом, які з ними приїхали. Тому частина переселенців погано налаштована і заявляє про те, щоб їх повернули назад в Чехословаччину, висуваючи причини, що тут клімат поганий, вода погана, немає гір... *Вообщем, причины несущественные* і ми витрачаємо багато часу на те, щоб переконати їх в тому, що вони приїхали на *родину*, що нікуди вони більше не пойдуть і жити будуть краще, ніж жили в Чехословаччині» (курсив авт.) [214, арк. 40–42].

Критична для влади ситуація склалася у селах Боратин та Гуща поблизу Луцька (грудень 1948 р.). Оптанти с. Гуща (30 господарств) відмовлялися надавати описи залишеного майна для розрахунків навіть після тригодинної розмови, за словами представника влади, «*мотивируя нелепые мотивировки. Настроение большинства их вернуться обратно. Сговор, как видно, организованный...*» (курсив авт.) [216, арк. 26–27]. У Боратині 27.12.1948 р. викликані в сільраду представники 86 господарств, а коли дізналися про причину виклику, з'явилося лише двоє з них (М. Пітула й А. Черняк). Тоді працівники вирішили йти «по хатах», переселенці «показували документи, а потім швидко їх ховали й здавати відмовлялися». Тому В. В. Маєвський робить висновок: «Настрій переселенців ще гірший, ніж у с. Гуща... Заявляють, що розрахунки здійснювати не будемо і відправте нас назад в Чехословаччину» [216, арк. 26–27].

У лютому 1951 р. виконком Рівненської облради вкотре перевіряв стан господарського облаштування переселенців і відзначав, що «...ряд переселенців звертаються із скаргами в Управління при Раді Міністрів УРСР в справах евакуації та ін. організації на те, що місцеві виконкоми не приділяють уваги переселенцям, їх господарському облаштуванню...» [319, арк. 72–77]. Отже, налаштування переселенців до повернення не визнавалося владою як вираз незадоволення її діями, радянські чиновники пояснювали всі конфлікти з переселенцями їх неосвіченістю або, як бачимо, організованим супротивом.

А через декілька років «радянська влада «усуспільнила» майже все, навіть те, що було привезено селянами з ЧСР, створивши в місцях проживання оптантів колгоспи», і в цьому ми погоджуємося з І. Сюськом та І. Вовканичем [1105]. Колективізацію західних областей України проводили в стислі строки, вона зачепила й господарства оптантів. Окрім того, для оптантів закінчився дворічний строк звільнення від податків і вони, як усі селяни, змушені були їх сплачувати. Не дарма М. Шкурла одну з частин своїх спогадів назвав «Ніч колективізації» [835, с. 41–44, 129–131]. Колективізація кардинально змінила становище оптантів зі Словаччини, вони втратили те, за чим їхали в Україну, а «...опинилися там, де були на початку» [835, с. 41].

Вихід знайдено самими оптантами: вони почали створювати переселенські колгоспи, проте це лише відтягувало справу, селян позбавили їхньої землі. Так, у Купичеві, з початку колективізації існувало два окремі колгоспи, переселенський та місцевий, тільки через кілька років вони об'єдналися. Оптанти, як бачимо, намагалися самотужки розв'язувати свої проблеми. Вони готували листи до радянських органів, відправляли найрішучіших оптантів до Москви з проханням про повернення, діяли й більш активно. У доповідні записці начальника УМБД по Рівненській області В. Шевченка від 14 травня 1948 р. повідомлялося про «організаторів повернення до Чехословаччини». Згадуються імена М. Волчко, І. Ондес, М. Уяцький, Ю. Закутянський та інші. Службовець зазначав, що переселенці збираються на збори, обговорюють повернення до Чехословаччини, готують звернення до державних органів СРСР та збирають гроші для поїздки до Москви, зрештою розпродають майно та складають речі [596, с. 402–410]. А В. Гудак з с. Великий Шпаків мав намір в ніч з 6 на 7 травня 1948 р. «самовільно виїхати з Рівненської області. Не виїхав у зв'язку з прибуттям в село оперативної групи...» [596, с. 410].

Значною для влади проблемою в 40-х роках ХХ ст. була боротьба з оунівським підпіллям. Як говорить Р. Кабачій, «перші роки на новому місці протікали ... неспокійно (відкриттям для словацьких українців була боротьба

УПА на західних землях)...» [1291]. На нашу думку, переселенці використовувалися владою як відволікаючий чи стримувальний фактор. Проросійські настрої оптантів («вірили, що їдуть до “своїх”; чи усвідомлювали собі оптанти тоді, у далеких 40-х, що то “мила Росія” стоїть за кожним “поганим” міліціонером, бригадиром, головою сільради?» [1291]) на початку переселення, за задумом влади, могли перетворити їх на свою опору в боротьбі проти ОУН-УПА. Тому оптанти стали залучатися до винищувальних загонів (т. зв. «стрибків»), а отже, переселенці стали слухняним знаряддям у руках представників влади та НКВД. Оптанти не могли бути, як правильно зауважує Р. Кабачій, «усвідомленими українцями», які пройшли горнило запеклої боротьби та протистоянь, їм була невідома повоєнна ситуація на західних українських землях і ті кривди, що їх зазнали волиняни. Оптанти зі Словаччини опинилися між молотом та ковадлом: люди зі зброєю, чи то оунівці, чи то грабіжники, чи то голова сільради, – переселенцями ототожнювалися (усі українці), оскільки й одні, й інші вимагали від них, податків, їжі, одягу, грабували тощо. Очевидно, це було додатковим фактором конфлікту між оптантами та місцевим населенням, яке в більшості підтримувало повстанців. Степан Крушко щодо цього зазначає: «...все це підсилювало відчуття чужини, неприязнь до неї, до советського режиму, всього, в тому числі українського, та прагнення повернутися на Пряшівщину» [807, с. 189]. Із такими твердженнями, безумовно, можна погодитися.

Визначаючи причини конфліктів між місцевими українцями й переселенцями, Роман Кабачій, на нашу думку, не зовсім коректний, оскільки, наводячи вислів волинянина «На якого чорта ви тут приїхали, а ще на нашу батьківщину, ми за неї кров пролляли!», стверджує: «...то це стосувалося скорше за все тієї польської крові», яка проливалася під час конфлікту 1943 р. на Волині. І далі: «Лемки приїхали “на широку землю”, а волиняни тільки-но скінчили криваву братовбивчу різню *поляків “за землю”*» [1291] (курсив – *авт.*). Уважаємо, що в цьому випадку правий саме Степан Крушко, якого згадує Роман Кабачій і який відносить ці слова до воєнних дій, а не до конфлікту

1943 р. на Волині [1293]. Складно визначити за цими словами волинянина, із ким же саме воювали українці: із поляками, радянською владою чи між собою. Окрім того, Р. Кабачій зауважує, що «іноді сама поведінка і принципи життя словацьких русинів викликали агресію місцевих, хоч самі вони не розуміли причин цих негараздів, а навіть їх поглиблювали і протиставлялися їм» [1294].

А отже, застосовані радянською владою заходи щодо переселення словацьких українців/русинів не дали очікуваних результатів, проблеми залишалися нерозв'язаними, конфлікти продовжувалися, переселенці не могли «увійти» в місцевий соціум, адаптуватися до місцевих умов життя, не сприймали «радянського способу життя» й намагалися повертатися, що засвідчує неправильність прийнятого рішення про переселення.

Радянський Союз і Чехословаччина, уклавши угоду про оптацію, переслідували певні цілі:

– Чехословаччина намагалася, по-перше, переселити волинських чехів до Чехословаччини; по-друге, вирішити «українське питання» в регіоні північно-східної Словаччини; по-третє, заселити чехами прикордоння Чехії після виселення німецького населення;

– радянське керівництво, по-перше, ставило за мету посилити позиції влади щодо подолання опору ОУН-УПА та прискорити радянізацію західних областей; по-друге, заповнити втрати робочої сили й населення в регіоні колишньої Волинської губернії.

Як бачимо, бажання та потреби самих переселенців бралися до уваги лише як другорядні. Разом з отриманням землі та господарств оптанти опинилися сам на сам із більш значимими проблемами, про які вони навіть і не замислювалися, оскільки їхали до «своїх» і на «свої» землі. Найважливішою, очевидно, стала проблема адаптації в новому «своєму/чужому» середовищі, бо матеріальні негаразди з часом вирішувалися. У цьому випадку важливо зауважити, чому адаптація протікала складно. Уважаємо, що причини складного адаптаційного процесу полягали, насамперед, у відсутності свідомої,

чітко сформульованої самоідентифікації оптантів як українців, чи словаків, чи чехів. Надарма ж вони називали себе чехословацьким народом, тим самим позначаючи себе за ознакою держави, а не національності. «Самі ж оптанти мали несформовану національну самосвідомість і не могли донести “свою правду” місцевим кривдникам», – говорить Р. Кабачій [1294].

Волиняни ж називали оптантів русами, гуцулами або чехами, а не українцями, хоча в архівних документах (переважно документи органів радянської влади) ми не простежуємо жодної зі згаданих самоназв, лише – українці. Водночас, вочевидь, самі переселенці абсолютно чітко усвідомлювали свою окремішність, їм були близькі швидше волинські чехи, аніж місцеві українці.

Далі можемо визначати також, що причини складного процесу адаптації оптантів полягали в непослідовних і непродуманих діях влади щодо оптантів; надання житлових та господарських споруд натикалося на опір переселенців із Польщі та місцевого населення, органи влади намагалися забезпечити власні потреби за рахунок переселенців; оптанти були наділені землею, однак за кілька років її усупільнили в колгоспах, а отже, залишивши свою землю у Словаччині, вони її втратили й на Волині; оптанти зіткнулись із проблемами шкільної освіти дітей; важливою перешкодою на шляху адаптації стали побутові негаразди; оптантам не була відома суспільно-політична ситуація в регіоні; розв’язуючи проблеми процесу радянізації, вони потрапили в самий центр протистояння радянської влади й українських повстанців.

Звернемо увагу на оселення та адаптаційні процеси в Чехословаччині, куди реемігрували волинські чехи.

Зауважимо, що життя волинських чехів на батьківщині не було безпроблемним, хоча їх повернення на історичну батьківщину, на відміну від переселення чехословацьких українців/русинів, було продумане й організоване компетентними органами влади ЧСР. Повернення волинських чехів на батьківщину вмотивоване та чітко ними усвідомлюване. У Чехословаччині

прийнято дворічний план державного розвитку на 1947–1948 рр., за яким переселенцям надавалися можливості заселитися на території прикордоння й у такий спосіб вирішити питання їх оселення, а також подолати нестачу робочої сили в державі. Переселенські питання перебували в компетенції Міністерства сільського господарства та Переселенського комітету. Окрім того, у жовтні 1946 р. при Міністерстві створено репатріаційний відділ як центральний орган з рееміграції, який мав свої відділення при місцевих національних комітетах. Проте місцеві органи влади виявилися не зовсім готовими до розв'язання проблем реемігрантів. Різними їхніми питаннями займалися міністерство соціальної опіки, сільського господарства чи охорони здоров'я, а тому в січні 1947 р. при Міністерстві внутрішніх справ утворено центральну комісію з питань внутрішнього заселення, яка й стала координувати діяльність усіх структур, що займалися переселенням, відстоювати інтереси реемігрантів [1072, s. 46–47].

Так само, як і на території України, у Чехословаччині головною проблемою стало забезпечення реемігрантів житлом та землею. Із цією метою Міністерство сільського господарства ще в січні 1946 р. зарезервувало 6 тис. садиб для інвалідів і членів сімей загиблих військовиків переважно в районах Жатець, Подборжани, Стржібро, де можна було оселити 900 родин, зазначалася також можливість поселення у підгірських районах або у великих господарствах, поділивши їх на частини. За списками від червня 1946 р. для волинських чехів унаслідок евакуації німецького населення було заброньовано 2500 садиб, проте вони дуже швидко займалися місцевими претендентами, тому потрібно було звернути увагу на резервування садиб ще й у підгірських районах. За відомостями Я. Вацуліка, у листопаді 1946 р. міністерство сільського господарства пропонувало вже 2559 поселенських одиниць, у січні воно визначило кількість реемігрантів із Волині – 3500 родин [1072, s. 48, 55].

На відміну від радянських органів, які віддавали процес передачі обійсть та землі в руки місцевих органів влади, що було недієвим та не виключало їх

свавілля, чехословацька влада організувала підготовку й контроль за цим процесом. Міністерство сільського господарства видало спеціальний проспект-інформацію для переселенців із Волині, де містилися дані про конфісковані маєтки, якість землі тощо, поряд із тим указувалося, що міністерство не зможе забезпечити всіх претендентів із родючих земель Волині такими ж умовами оселення. Остання заувага стосувалася пропозиції одного з чиновників міністерства враховувати якість ґрунтів (бонітет) землі, що належала переселенцям. Окрім того, пропонувалося розрізняти при оселенні власників земель Східної та Західної Волині, де землі мали такий показник вищим, а тому першим пропонувалися землі в Північно-Західній Чехії, де ґрунти були нижчого гатунку. Також міністерство вирішувало питання забезпечення реманентом, переділення площ угідь, наділення худобою. Указувалося, що за наділені садиби потрібно внести початкову плату в розмірі 10 %, а залишок – протягом 15 років.

Отже, проблеми з наділенням господарством, методи її розв'язання владою ЧСР значно різнилися від дій радянських органів.

Із початку переселення органами влади ЧСР організовано спеціалізовані бази (т. зв. збірні пункти), куда направлялися транспорти з СРСР. Центральною базою було м. Жатець із філіалами в Подборжанах і Мості, окрім них – Шумперк, Тржемошна поблизу Пльзня. Пізніше, з огляду на численний потік реемігрантів, кількість таких пунктів зросла, а загалом їх нараховувалося 12. За даними архівів, що їх наводить Я. Вацулік, збірний пункт у Жатці міг одночасно поселити 1500 реемігрантів, пункт у Тржемошні – 1200, у Шумперку – 700 осіб. До пункту Тржемошна відправляли волинських чехів зі Східної Волині (Житомир, Шепетівка), до Шумперка – із сіл Глинськ, Липини, Ульбарів, Підцурків, Крупа, Гоща, Любанівка, Вільгельмівка, Шклінь, Чорний Ліс, Баківці, Молодава, Підліски, Дубрівка, Острів, Хомути, Малин, Купичів, Княгининок, до головного пункту Жатець – з усіх інших поселень, а також удів та інвалідів [1072, s. 50–51]. Із часом стало зрозуміло, що організованих пунктів недостатньо, тому кількість їх знову збільшили.

Так, керівником Жатецького центру був підполковник Л. Гросманнов, пізніше – капітан Кноп. У центрів працювало 20 осіб, які забезпечували функціонування кухні, медпункту, служби розселення. Щоденно до Жатця прибувало від восьми до 20 родин, а всього до 28 березня 1947 р. там перебувало 7672 осіб (37 транспортів). Із центру реемігранти розселялися до місць оселення [1241, s. 117–118]. Наприклад, у Подборжанському пункті представником Союзу був подпоручик Томан, очолював пункт підполковник Отокар Фісчера, заступник – Франтішек Гамер. Пункт містився близько до залізниці, деякі будинки були ще недобудовані, але вони та господарські будівлі розміщувалися поблизу, тому це було зручно для мешканців, яких до 20 квітня 1947 р. там було 3330 осіб. Керівники пункту схвально відзивалися про волинських чехів за їх терпіння [780, s. 7–8]. Проте виявилось, що не всі збірні пункти пристосовані до прийому людей, мали незадовільні побутові умови тощо. Наприклад, у Тржемошній, куди були направлені чехи зі Східної Волині, реемігранти заселялись у бараки колишнього концентраційного табору [1072, s. 52].

Робоча комісія із представників державних органів, Переселенського управління, Союзу волинських чехів із метою наділення землею та оселями розподілила реемігрантів на чотири категорії, від чого залежало першочерговість отримання ділянок, наділення землею певної якості, розміщення господарства в тому чи іншому регіоні тощо. Установлено такі чотири категорії: А – інваліди та вдови загиблих, В – родини військових, С – решта реемігрантів і Д – ті, хто, на думку комісії, не виконав свої національні обов'язки на Волині та яких не рекомендовано до оселення в прикордонні, а запропоновано розміщення в найманих умовах у внутрішніх районах ЧСР. Групи А і В мали пріоритети й складала 3043 родини. До групи Д віднесено 189 сімей [1072, s. 50–51]. Подібний поділ викликав певні конфлікти, переважно незадоволення проявили ті, кого віднесли до останньої категорії реемігрантів.

Питання інтеграції волинських реемігрантів у нове чехословацьке середовище було одним з основних програмних завдань їхнього громадського об'єднання та його друкованого органу «Věrna stráž» (Вірний охоронець). Так, Союз мав своїх представників в усіх збірних пунктах, де вони виконували низку організаційних завдань: побутові, ознайомчі, оформлення документів, організація харчування тощо. «Věrna stráž», друкований орган Союзу, наприклад, повідомляла, про те, що організовані пункти не можуть умістити всіх реемігрантів, та зверталася до тих, хто вже оселився, із проханням про тимчасове розміщення в їхніх оселях прибуваючих.

Найважливішою проблемою для волинських реемігрантів став вибір місця оселення. При подачі заяв на рееміграцію волинські чехи очікували, що їх поселять у регіоні Жатець, Літомержице, Подборжани, при тому компактно та на відповідних земельних маєтках [407; 408]. Проте резервованих господарств виявилось недостатньо саме в цих округах, тому Переселенська комісія пропонувала краянам інші регіони, звідкіля виселяли німців, які потребували робочої сили й лежали в підгір'ї; або це були великі господарства, котрі призначалися для кількох родин, що також не влаштовувало переселенців; пропонувалася робота в лісових господарствах, до чого переселенці не мали професійної підготовки, або земля в пропонованих господарствах була низької якості. У поселеннях, наприклад, поблизу Тахова оптантам відмовляли в отриманні землі [1241, s. 163–164]. У самому Тахові інвалід В. Булічек не зміг отримати ані помешкання, ані землі, хоча мав дружину й трьох дітей. Він із гіркотою писав: «...Тим було змарновано ті надії, що ми їх мали перед від'їздом до Чехії...» [1241, s. 161–162].

Усі ці фактори викликали відмови реемігрантів від оселення та їх повернення на збірні пункти, унаслідок чого ситуація там ускладнювалася. Траплялися випадки відмови переселенців навіть виходити з вагонів. До вирішення цих негараздів долучався СВЧ, представники якого іноді відігравали роль арбітрів, оскільки всі сторони були зацікавлені в позитивному результаті

переселення. Особливу, згуртовуючу роль зіграла газета «Věrna stráž», за допомогою якої здійснювалася комунікація між самими переселенцями та владними структурами, що яскраво відображено на її шпальтах: друкувались інформативні матеріали про різні регіони ЧСР, де планувалося розселити волинських чехів, із вказівкою кількості будинків, господарств, наявності шкіл, магазинів, можливостей працевлаштування тощо; подавались повідомлення про прибуття транспортів із реемігрантами; друкувались різноманітні поради щодо облаштування на нових місцях, листи вже оселених чехів тощо [790, s. 8; 779, s. 9].

В окрузі Подборжан, де за планом Переселенської комісії повинні були компактно оселитися волинські чехи, чого вони очікували ще на Волині та висували однією зі своїх вимог військовики, лише частка з них змогла знайти такі поселення. У північній частині регіону помістилися чехи з Купичева (нині – Ратнівський район Волинської області), які чисельно домінували в п'яти селах округу. Навколо Пшова оселилися чехи Московщини, у Сировіцах – із Новокраєва, у Ліборжицах – із Будеражи. Пшов виявився тим поселенням, де 90 % населення складала волинські чехи, головою місцевого уряду обрали Антоніна Валенту з Московщини. Загалом у 15 поселеннях на Подборжанщині місцеву владу обійняли чехи з Волині [779, s. 8].

При нестачі господарств у призначених для оселення регіонах переселенська комісія пропонувала передгірські поселення або лісові господарства та працю лісничих. Так, підприємство «Державні ліси і господарства» пропонувало 2500 котеджів і невеликих садиб у 2–4 га землі для постійних лісних працівників. Управління підприємства діяло переважно в пункті Тржемошна, відвозило переселенців для показу котеджів та агітувало до роботи. У Тржемошні зупинилися реемігранти зі Східної Волині, із них погодилися на оселення в лісовому господарстві 14 родин. На противагу, реемігранти із Західної Волині не погоджувалися працювати там, оскільки мали значно більші статки та традиційно займалися землеробством [717, s. 54 1072, s. 57].

У містечку Аш, наприклад, пропонувалося поселити 50–60 родин (усього 300 осіб). Разом із тим через два місяці планувалося виселення німців, тому кількість родинних господарств у перспективі зростала й сягнула ще 100. Очікувалися працевлаштування та купівля п'яти пекарень, 2–3 цукрарень, трьох м'ясних та однієї автомобільної майстерень. У дописі часопису зазначено, що Аш – край передгірський, проте є всі можливості для оселення. У містечку діяли школа, магазини, працювала текстильна фабрика, при якій був дитячий садочок. В Аші мешкало 10 тис. чехів і словаків, а для тих, хто погано володів чеською мовою, уряд міста організував мовні курси [778, s. 5].

Оскільки на Волині діти чехів навчалися переважно в утравістичних, а після 1939 р. в українських школах і лише частково володіли чеською мовою, то цього виявлялося недостатньо для повноцінного навчання в школах ЧСР. Якщо про навчання дітей оптантів зі Словаччини влада СРСР не дбала, діти пішли в українські школи, то про волинських дітей чехословацька влада особливо турбувалася. Про це писав у редакційній статті редактор «Věrna stráž» Й. Фойтік, зазначаючи, що діти після 1939 р. не могли навчатися в матірніх школах (у Східній Волині – після 1928 р.), тому відчували труднощі, насамперед, у письмі. А отже, діти шкільного віку можуть направлятись у відповідний клас школи з урахуванням мовних проблем, де би організовувалися мовні курси або додаткові уроки мови. Автор також зауважує, що діти старших класів (9–10 класи) можуть вступити до радянської школи, яка розміщена в Празі на вулиці «1 листопада» [783, s. 1; 795, s. 6]. Часопис повідомляв у числі 19–20 за 1947 р., що в Подборжанах державна реальна гімназія приймає заяви до 1–4 класів, а в разі надходження заяв до старших класів їх також відкривають. При тому пропонувалося для волинських чехів додаткових 3 години мови [796, s. 10]. Разом з учнівськими розв'язувались і проблеми забезпечення роботою вчителів, котрі отримали професійну підготовку в польських або радянських закладах освіти. Їм пропонувалося пройти мовні курси та нострифікувати дипломи про освіту [797, s. 8].

У травні 1947 р. Міністерство соціальної опіки встановило остаточні терміни оселення реемігрантів із Волині – 30 травня. До кінця травня поселено 19 149 осіб (5303 родин), не поселено ще 2278 осіб (710 родин), тому процес не міг завершитись у встановлений час. Проте ще у вересні 1947 р. не поселилися 600 родин чехів, а на початку 1948 р. вже згадувалося число поселених – 7500. За даними, Я. Вацуліка, поселення землеробських родин завершилось у листопаді 1948 р., коли 8088 родин волинських чехів заселились у прикордонні території, із них у Чехії – 5988, у Моравії та Сілезії – 2100 родин, з урахуванням волинських військовиків, поселених у 1945–1946 рр. Найбільшу кількість оселених зафіксовано на Подборжанщині (1253), Жатеччині (1103) і Літомержиччині (395 родин), у Моравії та Сілезії (757 родин) [1072, s. 61–64].

Оскільки в прикордонні, де переважно заселялися волинські чехи, не відчувалося потреби в працівниках ремісничих спеціальностей, інших неземлеробських професій, то, як зазначає Я. Вацулік, з облаштуванням цих переселенців виникали особливі труднощі. Усе ж Переселенське управління віднайшло можливості та їм пропонувалися місця не лише в прикордонні та дрібні підприємства в західних регіонах; їх приймали на державну службу, хоча існувала заборона для переселенців на це, а для волинських чехів зроблено виняток. Станом на листопад 1948 р. працею забезпечено 1459 родин виробників, із них у Чехії – 1078, у Моравії та Сілезії – 378, у Словаччині – три родини [1072, s. 66].

Загалом, станом на листопад 1948 р. Міністерство соціальної опіки зафіксувало такі результати рееміграції волинських чехів: за період 1945–1947 рр. до ЧСР переселилося 9712 сімей у складі 38848 осіб. Цифри не є остаточно достовірними, у цьому ми погоджуємося з Я. Вацуліком, оскільки вони утворені за допомогою обрання середньостатистичної родини з чотирьох осіб та множення на кількість родин. Зрозуміло, що ця цифра була дещо більшою.

Ідеалізовані уявлення волинських чехів про отчий край розходилися з реальністю повоєнної Чехословаччини: не вистачало землі, відчувалися значні

проблеми із житлом, фінансами та мовою. Тому багатьох розселяли в гористих місцевостях Моравії й Сілезії та західній частині чеського пограниччя. До того ж чеські переселенці з внутрішньої частини країни вважали прибулих волинських реемігрантів небажаним елементом, який створював загрозу їхнім матеріальним інтересам. Листи-звернення про допомогу публікував у 1947 р. часопис волинських чехів «Věrné strážce» [1241, s. 90–91, 93–94, 122–124].

Проте невдоволення економічним становищем і побутовими проблемами компенсувалося усвідомлення повернення на батьківщину, соціальним забезпеченням переселенців державою. Питанням соціально-економічного й культурного становища прибулих переселенців у Чехословаччині цікавилися всі політичні партії, що намагались отримати їхні голоси. Центральна й місцева преса окремих партій брала реемігрантів під захист, викривала найменші порушення законності працівниками державної адміністрації й громадсько-політичних та господарських організацій стосовно прибулих одноплемінників, знайомила з проблемами їх соціально-психологічної адаптації широку громадськість країни. У цьому ж напрямі діяли окремі церкви, передусім православна та католицька, які намагались здобути прихильність волинських переселенців і залучити їх до церковних громад [1241, s. 94–95, 119–121].

Друга світова війна кардинально змінила становище чеської волинської громади. Чехи, які опинилися після 1939 р. у територіальних межах СРСР і зазнаючи кардинальних змін, головною метою визначили збереження свого життя та господарства, чехи піддані репресіям, родини депортовані, окремі чехи загинули. Волинські чехи внаслідок колективізації утратили свою землю, зазнала трансформацій освіта та громадське життя, вони на собі відчули «переваги» радянського режиму та змушені були швидко адаптуватися до нових умов. Отже, закладались основи для невдоволення чеського населення радянським режимом. З іншого боку, радянська влада обережно ставилася до спільноти чехів з огляду на Мюнхенську угоду та угоди СРСР із Німеччиною.

Завдяки лояльності чехів, їхній виваженій, твердій позиції в роки Другої світової війни, чехам удалось уникнути конфліктів із різними групами

(самостійницькими, польськими, радянськими) опору й зберегти свою меншину. Толерантне ставлення до всіх політичних і національних рухів та сил зберігало чеську меншину від кривавих конфліктів, які відбувалися на теренах Волині. Водночас, утворивши чеську організацію Руху опору «Бланік», яка сформулювала головну мету своєї діяльності в умовах окупаційного режиму – боротьбу за звільнення батьківщини, невтручання в міжетнічні конфлікти дало можливість об'єднатися для спільної мети. Участь волинських чехів в організації та бойовому шляху чехословацького корпусу на чолі з Л. Свободою в складі Червоної армії уможливила посилення його боєздатності у боях на землях Чехословаччини. Чехословацький корпус зазнав значних утрат (11 856 осіб), серед яких волинських чехів – 1537 убитими, померлими від поранень, зниклих безвісти, ще 540 загиблих волинських чехів воювали в складі радянської армії, 49 осіб – у складі польської армії, близько 900 стали жертвами нацистських переслідувань або конфліктів. Волинські чехи завжди вважали себе невід'ємною частиною чеського народу, незважаючи на те, що для покоління, яке народилося на Волині, батьківщина була незнайома. Тому, можна констатувати, що самоідентифікація волинських чехів у таких умовах не зазнала трансформацій, етнічна ідентичність чехів була збережена та укріплена в умовах зміни державних режимів і військових конфліктів першої половини ХХ ст.

Оптація чеського, словацького, українського/русинського населення в 1946–1947 рр. для СРСР стала шляхом до встановлення в Центрально-Східному регіоні Європи «пояса безпеки радянської держави», а для Чехословаччини чи не найвдалішим розв'язанням проблеми заселення північних територій Судетів та питання присутності німецького населення на її території. Законодавчою базою для переселення волинських чехів стала низка рішень радянського й чехословацького урядів, на основі яких чеські волинські родини отримали право оптувати чехословацьке громадянство й переселитися до ЧСР, а українці/русини – на Волинь. Угода про оптацію мала добровільний характер.

Проте, якщо добровільний вияв волинських чехів не викликає заперечень, то щодо українського/русинського населення Словаччини маємо зауваги. Вони, на нашу думку, полягають у безперечному зацікавленні мешканців Східної Словаччини економічними факторами переселення, натомість національний фактор, зазначений в угоді, відігравав другорядну роль, або не брався самими переселенцями до уваги.

Якщо в Чехословаччині рееміграція та оселення мали організований характер і проблеми, що виникали, влада за допомогою Союзу волинських чехів розв'язувала, то на Волині робота державних органів була спрямована радше на ретельний облік і подальше використання в інтересах держави усіх матеріальних ресурсів, що залишили чехи. Оптанти, прибувши на територію СРСР, при оселенні змушені були докладати зусиль до пошуків житла, установлення земельних ділянок та їхніх меж, улаштування дітей тощо. Адаптація оптантів проходила складно, їх незнання ситуації в повоєнній Волині, нове мовне середовище, побутові негаразди створювали ефект змарнованих надій, ставили їх у положення «засуджених до раю».

Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою частиною політики сталінського режиму. Її наслідком стала зміна етнічних характеристик як союзних республік СРСР і Чехословаччини, так і окремих їх регіонів. У результаті насильницьких дій тоталітарного режиму в повоєнний період суттєво змінився етнічний склад населення східноєвропейських країн. Величезних утрат зазнали на землях України українці, зменшилася чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни та ін., натомість неухильно більшала частка росіян. На теренах Східної Словаччини зменшилася кількість українського населення, помітним став процес «словакізації».

ВИСНОВКИ

Проведений історіографічний та джерелознавчий аналіз доводить, що питання життєдіяльності чеської общини на Західній Волині від початку імміграції і до 40-х рр. ХХ ст. потребують поглибленого розгляду у контексті етносоціальних досліджень з історії України та Східної Європи. Історіографію проблеми представлено працями українських, російських, польських, чехословацьких, чеських та словацьких дослідників, які вивчали чеську етнічну групу Волині впродовж трьох періодів: перший з яких – друга половина ХІХ ст. і до 1914 р., другий – 1921–1939 рр., третій – 60–90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.

Перший період вирізняється працями, які репрезентували етнічний склад Південно-Західного краю Російської імперії, визначали чисельність колоністів та їх роль в утвердженні державної політики. Серед авторів – переважно російські чиновники, що обумовлювало характер цих праць: вони виявляли, наскільки корисними/небезпечними для влади будуть ті чи інші групи колоністів. Зібраний ними багатий фактичний та статистичний матеріал став основою для досліджень наступних періодів. Перші студії чеських авторів носили агітаційний характер і були покликані допомогти колоністам в оселенні та адаптації, знайомили їх з суспільно-політичним життям, побутом та природними характеристиками Волині.

Міжвоєнний період ХХ ст. позначився формуванням кількох напрямків у дослідженні теми. Польські науковці у працях, присвячених національній політиці держави, пояснювали її засади та характеризували становище окремих національних меншин. З огляду на вагомість національного питання в «східних кресах», чільне місце в дослідженнях займали проблеми української, німецької та єврейської громад. Тоді як чеська національна меншина польськими вченими не розглядалася як важливий елемент етнополітичного та етнокультурного простору Волині. В чехословацькій історіографії у 20–30-і рр. сформувалася

група істориків, яка досліджувала минуле краян у двох основних ракурсах: по-перше, вивчення життя чеських та словацьких громад за кордоном Чехословаччини, по-друге, акумуляція документів з історії чесько-словацьких військових з'єднань доби Першої світової війни (т. зв. «легіонерська історіографія»).

Вивчення життєдіяльності окремих національних груп в радянській історіографії носило яскраво виражений ідеологічний характер. Історію національних меншин, їх громадське та господарське життя знайшло своє відображення в етнографічних наукових розвідках або використовувалося в «боротьбі із націоналізмом». Здобутком радянської історичної науки вважаємо накопичення багатой та різномовної джерельної бази, спогадів, етнографічних колекцій, які можуть бути використані і в сучасних наукових працях.

В 90-х рр. ХХ ст. геополітична ситуація в Східній Європі та світі змінилася: після розпаду СРСР на порядок денний політичного життя постали та актуалізувалися в історичних дослідженнях етносоціальні проблеми. Інтерес до історії національних груп, які протягом століть проживали на теренах України, зокрема і Волині, пояснюється ще й тим, що їх життєдіяльність зумовила формування особливих етносоціальних та етнокультурних характеристик кожного окремого регіону України. Сучасна українська та зарубіжна історіографія представлена кількома напрямками досліджень історії чехів в Західній Волині. Це узагальнюючі дослідження з історії України та історії Волині, праці з історії національних меншин та національної політики в означений період, дослідження історії чеської громади Волині.

Сучасні дослідження історії України створили загальну картину, історичне тло, на основі якого за допомогою новітніх методологічних підходів, став можливим детальний, обґрунтований аналіз життєдіяльності чеської волинської громади впродовж усього періоду її перебування на теренах нашої держави. Проте українські науковці до сьогодні зверталися лише до історії

окремих етапів чеської імміграції, переважно початкового її періоду, ці дослідження фрагментарні і неповні.

Чеські наукові напрацювання внаслідок ґрунтування переважно на власних дослідженнях і мемуарних матеріалах не повно висвітлюють тему. Не простежують реакцію місцевого українського населення на присутність іноетнічного елемента – чехів, не розглядають взаємини чехів з місцевим українським, німецьким, польським, єврейським населенням. Важливим є поява в чеській сучасній історіографії розробок маловідомих проблем, наприклад проблема репресій чехословацької влади наприкінці 40–50-х рр. щодо волинських чехів, участь волинських чехів в колективізації в ЧСР.

Проаналізовані праці російських істориків дозволяють стверджувати, що означена проблема ними розглядається епізодично, не пов'язується в єдиному дослідницькому комплексі: аналізуються причини еміграції чехів, розглядається громадський рух чехів та словаків в роки Великої війни та участь їх у чехословацькій бригаді Л. Свободи під час Другої світової війни.

За межами наукового дослідження та вичерпного аналізу, не дивлячись на вагомі здобутки історіографії в останні роки, залишаються детально та усебічно не розглянутими низка проблем з історії чеської національної меншини Волині: репресивні дії тоталітарного радянського режиму щодо чехів Західної Волині, участь волинських чехів в Першій та Другій світових війнах і Русі опору; чехи у конфлікті на Волині 1943 р., адаптація волинських чехів на батьківщині, мистецтво та література волинських чехів.

За браком наукової літератури джерельна база сприяє достатньо повному висвітленню різноманітних аспектів життя чеської громади на основі широкого документального й мемуарного матеріалу. Чеська преса першої половини ХХ ст. та новітня періодика значно доповнюють дослідження й «олюднують» фактологічний матеріал. Відтак комплексне відтворення життєдіяльності чеської общини Західної Волині вимагає систематизації та аналізу всього спектра джерел і літератури.

Чеська імміграція на Волинь була викликана низкою причин: політичних, релігійних, головне місце серед них займають, чинники економічного характеру. Економічна та суспільно-політична криза монархії Габсбургів у середині XIX ст. спричинила еміграційні рухи чеського селянства, зокрема на територію Російської імперії, що лежала в прикордонному регіоні, де були дешевшими, ніж у Богемії та Моравії, землі. Еміграція з Чехії на Волинь у 60–70-х рр. та її масовість зумовлені протекціоністською політикою урядів Росії стосовно чеських переселенців, головним фактором якої була політична лояльність чеського населення. У політиці російської влади щодо чеських поселенців прослідковуються два періоди. Перший – від 1870 р., прийняття постанови «О водворении чехов на Волыни», що характеризувався масовим переселенням та пільговим сприянням із боку уряду. Другий – із 1884 р., із появою першого обмежувального законодавчого акту. Російський царат переслідував і політичні цілі: використання новоствореної чесько-гуситської церкви з метою обмеження впливів католицизму й полонізму в краї. Проте проект нової церкви зазнав краху, а намагання спонукати чехів «до злиття з корінним населенням» за допомогою залучення до православ'я не досягли мети. Відтак влада переходить щодо чехів, як і інших іноземних поселенців, до заходів, яке обмежували їхні особисті та власницькі права, результатом чого стали припинення масового переселення чехів на Волинь і рух чехів у православ'я.

Для чехів релігійний фактор не був першорядним, що полегшувало їх входження до соціуму, а отже, і пристосування до місцевих умов життя. Проте чеська, як і німецька, колонізація на Волині викликала незмінну сталу увагу російської влади. У підсумку, вона перейшла від сприяння колонізаційним рухам до їх обмежень.

Чисельність чеського населення Волинської губернії зростала від часу прийняття постанови «Про оселення чехів на Волині» в 1870 р., тому можливим видається охарактеризувати переселення в 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. як

масовий рух. Динаміка чисельності чехів уповільнилася із прийняттям обмежувальних законів із землеволодіння, ліквідацією окремих чеських волостей та парафій чесько-братської церкви, підпорядкуванням чеських шкіл Міністерству народного просвещення, повільно зростала чисельність чеського населення внаслідок природного приросту, міграцій у міста та містечка. Унаслідок оселення протягом другої половини ХІХ ст. у південно-західній частині Волинської губернії сформовано територію компактного проживання чеського населення на українських землях.

На межі століть чеська община зазнає своєрідних змін: чеські поселенці в умовах обмежувальної політики втрачають свій особливий статус (закінчується пільговий період, ліквідовуються чеські волості, влада спонукає до прийняття православ'я та служби в армії, обмежується шкільна освіта тощо), згорнули діяльність громадські товариства, соціальна структура діаспори зазнає змін (майнова диференціація, зростання чисельності міських мешканців, технічної й наукової інтелігенції). Згадані фактори неминуче зумовлювали зміни в самоідентифікації чеського поселенця, уже російського підданого, етнічні характеристики якого поступово втрачалися.

Модернізаційні процеси, що спостерігалися в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вплинули й на становище чеської общини на теренах Волині: селянські господарства, які ґрунтувалися на власних землях, швидше адаптувалися до нових умов, використовували новітню сільськогосподарську техніку, способи обробки землі; спостерігалася міграція чеського населення до міст для навчання, пошуків роботи, засновуються чеські підприємства, власниками яких були колишні емігранти, а тепер – фундатори броварень, заводів та фабрик; простежується майнова диференціація, соціальна й просторова мобільність громади. Водночас до міст і містечок, зокрема й Волині, емігрували піддані імперії Габсбургів: інженери, техніки, кваліфіковані робітники. Отже, формується друга хвиля чеської еміграції на Волині у 80–90-х рр., проте на відміну від першої, землеробської, ці чехи не змінюють

підданства й не мають пільг, мали вищий соціальний статус, вищу заробітну плату, аніж місцеве населення, професійну підготовку, вагома їх частка належала до високоосвіченої інтелігенції, а отже, виразно усвідомлювала свою ідентичність.

Перша світова війна стала для чехів Західної Волині поворотним етапом у формуванні модерної чеської ідентичності. Чехи створивши національні військові формування, фактично заклали основу збройних сил майбутньої держави.

Новий період чеської імміграції в Західній Волині спостерігався в добу міжвоєнтя, коли західна частина території колишньої Волинської губернії проживала у межах Волинського воєводства Республіки Польща. Динаміка чисельності чехів між двома світовими війнами спостерігається з позитивними характеристиками. Можемо, беззаперечно, стверджувати, що період міжвоєнтя в історії чеської меншини Західної Волині позначився економічного розвитку. Чеські господарства відзначалися як середні за площами власної землі, як високоорганізовані, оснащені технічно, забезпечені фінансово. З огляду на економічну міць чеських господарств і порівняно незначну чисельність общини, уряди Польської держави не проводили цілеспрямованої політики стосовно чехів, проте загальні напрями національної політики урядів Другої Речі Посполитої відображались і на них, разом із тим ураховувався також і зовнішньополітичний фактор, зокрема міждержавних відносин Польщі та Чехословаччини, які узалежнювали становище чехів Західної Волині.

Громадсько-політичні, культурно-освітні й спортивні організації волинських чехів мали чітко виражені спільні риси та цілі діяльності: згуртування чеської общини з метою збереження національної мови, культури, традицій, протистояння асиміляційній політиці польського уряду. Водночас чеська громада була лояльною частиною населення, підтримуючи зв'язки з громадськістю воєводства, представниками національних меншин, чехи не втручались у політичне протистояння та конфлікти. Проте активна частина

чеської громади створила політичну організацію (Чехословацьке національне об'єднання), чим заперечила твердження про абсолютну аполітичність і лояльність чехів. Особливу пропагандистську та згуртовувальну роль відігравали чеські часописи «Hlas Volyně» і «Krajanské Listy», Товариство «Чеська матица шкільна», «Сокіл», «Чеські клуби», «Чеська бесіда», жіночі організації. ЧМШ стала центром культурно-освітнього, спортивного та громадського життя громади. Чеська громада підтримувала тісні контакти з батьківщиною, що було однією з особливостей громадського й культурного життя чехів і викликало уважне ставлення до її організацій із боку владних структур. Волинські колонії завжди перебували під турботливим моніторингом посольства Чехословаччини у Варшаві, а у Квасиліві було відкрите консульство ЧСР.

Отже, можна переконливо стверджувати, що етнічна ідентичність чехів Волині зберігалася та стала основою до наполегливого виокремлення їх у національну меншину із виразними, характерними для чеської нації, етнокультурними ознаками. Чехи змогли протистояти асиміляційним намірам польської влади, зберегти ідентичність. Проте зазначимо, що покоління, яке не знало своєї батьківщини й могло дізнатися про Чехію з розповідей старших колоністів, мало ідеалізоване уявлення про батьківщину, це стало відчутним після рееміграції у 1947 р.

Друга світова війна кардинально змінила становище чеської волинської громади. Чехи, опинившись після 1939 р. на радянській території, у добу радянзації намагалися зберегти своє життя й господарство, постраждали, як і представники інших етнічних спільнот, завдяки чому закладались основи для невдоволення чеського населення радянським режимом. З іншого боку, радянська влада обережно ставилася до національної спільноти чехів з огляду на Мюнхенську угоду й угоди СРСР з Німеччиною.

Чеська громада зазнала на початку війни докорінних змін, виявлених у радянзації та репресіях. Чехи негативно сприйняли початки колективізації, в

результаті якої вони втратили землю, підприємства та майно громадських організацій. Викликала невдоволення уніфікація культурно-освітньої сфери, зокрема ліквідація чеськомовного шкільництва та громадських товариств, що створювало підґрунття до рееміграції. Організація Руху опору «Бланік» намагалася залучити місцевих чехів до чехословацької бригади Л.Свободи в СРСР для боротьби за звільнення територій Чехії та Словаччини. Завдяки лояльності волинським чехам вдалось уникнути конфліктів із різними групами опору та зберегти життя громади. Самоідентифікація волинських чехів не зазнала трансформацій і була збережена в умовах зміни державних режимів та військових конфліктів першої половини ХХ ст., а участь у Другій світовій війні стала поштовхом до рееміграції.

Оптації 1945–1947 рр. були спробою СРСР та ЧСР вирішити внутрішньополітичні та економічні проблеми і закріпити їх результати на зовнішній арені шляхом укладання міждержавних договорів. Угода від 10 липня 1946 р. задекларувала право добровільного вибору громадянства волинськими чехами. Українці Східної Словаччини переселялися під впливом агітації, за підтримки влади. Адаптація волинських чехів в ЧСР відбувалася в умовах сприяння з боку влади, яка лише після 1948 р. еволюціонувала в бік авторитаризму. Українці на Волині відчували неспроможність тоталітарного режиму СРСР/УРСР вирішувати соціальні та культурно-освітні проблеми переселенців з Чехословаччини та Польщі. Репресивні дії спричинили бажання більшості переселенців до повернення.

Отож, виразно простежуються три періоди чеської імміграції в Західній Волині, що проходили в умовах етносоціокультурних трансформацій: перший період – від 60-х рр. ХІХ ст. до завершення Першої світової війни; другий період – міжвоєнна доба 1921–1939-ті рр.; третій, останній період, – доба Другої світової війни та рееміграції (1939–1947 рр.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архіви

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК)

Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

1. Оп. 32. Спр. 1386. Рапорти волинського губернатора та відомості про іноземних підданих, які отримали паспорти для перебування у Волинській губернії та для повернення за кордон (1855 р.). 128 арк.
2. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869 р. 11 арк.
3. Оп. 50. Спр. 168. Про приїзд до Росії чеського графа Горраха (1871 р.). 3 арк.
4. Оп. 183. Спр. 243. Скарга Прібіля на нездійснену поміщиком Веселовським купчу кріпость на купівлю у нього 112 сажнів землі чехами і австрійськими підданими Бамруком, Двірчаком, Міхалком і Поляком, на порушення Веселовським запродажної суми (1870 р.). 16 арк.
5. Оп. 186. Спр. 366. Скарга чехів колонії Теремно на старшину їх Пішеля за привласнення даних йому громадою грошей для купівлі маєтку Липського (1873 р.). 10 арк.
6. Оп. 189. 1895. Спр. 74. Скарга чехів с. Малин Дубенського повіту на поміщика Слівінського за нездійснення купчої кріпості (1875 р.). 5 арк.
7. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк.
8. Оп. 318. 1879. Спр. 149. Про ходотайство чехів Будеразського поселення І. Шнора, Я. Корбела та ін. про звільнення від сплати казенних податків на придбаний маєток у поміщика Вронського (1880 р.). 11 арк.

9. Оп. 322. Спр. 342. Про прохання чеських переселенців поселення Завалля Йозефа Пекни, Яна Талтуса та ін. про дохвіл утворити громаду з наділенням їх землею (1882–1883 рр.). 7 арк.
10. Оп. 539. Спр. 154. Огляд Волинської губернії за 1885 р. (Додаток до звіту Волинського губернатора). 24 арк.
11. Оп. 541. 1888. Спр. 143. Звіт Волинського губернатора про становище губернії за 1887 р. 30 арк.
12. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк.
13. Оп. 617. 1887. Спр. 114, ч. 1. Про устрій поселенців іноземного походження в губерніях Південно-Західного краю (1887 р.). 261 арк.
14. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк.
15. Оп. 618. 1889. Спр. 58. Справа про утворення сільських громад з іноземних поселенців. Відомості про кількість іноземців по волостям в Київській і Волинській губерніях (1889 р.). 189 арк.
16. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 59. Скарга повіреного колоністів с. Жобріна Рівненського повіту міщанина Єсофіла Любчинського на неправильні дії Рівненського повітового ісправника (1888 р.). 2 арк.
17. Оп. 620. 1891. Спр. 383. Про прохання Директора Києво-Печерської гімназії Статського Радника В'ячеслава Петра від імені чехів, які проживають в м. Києві, про заснування Чесько-Словацького товариства «Бесіда» (з додаванням проекту статуту) (1891 р.). 8 арк.
18. Оп. 631. 1901. Спр. 89. Про прийняття в підданство Росії Франца та Вацлава Станеків (1901 р.). 4 арк.
19. Оп. 631. 1901. Спр. 106. Про прийняття в підданство Росії Йозефа Прокупека (1901 р.). 3 арк.
20. Оп. 631. 1901. Спр. 137. Про прийняття в підданство Росії Мартіна Томана (1901 р.). 2 арк.

21. Оп. 642. 1912. Спр. 497. Огляд Волинської губернії за 1911 р. 25 арк.
22. Оп. 690. Спр. 76. Про скаргу селян с. Грушівка Володимир-Волинського повіту Волинської губернії Ісідора Міщука, Микити Лозовецького та ін. в кількості 12 осіб на власників означеного села – чехів за продаж евреям сінокосів та пасовищ, які були у прохачів у користуванні (1892 р.). 11 арк.
23. Оп. 690. Спр. 268. Про заборону Волинського генерал-губернатора чеху поселення Ольшанка Житомирського повіту Йозефу Вайскеберу з родиною перебування у Волинській губернії за поріцаніє православної віри (1892–1895 рр.). 11 арк.
24. Оп. 695. 1896. Спр. 62. Прохання уповноважених від чехів с. Гульча і с. Урвена Острозького повіту Йозефа Куліха і Антона Балади про дозвіл усім чехам означеного поселення зарахуватися до міщан м. Острога (1897 р.). 10 арк.
25. Оп. 696. 1897. Спр. 195. Скарга уповноваженого громади селян-чехів с. Ольшанка Житомирського повіту Андрія Білогубека на громаду селян с. Бабушкі за захоплення частини землі, що їм належить (1898 р.). 6 арк.
26. Оп. 697. 1898. Спр. 265. Справа про прохання селян-чехів с. Ульбарів Дубенського повіту Іоана Гіблера, Вячеслава Пітера, Філіпа Ржичкі та ін. про дозвіл їм влаштувати театральні вистави (1898 р.). 8 арк.
27. Оп. 815. 1865. Спр. 287. Переписка з Київським губернським управлінням і Віленським військовим округом про конфіскацію і секвестр майна мешканців Київської, Подільської і Волинської губерній, залучених до відповідальності за участь в польському повстанні 1863–1864 рр. та приналежність до таємних товариств (1865-1868 рр.). 15 арк.
28. Оп. 815. 1865. Спр. 456. Справа про передачу поміщиці Комарницькій Ю. А. маєтку сина в с. Уїздці Дубенського повіту Волинської губернії, який знаходиться в секвестурі (1865–1868 рр.). 68 арк.
29. Оп. 817. 1867. Спр. 82. Про прохання дворянина Антона Борковського, який знаходиться під наглядом у Воронежській губернії, на дозвіл приїзду у Волинську губернію для продажу майна (1867–1871 рр.). 52 арк.

30. Оп. 817. 1867. Спр. 105. Про дозвіл Воронежського губернатора висланому титулярному раднику Деонісію Левандовському приїхати у Волинську і Подільську губернії для продажу маєтків (1867–1869 рр.). 13 арк.
31. Оп. 817. 1867. Спр. 246. Про дозвіл висланому на проживання в Олонецьку губернію Феофілу Гумецькому прибути у Волинську губернію для продажу маєтку (1867–1870 рр.). 30 арк.
32. Оп. 840. 1890–1905. Спр. 42. Доповіді Волинського і Київського губернаторів про залучення до дізнання запасного рядового Белана С., який проживає в Каневському повіті Київської губернії, мешканця с. Старі Чеські Новосілки Володимирського повіту Волинської губернії Ржечика І. та ін., які звинувачуються в лайці [ругань – рос.] царя (1890 р.). 11 арк.
33. Оп. 840. Спр. 132. Переписка з Волинським губернатором про висилку міщанина Долежала Й., який проживає в с. Великі Дорогостаї Дубенського повіту, за межі Волинської губернії за висловлювання проти православної релігії (1890–1892 рр.). 24 арк.
34. Оп. 842. 1892. Спр. 391. Переписка з Волинським губернатором про розгляд прохання селян с. Яблунівка Дубенського повіту Волинської губернії про виселення селян Маріша І. та Достала Т., які вороже ставляться до православної релігії, з села (1892–1893 рр.). 6 арк.
35. Оп. 846. 1896. Спр. 212. Справа про перевірку заяви селянина колонії Митниця Дубенського повіту Волинської губернії Веселака В. А. про образу настоятелем Берестечківського католицького приходу Тузинкевичем Л. осіб чеської національності, які прийняли православ'я (1896–1897 рр.). 22 арк.
36. Оп. 848. 1898-1902. Спр. 351. Переписка з Міністерством іноземних справ і Волинським губернатором про розгляд прохання чехо-колоністів, які проживають в Луцькому повіті Волинської губернії, Цимбала Г., Кендікова П., І., А. і Волака А. про видачу свідоцтв на купівлю землі (1897–1898 рр.). 18 арк.
37. Оп. 863. 1913. Спр. 314. Переписка з департаментом духовних справ і Волинським губернатором про застосування заходів до викорінення звичаю

проводжати покійника на кладовище з музикою, що існує серед чеського населення, яке проживає у Волинській губернії (1913–1914 рр.). 6 арк.

Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу

38. Оп. 225. 1870. Спр. 49. Про дозвіл чехам, які оселилися у Волинській губернії, відкрити в трьох колоніях: Глинську, Будеражі, Мирогощі по одному двокласному училищу. 271 арк.

39. Оп. 227. Спр. 162. Про причислення чехів с. Великі Дорогостаї до Новинського училища (с. Новини) Дубенського повіту Волинської губернії (1899 р.). 10 арк.

40. Оп. 227. 1900. Спр. 183. Переписка з духовним відомством про відкриття в чеському поселенні Малині Дубенського повіту народного училища коштом місцевої громади чехів. 23 арк.

41. Оп. 261. Спр. 4. Справа про надання можливості чехам вивчати російську мову (1870 р.). 19 арк.

42. Оп. 694. Спр. 120. Справа про діяльність австрійського римо-католицького священника Франтішека Жака (Зака) при відвідуванні ним у 1894 р. чеських поселень Волинської губернії (1895 р.). 12 арк.

**Державний архів Волинської області (Держархів Волинської області),
м. Луцьк**

Фонд 3. Луцька міська управа.

Опис 1.

43. Спр. 17. Посімейний список мешканців чеської Луцької волості (1882 р.). 102 арк.

44. Спр. 42. Статистичні відомості про чисельність та рід занять населення м.Луцька (1892–1907). 213 арк.

45. Спр. 364. Переписка с Волинським губернатором про розквартирування в м. Луцьку гусарського Ізюмського полку (1911–1914). 18 арк.

46. Спр. 931. Переписка з Волинським губернатором і звіти про створення та діяльність Луцької міської пожежної команди (1910–1919). 154 арк.

47. Спр. 935. Циркуляри Російського пожежного товариства і загальні правила пожежних команд (1910–1912 рр.). 38 арк.
48. Спр. 955. Переписка с Волинським губернатором, постанови Луцької міської думи і контракти із мешканцями по квартируванню 43-го Піхотного охотського полку в м. Луцьку (1911–1918). 158 арк.
49. Спр. 957. Контракти і квітанції про найом приміщень для розквартирування в м. Луцьку 11-го Ізюмського полку (1911–1914). 29 арк.
50. Спр. 1052. Переписка с Волинським губернатором про оренду приміщень для розквартирування в м. Луцьку 44-го піхотного Камчатського полку (1913–1915). 294 арк.

Фонд 18. Луцька чеська приватна початкова школа.

Опис 1.

51. Спр. 4. Особові анкети учнів Чеської початкової школи (1931–1937 рр.). 53 арк.
52. Спр. 5. Особові анкети учнів Чеської початкової школи (1932–1935 рр.). 30 арк.
53. Спр. 8. Особові анкети учнів Чеської початкової школи (1933–1937 рр.). 37 арк.
54. Спр. 21. Особові анкети учнів Чеської початкової школи (1935–1936 рр.). 27 арк.
55. Спр. 24. Особові анкети учнів Чеської початкової школи (1936–1937 рр.). 42 арк.
56. Спр. 43. Класний журнал 7 класу Чеської школи (1938–1939 н.р.). 63 арк.

Фонд 36. Луцьке повітове староство.

57. Оп. 1. Спр. 171. Ситуаційний рапорт в'їтів, начальників районів і поліції про суспільно-політичне становище (січень–грудень 1921р.). 113 арк.
58. Оп. 1. Спр. 210. Заяви громадян з додатком особистих документів про отримання польського підданства. 100 арк.
59. Оп. 1а. Спр. 59. Заяви громадян з додатком особистих документів про отримання посвідки особи (травень 1920–травень 1922 рр.). 115 арк.

60. Оп. 1а. Спр. 125. Заяви громадян про отримання перепустки для проїзду (лютий 1921–березень 1933 рр.). 38 арк.
61. Оп. 1а. Спр. 324. Заяви громадян з додатком особистих документів про отримання посвідки особи (червень 1924–березень 1928 рр.). 109 арк.
62. Оп. 1а. Спр. 447. Заяви громадян з додатком особистих документів про отримання посвідки особи (жовтень 1926–серпень 1928 рр.). 80 арк.
63. Оп. 4. Спр. 100. Заяви селян, списки учасників, протоколи, рішення про проведення комасації землі в с. Лаврів Полонківської гміни (вересень 1925–грудень 1938 рр.). 434 арк.
64. Оп. 6. Спр. 15. Реєстраційні листи на власників промислових підприємств (1921–1922). 67 арк.
65. Оп. 6. Спр. 35. Статистичні дані гмінних управлінь про кількість промислових підприємств на території Волинського воєводства (1924 р.). 97 арк.
66. Оп. 6. Спр. 71. Заяви громадян, повідомлення, плани і переписка з воєводським управлінням про відкриття зерносховищ, пивоварень та інших підприємств (1928–1930 рр.) 104 арк.
67. Оп. 6. Спр. 89. Список власників фірм і підприємств в Луцькому повіті (1928 р.). 245 арк.
68. Оп. 10. Спр. 3. Вказівки староства та відомості гмінних управлінь про кількість чехів, що проживають в Луцькому повіті (1926–1930 рр.). 51 арк.
- Фонд 38. Луцький шкільний інспекторат.**
- Опис 1.**
69. Спр. 22. Циркуляр попечительства шкільного округу про вчителів, що володіють українською мовою, списки вчителів (1928 р.). 11 арк.
70. Спр. 44. Рапорт попечительства про визначення мови викладання в школах (1919–1938). 73 арк.
71. Спр. 62. Розпорядження про закриття однокласної школи в с. Озеряни Чеські Полонківської гміни і переміщення вчителів (1925–1938 рр.). 5 арк.
72. Спр. 137. Списки вчителів, що не мають польського підданства (1927–1928 рр.). 49 арк.

73. Спр. 242. Списки приватних шкіл Луцького повіту за 1934–1935 рр. 10 арк.

74. Спр. 557. Заява мешканців с. Баківці про призначення вчителя (1922–1939 рр.). 12 арк.

Фонд 45. Луцька повітова команда державної поліції

Опис 1.

75. Спр. 131. Списки німецьких і чеських колоній (1922–1923 рр.). 31 арк.

76. Спр. 308. Статистичні відомості про кількісний і національний склад населення сіл Луцького повіту (1924 р.). 22 арк.

77. Спр. 429. Місячні ситуаційні звіти за 1926 р. 152 арк.

78. Спр. 450. Інформація про діяльність організації «Чеська Шкільна Матиця» на Волині (1926–1927 рр.). 33 арк.

79. Спр. 455. Переписка з воєводською командою і постерунками державної поліції про Поспішила Франтішека, який підозрюється у шпіонажі (1926 р.). 10 арк.

80. Спр. 502. Місячні та тижневі ситуаційні звіти (січень–листопад 1927 р.). 26 арк.

81. Спр. 695. Квартальні ситуаційні звіти за 1929 р. 24 арк.

82. Спр. 769. Квартальні ситуаційні звіти (жовтень 1930–серпень 1931 рр.). 18 арк.

Фонд 46. Волинське воєводське управління.

Опис 1.

83. Спр. 126. Переписка з Ровенським староством про реєстрацію фізкультурного товариства «Сокіл» (вересень–грудень 1922 р.). 10 арк.

84. Спр. 157. Списки товариств на території Волинського воєводства (1924 р.). 13 арк.

85. Спр. 162. Статут товариства добровільної пожежної охорони в селі Молодава Чеська II (1923 р.). 1 арк.

86. Спр. 250. Заява «Волинського товариства плантаторів цукрового буряку» про реєстрацію (1924 р.). 5 арк.

87. Спр. 308. Статистичні відомості про кількість і національний склад населення сіл Луцького повіту (1924 р.). 22 арк.
88. Спр. 426. Статистичні дані про кількість населення і національний склад повітів Волинського воєводства за 1927 р. 5 арк.
89. Спр.427. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Володимир-Волинського повіту (1927 р.). 8 арк.
90. Спр. 428. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Дубенського повіту (1927 р.). 6 арк.
91. Спр. 429. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Здолбунівського повіту(1927 р.). 19 арк.
92. Спр. 430. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Ковельського повіту(1927 р.). 8 арк.
93. Спр. 432. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Любомльського повіту(1927 р.). 10 арк.
94. Спр. 433. Статистичні дані про кількість населення та національний склад Рівненського повіту (1927 р.). 24 арк.
95. Спр. 557. Звіт волинського воєводи про загальне становище Волинського воєводства за 1929 р. 37 арк.
96. Спр. 639. Доповідь воєводи про господарське, політичне і культурне становище Волинського воєводства за 1930 р. 77 арк.
97. Спр. 640. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства, діяльність державної адміністрації в 1930 р. і про найважливіші заходи на майбутнє. 36 арк.
98. Спр. 643. Звіт попечителя Волинського шкільного округу про стан освіти у Волинському воєводстві за 1929–1930 рр. 13 арк.
99. Спр. 1516. Переписка з Рівненським повітовим староством і Міністерством промисловості і торгівлі з питання проведення виставки в Рівному. 35 арк.
100. Спр. 1881. Статистичні дані про кількість населених пунктів, господарств, мешканців по національностям та інші відомості по повітам воєводства (1921 р.). 14 арк.

101. Спр. 3098. Інформація повітових староств про розшук листівок, написаних чехословаками, що проживають на Волині (листопад 1935–січень 1936 рр.). 14 арк.

Опис 9.

102. Спр. 43. Переписка з Дубенським повітовим староством про реєстрацію добровільної пожежної охорони в с. Молодава Чеська. Статут товариства (1922–1923 рр.). 14 арк.

103. Спр. 78. Переписка з Дубенським повітовим староством про реєстрацію добровільної пожежної охорони в с.Дорогостаї. Статут товариства. (1923 р.). 13 арк.

104. Спр. 77. Переписка з Ровенським староством про реєстрацію Польського Клуба в м. Ровно. Статут Клуба. (1923–1924 рр.). 44 арк.

105. Спр. 116. Статистичні дані про чисельність, національний склад і віросповідання населення Волині за 1923 р. 35 арк.

106. Спр. 159. Списки громадських організацій на Волині (1924–1925 рр.). 50 арк.

107. Спр. 253. Реєстраційні листи чеських громадських організацій на Волині (вересень 1925–березень 1929 рр.). 11 арк.

108. Спр. 992. Звіт Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин в Польщі за січень 1928 р. 12 арк.

109. Спр. 1038. Переписка зі Здолбунівським повітовим староством про реєстрацію товариства «Клуб чеський» в Гульчі Чеській. Статут Клуба (червень–липень 1928 р.). 10 арк.

110. Спр. 2066. Інформація слідчого управління команди державної поліції про діяльність колоністів-чехів у Воєводстві. (червень 1932–серпень 1933 рр.). 92 арк.

111. Спр. 2388. Переписка з Міністерством внутрішніх справ про кількість населення чеської національності в повітах. Списки шкіл для дітей чехів (січень 1933–березень 1938 рр.). 70 арк.

112. Спр. 2715. Відомості повітових староств про участь партій та національних меншин в органах самоврядування (1934–1935 рр.). 70 арк.
113. Спр. 2941. Переписка з Сарненським повітовим староством про реєстрацію єврейського спортивного тавриства «Хакоах» (Сила) в Сарнах. Статут товариства (1935–1936 рр.). 16 арк.
114. Спр. 2978. Справа про надання польського громадянства Мораву Яну (1925 р.). 23 арк.
115. Спр. 3093. Чеські громадяни на Волині (1935 р.). 32 арк.
116. Спр. 3098. Інформація повітових староств Волинського воєводства про безрезультатні розшуки листівок, написаних чехословаками, що проживають на Волині (1935–1936 рр.). 14 арк.
117. Спр. 3538. Суспільно-політичний бюлетень за 24 лютого 1936 р. 9 арк.
118. Спр. 3645. Переписка правління чеського товариства гімнастів «Сокіл» в Квасиліві з воєводським управлінням про прапор товариства (січень 1936–лютий 1938 рр.). 15 арк.
119. Спр. 3835. Інформація Луцького і Ровенського староств про перебування на Волині посла Чехословаччини др. Славіка (жовтень–грудень 1936 р.). 7 арк.
120. Спр. 3845. Списки чехословаків, що підлягають виселенню з прикордонної смуги (1936–1937 рр.). 32 арк.
121. Спр. 3846. Переписка с повітовими староствами про виселення осіб з Польщі. Статистика даних про виїзд з Польщі в 1934–1935 рр. громадян Чехословаччини (1936 р.). 31 арк.
122. Спр. 3866. Переписка з повітовими старостами з питання про будівництво нових шкіл і про таємне навчання дітей чеських і німецьких на Волині (січень–листопад 1936 р.). 64 арк.
123. Спр. 4077. Переписка зі Здолбунівським повітовим староством про прапор українського спортивного товариства «Гарт» (1937–1938 рр.). 15 арк.
124. Спр. 4355. Бюлетень про конференцію першої окружної команди «Союзу стрільців» (1938 р.). 28 арк.

125. Спр. 4591. Інформація Дубенського повітового староства про з'їзд вчителів чеських шкіл (квітень 1938–січень 1939 рр.). 9 арк.

126. Спр. 4671. Програма польської державної політики на Волині (1939 р.). 18 арк.

127. Спр. 4831. Тези внутрішньої національної політики панської Польщі [без дати]. 14 арк.

Опис 9а.

128. Спр. 108. Виписка зі звітів про діяльність організації «Чеська Шкільна Матиця» та реєстраційні листи ланок (вересень 1925–жовтень 1927 рр.). 42 арк.

129. Спр. 161. Переписка з повітовими староствами про життя чехів на Волині (жовтень 1926–липень 1927 рр.). 59 арк.

130. Спр. 231. Списки та облікові листи організацій Добровільної пожежної дружини Дубенського повіту (1927 р.). 40 арк.

131. Спр. 232. Списки та облікові листи організацій Добровільної пожежної дружини Володимирського повіту (1927 р.). 8 арк.

132. Спр. 253. Переписка з повітовими староствами про політичну ситуацію і результати виборів до міських рад. Списки членів рад. (1927 р.). 166 арк.

133. Спр. 282. Інформація про життя національних меншин на Волині (1928 р.). 15 арк.

134. Спр. 312. Статистичні відомості про національний склад виборців по виборах у Сейм і Сенат по Володимирському повіту (1928 р.). 6 арк.

135. Спр. 417. Звіт Луцького повітового староства про політичне життя національних меншин у повіті (лютий 1932 р.). 38 арк.

136. Спр. 468. Переписка з Міністерством внутрішніх справ про виселення чехословацьких громадян з Польщі (березень 1934 р.). 8 арк.

137. Спр. 545. Переписка з Луцьким повітовим староством про реєстрацію «Союзу чеської молоді на Волині». Статут Союзу. (січень 1936–червень 1939 р.). 25 арк.

Фонд 271. Луцький нотаріальний архів, м. Луцьк Волинської губернії**Опис 1.**

138. Спр. 680. Справа про продаж помістя Штепанеком Домініком Штепанеку Йосифу в Луцькому повіті (1911 р.). 18 арк.

139. Спр. 690. Справа про продаж помістя Новачеком Йосифом Марішке Антону у Володимир–Волинському повіті (1911 р.). 18 арк.

140. Спр. 691. Справа про продаж помістя Свободой Францем Степуку Феодосію в Ковельському повіті (1911 р.). 14 арк.

141. Спр. 699. Справа про продаж помістя Гавелком Владіміром Шварцу Йосифу у Володимир–Волинському повіті (1911 р.). 18 арк.

142. Спр. 714. Справа про продаж помістя Свободой Францем Сазоніку Клементію в Ковельському повіті (1911 р.). 19 арк.

143. Спр. 716. Справа про продаж помістя Свободой Францем Панасюку Нестору в Ковельському повіті (1911 р.). 15 арк.

144. Спр. 819. Справа про продаж помістя Міляшевичем Миколою Веселяку Вацлаву в Луцькому повіті (1912 р.). 28 арк.

145. Спр. 828. Справа про продаж помістя Кнехтом Антоном Паржизеку Вячеславу в Луцькому повіті (1912 р.). 28 арк.

146. Спр. 891. Справа про продаж помістя Шкопаном Антоном Козаку Алоїзу в Луцькому повіті (1913 р.). 12 арк.

147. Спр. 931. Справа про продаж помістя Шкопаном Антоном Малицькому Йосифу в Луцькому повіті (1913 р.). 9 арк.

Фонд 361. Луцький повітовий земський суд (1797–1831), Луцький повітовий суд (1831–1872).**Опис 2.**

148. Спр. 158. Про здійснення купчої крепості на продаж поміщиком Півницьким с. Княгининок чехам (1870–1871 рр.). 47 арк.

149. Спр. 160. Справа про здійснення купчої крепості між Кальвахом Йосифом і австрійським підданим Товбісом на ділянку землі в с. Княгининок (1871 р.). 4 арк.

150. Спр. 166. Справа про здійснення купчої крепості між поміщиком Півницьким, колоністами Бжоском та ін. на землю в с. Серники (1892 р). 15 арк.
Фонд Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих, м. Луцьк Волинської області

Опис 1.

151. Спр. 11 а. Матеріали про націоналізацію будинків м. Луцька (протоколи, списки) за 1939 р. 42 арк.

152. Спр. 12. Списки сіл та статистичні дані про кількість населення Волинської області (жовтень 1939 р.). 17 арк.

153. Спр. 59. Матеріали про розгляд скарг мешканців м. Луцька про націоналізацію будинків (січень 1940–січень 1941 рр.). 166 арк.

154. Спр. 59 а. Постанова Луцької міської ради про націоналізацію житлових будинків, складських та торгівельних приміщень від 28.01.1940. 17 арк.

155. Спр. 130. Протоколи засідання комісії при міськвиконкомі з розгляду справ по поверненню націоналізованих будинків (січень 1941 р.). 6 арк.

156. Спр. 193. Матеріали про націоналізацію будинків в м. Луцьку за 1939–1940 рр. 86 арк.

Опис 2.

157. Спр. 11. Протоколи № 1–9 засідань і постанов виконавчого комітету Луцької міської ради депутатів трудящих і матеріали до них (січень–березень 1947 р.). 331 арк.

158. Спр. 14. Протоколи № 26–28 засідань і постанов виконавчого комітету Луцької міської ради депутатів трудящих і матеріали до них (серпень–вересень 1947 р.). 177 арк.

159. Спр. 15. Протоколи № 29–33 засідань і постанов виконавчого комітету Луцької міської ради депутатів трудящих і матеріали до них (вересень 1947 р.). 309 арк.

160. Спр. 15а. Описи майна громадян м. Луцька, що вибули в Чехословаччину в 1947 р. (жовтень–грудень 1947 р.). 136 арк.

Фонд Р-6. Виконавчий комітет Волинської обласної ради депутатів трудящих.

161. Оп. 1. Спр. 2а. Постанови Волинського облвиконкому. Т. 3. (серпень 1940–січень 1941 рр.). 43 арк.

162. Оп. 4. Спр. 8. Списки сільських, поселкових Рад депутатів трудящих (1946 р.). 96 арк.

Фонд Р-6сч. Распоряження Ради Міністрів УРСР.

Опис 11.

163. Спр. 26. Розпорядження Ради Міністрів УРСР (лютий–листопад 1946 р.). 39 арк.

164. Спр. 51. Звіт про господарське облаштування переселенців з Чехословаччини (січень–грудень 1947 р.). 5 арк.

Фонд Р-293. Тимчасове управління м. Луцька

165. Оп. 1. Спр. 3. Економічна довідка по м. Луцьку. 12 арк.

Фонд Р-295. Управління Уповноваженого державної планової комісії РНК УРСР по Волинській області (Волинське обласне управління статистики)

166. Оп. 2. Спр. 145. Остаточний звіт про розміри посівних площ під врожай Волинської області. 9 арк.

167. Оп. 2. Спр. 424. Відомості про національний склад населення по районах Волинської області на 1.09.44 р. 32 арк.

168. Оп. 2. Спр. 437. Відомості про чисельність міського непрацюючого населення працездатного віку (станом на 20.02.1945) та чисельність населення на 1.01.1945 р. 30 арк.

169. Оп. 2. Спр. 458. Річний звіт по механічному руху населення за 1947 рік. 23 арк.

170. Оп. 2. Спр. 472. Відомості про чисельність населення на 1.01.1947 в містах та районах Волинської області (січень–липень 1947 р.). 34 арк.

171. Оп. 2. Спр. 495. Чисельність населення області на 1.01.1948. 10 арк.

172. Оп. 7. Спр. 1584. Динамічні ряди по сектору населення та охорони здоров'я (1940–1950 рр.). 13 арк.

Фонд Р-356. Виконавчий комітет Торчинської районної Ради депутатів трудящих, м. Торчин (1944–1953).

173. Оп. 1. Спр. 2. Інформація і відомості про відселення населення з прифронтової смуги (травень–вересень 1944 р.). 12 арк.

174. Оп. 1. Спр. 14. Переписка з МІС БССР про майно американської громадянки Солтел. Розпорядження про майно переселенців–чехословаків (лютий–грудень 1947 р.). 3 арк.

175. Оп. 3. Спр. 17. Протоколи засідання райвиконкому (01–05.1947). 220 арк.

Фонд Р-417. Виконавчий комітет Теремнівської районної Ради депутатів трудящих, с. Теремне Волинської області

Опис 2.

176. Спр. 5. Протоколи засідань райвиконкому за 1947 р. Т. 1. (січень–червень 1947 р. Спр. 6. Протоколи заїдань райвиконкому за 1947 р. Т. 2. (січень–вересень 1947р.). 63 арк.

177. Спр. 7. Протоколи засідань райвиконкому за 1947 р. Т. 3. (квітень–грудень 1947 р.). 361 арк.

178. Спр. 9. Протоколи засідань райвиконкому за 1948 р. Т. 2. (серпень–грудень 1948 р.). 248 арк.

179. Спр. 10. Протоколи засідань райвиконкому за 1949 р. Т. 1. (січень–грудень 1949 р.). 332 арк.

180. Спр. 11. Протоколи засідань райвиконкому за 1949 р. Т. 2. (травень–серпень 1949 р.). 271 арк.

181. Спр. 12. Протоколи засідань райвиконкому за 1949 р. Т. 3. (серпень–грудень 1949 р.). 300 арк.

182. Спр. 13. Рішення виконкому Теремнівської районної Ради депутатів трудящих за 1949 р. (січень–грудень 1949 р.). 208 арк.

183. Спр. 14. Протоколи засідань райвиконкому за 1950 р. Т. 1. (січень–квітень 1950 р.). 310 арк.

184. Спр. 15. Протоколи засідань райвиконкому за 1950 р. Т. 2. (травень–серпень 1950 р.). 248 арк.

Фонд Р-432. Виконавчий комітет Сенкевичівської районної Ради депутатів трудящих, п. Сенкевичівка Волинської області

Опис 2.

185. Спр. 10. Протоколи засідань райвиконкому. Т. 1. (січень–червень 1947 р.). 146 арк.

186. Спр. 11. Протоколи засідань райвиконкому. Т. 2. (червень–грудень 1947 р.). 235 арк. Спр. 13. Протоколи засідань райвиконкому і документи до них (червень–жовтень 1948 р.). 250 арк.

187. Спр. 14. Рішення райвиконкому (жовтень–грудень 1948 р.). 168 арк.

188. Спр. 17. Протоколи засідань райвиконкому (січень–травень 1949 р.). 275 арк.

Фонд Р-500. Виконавчий комітет Ківерцівської районної Ради депутатів трудящих Волинської області, м. Ківерці

Опис 1.

189. Спр. 12. Довідки, видані громадянам чехословацької національності про склад сім'ї і залишене майно в Ківерцівському районі (квітень–грудень 1946 р.). 172 арк.

190. Спр. 28. Протоколи райвиконкому Ківерцівської райради депутатів трудящих (травень 1947 р.). 87 арк.

191. Спр. 30. Протокол засідань райвиконкому № 12 (26.06.47). 50 арк.

192. Спр. 34. Протокол засідань райвиконкому № 18 (6.10.47). 69 арк.

193. Спр. 35. Протоколи засідань райвиконкому № 19–26 (жовтень–грудень 1947 р.). 91 арк.

194. Спр. 44. Протоколи засідань райвиконкому і документи до них № 3 (6.02.48). 19 арк.

195. Спр. 45. Протоколи засідань райвиконкому і документи до них № 4 (6.03.48). 49 арк.

Фонд Р-580. Управління землеустрою та сівозміни Волинського обласного управління сільського господарства

196. Оп. 1. Спр. 18. Постанова виконкому Волинської області і районних рад депутатів трудящих (січень–грудень 1947 р.). 124 арк.

Фонд Р-597. Партархів Волинського обкому Компартії України

197. Оп. 1. Спр. 319. Відомості про увіковічення пам'яті учасників партизанського руху і підпільної боротьби в області (1967 р.). 34 арк.

198. Оп. 1. Спр. 408. Звіти районних комісій про діяльність партизанських загонів і підпільних груп. 148 арк.

Фонд Р-777. Виконавчий комітет Луцької районної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк Волинської області

Опис 1.

199. Спр. 35. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 1. Т. 1. (січень–лютий 1947 р.). 95 арк.

200. Спр. 36. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 4–5. Т. 2. (березень 1947 р.). 107 арк.

201. Спр. 37. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 6–7. Т. 3. (квітень 1947 р.). 65 арк.

202. Спр. 47. Постанови та рішення Волинського облвиконкому (лютий–листопад 1947 р.). 22 арк.

203. Спр. 48. Протоколи сесії районної Ради і постанови до них (січень–березень 1948 р.). 8 арк.

204. Спр. 51. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 4. Т. 3 (лютий 1948 р.). 31 арк.

205. Спр. 52. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 5. Т. 4. (березень 1948 р.). 94 арк.

206. Спр. 55. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 8. Т. 7. (квітень 1948 р.). 46 арк.

207. Спр. 57. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 10. Т. 9. (травень 1947 р.). 62 арк.

208. Спр. 58. Протоколи засідань райвиконкому і постанови до них № 11. Т. 10. (червень 1948 р.). 53 арк.

Фонд Р-807. Виконавчий комітет Горохівської районної Ради депутатів трудящих, м. Горохів Волинської області

Опис 1.

209. Спр. 10. Протоколи засідань і постанови виконкому депутатів трудящих Т. 1. (січень–березень 1947 р.). 187 арк.

210. Спр. 11. Протоколи засідань і постанови виконкому депутатів трудящих Т. 2. (квітень–червень 1947 р.). 208 арк.

211. Спр. 12. Протоколи засідань і постанови виконкому депутатів трудящих Т. 3. (червень–вересень 1947 р.). 197 арк.

212. Спр. 13. Протоколи засідань і постанови виконкому депутатів трудящих Т. 4. Спр. 15. Постанови і рішення виконкому Горохівської райради депутатів трудящих (січень–березень 1948 р.). 187 арк.

213. Спр. 16. Протоколи засідань і постанови виконкому депутатів трудящих Т. 1. (червень–жовтень 1948 р.). 225 арк.

Фонд Р-919. Відділ по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі, м. Луцьк

Опис 1.

214. Спр. 7. Матеріали з розселення і господарського устрою переселенців з Польщі і Чехословаччини (01–11.1947). 164 арк.

215. Спр. 8. Переписка з облвиконкомом (лютий 1947 р.). 195 арк.

216. Спр. 10. Матеріали з розселення і господарського устрою переселенців з Польщі і Чехословаччини (06.1948). 171 арк.

217. Спр. 11. Матеріали з розселення і господарського устрою переселенців з Польщі і Чехословаччини (01–09.1948). 160 арк.

218. Спр. 12. Переписка з райвиконкома з питань працевлаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини (01–12.1948). 208 арк.

219. Спр. 13. Алфавітний список громадян української, російської і білоруської національностей, що переселилися з Чехословаччини в Українську РСР. 284 арк.

Опис 2.

220. Спр. 30. Переписка про господарський устрій переселенців з Польщі і Чехословаччині про розрахунки з ними. Т. 1. 436 арк.

221. Спр. 31. Переписка про господарський устрій переселенців з Польщі і Чехословаччині про розрахунки з ними. Т. 2. 95 арк.

222. Спр. 32. Переписка про господарський устрій переселенців з Польщі і Чехословаччині про розрахунки з ними. Т. 3. 195 арк.

223. Спр. 47. Матеріали переселенців із Польщі і Чехословаччини (жовтень–грудень 1953 р.). 300 арк.

224. Спр. 48. Переписка про господарський устрій переселенців з Польщі і Чехословаччині про розрахунки з ними. Т. 2. (1953 р.). 302 арк.

225. Спр. 49. Переписка про господарський устрій переселенців з Польщі і Чехословаччині про розрахунки з ними. Т. 3. (1953–1956 рр.). 335 арк.

Фонд Р-977. Виконавчий комітет Рожищенської районної Ради депутатів трудящих, м. Рожище Волинської області

226. Оп. 4. Спр. 1. Протоколи засідань Рожищенського райвиконкому за 1947 р. Т. 1–2. (січень–грудень 1947 р.). 276 арк.

227. Оп. 4. Спр. 2. Постанови Волинського облвиконкому про діяльність за 1947 р. (червень–жовтень 1947 р.). 7 арк.

228. Оп. 5. Спр. 3. Переписка з Волинським облвиконкомом про діяльність за 1948 р. (січень–червень 1948 р.). 11 арк.

Фонд 1056. Княгининська сільська Рада депутатів трудящих Луцького району Волинської області, с. Княгининок Луцького району Волинської області

229. Оп. 1. Спр. 5. Директивні вказівки Луцького райвиконкому (січень–грудень 1947 р.). 17 арк.

230. Оп. 1. Спр. 7. Протокол загальних зборів сільвиконкому (січень–червень 1947 р.). 12 арк.

Фонд Р-1198. Виконавчий комітет Турійської районної Ради депутатів трудящих, п. Турійськ Волинської області

231. Оп. 2. Спр. 9. Протоколи засідань і постанови виконавчого комітету районної Ради депутатів трудящих (січень–грудень 1947 р.). 310 арк.

232. Оп. 2. Спр. 11. Поешелонні списки переселенців з Чехословаччини за 1947 р. 16 арк.

233. Оп. 2. Спр. 29. Рішення виконкому Волинської облради депутатів трудящих (січень–листопад 1950 р.). 27 арк.

234. Оп. 2. Спр. 57. Описи майна громадян, що переселилися з Польщі і Чехословаччини в Турійський район за 1952 р. 3 арк.

Фонд 4666. Управління Служби Національної безпеки України у Волинській області, м. Луцьк

Опис 2.

235. Спр. 117. Архівно-кримінальна справа. Немец Йозеф Іванович (серпень–вересень 1944р.). 31 арк.

236. Спр. 178. Архівно-кримінальна справа. Долежал Ольга Карлівна (серпень1944–жовтень 1944 рр.). 35 арк.

237. Спр. 179. Архівно-кримінальна справа. Мазаль Милослав Рудольфович (лютий–березень 1944 р.). 25 арк.

238. Спр. 736. Архівно-кримінальна справа. Юрча Вратислав Янович (серпень 1940–грудень 1989 рр.). 35 арк.

239. Спр. 802. Архівно-кримінальна справа. Грушка Антон Іванович (жовтень 1940–серпень 1948 рр.). 75 арк.

240. Спр. 1320. Архівно-кримінальна справа. Леончук Пилип Федосійович (жовтень 1944–грудень 1944 рр.). 45 арк.

241. Спр. 1408. Архівно-кримінальна справа. Прибильський Рудольф Осипович (липень 1940–лютий 1942 рр.). 13 арк.

242. Спр. 1889. Архівно-кримінальна справа. Малінський Йосип Йосипович (квітень 1940–червень 1970 рр.). 83 арк.

243. Спр. 2045. Архівно-кримінальна справа. Спалкова Ванда Тимофіївна (лютий 1940–березень 1989 рр.). 46 арк.
244. Спр. 2366. Архівно-кримінальна справа. Бехіне Вацлав Омелянович (грудень 1939–червень 1989 рр.). 24 арк.
245. Спр. 2378 Архівно-кримінальна справа. Гавелко Владімір Ярополкович (жовтень 1940–травень 1989 рр.). 65 арк.
246. Спр. 2539. Архівно-кримінальна справа. Клейшмідт Омелян Омелянович (серпень 1944–жовтень 1944 рр.). 47 арк.
247. Спр. 2740. Архівно-кримінальна справа. Єрсак Вільгельм Йосипович (жовтень–листопад 1940 р.). 39 арк.
248. Спр. 3613. Архівно-кримінальна справа. Вітамборська Христина Леонідівна та інші (1948 р.). 382 арк.

Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської області), м. Рівне

Фонд 30. Рівненське повітове староство.

Опис 20.

249. Спр. 36. Спостережна справа за діяльністю товариства плантаторів хмелю в Квасиліві Чеському (13.04.1926–7.04.1933 рр.). 32 арк.
250. Спр. 43. Спостережна справа за діяльністю товариства плантаторів цукрового буряку в м. Ровно (12.29–05.39 р.). 56 арк.
251. Спр. 121. Спостережна справа за діяльністю волинського товариства виробників хмелю (відділення в с. Квасиліві) (1929 р.). 11 арк.
252. Спр. 312. Спостережна справа за діяльністю окружного товариства бджолярів Ровенського уїзду в м. Ровно (1924–1937 рр.). 57 арк.
253. Спр. 342. Спостережна справа за діяльністю ощадно-кредитної каси працівників Бабино-Томахівського цукрового заводу (1932–1938 рр.). 43 арк.
254. Спр. 390. Спостережна справа за діяльністю товариства «Каса Стефчіка» в с. Сіянці Здолбунівського повіту (1934 р.). 15 арк.

255. Спр. 404. Спостережна справа за діяльністю Квасилівського товариства мисливців в с. Квасилів Рівненської волості (1927–1938). 55 арк.
256. Спр. 431. Спостережна справа за діяльністю сільськогосподарського гуртка в с. Новокраєв Бугринської гміни (1932–1935 рр.). 53 арк.
257. Спр. 433. Спостережна справа за діяльністю товариства сільськогосподарського гуртка в с. Квасилів Чеський Рівненської гміни (1934–1938 рр.). 44 арк.
258. Спр. 435. Спостережна справа за діяльністю сільськогосподарського гуртка в с. Новий Двір Рівненської гміни (1936–1938 рр.). 6 арк.
259. Спр. 436. Спостережна справа за діяльністю сільськогосподарського гуртка в с. Шубков Тучинської гміни (1936–1938 рр.). 21 арк.
260. Спр. 497. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Новий Двір Ровенської гміни (1927–1938 рр.). 73 арк.
261. Спр. 498. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Квасилів Чеський (1923–1939 рр.). 60 арк.
262. Спр. 504. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Новокраєв Бугринської гміни (1926–1938 рр.). 88 арк.
263. Спр. 515. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Грушвиці Чеській Дятковичівської гміни (1927–1938 рр.). 78 арк.
264. Спр. 517. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Подцурков Дятковичівської гміни (1927–1938 рр.). 77 арк.
265. Спр. 518. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Глинську Чеському Дятковичівської гміни (1930–1937 рр.). 75 арк.
266. Спр. 521. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Дубровка Дятковичівської гміни (1923–1937 рр.). 63 арк.
267. Спр. 540. Спостережна справа за діяльністю Добровільної пожежної дружини в с. Шубков Тучинської гміни (1935–1937 рр.). 20 арк.
268. Спр. 658. Спостережна справа за діяльністю єврейського спортивного клубу «Гасменеа» в м. Ровно (1923–1939 рр.). 53 арк.

269. Спр. 675. Спостережна справа за діяльністю єврейського спортивного клубу «Макобі» в м. Ровно (1931–1933 рр.). 25 арк.
270. Спр. 903. Спостережна справа за діяльністю спортивного клубу «Дніпро» в с. Клевані (1936 р.). 6 арк.
271. Спр. 913. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в Новокраєві Бугринської гміни (1925–1938 рр.). 34 арк.
272. Спр. 913. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Глинську Дятковичівської гміни (1924–1937). 28 арк.
273. Спр. 915. Спостережна справа за діяльністю спортивного клубу «Сокіл» в с. Квасилові Чеському Дятковичівської гміни (1922–1938 рр.). 86 арк.
274. Спр. 916. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в м. Ровно (1925–1938 рр.). 47 арк.
275. Спр. 917. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Новоставці Бугринської гміни (1925–1938рр.). 39 арк.
276. Спр. 918. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Квасилові Чеській Рівненської гміни (1925–1937 рр.). 23 арк.
277. Спр. 919. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Подліски Бугринської гміни (1925–1939 рр.). 22 арк.
278. Спр. 920. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Грушвиці Чеській Дятковичівської гміни (1926–1936 рр.). 31 арк.
279. Спр. 921. Спостережна справа за діяльністю організації Чеської Матіци Шкільної в с. Домбровці Дятковичівської гміни (1927–1938 рр.). 30 арк.
280. Спр. 922. Спостережна справа за діяльністю фізкультурного товариства «Сокіл» в м. Ровно (1930–1938 рр.). 36 арк.
281. Спр. 923. Спостережна справа за діяльністю Чеської Матіци Шкільної в с. Подцурків Дятковичівської гміни (1929–1938 рр.). 22 арк.
282. Спр. 924. Спостережна справа за діяльністю Чеської Матіци Шкільної в с. Омелянщина Дятковичівської гміни (1930–1938 рр.). 23 арк.
283. Спр. 925. Спостережна справа за діяльністю фізкультурного товариства «Сокіл» в с. Глинську Чеському Дятковичівської гміни (1932–1936 рр.). 31 арк.

284. Спр. 926. Спостережна справа за діяльністю Чеської Матіци Шкільної в с. Мартинівці Дятковичівської гміни (1929–1934 рр.). 19 арк.
285. Спр. 927. Спостережна справа за діяльністю Чехословацького національного об'єднання в Польщі (1928–1935 рр.). 62 арк.
286. Спр. 928. Спостережна справа за діяльністю Чеської Матіци Шкільної в с. Михайлівці Ровенської гміни (1930–1939 рр.). 62 арк.
287. Спр. 929. Спостережна справа за діяльністю Чеської Матіци Шкільної в с. Семиграні Дятковичівської гміни (1938 р.). 3 арк.
288. Спр. 930. Загальна інформація про життя і діяльність чехів в Рівненському повіті (1926–1931 рр.). 98 арк.
289. Спр. 932. Спостережна справа за діяльністю німецької молодіжної організації в колонії с. Топча (1939 р.). 4 арк.
290. Спр. 933. Спостережна справа за діяльністю німецької молодіжної організації в колонії с. Тучин (1938–1939 рр.). 59 арк.
291. Спр. 935. Спостережна справа за діяльністю організації російської меншини в Польщі «Русское народное объединение» і «Русских монархистов» (1926–1933 рр.). 271 арк.
292. Спр. 936. Спостережна справа за діяльністю російського спортивного товариства «Старт» в м. Ровно (1934–1938 рр.). 50 арк.

Фонд Р-31. Магістрат м. Рівне

293. Оп. 1. Спр. 1292. Протоколи засідань журі по представленню до нагород фірм за найкращі експонати на ярмарках (1930–1933 рр.). 65 арк.
294. Оп. 1. Спр. 1683. Статут по організації президіального комітету ярмарок. 21 арк.

Фонд Р-122. Виконком Рівненської міської Ради депутатів трудящих.

295. Оп. 2. Спр. 36 а. Списки переселенців та звіти про їх працевлаштування (1947–1947 рр.). 54 арк.

Фонд Р-156. Здолбунівське повітове староство

296. Оп.1. Спр. 187-р. Вказівки Міністерства промисловості, торгівлі, Волинського воєводського управління про встановлення цін на промислові і

продовольчі товари і преїскуранти цін (жовтень 1928–травень 1929 рр.)
247 арк.

Опис 2.

297. Спр. 4-р. Листи обліку товариств, союзів і організацій, що існували на території повіту (лютий 1921–жовтень 1938 рр.). 59 арк.

298. Спр. 56-р. Листи обліку товариств, союзів і організацій, що діють на території повіту (1923–1936 рр.). 75 арк.

299. Спр. 116-р. Протоколи зборів та звіти про діяльність чеського спортивного товариства «Сокіл» в с. Гульча Чеська (травень 1927–березень 1938 рр.). 20 арк.

300. Спр. 123-р. Статут товариства «Клуб Чеський» в с. Гульча Чеська (1928).
6 арк.

301. Спр. 167-р. Відомості староств про діяльність театральних труп, що діють на території повіту (квітень 1933-травень 1939 рр.) 62 арк.

302. Спр. 188-р. Списки кооперативів, що знаходяться на території повіту (1932 р.). 9 арк.

303. Спр. 227-р. Переписка з повітовим союзом стрільців про діяльність союзу на території повіту (1934 р.). 12 арк.

304. Спр. 229-р. Анкетні дані на членів цеху кравців у Здолбунові (1934 р.).
8 арк.

305. Спр. 292-р. Статут, протоколи зборів і анкетні дані на членів правління ремісничого цеху в Здолбунові (1936–1937 рр.). 38 арк.

306. Спр. 298-р. Статут Чеського Клубу і переписка з постерунком державної поліції у Здовбиці про видачу дозволів на право проведення зборів членів Клубу в Гульчі Чеській (1936–1938 рр.). 11 арк.

**Фонд Р-204. Виконавчий комітет Рівненської обласної ради депутатів
трудящих**

Опис 3.

307. Спр. 120. Довідка про устрій переселенців, які прибули з Чехословаччини, список чеських господарств, зареєстрованих на виїзд в Чехословаччину,

рознарядки на видачу продуктів для переселенців з Чехословаччини (червень–грудень 1947 р.). 61 арк.

308. Спр. 121. Довідка про устрій переселенців з Чехословаччини в Рівненській області та інформація про розрахунки з переселенцями за залишене ними майно (квітень – листопад 1947 р.). 29 арк.

309. Спр. 122. Довідка про господарський устрій переселенців, які прибули з Чехословаччини, Польщі та Болгарії в Рівненську область (жовтень 1947 р.). 3 арк.

310. Спр. 123. Довідка про розселення переселенців з Чехословаччини та їх працевлаштування (серпень 1947 р.). 10 арк.

Опис 4.

311. Спр. 45. Рішення виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 612–976 (червень–листопад 1947 р.). 405 арк.

312. Спр. 54. Матеріали до протоколів засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих (серпень–листопад 1948р.). 327 арк.

313. Спр. 63. Протоколи засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 5–8 (лютий–березень 1948 р.). 434 арк.

314. Спр. 75. Протоколи засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 31–32 (грудень 1948 р.). 303 арк.

315. Спр. 77. Матеріали до протоколів засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 5–8 (лютий–березень 1948р.). 437 арк.

316. Спр. 79. Матеріали до протоколів засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 12–13 (травень 1948 р.). 425 арк.

317. Спр. 83. Матеріали до протоколів засідань виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 23–26 (вересень–жовтень 1948 р.). 484 арк.

318. Спр. 112. Матеріали до протоколу засідання виконкому обласної Ради депутатів трудящих № 12 (березень–квітень 1949 р.). 422 арк.

319. Спр. 157. Протокол № 5 засідання виконкому обласної Ради депутатів трудящих (лютий 1951 р.). 284 арк.

Опис 5.

320. Спр. 31. Протоколи засідань виконкому Висоцької райради депутатів трудящих (усі райони) (січень–червень 1949 р.). 190 арк.

321. Спр. 296. Протоколи засідань Дубнівської районної Ради депутатів трудящих № 29–47 (червень–вересень 1953–1954 рр.). 235 арк.

Опис 8.

322. Спр. 2. Доповідна записка Дубнівської районної Ради депутатів трудящих про розселення та господарський устрій переселенців з Чехословаччини, про стан роботи серед громадян, що прибули з-за кордону (травень 1947–червень 1957 рр.). 9 арк.

323. Спр. 68. Інформація, відомості облвиконкому з питань планування с/г, будівництва і торгівлі (січень–серпень 1952 р.). 245 арк.

Фонд Р-454. Рівненське обласне статистичне управління Центрального статистичного управління УРСР, м. Рівне

324. Оп. 3. Спр. 5. Національний склад населення станом на 1 липня 1944 р. 53 арк.

325. Оп. 3. Спр. 15. Чисельність населення станом на 1 листопада 1945 р. 30 арк.

Фонд Р-456. Мізочський виконком районної Ради депутатів трудящих Рівненської області, с. Мізоч Рівненської області**Опис 1.**

326. Спр. 13. Матеріали про переселенців з Польщі (квітень–грудень 1947 р.). 66 арк.

327. Спр. 14. Матеріали про переселенців з Чехословаччини 1948 р. (квітень–вересень 1947 р.). 123 арк.

328. Спр. 26. Матеріали про переселенців з Польщі і Чехословаччини (жовтень–грудень 1948 р.). 264 арк.

Фонд Р-491. Дубинський виконком районної Ради депутатів трудящих, м. Дубно Рівненської області

Опис 3.

329. Спр. 7. Списки господарств, що виїжджають до Чехословаччини (1946 р.). 9 арк.

330. Спр. 14. Повагонні списки господарств, що переселилися з території Чехословаччини на територію Союзу РСР (травень–грудень 1947 р.). 130 арк.

331. Спр. 16. Списки та довідки про господарське облаштування переселенців, що прибули з Чехословаччини на територію Дубинського району (1947 р.). 34 арк.

332. Спр. 21. Списки прибулих переселенців з Польщі і Чехословаччини (1948 р.). 69 арк.

333. Спр. 100. Рішення виконкому районної Ради депутатів трудящих за 1954 р. про закріплення будинків і господарських будівель за переселенцями з Польщі і Чехословаччини (травень–грудень 1954 р.). 168 арк.

334. Спр. 122. Книга реєстрації переселенців з Польщі і Чехословаччини по сільраді Молодаво (1955 р.). 30 арк.

335. Спр. 123. Списки прибулих переселенців з Польщі і Чехословаччини по Дубенському району на 30 червня 1955 р. 55 арк.

Фонд Р-654. Відділ переселення виконкому Рівненської обласної Ради депутатів трудящих (1944–1955).

Опис 1.

336. Спр. 2. Інформації, довідки, відомості про розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини на територію Рівненської області (жовтень 1944–серпень 1946 рр.). 264 арк.

337. Спр. 5. Інформації, довідки, відомості про розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини на територію Рівненської області (січень 1946–червень 1947 рр.). 199 арк.

338. Спр. 7. Інформації, довідки, відомості про розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини на територію Рівненської області (лютий 1946–липень 1947 рр.). 184 арк.

339. Спр. 18. Інформації, довідки, відомості про розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини на територію Рівненської області, про взаєморозрахунки з ними і про наявність домобудівель переселенського фонду (лютий 1947–грудень 1949 рр.). 380 арк.
340. Спр. 26. Інформації, довідки, відомості про розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини на територію Рівненської області (січень–грудень 1948 р.). 212 арк.
341. Спр. 34. Списки переселенців, що прибули в Рівненську область з Польщі і Чехословаччини у 1948 р. 142 арк.
342. Спр. 35. Алфавітні списки громадян української, російської і білоруської національностей, що переселилися з Чехословаччини в УРСР у 1948 р. 161 арк.
343. Спр. 36. Заяви та скарги переселенців з Польщі і Чехословаччини і матеріали з їх розгляду (січень–грудень 1948 р.). 335 арк.
344. Спр. 37. Заяви та скарги переселенців з Польщі і Чехословаччини і матеріали з їх розгляду (січень–грудень 1948 р.). 397 арк.
345. Спр. 38. Заяви та скарги переселенців з Польщі і Чехословаччини і матеріали з їх розгляду (лютий–грудень 1948 р.). 358 арк.
346. Спр. 39. Заяви та скарги переселенців з Польщі і Чехословаччини і матеріали з їх розгляду (березень–грудень 1948 р.). 411 арк.
347. Спр. 44. Матеріали з видачі та перевірки описів майна переселенців з Польщі і Чехословаччини (серпень–грудень 1949 р.). 301 арк. (одиниця збер. 18).

**Фонд Р-2771. Управління служби безпеки України у Рівненській області,
м. Рівне**

Опис 2.

348. Спр. 17. Архівно-кримінальна справа. Бітріх Карл Флоріанович (1945 р.). 34 арк.
349. Спр. 57. Архівно-кримінальна справа.. Бітріх Франц Флоріанович (1945 р.). 59 арк.

350. Спр. 114. Архівно-кримінальна справа. Грунт Антон Антонович (1945 р.). 33 арк.
351. Спр. 525. Архівно-кримінальна справа. Перний Вячеслав Антонович. 33 арк.
352. Спр. 409. Архівно-кримінальна справа. Доубрава Владімір Йозефович. 41 арк.
353. Спр. 939. Архівно-кримінальна справа. Глейх Олександр Миколайович. 33 арк.
354. Спр. 1198. Архівно-кримінальна справа. Адамець Ярослав Іванович (1944 р.) 16 арк.).
355. Спр. 1212. Архівно-кримінальна справа. Галас В'ячеслав Петрович (1946 р.). 49 арк.
356. Спр. 1263. Архівно-кримінальна справа. Морець Антоніна Іванівна. Морець Емілія Романівна (1945 р.). 40 арк.
357. Спр. 2168. Архівно-кримінальна справа. Дубець Вацлав Ігнатович (1946 р.). 81 арк.
358. Спр. 2874. Архівно-кримінальна справа. Вала Володимир Йосипович (1940 р.). 45 арк.
359. Спр. 3213. Архівно-кримінальна справа. Горський Йосип Йосипович (1945 р.). 71 арк.
360. Спр. 3216. Архівно-кримінальна справа. Горячек Вацлав Йосипович (1944 р.). 45 арк.
361. Спр. 3310. Архівно-кримінальна справа. Еленек Іван Фердинандович (1940 р.). 23 арк.
362. Спр. 3555. Архівно-кримінальна справа. Ваньгаубер Ярослав Антонович (1940 р.). 90 арк.

Національний архів Чеської Республіки (Narodni arhiv - NA), м. Прага
Fond 1146. Ministerstvo prace a socialne peče – repatriace, Praha (MPSP-R)
(Міністерства праці та соціальної опіки - репатріація)

363. K. 691. Seznam volyňských Čechů v ČSR. 52 list.
364. K. 691. Osídlení volyňských Čechů na zemědělských usedlostech v oblasti VO 1a VO 2 (17 října 1946). 21 list.
365. K. 691. Osídlení volyňských Čechů na zemědělských usedlostech v oblasti VO 3 (8 října 1946). 18 list.
366. K. 691. Osídlení volyňských Čechů na zemědělských usedlostech v oblasti VO I (8 října 1946). 21 list.
367. K. 691. Morava. Seznamy náhrad pojištných premií volyňským Čechům (12 prosince 1952). 16 list.
368. K. 691. Čechy. Seznamy náhrad pojištných premií volyňským Čechům (12 prosince 1952). 59 list.
369. K. 691. Sumarní přehled pojištovacích premií volyňských Čechů za r. 1946 a 1947 v obru pojištění úrazového. 62 list.
370. K. 691. Pohledávka na náhradu za majetek zanechaný na území SSSR. Zmocnění k inkasu pro Národní pozemkový fond. 2 list.
371. K. 691. Československá pojišťovna, n.p. Rekapitulace. 2 list.
372. K. 691. Hodnota zanechaného jmění reemigranty u Volyně v SSSR. 1 list.
373. K. 691. Výkaz obdělvané půdy a osevů. 1 list.
374. K. 691. Výkaz rublů, složených reemigranty z Volyně v SSSR. 2 list.
375. K. 691. 1. Evidence reemigrantů z Volyně. 1007 list.
376. K. 703, inv. č. 111. Hlavní zplnomocněnec ČSR pro evakuaci v Lucku (1947). 85 list.
377. K. 703, inv. č. 112. Provedení Konečného vyučtování (1947). 25 list.
- Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець)**
378. K. 7, inv. č. 47. Stanovy SvČV (1948). 12 list.
379. K. 7, inv. č. 48. Stanovy odbočky SvČV. 28 list.
380. K. 7, inv. č. 49. Stanovy ČUZ (Československy ústav zahraniční) a jeho odbočky (1947). 10 list.
381. K. 7, inv. č. 50. Vztah mezi SvČV a ČUZ (1947). 3 list.

382. K. 7, inv. č. 52. Politický program SvČV (15.1.1948). 2 list.
383. K. 7, inv. č. 53. Zapis z informační schůze volynských Čechů, optujících pro ČSR, konané dne 5. srpna 1945 v Žatce. 3 list.
384. K. 7, inv. č. 54. Protokol 1. schůze iniciativní skupiny a přípravného výboru SvČV, konané dne 16.12.1945 ve 14.00 hod. v Žatce. 2 list.
385. K. 7, inv. č. 55. Ustavující schůze SvČV (3.1.1946). Protokol 2. 3 list.
386. K. 7, inv. č. 56. Valné hromady (1946–1948). 250 list.
387. K. 7, inv. č. 56. Valné hromady (1946–1948). Valné schůze SvČV, konané 10. února 1946 v Žatce. 5 list.
388. K. 7, inv. č. 56. Valné hromady (1946–1948). Seznam přítomných delegátů na valné hromadě SvČV, konané 10. února 1946 v Žatce. 10 list.
389. K. 7, inv. č. 57. Schůze ústředního výboru (1946–1947). 350 list.
390. K. 8, inv. č. 58. Schůze předsednictvu (1948–1955). 20 list.
391. K. 8, inv. č. 59. Schůze zástupců a delegátů odboček (1948–1955). 28 list.
392. K. 8, inv. č. 60. Funkcionáři spolku (1948–1955). 38 list.
393. K. 8, inv. č. 61. Seznamy odboček, oběrníky pro odbočky (1947–1949). 53 list.
394. K. 8, inv. č. 62. Seznamy odboček, oběrníky pro odbočky (1947–1949). Oběrníky a pakyny určené odbočkám. 40 list.
395. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. 50 list.
396. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Čs. – sov. Dohoda a směrnice a instrukce k jejímu provedení (1946). 7 list.
397. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Směrnice pro reemigraci volynských Čechů podle mezistátní dohody mezi ČSR a SSSR ze dne 10. července 1946. 15 list.
398. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Doplněny k instrukci o způsobu realizace Dohody mezi ČSR a SSSR ze dne 10. července 1946 o vzájemné opci a přesídlení občanů české a slovenské národnosti z území SSSR (byv. Volyňské gub.) do Československa a občanů Ruské, ukrajinské a beloruské národnosti z území Československa do SSSR. 2 list.

399. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Doplnky k instrukcím vydaným dne 14 října 1946 pro misse reemigračního odboru MPS v cizině. 7 list.
400. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Prozatimní směrnice pro členy reemigračních misí styčné důstojníky a exponované úředníky MSP upravující úřední styk s ministerstvem sociální péče a vymezující povinnosti těchto osob (1946). 25 list.
401. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Zpráva o činnosti odboru XII (repatričního) (7.1946). 2 list.
402. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Zásady. 13 list.
403. K. 8, inv. č. 64. Československo-sovětské dohoda 1946. Směrnice pro prověřování repatriantů a reemigrantů (listopad 1946). 4 list.
404. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Pokusy a směrnice k osídlování (1945–1948). 20 list. Opis (9 srp. 1945).
405. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Volyňským Čechům v pográní. 1 list.
406. K. 8, inv. č. 64. Československo – sovětské dohoda 1946. Zápis z porady všech orgánů, súčastněných na ubytování a usídlování, jakož i transportování reemigrantů – volyňských Čechů v obvodu Hlavn. shrom. Střediska v Žatce, konané 14. března 1947 v Žatci. 5 list.
407. K. 8, inv. č. 65. Seznam obcí na Volyni, a nichž byva provedena opce pro ČSR. 54 list.
408. K. 8, inv. č. 65. Seznam oceňovacích a administrativních rayonů na Volyni (SSSR). 1 list.
409. K. 8, inv. č. 65. Seznam obcí na Volyni, v nichž byva provedena opce pro ČSR, dle administrativních rayonů, seřazených abecedně. 17 list.
410. K. 8, inv. č. 67. Seznamy příslušníků voj. Skupiny Žatec, kteří hodlají optovat pro čs. st. příslušnost (1945). 68 list.
411. K. 8, inv. č. 68. Seznamy demobilizovaných vojáků skupiny Žatec (1945). 50 list.

412. K. 8, inv. č. 69. Seznamy členu rodin příslušníků zahran. odboje, kteří jsou dosud v SSSR. 1 list.
413. K. 8, inv. č. 70. Opce pro SSSR. 20 list.
414. K. 9, inv. č. 71. Abecední seznam reemigrantů z Volyně, kteří přijeli do Československa hromadnými trasporty organizovanými Min. soc. péče a byli evidováni ve shromažďovacích střediscích. 170 list.
415. K. 9, inv. č. 72. Abecední seznam reemigrantů z Volyně, včetně příslušníků Svobodovy armády, kteří v roce 1945 zůstali v Československu (evidence II s dodanky) (1945–1947). 201 list.
416. K. 69, inv. č. 84. Schůze dámského odboru SvČV (prosinec 1946). 3 list.
417. K. 69, inv. č. 85. Ústavující shromáždění odboru mládeže SvČV (18 prosince 1946). 3 list.
418. K. 69, inv. č. 91–94. Akční výbor SvČV (1948). 274 list.
419. K. 69, inv. č. 91. Akční výbor SvČV (1948). Očista členů ACV. Očista mezi členy SvČV (1948). 12 list.
420. K. 69, inv. č. 92. Očista (1948). 42 list.
421. K. 69, inv. č. 92. Seznam osob ze smíšených manželství a Čechů, kteří sehlásili k Němcům (okres Žatec). 1 list.
422. K. 69, inv. č. 88–90. Účast Čechů z Volyně v parlamentních volbách 1948 r. 72 list.
423. K. 69, inv. č. 97. Rolnická komise. Zemědělská komise skupiny Žatec. Korespondence (1945–1946). 54 list.
424. K. 69, inv. č. 99. Rolnická komise. Seznam 166 obcí na Volyni, odkud pocházejí přestěhovalí České rodiny. 4 list.
425. K. 69, inv. č. 100. Rolnická komise. Seznam volyňských obcí rozdělených do zájmových skupin. 42 list.
426. K. 69, inv. č. 102. Rolnická komise. Početní seznam zemědělských usedlostí v obcích neb sbupených obcích, Volyně. 84 list.

427. K. 103, inv. č. 324. Abdank – Abžaltovská V. rozená Klichová: Vzpomínka na Václava Klicha a jeho syny Otakara a Jaroslava, dobrovolce České družiny z Olšanky (1951). 5 list.
428. K. 104, inv. č. 360. Stavební školní komitět v Chomutově (1925–1929). 1 list.
429. K. 104, inv. č. 361–362. Česko – slovenský úvěrni ústav na Rusi. 16 list.
430. K. 104, inv. č. 362. Česko – slovenský úvěrni ústav na Rusi. Přípravnému Komitétu ku zřízení česko-slováckého věrniho ústavu na Rusi. 1 list.
431. K. 104, inv. č. 363–364. Komitét obcanu Česko – slovacke republiky u Rusku, Kyjev. 5list.
432. K. 104, inv. č. 365–366. Spolek Jan Amos Komenský, Kyjev. Spolkový materiál. 20 list.
433. K. 104, inv. č. 369–377. Svaz čsl. spolků na Rusi, Kyjev. 28 list.
434. K. 104, inv. č. 369. Stanovy Svazu čsl. spolků na Rusi. 4 list.
435. K. 104, inv. č. 373. Svaz čsl. spolků na Rusi. Vojenský odbor. 3 list.
436. K. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923). 18 list.
437. K. 104, inv. č. 379. Česká matica školská na Volyni. Valne hromady (1923–1939). 67 list.
438. K. 104, inv. č. 385. Česká matica školská na Volyni v Republice Polské, odbočka v Rovno (1926–1932). Kniha účetní. 50 list.
439. K. 104, inv. č. 386. Katalog knihovni obecní školy České matice školské v Rovně na Volyni (1927–1938). 200 list.
440. K. 104, inv. č. 387–388. Česká matice školské v Republice Polské, odbočka v Rovno. Korespondence (1933). 167 list.
441. K. 104, inv. č. 389. Telocvičska jednota Sokol v Rovně. 10 list.
442. K. 105, inv. č. 411. Písemnosti českých spolků a institucí v Polsku a Rusku. Ukrajinská rada v Zdobunově – pozvání na schůzi rady v lednu 1918. 2 list.
443. K. 105, inv. č. 436. Protokol o prodeji obecní půdy sepsany českým starostou obce Mirohošti (1872). 2 list.

444. K. 105, inv. č. 437. Záznamy českého starosty Mirohoště o příjmu peněžních částek od obyvatel obce, na razítku je zobrazen český lev (1870–1872). 10 list.
445. K. 105, inv. č. 441. Poděkování českých spolků v Mirohošti Marii Bočkové a její rodině za darovaný pozemek pro stavbu Národního domu v Mirohošti. 1 list.
446. K. 105, inv. č. 452. Svaz československých spolků na Rusi, Kyjev – informace Svazu o placení válečné a narodní daně, o odesílání dobrovolníků do Kyjeva, o zaměstnávání zajatců v provozovnách českých krajanů, o zakládní československého peněžního ústavu v Kyjevě a spořitelních a záložních spolků na Volyni (1916–1917). 28 list.
447. K. 119, inv. č. 1179. Abrt Alekxandr. 4 list.
448. K. 119, inv. č. 1182–1185. Andruško Josef. 6 list.
449. K. 119, inv. č. 1189–1195. Bečičko Josef. 7 list.
450. K. 119, inv. č. 1197–1205. Cmur Jiří. 8 list.
451. K. 119, inv. č. 1216. Dolný Michal. 5 list.

Військовий центральний архів – Військовий історичний архів Чеської Республіки, м. Прага (Vojenský ústřední arhiv – Vojenský historický arhiv v Praze (VHA))

Fond Ministerstvo národní obrany (Міністерство національної оборони)

452.VHA. Фонд Міністерство національної оборони, відділення з видання посвідчень за законом номер 255/46 3б. (Ministerstvo národní obrany ČR, oddeleni pro udelovani osvědčení dle zákona číslo 255/46 Sb.). Otdel 255. Č. 4. Podkladovy materiál k prověření skupiny Blanik – Volyň, SSSR. 21 list.

Fond 308. Domáci odboj (Фонд 308. Домашній опір)

453. K. 121. Č. 6. Popis činnosti: Antonín Šagát. 6 list.
454. K. 121. Č. 8. Popis činnosti: Hruškovici Jozef. 7 list.
455. K. 121. Č. 9. Popis činnosti: Jzaj Michal. 24 list.
456. K. 121. Č. 10. Popis činnosti: Jurík Jozef. 25 list.
457. K. 121. Č. 14. Popis činnosti: Krpec Arnost. 7 list.

458. K. 121. Č. 15. Popis činnosti: Vasil Stanko. 11 list.
459. K. 121. Č. 16. Popis činnosti: Tomaš Lisko. 7 list.
460. K. 121. Č. 27. Popis činnosti: Melek Ondrej. 53 list.
461. K. 121. Č. 31. Popis činnosti: Petruš Štepan. 6 list.
462. K. 121. Č. 35. Popis činnosti: Vasil Rusín. 9 list.
463. K. 121. Č. 37. Popis činnosti: Miško Vasil. 26 list.
464. K. 122. Č. 6. Popis činnosti: Grega Vasil. 8 list.
465. K. 122. Č. 12. Popis činnosti: Perečinský Michal. 46 list.
466. K. 122. Č. 13. Popis činnosti: Babinec Jan. 31 list.
467. K. 122. Č. 15. Popis činnosti: Stanko Jiří. 12 list.

Fond Svaz čs. Spolků v Rusi (Фонд Союз чесько-словацьких товариств в Росії)

468. K. 5. Volebni řád do Snemu čl. Spolků na Rusi. 12 list.
469. K. 5. Stanovy Svazu. 1915. 14 list.
470. K. 5. Rada Čechů v Rusku. 1914–1916. Протоколи нарад уповноважених від чеських товариств і комітетів Москви, Петрограда, Києва і Варшави, що зібралися з метою прошення про затвердження статуту Ради чехів в Росії. 14 list.
471. K. 5. Звернення Ради чехів на Русі до імператора. 1914. 3 list.
472. K. 5. Звернення Чеського комітету до чехів Росії 18 вересня 1914 р. 1 list.
473. K. 5. Český politický komitet. Stanovy. 1916. 18 list.
474. K. 5. Seznamy. Seznam spolků, jsoucích členy Svazu. 2 list.
475. K. 5. Seznamy. Особовий список членів правління Союзу чесько-словацького товариств в Росії, обраних на Установчому з'їзді чесько-словацького товариства в Москві 22–26 лютого 1915 р. 3 list.
476. K. 5. Seznamy. Sprava Svazu. 2 list.
477. K. 5. Seznamy. České osady v Rusku. 3 list.
478. K. 5. Seznamy. Список представників військовополонених в Союзі. 20 list. Волинська губернія.

479. К. 5. Seznamy. Список чехів, що подали прохання про підданство. 1915. 5 list.
480. К. 5. Seznamy. Звернення Союзу щодо використання полонених офіцерів-чехів. 1 list.
481. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). 8 list.
482. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Програма з'їзду СЧСТР 22–26 лютого 1915 р. 2 list.
483. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Protokol. Sjezd Svazu čs. Spolků na Rusi konaný 22–26 února 1915 r. v Moskvě. 33 list.
484. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Prohlášení Správy Svazu Česko-Slovenských spolků na Rusi o poměru Čechů a Slováků (20 května 1915 r.). 7 list.
485. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Звернення до Петроградського градоначальника щодо виселення австрійських підданих. 11 list.
486. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Резолюція, випрацьована військовою комісією Союзу та прийнята з'їздом делегатів Союзу чеських товариств в Росії 22–26 лютого 1915 р. в Москві. 5 list.
487. К. 6. Protokoly ze zasedani. (1915 r. – 1 sjezd). Труди I з'їзду союзу чеських товариств в Росії, що відбувся 22–26 лютого 1915 р. в Москві, готель «Метрополь». 25 list.
488. К. 7. Stanovy III sjezdu (1917). Статут Чесько-Словацької національної Ради в Росії (ЧСНР). 3 list.
489. К. 7. 1917 – Čs. národní sjezd (24–30 ledna 1917 r.). Телеграма Київському військовому округу про дозвіл та умови формування чехословацьких військових частин. 23 list.
490. К. 7. Materialy k Sjezdu 1917. Resoluce vojenske komise sjezdu česko-slovenské verejnosti na Rusi, přijata v plenární šhůzi Sjezdové dne 28 dubna 1917 v Kyjevě. 2 list.
491. К. 8. Vztahy s vojenskou komissi. 25 list.

492. К. 8. Vztahy s vojenskou komissi. Zapis schůze Spravy Svazu a vojenské komisse, konane dne 8 kvetna 1915. 4 list.
493. К. 8. Vztahy s vojenskou komisi. Звернення військової комісії Союзу чеських товариств в Росії до Начальника Головного Управління Генерального штабу. 2 list.
494. К. 9. Písemnost časopisu «Čechoslovák» (1915–1917). 220 list.
495. К. 9. Písemnost časopisu «Čechoslovák» (1915–1917). Дозвіл на друк часопису «Čechoslovák» від 28 травня 1915 р. 1 list.
496. К. 9. Písemnost časopisu «Čechoslovák» (1915–1917). Повідомлення В. Швіговського про пересилку типографського приладдя для «Čechoslovák». 1 list.
497. К. 9. Písemnost časopisu «Čechoslovák» (1915–1917). Seznam přihlášivších se zajatců Čechů a Slováků jako překladáčů. 1 list.
498. К. 9. Písemnost časopisu «Čechoslovák» (1915–1917). Богдан Павлу, редактор газети «Čechoslovák». Політична боротьба серед чехів. 4 list.
499. К. 9. Československá samospráva na Ukrajině. 18 list.
500. К. 10. Česka družina. Seznamy dobrovolníků. 56 list.
501. К. 10. Česka družina. Žádosti o přijetí do ČD. 14 list.
502. К. 10. Česka družina. Přihlášky do ČD. 18 list.
503. К. 10. Česka družina. Телеграма Начальнику Генерального штабу щодо полонених-чехів від 1 .08.1915. 1 list.
504. К. 10. Česka družina. Список прохань про надання російського підданства (всього 151). (січень 1915 р.). 72 list.
505. К. 11. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. 13 list.
506. К. 11. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Vondrákovo memorandum ruske vlade dne 15 ledna 1915 r. 3 list.
507. К. 11. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Проект організаційного плану формування чехословацьких військових частин. 3 list.
508. К. 11. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Проект технічного плану формування чехословацьких військових частин. 3 list.

509. K. 11. Memorandum a projev dr. Vondráka o vzniku čs. vojska. Reč dr. Vondráka na Sofijevském náměstí dne 28 září 1914. 2 list.
510. K. 11. Projekt zajištění zajateckých pracovních sil pro potřeby armády. Правила застосування чесько-словацьких військовополонених на роботах для потреб армії. 4 list.
511. K. 11. Žadosti (1915–1916). 85 list.
512. K. 11. Žadosti o ruski poddanstvi. 2 list.
513. K. 11. Žadosti. Свідоцтво про хрещення Йозефа Горта в Гульчанському чеському приході у 1881 р. 1 list.
514. K. 11. Žadosti. Список добровольців Чеської Дружини з проханнями про прийняття підданства (21.01.1915). (150 осіб). 42 list.
515. K. 11. Žadosti. Посвідка про російське підданство мешканців с. Боратин Луцького повіту Ф. Пішеля, Е. Янати, І. Янати. 1 list.
516. K. 11. Žadosti. Звернення Союзу чесько-словацьких товариств в Росії про надання російського підданства 360-ом добровольцям чесько-словацького стрілецького полку (21.03.1916). 15 list.
517. K. 11. Лист мешканця с. Підцуркова на Волині Вячеслава Дугі до губернатора (10 березня 1915 р.) 2 list.
518. K. 11. Letáky (1915–1916). 50 list.
519. K. 17. Vaclav Vondrák (1914–1917). 35 list.
520. K. 17. Vaclav Vondrák (1914–1917). Допис Т. Масарика В. Вондраку 24.03.1917. 2 list.
521. K. 25. Dokumenty o zajateckém táboře v Dárnici u Kyjeva. 848 list.
522. K. 25. Dokumenty o zajateckém táboře v Dárnici u Kyjeva. Doklady o situaci v Darnici (1916–1918). 25 list.
523. K. 25. Dokumenty o zajateckém táboře v Dárnici u Kyjeva. Druhy emisařský referát Dárnický. 2 list.
524. K. 25. Dokumenty o zajateckém táboře v Dárnici u Kyjeva. Dárnice. Korespondence (1916–1917). 313 list.

525. K. 25. Dokumenty o zajateckém táboře v Dárnici Kyjeva. Dárnice. Korespondence (1917–1918). 257 list.

Fond Česka družina (Фонд Чеська Дружина)

526. K. 7. Kniga starodružinici. 128 list.

527. K. 7. Časopis «Ze života České družiny na Rusi» (рукопис). 17 list.

528. K. 7. Seznam starodružiniků ruských Čechů. 1914. 80 list.

529. K. 7. Seznam starodružiniků Rusů. 1914. 92 list.

530. K. 7. Seznamy starodružiniků (1–4 roty). 149 list.

Fond 22. Československá vojenská misse v SSSR (1940-1945) (Фонд 22. Чехословацька військова місія в СРСР (1940-1945))

531. K. 4. Plna moc pro šefa čs. vojenské misse v SSSR. 7 list.

532. K. 4. Rozhovor se sovětským konsulem z Prahy (8.08.1941). 5 list.

533. K. 4. Opis H. Piky ministru národní obrany div. gen. Inglovi (23.09. 1941). 5 list.

534. K. 4. K pomluvám o mém [H. Pika – авт.] nepřátelském poměru ke komunistim uvádím zcela konkretní opak. 1 list.

535. K. 4. Čs. jednotka v SSSR. Pohvalné uznání. 1 list.

536. K. 4. Depeše H.Pika (1.08. 1944). 1 list.

Fond 1. čs. samostatný prapor v SSSR (1941–1943) (1-й чехословацький окремиий батальйон в СРСР (1941–1943))

537. K. 1. Oficiální proslovy při předávání bojového praporu 1. čs. pol. praporu v SSSR dne 27.01.1943 v Buzuluku. 3 list.

538. K. 2. Válečný deník (01.–04.43). Příloha č. 5. Žádost o formování 1. čs. sam. brigády gen. Žukovovi, zmocněnci pro formování čsvj v SSSR v Moskvě (16.02. 1943). 1 list.

539. K. 2. Válečný deník (04.–08.43). Příloha č. 54. Vynos prezidia nejvyšší rady SSSR o udělení názvu «Hrdina SSSR» nadporučíku O. Jarošovi a o vyznamenání plk. Svobody řádem Lenina a vyznamenání příslušníků čsvj v SSSR. 2 list.

Fond SSSR-IV. 1. čs. armadni sbor v SSSR (1944–1945) (1-й чехословацкий армійський корпус в СРСР (1944–1945))

540. K. 8. Text vojenské přísahy čs. vojenské jednotky v SSSR. 1 list.

541. K. 21. Přehledná tabulka příslušníků 1. čs. sbor v SSSR podle národností (listopad 1944). 4 list.

542. K. 21. Zápis o vyvraždění obyvatel, vypálení a vyloupení vesnice Michyna-Sergejevka 11.11.1943. Výpovědi očitých svědků-příslušníků 3. čs. samostatné brigády. 7 list.

543. K. 23. Inv. č. 260. Pregladna tabulka příslušníků 1.čs. armadniho sboru podle národnosti (listopad 1944). 1 list.

544. K. 23. Inv. č. 261. Zápis o vyvraždění obyvatel, vypálení a vyloupení vesnice Michna-Sergejevka 11.11.43. Vypovědi očivých svídků prislušníků 3 brig. 4 list.

545. K. 30. Nabor do armády na Volyni. 3 list.

546. K. 30. Inv. č. 332. Korespondence důverna i obyčejna (1944). 35 list.

547. Komendatura. K. 68. Organizace čs. vojenské komendatury 1. čs. sbor v SSSR (23.05.1944). 1 list.

548. Komendatura. K. 68. Inv. č. 723. Abecední seznam volyňských Čechů v čs. vojsku v SSSR (1944–1945). 80 list.

549. Komendatura. K. 68. Inv. č. 725. Jmenny seznam dárců (volyňských Čechů) na tank. kolonu «Pomsta Malína». 55 list.

550. Komendatura. K. 68. Inv. č. 719. Žadosti obcí o vojenskou ochranu proti «banderovcům» (1944–1945). 4 list.

551. Komendatura. K. 70. Inv. č. 730. Volyňšti Češi – žadosti o převedení z Rudé armády k čs. vojenské jednotkam v SSSR, žadosti o léčení raněných a zprávy rodinám o raněni (1944–1945). 100 list.

552. Komendatura. K. 70. Seznamy raněných volyňských Čechů odesilaných k vyléčení (1944: cislo 94–150; 1945: cislo 10–586).

Збірники документів і матеріалів

553. Алфавитный списокъ народов, обитающихъ въ російской империи: изд-е Канцеляріи Комитета министров. Санкт-Петербургъ, 1895. 96 с.
554. Батюшков П. Н. Атлас народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям. СПб., 1863. 148 с.
555. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. 288 с.
556. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и и других отношениях. Житомир, 1868. 26 с.
557. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 томах. Київ: “Либідь”; “Військо України”, 1994. Т. 1. 432 с.
558. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 томах. Київ: “Либідь”; “Військо України”, 1994. Т. 2. 668 с.
559. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерніям, составленная Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под. общим наблюдением М. В. Довнар-Запольского под ред. А. И. Ярошевича. Изд. 1-е, Киев, 1913. 1115 с.
560. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных, фабрично-завоских предприятий, администрации и крупного землевладения в губерніях Киевской, Волынской, Подольской. Киев, 1907. 643 с.
561. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия/сост. офицерами Ген. штаба; под общ. ред. Н. Н.Обручева. Санкт-Петербург, 1871. 922 с. + 232 с.
562. Волинь в цифрах: зб. стат. табл., що відносяться до Волинського воєводства/під ред. С. Вітковського і С. Лянди. Луцьк, 1919. 101 с.
563. Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953 гг.: [сборник]/Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики и др.; [сост.

- Н. М. Барина и др.]; редкол.: Г. П. Мурашко (отв. ред.) и др. Т. 1: 1944–1948 гг. Москва; Новосибирск: Науч.-изд. центр «Сиб. хронограф», 1997. 985 с.
564. Всероссийская этнографическая выставка. Москва, 1967. 114 с.
565. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность/ Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Изд-е ЦСУ Союза ССР, 1928. 472 с.
566. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Санкт-Петербург, 1904. 173 с.
567. Документы внешней политики СССР: в 24-х т. Т. 3: 1 июля 1920 г. 18 марта 1921 г. Т. Москва: Госполитздат, 1959. 702 с.
568. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. Киев, 1887. 368 с. (с 8 приложениями и 2 картами).
569. Записка о землевладении в Юго-Западном крае/сост. И. Рудченко. Киев, 1882. 180 с.
570. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матеріалів/ за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ; Чернівці: Книги–XXI, 2008; додатки. 1100 с.
571. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / РАУ-корпорация, Междунар. ин-т гуманит. прогр.; [Составители Ауман В. А., Чеботарева В. Г.]. М.: МИГУП, 1993. 447 с.
572. Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. Почаев, 1912. 131 с.
573. Обзор Волынской губернии за 1899 год. Житомир, 1900. 76 с., с приложениями.
574. Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир, 1903. 89 с.
575. Обзор Волынской губернии за 1904 год. Житомир, 1905. 73 с.

576. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Житомир, 1907. 72 с.
577. Обзор Волынской губернии за 1909 год. Житомир, 1910. 81 с.
578. Обзор Волынской губернии за 1912 год. Житомир, 1913. 104 с.
579. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1914. 106 с., с приложениями.
580. Обзор Волынской губернии за 1914 год. Житомир, 1915. 86 с.
581. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года./под ред. Н. А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. 196 с.
582. Памятная книжка Волинской губернии на 1888 год. Житомир, 1887. 245 с.
583. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. 78 с.
584. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. 340 с.
585. Памятная книжка Волынской губернии на 1908 год. Житомир, 1909. 42 с.+ 232 с.
586. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1913. 585 с.
587. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. VIII. Волынская губернія. Санкт-Петербург: Изд-во Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. 232 с.
588. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XVI. Киевская губернія. Санкт-Петербург: Изд-во Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. [6], XII. 287 с.
589. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XLVII. Город Одесса. Санкт-Петербург: Изд-во Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. [4], XX. 168 с.
590. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. 41. Таврическая губернія. Санкт-Петербург: Изд-во Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1904. [6], XXVI, 310 с.
591. Полное собрание законов Российской империи. *Собрание 2-е*. Т. 10. Санкт-Петербург, 1876. 926 с.

592. Полное собрание законов Российской империи. *Собрание 2-е*. Т. 4. Отделение 3-е, 1870. Санкт-Петербург, 1874. 966 с.
593. Полное Собрание Законов Российской Империи. *Собрание третье*: [с 1 марта 1881 года по 1913 год]: [в 33-х т.]. Санкт-Петербург; Пг.: Гос.тип., 1885–1916. Т. 7: 1887: От № 4138–4932 и Дополнения. 1889. № 4286–4288, 4759.
594. Полное Собрание Законов Российской Империи. *Собрание третье*: [с 1 марта 1881 года по 1913 год]: [в 33-х т.]. Санкт-Петербург; Пг.: Гос. тип., 1885–1916. Т. 12: 1892: От № 8215–9216 и Дополнения. 1895.
595. Полное Собрание Законов Российской Империи: *Собрание третье*: [с 1 марта 1881 года по 1913 год]: [в 33-х т.]. Санкт-Петербург; Пг.: Гос.тип., 1885–1916. Т. 15: 1895: От № 11209–12354 и Дополнения. 1899.
596. Реабілітовані історією. Рівненська область/редкол. тому (співголова В. А. Королук, співголова С. І. Павлюк, відп. секретар А. А. Жив'юк та ін.); упоряд. А. Жив'юк. Кн. 2. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
597. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях. Киев: Тип. кн. К. Н. Милевского, 1885. 132 с.
598. Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. СПб., 1913. Кн. 3. Т. X. С. 31–43.
599. Селиванов А. Ф. Волынская губерния. Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1892. Т. VII. 480 с. С. 119–124.
600. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Киев: укр. вид. спілка, 2005. 840 с.
601. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. Київ: Укр. вид. спілка, 2001. 188 с.
602. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953: в 2 т. Документы/Т. 1. 1944–1948/отв. ред. Т. В. Волокитина. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1999. 687 с.

603. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг.: док. и материалы. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1960. 291 с.
604. Список населенных мест Волынской губернии: изд-е Волын. губерн. стат. ком. Житомир: Волын. губерн. тип. 1906. 219 с.
605. Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1911. 36 с.
606. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Ч.1. Санкт-Петербург, 1911. 102 с.
607. Топографо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Волынская, Подольская губернии)/сост. Тарановский. Киев, 1882. 384 с.
608. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел: материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. Т. 7. Санкт-Петербург, 1872. 453 с.
609. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів/відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України; Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України, 2013. LXII; 810 с.
610. Українська еміграція 20–30-х років минулого сторіччя в архівних документах розвідки (ч. № 1). Служба зовнішньої розвідки України. Київ, 2016. 245 с.
611. Хмелеводство в России: материалы и исследования. Вып.1: Культура хмеля на Волыни. Санкт-Петербург, 1907. 29 с.
612. Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус, 1914–1920: док. и материалы/Федеральное арх. агентство, Рос. гос. военный арх. (РГВА), Центральный военный арх. М-ва обороны Чешской Республики – Военно-исторический арх. (VÚA-VNA Praha) [и др.]; сост.: К. А. Абрамян [и др.]. Москва: Новалис, 2013. Т. 1. Чешско-словацкие военные формирования в

- России. 1914–1917 гг. 2013. 1015 с. URL: <https://www.livelib.ru/book/1001490807/about-cheshskoslovatskij-chehoslovatskij-korpus-19141920-dokumenty-i-materialy-tom-1-cheshskoslovatskie-voennye-formirovaniya-v-rossii-19141917-gg>
613. Чорна книга України: зб. док., архівних матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе/упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
614. České osídlení na Volyni. Brno, 2012. 51 s.
615. Dekret presidenta republiky č. 108/1945 Sb. ze dne 25. října 1945 o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy. Oddíl II., §7, odst. 1. URL: <http://www.psp.cz/docs/laws/dek/1081945.html> (12.02.2018).
616. Dohoda mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o právu opce a vzájemného přesídlení občanů české a slovenské národnosti, žijících ve Svazu Sovětských Socialistických Republik na území bývalé Volyňské gubernie, a československých občanů ukrajinské, ruské a běloruské národnosti, žijících na území Československa, podepsané v Moskvě dne 10. července 1946. URL: http://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0062_01.htm (12.02.2018)
617. Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 grudnia 1931. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. s.
618. Historická mapa českého osídlení na Volyni. / red. spracovali J. Hofman, J. Klicpera, V. Pelcova. Praha: Sdružení Čechů z volyně a jejich přátel, 1995. Praha: Nakladatelství Volyn, 1995. 24 s., mapa.
619. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. Praha: MH, 2004. 437 s.
620. Klusáková-Svobodová Z. O tom, co bylo. Vyd. 1. Praha : Mladá fronta, 2004. 213 s.: il., portréty.
621. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. Lwów; Warszawa, 1927. 160 s.

622. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. Lwów; Warszawa, 1935. 188 s.
623. Miasta Wołyńskie. Łuck, 1937. 216 s.
624. Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie z dnia 30 września 1921 r. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII. 229 s.
625. Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích, tzv. Košický vládní program. URL: http://www.svedomi.cz/dokdoby/1945_kosvlpr.htm (12.02.2018).
626. Rodinně Kalendář Volyňských Čechů. Rocnik III. Luck, 1939. 204 s.
627. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1928. 609 s.
628. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1929. 664 s.
629. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1930. 635 s.
630. Seznam reemigrantů narozených v Čechách v roce 1867 a dříve (starších 80 let), kteří se v roce 1947 vrátili do rodné vlasti. Státní ústřední archiv v Praze. Fond 8356. *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (SČVP)*. 1/1994. Příloga.
631. Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik. Zákony pro lidi. Sbírka zákonů ČR. Ročník 1946. 11/1946 Sb. Aktuální změni 07.02.1946. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-11> (12.02.2018).
632. Ústavní dekret presidenta republiky o přípravě provedení smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945. Předpis č. 60/1945 Sb. URL: <http://www.zakonyprolidi.cz>. (12.02.2018).
633. Wołyń. Статистичний збірник. Луцьк, 1933. 46 с.
634. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego/pod red. S. Witkowskiego i S. Landy. Łuck, 1939. 65 s.

635. Wołoszynowski J. Województwo wołyńskie w świetle liczb i faktów. Łuck; Grodno: Druk. Ł. Mejłachowicz, 1939. 248 s.
636. Výňatek ze smlouvy mezi dohodovými mocnostmi a Československem o ochraně menšin. 1919, 10. září, Saint-Germainen Laye. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (12.02.2018).

Періодика, публіцистика

637. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 11.
638. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 12.
639. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 15.
640. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 16.
641. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 17.
642. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 18.
643. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 19.
644. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 22.
645. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 23.
646. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 24.
647. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 26.
648. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 27.
649. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 28.
650. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 29.
651. Волынские епархиальные ведомости. 1889. № 9,
652. Волынские епархиальные ведомости. 1891. № 23.
653. Волынские епархиальные ведомости. 1894. № 9.
654. Волынь. 1895. 17 ноября.
655. Волынь. 1895. 18 ноября.
656. Киевлянин. 1899. № 194.
657. Киевлянин. 1899. № 6.
658. Киевлянин. 1914. № 194.

659. Киевлянин. 1914. № 199.
660. Киевлянин. 1914. № 201.
661. Киевлянин. 1914. № 207.
662. Киевлянин. 1914. № 210.
663. Киевлянин. 1914. № 220.
664. Киевлянин. 1917. № 102.
665. Український історичний журнал. 2010. № 2.
666. Archiv časopisu Věrná stráž 1946 –1951 a časopisu Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (SČVP). 1991–2013. URL: <http://www.scvp.eu/zpravodaj.html>.
667. Hlas Volyně. 1934. 1 listopadu.
668. Hlas Volyně. 1934. 11 října.
669. Hlas Volyně. 1934. 12 května.
670. Hlas Volyně. 1934. 13 září.
671. Hlas Volyně. 1934. 20 září.
672. Hlas Volyně. 1934. 25 října.
673. Hlas Volyně. 1934. 4 října.
674. Hlas Volyně. 1934. 6 prosince.
675. Hlas Volyně. 1934. 6 září.
676. Hlas Volyně. 1935. 28 března.
677. Krajanské listy. 1938. 1 května.
678. Krajanské listy. 1938. 1 prosince.
679. Krajanské listy. 1938. 10 dubna.
680. Krajanské listy. 1938. 11 srpna.
681. Krajanské listy. 1938. 13 března
682. Krajanské listy. 1938. 13 února.
683. Krajanské listy. 1938. 15 května.
684. Krajanské listy. 1938. 15 září.
685. Krajanské listy. 1938. 16 června.

686. Krajanské listy. 1938. 17 října.
687. Krajanské listy. 1938. 17 dubna.
688. Krajanské listy. 1938. 18 srpna.
689. Krajanské listy. 1938. 2 června
690. Krajanské listy. 1938. 20 října.
691. Krajanské listy. 1938. 20 unora.
692. Krajanské listy. 1938. 22 září.
693. Krajanské listy. 1938. 23 června.
694. Krajanské listy. 1938. 23 listopadu.
695. Krajanské listy. 1938. 23 ledna.
696. Krajanské listy. 1938. 24 dubna.
697. Krajanské listy. 1938. 27 března.
698. Krajanské listy. 1938. 27 července.
699. Krajanské listy. 1938. 27 října.
700. Krajanské listy. 1938. 27 unora.
701. Krajanské listy. 1938. 28 července
702. Krajanské listy. 1938. 3 unora.
703. Krajanské listy. 1938. 30 června.
704. Krajanské listy. 1938. 30 ledna.
705. Krajanské listy. 1938. 30 října.
706. Krajanské listy. 1938. 6 března.
707. Krajanské listy. 1938. 6 prosince.
708. Krajanské listy. 1938. 6 října.
709. Krajanské listy. 1938. 6 unora.
710. Krajanské listy. 1938. 7 června.
711. Krajanské listy. 1938. 8 května
712. Krajanské listy. 1938. 8 září.
713. Legionářský směr. 2013. № 4.
714. Legionářský směr. Zborovský speciál. 2017.

715. Čechoslovan. 1914. 17 srpna.
716. Věrna straž. 1947. 21 unora.
717. Věrna straž. 1947. 28 unora.
718. Věrna straž. 1947. 28 brezna.
719. Věrna straž. 1947. 25 července.
720. Věrna straž. 1947. 13 října.
721. Věrna straž. 1947. 5 prosince.
722. Věrna straž. 1948. 23 ledna.
723. Věrna straž. 1950. 27 ledna.
724. Věrná stráž. 1950. 3 unora.
725. Věrná stráž. 1950. 13 unora.
726. Věrná stráž. 1950. 6 brezna.
727. Věrná stráž. 1950. 23 června.
728. Věrná stráž. 1950. 30 června.
729. Věrná stráž. 1950. 14 července.
730. Věrná stráž. 1950. 11 srpna.
731. Věrná stráž. 1950. 18 srpna.
732. Věrná stráž. 1950. 8 září.
733. Věrná stráž. 1950. 15 září.
734. Věrná stráž. 1950. 13 října.
735. Věrná stráž. 1950. 20 října.
736. Věrná stráž. 1950. 26 října.
737. Věrná stráž. 1950. 9 listopadu.
738. Věrná stráž. 1950. 10 listopadu.
739. Věrná stráž. 1950. 24 listopadu.
740. Věrná stráž. 1951. 28 dubna.
741. Věrná stráž. 1951. 30 brezna.
742. Věrná stráž. 1951. 26 října.
743. Věrná stráž. Č. 50–52. 1950.

744. Wołyń. 1934. 11 luteqo.

745. Wołyń. 1934. 18 luteqo.

746. Wołyń. 1934. 4 luteqo.

747. Wołyń. 1938. № 39.

748. Wołyń. 1938. № 40.

749. Wołyń. 1938. № 42.

Публіцистика

750. Братчиков А. К вопросу о водворении русского земледелия в Западном крае. *Волынские губернские ведомости*. 1867. № 142. 2 декабря; № 143. 5 декабря. С. 561–562.

751. Винниченко І. Примусове переселення: 1920-ті – 1950-х роках. *Золоті ворота*. 1990. № 1. С. 49–70.

752. Доубрава А. Наше хмелеводство. *Волынь*. 1895. 17, 18 ноября.

753. Копылов Н. Чешский лев под русским знаменем. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 35.

754. Муратовы А. и Д. Киев глазами чешских военнопленных. Ч. 1: *Русское слово*. 2009. № 11. С. 21–24.

755. Муратовы А. и Д. Киев глазами чешских военнопленных. Ч. 2: *Русское слово*. 2009. № 12. С. 20–22.

756. Муратовы А. и Д. Киев глазами чешских военнопленных. Ч. 3: *Русское слово*. 2010. № 1. С. 22–24.

757. Муратовы А. и Д. Две аудиенции. *Русское слово*. 2010. № 2. С. 22–25.

758. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 1: Вступление. *Русское слово*. 2013. № 7–8. С. 18–23.

759. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 2: Вступление. *Русское слово*. 2013. № 9. С. 24–29.

760. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 3: *Русское слово*. 2013. № 10–11. С. 20–27.

761. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 4: *Русское слово*. 2013. № 12. С. 19–23.
762. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 5: *Русское слово*. 2014. № 1. С. 24–31.
763. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 7: *Русское слово*. 2014. № 2. С. 30–35.
764. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 8: *Русское слово*. 2014. № 3. С. 32–37.
765. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 9: *Русское слово*. 2014. № 4. С. 30–35.
766. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 10: *Русское слово*. 2014. № 5. С. 32–39.
767. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 11/1: *Русское слово*. 2014. № 6. С. 36–41.
768. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 11/2: *Русское слово*. 2014. № 7. С. 32–37.
769. Муратовы А. и Д. Чешская дружина и ее первые добровольцы. Ч. 12: *Русское слово*. 2014. № 9. С. 14–19.
770. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 1: *Русское слово*. 2016. № 6. С. 24–29.
771. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 2: *Русское слово*. 2016. № 7. С. 22–27.
772. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 3: *Русское слово*. 2016. № 8. С. 22–27.
773. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 4: *Русское слово*. 2016. № 9. С. 16–21.
774. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 5: *Русское слово*. 2016. № 10. С. 22–27.
775. Муратовы А. и Д. Забытый триумvirат: Вацлав Вондрак, Алоиз Тучек, Зденек Рейман. Ч. 6: *Русское слово*. 2016. № 11. С. 24–29.

776. Отчего русские не покупают имений в Волынской губернии и что нужно сделать для привлечения этих покупателей? *Волынские губернские ведомости*. 1867. № 55. 13 мая. С. 209–210.
777. Чешские школы на Волыни. *Волынские губернские ведомости*. 1893. № 13. 4 февраля. С. 4; там же. № 6. 21 февраля. С. 189–192.
778. Co nám pišíí. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č.11. 21 brezna 1947. S. 5.
779. Dk J. Česká Huleč se vrátila do vlasti. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 19–20. 19 května. S. 9.
780. Dušek J. Podbořanské reemigrační středisko nejlepší. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 19–20. 19 května. S. 7–8.
781. Dušek, Jindřich. Něco k sebevrať dám Volyňanů. *Věrná stráž*. 1946. Ř.1. Č. 6–7. 12 prosince. S. 4.
782. Foitík J. Pokoj lidem dobré vůle. *Věrná stráž*. 1946. R. I. Č. 8–9. 20 prosince. S. 2.
783. Foitík J. Volyňská studující mládež. *Věrná stráž*. 1947. R. II. Č.10.14 brezna. S. 1.
784. Hlaváček R. Volyňští Češi a Česká Družina. *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (SČVP)*. 6/1994. Příloga I a II.
785. Interview s předsedou ONV v Ťatci škpt. Zichou. *Věrná stráž*. 1946. R. I. Č. 8–9. 20 prosince. S. 4.
786. Josef, Folprecht. Dějiny české Volyně. *Věrná stráž*, ročník V a VI.
787. Kadava O. První volyňský ples. *Věrná stráž*. 1947. Roč. II. Č. 2. 17 ledna. S. 2.
788. Martinkova D. Československé legie v Rusku a volyňští Češi. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 31–33.
789. Mojžíš M. Jak to vlastně bylo u Sokolova. *Legionářský směr*. 2016. № 1. S. 30–39.
790. Naši na Podbořansku. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 19–20. 19 května. S. 8.
791. Od družiny k brigádě. *Legionářský směr. Zborovský speciál*. 2017. S. 16–19.
792. Plk. Jirina Jirakova. *Legionářský směr*. 2016. № 1. S. 7.

793. Preclik V. Masaryk a legie. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 10–11.
794. První transport reemigrantů na půdě naší vlasti. 1947. *Věrna stráž*. Roč. II. Č. 5. 7 unora. S. 1.
795. Různe správy. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 11. 21 brezna. S. 6.
796. Různe správy. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 19–20. 19 května. S. 10.
797. Různe správy. *Věrna stráž*. 1947. R. II. Č. 3. 28 unora. S. 8.
798. Seznam ztrát. *Legionářský směr. Zborovský speciál*. 2017. S. 36–37.
799. Stanovy Svazu Čechů z Volyně. *Věrná stráž*. Ř.1. Č. 6–7. 12 prosence 1946. S. 9–10.
800. Štér R. K prvnímu bojovému vystoupení českosloveských vojáků na východní frontě. *Legionářský směr*. 2016. № 1. S. 27–29.
801. Vaculik, J. Počátky ceskeho vystehovalectvi na Volyň. *Česky lid*. 74–1987. S. 220–238.
802. Volynski zpravodaj. *Věrná stráž*. 1946. Roč.1. Č. 5. 22 prosince. S. 6.
803. Vyživovací příspěvek rodinným příslušníkům čs. zahraničních vojsk. 1947. *Věrná stráž*. Roč. II. Č. 1. 22 ledna. S. 2.

Спогади

804. Брусилев А. А. Мои воспоминания. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. 445 с.
805. Владімір Тенглер, Емілія Куроченко (Тенглер). Спогади про наше село Молодова І. *Чехи і Дубенищина: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф.* Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 91–97.
806. Комісарук Є. Обереги пам'яті. Свідчення останніх старожилів про Малинську трагедію. *Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії. 12 липня 2018 р., м. Дубно. Рівне : Дятлик М., 2018. 116 с., іл.* С. 104–106.
807. Крушко С. Оптанти. Збірник статей, спогадів, документів і фотографій. Пряшев, 1997. 268 с.

808. Масопуст М. Спогади Мілослава Масопуста, генерала армії Людвіка Свободи. *Чехи і Дубенищина*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 65–72.
809. Рейзек Й. Не зрадимі «Бланік». *Чехи і Дубенищина*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 72–84.
810. Солар А. Погляд на Мирогощу через 40 років. *Чехи і Дубенищина*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 72–85.
811. Спогади Бубели Олени Володимирівни (Гофманової), 1949 р. н., м. Луцьк (2016–2017).
812. Спогади Васільєвої Жанни Іванівни, 1956 р. н., м. Луцьк (2016–2017).
813. Спогади Красун Франтішки Францевни (Гофманової), 1929 р. н., м. Луцьк (2016 р.).
814. Спогади Мирона Івановича Ліпяніна, 1947 р. н., м. Луцьк (2013 р.).
815. Спогади Михайла Михайловича Крайняка, 1957 р. н., Ківерцівський район Волинської області (2014 р.).
816. Спогади Стрелкової Анни Францевни (Гофманової), 1925 р. н., м. Луцьк (2017 р.).
817. Armeanová E. Jako 18 letá se rozhodla jít bojovat za svoji vlast. *Legionářský směr*. 2016. № 1. S. 20–21.
818. Brož M. Neprávem téměř zapomenutý Bůh války. *Legionářský směr*. 2014. № 1. S. 22–26.
819. Brož M. Poprvé v dějinách čs. armády. *Legionářský směr*. 2014. № 2. S. 28–29.
820. Předával jsem carský poklad. *Deník legionáře Františka Nováka. Dvůr Králové nad Labem*: Nakladatelství FORTprint, 2012. 229 s.
821. Dominika Šiková a Jiří Šik. Hrudka Josef (1912–1984). Cesta domů vedla nejen přes Duklu. Louny, 2014. 97 s. S. 68. URL: <https://socv2.nidv.cz/archiv36/getWork/hash/64da4e64-8a53-11e3-b8ee-faa932cbcfda> (6.12.2017).

822. Hlaváček R. Volyňští Češi v bojích o starou vlast. *Kapitoly z dějin volyňských čechů*. S. 150–159.
823. Jaroslav (Jerry) Kytl. Byl jsem vlastenec. *Z Kupicova do stare vlasti*. Václav Kytl, Václav Zápotocký, Miloslava Žáková., 05. 159 s. (без зазначення сторінок).
824. Kopecky, Milan. Dělostřelci a tankisté 1. československého armádního sboru u Jasla (18. prosinec 1944–19. leden 1945). In: *Historie a vojenství. Časopis VHU*. 2005. Roč. 54. Č. 1. S. 51–59. URL: <http://www.volny.cz/ipro/stripsy/clanky/jaslo.htm> (12.02.2018)
825. Kopecky, Milan. Tragédie u Rymic 6. května 1945. In: *Historie a vojenství. Časopis VHU*. Ročník LXII. Číslo 2013/2. S. 64 (12.02.2018).
826. Krušina M. Zdolbunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. 233 s.
827. Martinovsky J., Hofman J., Vaculik J., Širc V. Jak vidim Nemecko a Nemce. *Volyňští Češi v prvim a druhém odboji*. Praha: MH , 2004. 437 s. S. 300–302.
828. Mazanek F., Hofman J., Širc V., Vaculik J. Z kroniky Michny-Sergejevky. *Volyňští Češi v prvim a druhém odboji*. Praha: MH , 2004. 437 s. S. 303–306.
829. Mojžíš M. Jak to vlastně bylo u Sokolova. *Legionářský směr*. 2016. № 1. S. 30–39.
830. Pankova M. Moje vzpomínka na «sanbat». *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek*. Praha: TISKAR, 1997. 252 s. S. 240–242.
831. Toman-Tománek J. Vzpomínka českého emigranta. *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel (SČVP)*. 5/ 2002. R. 12. S. 1.
832. Samec Vladimír. Kronika obce Dembrovka. [?], 1994. 67 s.
833. Sazeček Lubomír. Mirotin a Český Haj. PBTisk, 2015. 83 s.
834. Šima Jindřich. Hrst vzpomínek na Český Volkov a české osídlení v nejbližších okolních vesnicích a osadách na ukrajinské Volyni. Lovosice, 2005. 41 s. URL: <http://www.scvp.eu/downloads/Ji%C5%99%C3%AD%20Panc%C3%AD%C5%99,%20Jind%C5%99ich%20%C5%A0%C3%ADma%20%20Hrst%20vzpom%C3%ADnek%20na%20%C4%8Cesk%C3%BD%20Volkov.pdf> (12.02.2018).

835. Škurla Mikuláš. Odsúdení do raja. Neuveritel'né príbehy na ceste za št'astím. Svidnik: Vydavatel'stvo Tlačiareň svidnícka, s.r.o., 2004. 161 s.
836. Ze vzpomínek Josefa Martinovského. Český Malín. Nymburk: VEGA-L, 2010. 40 s.
837. Václav Kytl, Václav Zápotocký, Miloslava Žáková. Z Kupicova do stare vlasti. 2005. 159 s.

Підручники, посібники, довідникові видання

838. Большой энциклопедический словарь . М.: Советская энциклопедия, 1993. 1632 с.
839. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доповн. на CD)/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.: іл.
840. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
841. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підр. / Микола Тимофійович Білуха. К.: АБУ, 2002.
842. Воробьева О. Д. Миграционная политика России: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / О. Д. Ворбьева, Л. Л. Рыбаковский, О. Л. Рыбаковский. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2018. 182 с. /Авторский учебник/.
843. Демографический энциклопедический словарь/Гл. ред. Валентей Д. И. М.: Советская энциклопедия, 1985.
844. Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. К.: Фенікс, 2012. 396 с.
845. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсатенко та ін. К.: Вища школа, 2002. 430 с.
846. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / Ольга Володимирівна Крушельницька. К.: Кондор, 2006.

847. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
848. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. К.: Довіра, 1998. 912 с.
849. Надольська В. В. Етнологія : термінологічно-понятійний довідник. Луцьк, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 244 с.
850. Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. вид. / авт.-упоряд.: О. Л. Копиленко та ін.; Ін-т законодавства Верховної Ради. К.: К.І.С., 2012. 512 с. С. 257.
851. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: “Новий Світ–2000”, 2014. 779 с.
852. Покивайлова Т. Энциклопедия права. М.: Издательство Алетея, 2011. 488 с.
853. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
854. Піскун О. Основи міграційного права / О. Піскун. Київ: Леся, 1998. 360 с.
855. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. К.: «Смолоскип», 2007. 520 с.
856. Садохин А. П. Этнология: Учебный словарь. М.: Гардарики, 2002. 208 с.
857. Словник української мови: в 11 томах. Том 10. 1979. Стор. 233. URL: <http://sum.in.ua/s/transformacija>
858. Соціологія: словник термінів і понять. Упорядники: Біленький Є. А., Дебой В. М., Козловець М. А., Котвицький А. А., Саух І. В., Федоренко В. О.,

Цибульський В. О., Жаловага В. О. / за заг. ред. Біленького Є. А. і Козловця М. А. К.: Кондор, 2006. 372 с.

859. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т 3. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. К.: «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2001. 804 с.

860. Теория и методология истории : учебник для вузов / Отв. ред. В. В. Алексеев и др. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

861. Тихомирова Л., Тихомиров М. Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. М.: Юринформцентр, 1997. 525 с.

862. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання. К.: «Абрис», 2002. 743 с.

Монографії, наукові видання

863. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підруч. і посіб., 2006. 448 с.

864. Алексієвець Л. М. Польща: міжнародні відносини у добу відродження, 1918–1923. Тернопіль: Астон, 2012. 191 с.

865. Баран В. України: західні землі: 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.

866. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Серія «Україна крізь віки»: у 15 т. Т. 13. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 304 с.

867. Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.

867 а. Баран В. Історія України 1945–1953 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 184 с.

868. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.

869. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. К.: Либідь: Військо України, 1994. Кн. 1. 422 с.; Кн. 2. 428 с.
870. Бонек Їржі, Манова Дануше, Старек Вацлав. Гульча Чеська на Волині. Опис життя в 1870–1947 роках / переклад з чеської Вячеслава Шляхового. Рівне: ПП Дятлик М., 2017. 216 с.
871. Бордюгов Г., Бухарев М. Национальная историческая мысль в условиях советского времени. Национальные истории в советском и постсоветском государствах. Москва: АИРО-XX, 1999. 446 с.
872. Ваврова М. Хресна дорога. Дубно, 2008. 40 с.
873. Ванат І. Волинська акція. Пряшів, 2001. 217 с.
874. Ванат І. Нариси історії українців Східної Словаччини. Книга друга (1938–1948). Братислава; Пряшів: Словацьке пед. т-во, 1985. 353 с.
875. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. 192 с.
876. Васюта І. Політична історія Західної України: 1918–1939 рр./ під ред. С. Кульчицького. Львів, 2006. 335 с.
877. Вацулік Я. Історія волинських чехів/пер. з чес. Ярослав Кубелка. Прага: Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. 307 с.
878. Вейс П. Гражданство и оптация в международном праве. Москва, 1979. 543 с.
879. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. Москва: Сов. энцикл., 1985. 832 с.
880. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Т. 8: Внешняя политика и дипломатия Советского Союза в годы войны. Москва: Кучково поле, 2014. 863 с.
881. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1922–1945 рр.). Київ, 1994. 82 с.

882. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 440 с.
883. Внешняя политика Чехословакии. 1918–1939/под ред. В. Сояка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. 660 с.
884. Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945–1948 роках. Нарис історії перехідного періоду. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 325 с.
885. Волкова С. А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття)/за ред. А. А. Непомнящого. Сімферополь: Антіква, 2006. 160 с.
886. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. Б. м., б. г. 65 с.
887. Гелей С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті. Київ: [б. в.], 2003. 160 с.
888. Гетьманчук М. П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. Львів: Світ, 1998. 59 с.
889. Голечек В. Чехословацкое войско в России [2000 ?] [Praha?].
890. Гон М. М. Особливості етнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Рівне: Волин. обереги, 2006. 231 с.
891. Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості. Прага, 1998. 32 с.
892. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 356 с.
893. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2012. 472 с.
894. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX ст. Львів: Кальварія, 2000. 180 с.

895. Гудь Богдан. З історії етносоціальних конфліктів. Українці і поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.
896. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: нариси політ. історії. Київ: Либідь, 1993. 287 с.
897. Гуса В. История Чехословакии. Прага: Артия, 1963. 372 с.
898. Данильчук В. Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині: монографія. Рівне: ПП ДМ, 2013. 282 с., іл.
899. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі : склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.
900. Десять років чеській школі в Луцьку. Луцьк , 1939. 13 с.
901. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження : в 2 т. [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гаєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран, та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
902. Ерещенко М. Д. Национальный вопрос в Восточной Европе: Прошлое и настоящее. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. 295 с.
903. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні/ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
904. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.
905. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва, 1960. 365 с.
906. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 752 с.
907. История Чехословакии: в 3 т. Т. II. Москва: Изд-во АН СССР, 1968. 395 с.

908. Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів/Олексій Михайлюк, Іван Кічий [та ін.]. Львів: Вища шк., 1988. 238 с
909. Історія міст і сіл Української РСР. у 26 т.: Волинська область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 746 с.
910. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 726 с.
911. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Рівненська область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 655 с.
912. Історія України: нове бачення/під ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернатива, 2000. 464 с.
913. Каржанский Н. Чехо-словаки в России / по неизданным официальным документам. Москва: Змий, 1918. 92 с.
914. Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Л., 2005. 360 с.
915. Картовец Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. Киев, 1877. 152 с.
916. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. 416 с.
917. Клеванский А. Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус (1914–1921гг.). Москва: Наука, 1965. 210 с.
918. Колесник І. Українська історіографія. Київ: Ін-т. історії України НАНУ, 2013. 466 с.
919. Колосок Т. Феномен соціокультурної ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії: (крізь призму українсько-чеських культурних зв'язків). Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 194 с.
920. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посіб. Львів: [б. в.], 2010. 261 с.
921. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підруч. і посіб., 2003. 384 с.

922. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: Наук. т-во ім. Тараса Шевченка у Львові, 1993. 660 с.
923. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.
924. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917-1923 рр. К.: ІПіЕНД, 2008. 544 с.
925. Краткая история Чехословакии. Сдревнейших времен до наших дней/отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.
926. Крыжановский Е. М. Исторические записки по вопросу о стремлении чехов к православию. Санкт-Петербург, 1887. 70 с.
927. Крыжановский Е. М. Религиозные дела чехов. Киев, 1890. 191 с.
928. Крыжановский Е. М. Чехи на Волыни. Санкт-Петербург, 1887. 160 с.
929. Крыжановский Е. М. Чешские учительские курсы в Остроге. *Собрание сочинений*. Т. 1. Киев, 1891. С. 474–479.
930. Куделя И. Ф. О российском золотом запасе и чехословацких легионах/под ред. Ист. отдела «Památníku odboje». Прага, 1923. 28 с.
931. Кудринский Ф. А. Присоединение чехов к православ'ю в селе Глинске, Волынской губернии. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1894. 22 с.
932. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Вид. дім. «Альтернативи», 1999. 336 с. (Серія «Україна крізь віки»: у 15 т. Т. 11.).
933. Купчинський М. Купичів – минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: «Вісник і К», 2003. 336 с.
934. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Луцьк, 1994. 60 с.
935. Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 151 с.
- 935 а. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004.
936. Лутай М. Є. Чехи на Житомирщині : історія і сьогодення. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 208 с.

937. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель і народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.+ XXII с. + карти + табл.
938. Макаручук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища шк., 1983. 225 с.
939. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1963. 254 с.
940. Марына В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш. Политик и человек. 1884–1948: науч. изд. Москва: Индрик, 2007. 448 с.
941. Марына В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг.: док. очерк: науч. изд. Москва, 2003. 304 с.
942. Марына В. В. Советский Союз и чехословацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг. Кн. 1: 1939–1941 гг.: науч. изд-е. Москва: Индрик, 2007. 448 с.
943. Миграции и эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–XX вв. Сохранение национальной идентичности и историко-культурного наследия/ин-т славяноведения РАН. Санкт-Петербург: Алетей, 2011. 488 с.
944. Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття : зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 540 с.
945. Мокрицький Г. П. Житомир чеський. Житомир: Волинь, 2016. 20 с.: іл., фот. кольор., мапа.
946. Муратов Александр, Муратова Дина. Судьбы чехов в России, XX век. Путь от Киева до Владивостока. Прага, гражданское объединение «Русская традиция», 2012. 344 с., 195 ил.
947. Мышенков Н. К. Настоящее положение хмелеводства в России. Санкт-Петербург: тип. В. Деманова, 1888. 14 с.
948. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2002. 272 с.

949. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
950. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 80 с.
951. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей по Украине: ист.-этнограф. очерк. Киев : Наук. думка, 1975. 275 с.
952. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження). К.: Наукова думка, 1965. 136 с.
953. Націоналізм: Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
954. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси/ ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
955. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. (23,2 обл.-вид. арк., кер. авт. кол. М. Панчук). Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 2000. 357 с.
956. Никитин С. А. Славянские комитеты в России в 1858–1876 гг. Москва: Изд-во МГУ, 1960. 362 с.
957. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1938). Львів: Каменяр, 1970. 235 с.
958. Покивайлова Т. Миграция и эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–XX веках. Москва: Алетейя, 2011. 488 с.
959. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т./редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). 2003. 696 с.
960. Поліщук Юрій. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ століття). Київ, 2012. 492 с

961. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. Київ, 1895. 78 с.
962. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
963. Пушкаш А. Цивілізація и варварство: Закарпатъе 1918–1945. Москва: Изд-во «Европа», 2006. 564 с. (Серія «Евровосток»).
964. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.
965. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
966. Реєнт О. Україна ХІХ–ХХ століть. Роздуми та студії історика. К.: Корсунь-Шевченківський, 2009. 305 с.
967. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже ХХ–ХХІ вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с. (Образы истории).
968. Романюк М. Міграції населення України за умов перехідної економіки. Методологія і практика регулювання. Львів: Світ, 1999. 292 с.
969. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
970. Серапионова Е. П. Карел Крамарж и Россия. 1890–1937. Москва: Наука, 2006. 512 с.
971. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перше половина ХХ ст.). Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
972. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серп. 1914 – квіт. 1918 рр.). Київ: Наш час, 2010. 104 с., іл. (Серія «Плац д'Арм»).
973. Татаров Б. Чешская (Киевская) дружина. Август 1914 – декабрь 1915 гг. [Прага?]: Изд-во «Фонд содействия авиации “Русские витязи”», 2009. 96 с.
974. Ткаченко В., Реєнт О. Україна на межі цивілізацій. Історико-політологічні розвідки. Київ: Ін-т історії України, 1995. 159 с.

975. Україна – Чехія: історія та сьогодення/О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В. М. Фендик; Одес. обл. упр. культури і туризму, національностей та релігій. (та ін.). Одеса: ВМВ, 2013. 220 с.: іл.
976. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
977. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст./редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
978. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. К.: Наукова думка, 1979. 148 с.
979. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма в середине 50-х до начала 80-гг. XIX ст. Ленинград: Наука, 1978. 248 с.
980. Чеська загальноосвітня школа / упорядники С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. 112 с. (чеською та українською мовами).
981. Чехи в Криму. Очерки истории и культуры. Симферополь: Изд-во «Антиква», 2005. 182 с., 60 ил. (На чешском и русском языках).
982. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2-х кн./[ответ. ред. В. В. Марьина]; Ин-т славяноведения. Москва: Наука, 2005. (XX век в документах и исследованиях). Кн. 2. 558 с.
983. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн./ [ответ. ред. В. В. Марьина]; Ин-т славяноведения. Москва: Наука, 2005. (XX век в документах и исследованиях). Кн. 1. 2005. 453 с.
984. Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. Прага: Чехословацька громада легіонерів, 2002. 45 с.
985. Шаповал Ю. І. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
986. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939): монографія. Луцьк: Волин. мистецька агенція «Терен», 2014. 492 с.
987. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: ІЗМН, 1997. 92 с.

988. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ПЦ «Різографіка», 2005. 616 с.
989. Юзевський Генрик. Замість щоденника / Генрик Юзевський пер. Юлії Васейко; вступ. ст. М. Кучерепи; післяслово Марека Запура; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 168 с.; іл.
990. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. [Текст]: Монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 472 с. 27,47 друк. арк. ISBN 978-966-940-157-1
991. Ярошевич А. И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. Вып. 6. Киев, 1913. 29 с.
992. Alexandr Muratov, Dina Muratova. Osudy Čechů v Rusku, 19–20 století, cesta z Kyjeva do Vladivostoku. Překlad Miloslava Žáková. Praha: Vytiskl PBtisk Příbram, 2017. 408 s.
993. Auerhan J. Česke osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze. Praha, 1920. 65 s.
994. Auerhan J. Osady českých emigrantů v Prusku, Polsku a Rusku. Praha, 1920. 54 s.
995. Čapka František, Lubomír Slezák a Jaroslav Vaculík. Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce. 1. vyd. Brno: Akademické nakladatelství, 2005. 359 s.
996. Česká družyna. [Praha ?]; [1915 ?], 31 s.
997. Československá legie v Rusku. 1914–1920. Vydavatel odbor archivní správy a spisové služby M. V. Československá legie v Rusku. 1914–1920. Díl.1. Praha, 2014. 435 s.
998. Československa samostatna tankova brigada v SSSR a osvobozeni Ostravy (1944–1945). Praha, 2015. 54 s.
999. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. Lublin: Wyd.UMCS, 2000. 323 s.
1000. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław, 1979. 262 s.

1001. Cichočka Z. Kolonie Czeskie na Wołyniu. Warszawa, 1928. 78 s.
1002. Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wolyniu. Warszawa, 1933. 168 c.
1003. Dejiny čechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Київ: НАУ, 2013. 600 с.
1004. Dějiny Československé obce legionářské. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAC, 2014. 64 s.
1005. Dějiny zemí Koruny České. Od nástupu osvícenství po naši dobu. Kol. aut. Díl. 2. Praha: Paseka, 1993. 329 s.
1006. Doleček Jiří. Popraviště, aneb, Zpověď volyňského Čecha. Praha, 2014. 164 s.
1007. Doudrava F. Český vystehovalec na Rus. Praha, 1876. 52 s.
1008. Dufek Vladimír, Mučednické obce na Volyni: Český Malín: Michna-Sergejevka: vyhnanci na Sibiř. Praha, 2002. 160 s.
1009. Dufek Vladimír. Návrat volyňských Čechů do vlasti v archívních materiálech: aktuální publikace k padesátému výročí reemigrace. Praha, 1997. 131 s.
1010. Dufek Vladimír. Návrat volyňských Čechů do vlasti v archívních materiálech. 1. vydání. Praha: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 1997. 131 s.
1011. Edmund Orian, Vaclav Sluka, Tomas Jakl, Alexander Hejl, Bernard Panus. Československa legie v Rusku. 1914–1920. Praha: Tiskarna Ministerstva vnitra, 2008. 135 s.
1012. Folprecht Josef. Čechoslováci polští. Praha, 1932. 74 s.
1013. Folprecht Josef. Dějiny české. Praha, 1947. 141 s.
1014. Folprecht Josef. Naši krajané v cizině. Praha, 1940. 29 s.
1015. Folprecht Josef. Volyňští krajané. Praha, 1947. 44 s.
1016. Hofman J. Česi na Volyni. Zakladni informace. Praha, 1995. 32 s.
1017. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. I. díl – na frontách. Praha: MH Praha, 2004. 320 s.
1018. Hofman, Jiří–Širc, Václav–Vaculík, Jaroslav. Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. II. díl – v zázemí za 2. světové války. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu, 2004. 437 s.
1019. Jiří Bonek, Mgr. Danuše Manová, Ing. Václav Stárek. Huleč Česka na Volyni.

- Obraz života v letech 1870–1947. Žatec: Tiskarna Žatec, 1992. 150 s.
1020. Josef Anna, Vladislav Vlk. Historie Českého Boratína. Usti nad Labem: Vydavatelství Forte Usti nad Labem, 2000. 292 s.
1021. Kalina Antonín Svatopluk. Krví a železem dobyto československé samostatnosti: [listinné doklady, úvahy, posudky]/nákladem vlastním, 1938. XX. 333. [II] s.
1022. Kaplan K. Československo v poválečné Evropě. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2004. 408 s.
1023. Kvapil O. Cesta bouří. Praha: Nakladatelství Brána, 2010. 306 s.
1024. Krušina M. Zdolbunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. 233 s.
1025. Kruško Š. Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine. Prešov: Koordinačný výbor reoptantov v SR, 2007. 77 s.
1026. Klusáková-Svobodová, Zoe. O tom, co bylo. Praha: Mladá Fronta, 2005. 214 s.
1027. Kudela J. Československá anabase v Rusku. S. a., 1928. 32 s.
1028. Kupczak J. Polacy na Ukrainie 1921–1939. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. 447 s.
1029. Martinovský Josef Alois; Širc, Václav. Kronika Českého Malína. s. n, [1983?]. 123 s., [16] s. obr. Příl.
1030. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechnie dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warrszawa; Krakow: Ossolineum, 1968. 230 s.
1031. Mędzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódz: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. 203 s.
1032. Mędzecki W. U źródeł współczesności. Dzieje nowożytne i najnowsze. Warszawa: Wyd-wo Szkolne i Pedagogiczne, 2001 (wyd. pierwsze). 197 s.
1033. Mičan Vladimír. Česká emigrace v Polsku a na Volyni: evangelisační cesta br. Vlad. Míčana, tajemníka Biblické jednoty [Biblická jednota], 1924. 151 s.

1034. Michal Šmigel'– Štefan Kruško. Opcia a presídlenie Rusínov do SSSR (1945–1947). Na základe československo-sovietskej dogody z 10. júla 1946. Bratislava: GORALINGA, 2011. 340 s.
1035. Nosková, Helena. Návrat volyňských Čechů. Naděje a skutečnost let 1945–1954. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. 165 s.
1036. Nosková, Helena: Návrat Čechů z Volyně. Naděje a skutečnost let 1945–1954. Praha 1999, 165 s.
1037. Nosková Jana. Reemigrace ausídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury. Brno: Ústav evropské etnologie, 2007. 227 s.
1038. Ogonowski J. Uprawnienie językowe mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Wyd. Sejmowe, 2000. 285 s.
1039. Olič V. Dejiny českého vystehovalectwavi na Rus. Kyjev, 1908. 38 s.
1040. Orián Edmund, Sluka Václav, Jakl Tomáš, Hejl Alexander, Panuš Bernard. Československá legie v Rusku. 1914–1920. Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra, 2008. 135 s.
1041. Palicka V. Nezaváté časem. Volyňští Češi v tankových bojích. Praha: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel s podporou Magistrátu hl. města Prahy, 1995. 200 s., pril.
1042. Podgórski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. Poznań, 1938. 160 s.
1043. Polityczno-wojskowe aspekty polskiej polityki wschodniej, pod red. J. Stefanowicza. Warszawa, 1991.128 s.
1044. Prchlik Antonín. Školské a kulturní styky s cizinou. Praha, 1937. 214 s.
1045. Richter Karel. Apokalypsa v Karpatech. Praha: Ostrov, 2006. Vydání 1. 375 s.
1046. Rodinný Kalendář Volyňských Čechů. Ročník III. Luck, 1939. 203 s.
1047. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2004. Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2004. 499 s.
1048. Šereťuk M. Kronika Českého Kvasilova. [Praha ?]: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003. 80 s.

1049. Šmigel' M., Kruško Š. Opcia a presídlenie Rusiínov do ZSSR (1945–1947). Bratislava: GORALINGA, 2011. 340 s.
1050. Šip F. Několik capitol o hospodářství naší sibiřské armády. V odpověď na «Bílou Sibiř» generála Sacharova. Praha, 1926. 49 s.
1051. Stopy zavaté časem – Kronika Českého Volkova a přilehlých českých osad na Volyni. Vydala ZO ČSPB v Lipenci/Širc, V. a kol. autorů. Praha: Nakl. Novinář, 1980. 115 s. URL: http://www.scvp.eu/downloads/Stopy_zavate_casem.pdf (12.02.2018)
1052. Širc Václav. Minulost zavátá časem. Kronika Českých Dorohostají a přilehlých osad Libánovky a Máslenky. Louny, 1988. 107 s. a obrazová příloha.
1053. Španihel Jaroslav. Adresář zahraničních Čechů. Praha, 1911. 106 s.
1054. Švankmajer Milan a kolektiv. Dějiny Ruska. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012. 575 s.
1055. Syruček Milan. Banderovci – hrdinové, nebo bandité? Praha: Epoque, 2009. 1. vyd., 154 s.
1056. Tobjański Z. Czesi w Polsce. Krakow: Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Slowaków w Polsce, 1994. 236 s.
1057. Toman-Tomanek V. Josef. Boi za svobody vlasti. New York, 1996. 200 s.
1058. Toman-Tomanek V. Josef. Denni uvahy. 1995–1996. New Jourk-Praha, 1996. 154 s.
1059. Toman-Tomanek V. Josef. Památník. Účast zahraničních Čechů z obce Kupičov na Volyni v boji za československou samostatnost. Ústí nad Labem, 1946. 81 s.
1060. Toman-Tomanek V. Josef. Touha volyňských Čechů po vlasti. 2. vydání. Žatec, 1945. 18 s.
1061. Turek V., Kovalenko S. České stopy na Ukrajině. Dějiny české vesnice Malá Zubovščina. Kniha 2. Чеські стопи на Україні. Історія чеського села Мала Зубовщина. Книга 2. Praha, 2018. 542 s.
1062. Vácha D. Ostrovy v bouři. Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920). Praha: Nakladatelství Epoque s.r.o., 2016. 440 s.

1063. Vaculík Í. K. Jaroslav. Začleňování reemigrantů do hospodářského života v letech 1945–1950. 1. vyd. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2001. 85 s.
1064. Vaculík J. Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. Brno: MU, 2002. 229 s.
1065. Vaculík J. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948. Brno: Ústav marxismu-leninismu Univ. J. E. Purkyně, 1984. 223 s.
1066. Vaculík Jaroslav. Volynští Češi v protifašistickém zápase. Praha: Český svaz protifašistických bojovníků, 1987. 88 s.
1067. Vaculík Jaroslav. Hledali svou vlast. Praha: Česká expedice, 1995. 40 s.
1068. Vaculík Jaroslav. Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti. Brno, MU 2002. 74 s.
1069. Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha, 1997. 211 s.
1070. Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s.
1071. Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. III. Díl. 1945–1948. Praha, 2001. 218 s.
1072. Vaculík Jaroslav. Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945–1950. Brno: MU, 1993. 200 s.
1073. Vaculík Jaroslav. Rodinná kronika volyňských Čechů. Brno: MU, 2006. 144 s. (s D. Kšicovou). 2. vyd., 2007.
1074. Vladimír Samec. Kronika obce Dembrovka na Volyni. 1994. 67 c
1075. Vlk Jaroslav, Vlková Anna, Vlk Vladislav. Historie Českého Boratína. Ústí nad Labem, 2000. 293 s. a přílohy.
1076. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w świetle liezb i faktów. T. 1. Łuck, 1929. 248 s.
1077. Z Kupicova do stare vlasti. Václav Kytl, Václav Zápotocký, Miloslava Žáková. [?], 2005. 159 s. (без зазначення сторінок).

1078. Základní informace o Čechách na Volyni. [Парага ?]: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přáteli, [1997 ?]. 12 s.
1079. Zaremba P. Historia dwudestialetia (1918-1939). Wrocław, 1991. 520 s.
1080. Zelinski H. Historia Polski 1914–1939. Wrocław, 1985. 27 s.
1081. Zilynskyj B. Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948. Praha: Studijní materialy. Ustavu pro soudobé dejiny AV ČR, 2000. 97 s.

Статті

1082. Антонюк Я. Волинські чехи в українській визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів). *Український визвольний рух*: наук. зб. Львів, 2014. Збірник 19. С. 202–222.
1083. Арндт Н. Чехи на Волини. *Родина Волынъ. Heimat Wolhynien*. Т. 17/Ист. об-во «Волынъ» в ФРГ, Житомир. науч.-краевед. об-во исследователей Волини; сост.: Н. А. Арндт, Г. П. Мокрицкий; пер. с нем.: Т. Шибинской, С. Кондратюк. Визентхайд; Житомир: Волынъ, 1998. 212 с. С. 145–156.
1084. Бетлий О. Украина 1919–1923: пражский проект. *Европа. Журнал Польского института международных дел*. 2006. Т. 6, № 2 (19). С. 119–151.
1085. Бурькина Л. В. Адаптационный потенциал чехов и словаков Северо – Западного Кавказа в российской миграционной парадигме второй половины XIX ст. *Вестник Адыгейского Государственного университета*. Выпуск 2 (199). Майкоп: Изд-во АГУ, 2017. С. 26–34.
1086. Борінштейн Є. Р. Розробка теорії соціокультурної трансформації у вітчизняній та зарубіжній науці: точка зору соціальної філософії. *Вісник Сев НТУ: зб. наук. праць*. Вип. 141/2013. Серія: Філософія. Севастополь, 2013. С. 12–16.
1087. Борщик Я. Польська та українська версії пацифікації Малина 13 липня 1943 року: джерелознавчий аналіз. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст./відп. ред. О. Є. Лисенко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 17. 246 с. С. 22–45.

1088. Валиахметов А. Н. Новейшая отечественная историография о чехословацком легионе в России (1914–1920 ГГ.) *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2012. № 12 (26): в 3-х ч. Ч. II. С. 45–48. URL: www.gramota.net/materials/3/2012/12-2/
1089. Вацулик Я. Председатель союза чехословацких обществ в России Вацлав Вондрак (1916–1917). *Славянский сборник*. Вып. 10. Саратов, 2012. С. 49–59.
1090. Венгер Н. В. Особенности восприятия волынских немцев в системе «немецкого вопроса» в Российской империи. *Німці в історії Волині: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 1–2 жовт. 2015 р./ за наук. ред. М. П. Костюка*. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 512 с. + іл. С. 51–59.
1091. Віднянський С. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «українського питання» в Європі: зб. наук. праць/С. Віднянський. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р./ відп. ред. С. В. Віднянський*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 17: зб. присвяч. чл.-кор. НАН України І. М. Мельниковій. С. 94–116.
1092. Віднянський С. В. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. № 6. С. 297–318.
1093. Виднянский С. В. Украина на международной арене в конце Второй мировой войны. *Дипломатический ежегодник*. 2005: сб. ст. Москва: Науч. кн., 2006. С. 188–209.
1094. Віднянський С. В. Україна та українці в історії 1-го Чехословацького окремого батальйону (бригади, армійського корпусу) (до 70-річчя завершення Другої світової війни). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2015. Вип. 16. У 2 ч. Ч. 2. С. 36–42.

1095. Вісин В. Правові чинники функціонування споживчої кооперації у Волинській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Вип. 22. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. С. 64–71.
1096. Вовканич І. Повоєнна оптація у країнах Центрально-Східної Європи та її вплив на сьогодення. *Čo dala – vzala našim rodakom optacia*. In: zborník z medzinarodnej konferencie k 55. vyročiu optacie a presidlenia. Ed. Marian Gajdoš. Košice; Prešov, 2002.
1097. Вовканич І., Гайдош М. Оптаційні процеси між Чехословаччиною і СРСР у перші післявоєнні роки. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Вип. 2. Ужгород, 1998. С. 97–101.
1098. Вовканич І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині. *Україна в європейських міжнародних відносинах*: наук. зб. НАН України. Ін-ту історії України. Київ, 1998. С. 500–517.
1099. Вовканич І. І. Перша світова війна, модерна демократія та Т. Г. Масарик. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. Вип. 5. С. 144–148.
1100. Вовканич І. І. Повоєнна оптація в країнах Східної Європи та її вплив на сьогодення. *Čo dala – vzala našim rodakom optacia. Zborník z medzinarodnej vedeckej konferencie k 55. Vyročiu optacie a presidlenia*. Кошіце-Пряшів, 2002. С. 25–29.
1101. Вовканич І. І. Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е. Бенеша в Москві у березні 1945 р. *Закарпаття в складі Чехословаччини. Проблеми відродження і національного розвитку*: доп. наук. семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 1999. С. 74–84.
1102. Вовканич І. І. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. *Закарпаття в складі Чехословаччини. Проблеми*

відродження і національного розвитку: доп. наук. семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 1999. С. 84–97.

1103. Вовканич І. І. «Ресловакізація», переселення повоєнних років і сучасні проблеми угорської меншини в Словаччині: до питання історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: УЖДУ, 1998. Вип. 2. С. 107–115.*

1104. Вовканич І. І. Закарпаття в процесах оптації населення Чехословаччини та СРСР у 1945–1947 рр. *Науковий вісник УДШЕП. Серія: Суспільні науки. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 71–76.*

1105. Вовканич І. І., Сюсько І., Мар'їна В. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів». Після Другої світової війни: оптація 1945–1947 рр. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Сату-Маре: Красзнавчий музей округу Сату-Маре, 1999. С. 375–408.*

1106. Вовканич І. І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині. *Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 500–516.*

1107. Герінбург О. В. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках ХІХ ст. за матеріалами земських статистичних описів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2007. Вип. ХХІ. С. 98–103.*

1108. Грицак Я. Українська історіографія, 1991–2001: десятиліття змін. *Україна модерна. Київ; Львів, 2005. Ч. 9. С. 43–68.*

1109. Давидюк Р. Політичні процеси Західної Волині міжвоєнного періоду в сучасній українській історіографії. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць Рівне: РІС КСУ, 2010. Вип. 10. С. 51–57.*

1110. Данильченко О. П. Національні меншини півдня України в 20–30-ті роки (історико-географічний огляд). *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Наук. думка, 1994. С. 47–56.*

1111. Данілічева В. Експедиційне обстеження колишніх чеських сіл на Рівненщині. *Чехи і Дубенищина*: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк: ПРАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 88–95.
1112. Дмитренко Т. Перша світова війна в житті дубенського чеха Йозефа Вентури. *Чехи і Дубенищина*: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк: ПРАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 16–19.
1113. Драгунова Т. Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві. *Статистика України*. 2004. № 1. С. 72–79. С. 73.
1114. Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні. *Dějiny česků na Ukrajině/Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. 600 с. С. 484–519.
1115. Засухин И. О положенни хмелеводства на Воьлини и мерах к его улучшению и развититю. *Сельскохозяйственная хроника Воьлинской губернии*. № 2. 1910. С. 22–40.
1116. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 лист. 1996 р.). Івано-Франківськ, 1997. С. 156–160.
1117. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ ст.: від конфронтації до порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття/НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова рекол. Я. Ісаєвич; упоряд. : М. Литвин, В. Футала. Львів, 2008. С. 3–18.
1118. Кавулич О. Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 17/2008. С. 543–547.
1119. Казанцева В. Ф. Миграция населения. *Украинская советская энциклопедия*. Т.6. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1981. 550 с. С. 457.

1120. Каппелер А. “Поверх кордону” концепція прикордоння як об’єкт дослідження. *Україна Модерна*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. Число 18: Пограниччя-окраїни-периферії. С. 48–53.
1121. Касьянов Г. В., О. П. Толочко. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
1122. Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 5–15.
1123. Коваленко С. Чехи в Київській губернії. *Dějiny česků na Ukrajině/Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. 600 с. С. 366–406.
1124. Ковба Ж. М. Господарства чеських поселенців на Волині в кінці XIX – на початку XX століття. *Українське слов’янознавство*. 1972. № 6. С. 123–134.
1125. Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україну. *Українське слов’янознавство*. 1970. № 1. С. 121–129.
1126. Копылов Н. Чешский лев под русским знаменем: политические и военные проблемы формирования чехословацких воинских частей в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. *Урал в годы гражданской войны: материалы 3-ей Международной научно-практической конференции «Урал в годы гражданской войны. Современные проблемы истории, источниковедения и историографии»* (28–29 сентября 2013 г.). Пермь, 2014. 120 с. С. 77–86.
1127. Копылов Н. Чешский лев под русским знаменем: политические и военные проблемы формирования чехословацких воинских частей в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 34–36.
1128. Костриця М. Ю. Про хміль, пиво і чеських колоністів. *Чехи на Волині: історія і сучасність*. С. 15–19.
1129. Костриця М. Ю. Засухін Іван Іванович. *Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодні* / М. Ю. Костриця, І. Г. Рейтман. Житомир, 1997. URL:

http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15700 (Енциклопедія сучасної України. Інститут енциклопедичний досліджень НАН України).

1130. Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. № 4. С. 165–194.

1131. Литвин Н. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами. *Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія*. К.: КСУ, 2005. № 20. С. 111–119.

1132. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр.. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Т. 3(5). Київ, 1999. С. 275–289.

1133. Мазурок О. З історії утворення чеських колоній на Волині у другій половині ХІХ ст. *Українська національна ідея: історія і сучасність*: наук. зб. Житомир, 1997. С. 97–98.

1134. Макара М.П. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття. *Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.)*. Ужгород, 1995. Т. 2. Розділ ІХ. С. 614–619.

1135. Макар Ю.І. Проблема стереотипів в українсько-польських міжлюдських взаєминах. Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. Чернівці: Букрек, 2009. П. 50. Т. VIII. С. 217–227.

1136. Мельничук І. А. Суліменко О. Г. Господарські та культурно-релігійні взаємовпливи української та німецької громад Волині (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Гілея. Історичні науки*. Вип. 115. С. 24–27.

1137. Меморіалізація місць масових поховань євреїв Волині періоду Другої світової війни. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*: наук. зб. Вип. 56: матеріали LVI Волин. обл. наук. історико-краєзнавчої конф., 25 лист. 2015 р., м. Луцьк/упоряд. Г.Бондаренко, А. Силюк. Луцьк, 2015. С. 108–112.

1138. Моисеенко В. М. Некоторые вопросы управления миграционными процессами населения. *Вопросы теории и политики народонаселения*. М.: Статистика, 1970. С. 130–140.
1139. Муратов А., Муратова Д. Учитель из Одессы Антонин Чила – генерал Чехословацкой армии. *Україна – Чехія: історія та сьогодення* / О. М. Березовський, Т. В. Брязкало та ін.; уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В. М. Фендик; Одес. обл. упр. культури і туризму, національностей та релігій (та ін.). Одеса: ВМВ, 2013. 220 с.: іл. С. 293–307.
1140. Надольська В. В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 236–240.
1141. Надольська В. Волинські чехи і православ'я: матеріали Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. *Малиниця у просторі і часі: 25–27 верес. 1996 р.* [відп. ред. М. Ю. Костриця]. Малин, 1996. С. 74–76.
1142. Надольська В. Іноземні колоністи Волинської губернії: розвиток національного шкільництва і політика русифікації. *Освіта і культура Волині: історія і сучасність*: матеріали регіон. наук. конф., присвяченої 450-літ. Пересопницького Євангелія та 20-річчю незалежності України, м. Луцьк, 20 трав. 2011 р. С. 38–46.
1143. Надольська В. В. Документи канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора як джерело до вивчення іноземної колонізації Волинської губернії. *Архіви – скарбниця людської пам'яті*: наук. зб. «Велика Волинь»: пр. Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. Т. 26. Житомир: Волинь, 2002. С. 53–58.
1144. Надольська В.В. Поляки на Волині у другій пол. ХІХ ст. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1994. С. 548–550.

1145. Нахтигаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 103–116.
1146. Ненашева З. Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века. *Русский сборник. Исследования по истории России/ред.-сост. О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Кодеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти. Т. III.* Москва: Модест Колеров, 2006. С. 7–37.
1147. Ненашева З. С. Идеино-политические аспекты чешского национального движения в России в 194–1915 гг. «Конструктивное» русофильство или национальный прагматизм? *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 27. 2011. С. 16–31.
1148. Нестеренко В. А. Чехи Радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.). *Чехи на Волині: історія і сучасність: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. Т. 24.* Житомир; Малин: «Волинь», 2001. 100 с. С. 56–63.
1149. Нестеренко В. А. Чехи Волині у 1919 р. *Проблеми українського державотворення: історія і сучасність: матеріали Міжнар. наук.-краєзнавчої конф. присвяченої 100-річчю від дня народження О. Ольжича та 90-річчю Української Народної Республіки: у 2 т./[Голов. ред. М. Ю. Костриця].* Житомир: М. Косенко, 2007. Т. 1. 320 с. С. 284–288.
1150. Овсяк А.М. Репатриация. *Украинская советская энциклопедия. Т. 9.* К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1983. 566 с. С. 253–254.
1151. Павленко Л. Участь Є. Рихліка у русі національно-культурного відродження українських чехів у 1920-х рр. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.* Чернігів, 2004. Вип. 27. Серія: Історичні науки. № 2. С. 96–104.
1152. Павленко Л. А. Анализ исторических условий формирования нового ментального типа украинских чехов по результатам исследований Е.Рыхлика. *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность,*

перспективы: Материалы II Международной научной конференции. Гомель, 2001. С. 179–180.

1153. Павленко Л. А. Историческая судьба украинских чехов в исследованиях Е. Рыхлика. *Славянский мир на пороге третьего тысячелетия*: Материалы Международной научной конференции. Гомель, 2001. С. 29–30.

1154. Палагнюк О. В. Міграції як соціально-економічний феномен та геополітичний виклик розвитку сучасного суспільства. *Наукові праці. Політологія*. Випуск 218. Том. 230. С. 37–40.

1155. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 46–50.

1156. Плисюк В. Західноукраїнське кооперативне молочарство у міжвоєнний період. *Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти*. Т. 1. Львів, 1998. С. 89–115.

1157. Поліщук Ю. Інституційні засади етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України. *Особа в контексті часу / Упорядн. Ю. Шаповал. К.: ІПіенд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 381–402.*

1158. Поліщук Ю. Політико-правове регулювання національних відносин в незалежній Україні (90-ті рр.). *Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення та проблеми розвитку*: збірник. Київ: ІПіЕНД, 2006. С. 342–350.

1159. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6 (74). С. 116–134.

1160. Поліщук Ю. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 2(58). С. 393–407.

1161. Поліщук Ю. Іноземна трудова імміграція у Правобережну Україну наприкінці XVIII – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5(55). С. 358–381.
1162. Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2(64). С. 197–213.
1163. Поляков Ю. А. Проблемы эмиграции и адаптации в свете исторического опыта. *Новая и новейшая история*. 1995. № 3. С. 8–15.
1164. Посадсков А. Л. Историография Чехословацкого корпуса в России: смена эпох и эволюция взглядов (1920–2000 гг.). *История белой Сибири: материалы 5-й Междунар. науч. конф.*, Кемерово, 2003. С. 12–21.
1165. Прайсман Л. Чехословацкий корпус в 1918 г. *Вопросы истории*. 2012. № 5. С. 75–103.
1166. Птицын А. Австро-венгерские переселенцы в экономической жизни России (вторая половина XIX – начало ХХ вв.). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 32 (170). *История*. Вып. 35. С. 45–54.
1167. Птицын А. Н. Предприниматели из австро-венгерских земель в России XIX – начала ХХ века. *Славяноведение*. 2009. № 1. С. 83–90.
1168. Птицын А. Н. Чешская колонизация Волыни в контексте «польского вопроса» (60–70-е гг. XIX в.) *Российско-польский исторический альманах*. Вып. V. Ставрополь; Волгоград; Москва: Изд-во Ставропольского государственного ун-та, 2011. 240 с. С. 214–223.
1169. Птицын А.Н. Возрождение гуситской церкви в России в 70–80-е гг. XIX в.: проект и реализация. *Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории*. Вып. 12. Ставрополь: Изд-во Ставропольского гос. ун-та, 2011. 300 с. 193–207.
1170. Птицын А. Н. «Религия из канцелярии»: создание чешско-гуситской церкви в России в конце XIX в. *Диалог со временем*. 2011. № 37. С. 184–197.

1171. Птицын А. Россия в представлениях чешских эмигрантов «первой волны». *Национальная идентичность и национализм у славян и их соседей: проблемы прошлого и настоящего: материалы междунар. науч.-практ. конф./науч. ред., сост. Э. Г. Вартаньян, О. В. Матвеев. Кропоткин: 2011. 220 с. С. 116–121.*
1172. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения истории повседневности. *Этнографическое обозрение. 2004. № 5. С. 3–19.*
1173. Рафальський О. О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і його відображення в історичній літературі. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: наук. зб. Київ–Житомир, 1998. С. 56–60.*
1174. Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.; методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку. *Український історичний журнал. 2007. № 7. С. 218–232.*
1175. Реєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу. *Питання нації творення. Випуск ХХ. URL: history.org.ua/JournALL/xix/xix_2012_20/2.pdf*
1176. Рихлік Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні. (Загальні уваги). *Записки Етнографічного товариства. 1925. Кн. 1. С. 33–37.*
1177. Рихлік Є. З літератури про чехів на Україні. *Етнографічний вісник. 1926. Кн. 2. С. 154–155.*
1178. Рихлік Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики. *Записки Ніжинського інституту народної освіти. 1927. Кн. VII. С. 193–220.*
1179. Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). *Проблеми слав'янознавства. 2016. Вип. 65. С. 53–64.*

1180. Рыбков А., Демидова Е. Чехословацкий военный корпус в Поволжье (субъективные заметки историков). *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2012. № 5. С. 192–195.
1181. Серапионова Е. П. Полемика К. Крамаржа и Э. Бенеша о роли России в решении «чешского вопроса». *Славянский альманах*. 2015. Вып. 1–2. Москва: Индрик, 2015. 480 с. С. 48–57. URL: http://inslav.ru/images/stories/pdf/2015_almanah_1-2.pdf.
1182. Серапионова Е. П. Политика чехословацких властей в отношении возвратившихся из России легионеров, военнопленных и реэмигрантов. *Социальные последствия войн и конфликтов XX в.: историческая память*. Санкт-Петербург, 2014. С. 113–128.
1183. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.). *Славянский альманах 2009*. Москва: Индрик, 2010. 464 с. С. 196–205. URL: http://inslav.ru/images/stories/pdf/2010_almanah2009.pdf
1184. Серапионова Е. П. Конец Первой мировой войны и возвращение чехов и словаков на родину. *Славянский альманах 2016*. Москва: Индрик, 2016. 464 с. С. 417–423. URL: http://inslav.ru/images/stories/pdf/2016_almanah_1-2.pdf
1185. Середняк Л. Проблема збереження української школи в Галичині у міжвоєнний період (за матеріалами преси). *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2002. Вип. 10. С. 410–421.
1186. Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки). *Чехи на Волині: історія і сучасність: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині*. Т. 24/відп. ред. М. Ю. Костиця. Житомир; Малин: Волинь, 2001. 100 с. С. 75–78.
1187. Солдатюк М. До 470-річчя першої письмової згадки про Мирогощу. Мирогощанські чеські сторінки. *Чехи на теренах Волині: матеріали Міжнар. наук. історико-країзнавчої конф. «Чехи на теренах Волині»*. Рівне: Дятлик М., 2016. 108 с. С. 32–35.

1188. Софінська І. Конституційно-правове дослідження сучасних способів набуття громадянства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 281–289.
1189. Тимошенко Ю. О. Історія українського сокільського руху в еміграції (1920–1930-ті роки). *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки*. 2013. Вип. 111. С. 229–230.
1190. Топінка Є. Чехи у військових формуваннях українських січових стрільців та Української Галицької армії. *Проблеми слав'янознавства*. 2002. Вип. 52. С. 59–64.
1191. Топінка, Євген. До питання переходу волинських чехів на православ'я. *Україна від епохи УНР до початку XXI століття: матеріали Всеукр. науково-краєзнавчої конф., присвяченої 125-річчю від дня народження І. А. Феценка-Чопівського, 20–22 січ. 2009 р./ [голов. ред. М. Ю. Костриця]. Житомир, Москва: Г. Косенко, 2009. С. 375–381.*
1192. Тутковский П. А. Антропологические этюды на Волини. *Труды общества изследователей Волини*. Киев, 1915. Т. 13, Вып. 1. С. 88–89.
1193. Фролкин Н.М. Эмиграция. *Украинская советская энциклопедия. Т. 12*. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. 624 с. С. 460.
1194. Хитрий Ч. Пам'ять спонукає до пошуку. *Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії. Рівне: Дятлик М., 2018. 116 с., іл. С. 3–5.*
1195. Шабала Я. Кооперативний рух на Волині в 1921–1939 рр. *Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: [зб. ст]. Т. 1*. Львів, 1998. С. 47–59.
1196. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи. *Перспективи*. 2001. № 3 (15). С. 45–50.
1197. Шмигель М. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. *Codrul*

Cosminului. XVI. 2010. №. 2. P. 133–145, 134–135. URL: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf (лютий 2014)

1198. Шмигель М. Советская акция по репатриации на территории Словакии (1945–1948) (по материалам словацких архивов). *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*: навук. зб. Вып. 7/рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. ред.) [і ін]. Минск: БГУ, 2012. С. 99–108.

1199. Шмигель Михал. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944–1945 гг.). Вып. 5. 2010. URL: www.rsijournal.net › (лютий 2014).

1200. Шмігель М., Меньковський В. Біженці із східної Європи в Чехословаччині після Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXVIII. 2017. С. 29–41.

1201. Шляховий В. Історія однієї фотографії. Чехи на теренах Волині. *Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії*. Рівне: Дятлик М., 2018. 116 с., іл. С. 69–77.

1202. Шпиталенко Г. Чехи Волині другої половини XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект. *Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, 12–13 лист. 2010 р. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 327–332.

1203. Шульга С. А. Економіка чеських поселень на Волині у міжвоєнний період. *Чехи на Волині: історія і сучасність*: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. Т. 24/відп. ред. М. Ю. Костриця. Житомир; Малин: Волинь, 2001. 100 с. С. 19–23.

1204. Шульга С. А. Чеське хмелярство на Волині. *Національні та етносоціальні процеси в Україні*: матеріали Другої Всеукр. науково-практ. конф. молодих науковців. Чернівці, 1997. С. 101–105.

1205. Шульга С. До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20–30-ті роки XX століття). *Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки*. Луцьк, 1999. Випуск 5. С. 95–98.

1206. Шульга С. Чеські громадські організації як фактор міжнаціональних відносин на Волині в 1920–1930-х роках. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Випуск ІХ. С. 169–71.
1207. Шульга С. Чеські легіони в Першій світовій війні. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2008. Випуск 11. С. 48–53.
1208. Шульга С. Інформаційний потенціал джерел з історії чеської общини Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2010. Випуск 22. С. 169–173.
1209. Шульга С. Особенности национальной политики польских и советских властей относительно чехов в Украине в двадцатых – тридцатых годах XX века/ *Odlišnosti národnostní politiky polských a sovětských vlád vůči Čechům na Ukrajině ve dvacátých a třicátých letech 20 století. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada, společenských věd. Ř. 27, 2013, č.2. Vydala Masarykova univerzita, 2013. 284 s. S. 75–85.*
1210. Шульга С. Оптація чехов, словаков і українців (русинів) у 1946–1947 роках. Shulha S. Optacia Čechov, Slovakov a Ukrajincov (Rusinov) v rokoch 1946–1947. *Studium carpato-Ruthenorum. Študie z karpatorusiniistiky 6*. Prešov: Prešovska univerzita v Prešove – Ústav Rusinskeho jazyka a kultúry, 2014. 150 s. S. 30–61.
1211. Шульга С. Родина волинських чехів Прокупеків. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2015. Випуск 5(306). С. 68–77.
1212. Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2016. Випуск 3(328). С. 101–106.
1213. Шульга С. Волинські чехи: національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. 295 с. С. 109–116.

1214. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. XIX – поч. XX ст.): компаративний аналіз. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management*. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 1 (21) / marzec, 2018. 272 s. S. 197–206.
1215. Шульга С. Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*/Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133 (6). 329 с. С. 46–49.
1216. Шульга С. Чехи Волини в конце XIX – начале XX веков. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Журнал научных публикаций*. № 7 (114). Москва: «Литера» ООО «Институт Стратегических Исследований», 2018. 122 с. С. 41–46.
1217. Шульга С. Українці зі Східної Словаччини на Волині у повоєнні роки (за архівними документами та мемуаристикою). *KELM. Knowledge. Education. Law. Management*. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 2 (22) / czerwiec, 2018. 238 s. S. 201–214.
1218. Шульга С. Чехи Західної Волині в умовах радянзації 1939–1941 років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 136. 332 с. С. 69–71.
1219. Шульга С. Волинські чехи в модернізаційних процессах на Волині. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 540 с. С. 413–424.
1220. Čechoslovenský zahraniční odboj. *Dějiny Československé obce legionářské*. Sestavil J. Filip. Praha: Vydavatelství MAF, 2014. 64 s.
1221. Cichocka-Petrażycka Z. Niemieckie i czeskie kolonje na Wołyniu. *Rocznik ziemi wschodnich*. 1939. S. 3–11.
1222. Mečislav Borák. Politické perzekuce Čechů na Ukrajině v době sovětského režimu. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 29, 2015, č. 2, s. 32-45*. ISSN 1211-6068.

1223. Dufek V. Perzekuce Čechů na západní Volyni. *Kapitoly z dějin volyňských čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek.* Praha: TISKAR, 1997. 252 s. S. 111–112.
1224. František Štampera. Prameny a literatura k dějinám volyňských Čechů. *Sborník národního muzea v Praze. Řada A. Historie. Sv. 69.* 2015. Č. 1–2. S. 47–56.
1225. Gajdoš, Marián: Pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny k ZSSR a Ukrajinská národná rada Prjaševščiny. In: *Rusini otázky dejin a kultúry.* Prjašev, 1994. S. 105–113.
1226. Historické otázky a súvislosti opce a presídlenia československých občanov do Sovietskeho zväzu v roku 1947. In: *Historický časopis.* Roč. 52. 2004. Č.1. S. 31–66.
1227. Hlaváček R. Volyňští Češi v bojích o starou vlast. *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek.* Praha: TISKAR, 1997. 252 s. S. 150–160.
1228. Janská Eva – Drboglav Dušan. Reemigrace volyňských Čechů a «černobylských Čechů». In: *Menšiny a migranti v České republice.* (Šišková, Tatjana, editor). Praha: Portál, 2001. S. 107–117.
1229. Luděk Jirka. České vystěhovalectví na Volyň v kronikách volyňských obcí. In: *STUDIA ETHNOLOGICA. PRAGENSIA.* 2/2015. S. 185–195.
1230. Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni.* t. IV. Z.1(13). S. 99–137.
1231. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach, 1937–1939. *Dzieje Najnowsze.* 1992. Nr. 1/2. S. 180–194.
1232. Krajané v cizině a jejich styky s domovem. *Ročenka Československého ústavu zahraničního.* Praha, 1930. 109 s.
1233. Kvapil O. Našli jsme na Volyni druhý domov. *Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek.* Praha: TISKAR, 1997. 252 s. S. 137–149.

1234. Martinková D. Václáv Vondrák a zajatecká otázka v Rusku. *Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю переселення чехів на Волинь та 75-річчю Малинської трагедії. 12 липня 2018 р., м. Дубно. Рівне: Дятлик М., 2018. 116 с., іл. С. 26–33.*
1235. Martinková D. Československé legie v Rusku a volyňští Češi. *Legionářský směr*. 2015. № 4. S. 31–33.
1236. Martinovsky J. Jak vidim Nemecko a Nemce. Hofman J., Sirc V., Vaculik J. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: MH, 2004. 437 s. S. 300–302.
1237. Mazanek F. Z kroniky Michny-Sergejevky. Hofman J., Sirc V., Vaculik J. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: MH, 2004. 437 s. S. 303–306.
1238. Michal Šmigel'. Banderovci na Severovýchodnom Slovensku (1945–1947) – mýty, fakty, propaganda. *Studium Carpato-Rutenorum 2014. Štúdie z karpatorusinistiky 6*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2014. 151 s. S. 61–84.
1239. Moravec J. Pokus o pohled na volyňské Čechy očima sympatizanta. *Návrat do vlasti. Sborník příspěvků z konference konané k 65. výročí reemigrace volyňských Čechů*. Zlin: Tigris spol. s.r.o., 2013. 107 s. S. 71–91.
1240. Návrat do vlasti. Sborník příspěvků z konference konané k 65. výročí reemigrace volyňských Čechů. Ed. Tomáš Bártek, Tereza Ničová. Zlin: Tigris spol., s.r.o., 2013. 107 s., pril.
1241. Navrat. Reemigrace a usidlovani volyňských Čechů v letech 1946–1947. Most, 1999. 189 s.
1242. Ničová T. Volyňští Češi a kolektivizace. *Návrat do vlasti. Sborník příspěvků z konference konané k 65. výročí reemigrace volyňských Čechů*/ed. Tomáš Bártek, Tereza Ničová. Zlin: Tigris spol., s.r.o., 2013. 107 s., pril. S. 36–46.
1243. Novak M. Bratři. *Kapitoly z dějin volyňských čechů. Sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací. Sest. Vladimír Dufek*. Praha: TISKAR, 1997. 252 s. S. 115–121.
1244. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Příspěvek volyňských Čechů k osvobození Československa od nacistické nadvlády. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: MH, 2004. 437 s. S. 65–78.

1245. Robek A. K. Problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19. století (první část). *Češi v cizině 2*. Praha, 1987. S. 64–97.
1246. Tomáš Staněk – Adrian von Arburg. Organizované divoké odsuny? *Úloha ústředních státních orgánů při provádění «evakuace» německého obyvatelstva. 1. část: Předpoklady a vývoj do konce května 1945 (květen až září 1945)*. *ČS-magazín. Český a slovenský zahraniční časopis*. Leden, 2011. URL : <http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2011011041>
1247. Šada Miroslav, Krátký Karel, Beránek Jan. Za svobodu Československa. *Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války*. Praha 1961, 623 s. a přílohy.
1248. Šedý R. České osady na Ukrajině a Krymu v době přítomné. In: *Naše zahraničí*. Roč. 4. 1923. Č. 3. S. 121–123.
1249. Šedý, R. České osady na Ukrajině a Krymu v době přítomné. In: *Naše zahraničí*. Roč. 5. 1924. Č.4. S. 172–178.
1250. Šedý, R. České školnictví na Ukrajině a Krymu v době přítomné. In: *Naše zahraničí*. Roč. 5. 1924. Č. 2. S. 75.
1251. Šedý, R. Osada obudlí a hospodářské stavby českých krajanů v jižním Rusku na Krymu. In: *Naše zahraničí*. Roč. 8. 1927. Č. 3. S. 101–104.
1252. Sowinski M. Pochodowosc gospodarstw włościańskich na Wołyniu w latach 1927–1930. *Rocznik Wołyński*. T. III. Równe, 1934. S. 451–473.
1253. Michal Šmigel'. Banderovci na Severovýchodnom Slovensku (1945–1947) – mýty, fakty, propaganda. *Studium Carpato-Rutenorum 2014. Štúdie z karpatorusistiky 6*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2014. 151 s. S. 61–84.
1254. Švihovský, Věnceslav. Kijev a Kyjevští Češi. In: *Naše zahraničí*. Roč. IV. 1924. Praha, 1924. S. 152–163.
1255. Szalo, Csaba. Proces kulturní asimilace a konstrukce identity «přistěhovalců». In: Sirovátka, Tomáš (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova universita a Georgetown, 2002. S. 179–196. Rubikon. Sv. 7. 2002.
1256. Tomaszewski J. Ceska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939. *Przegląd Humanisyczny*. 1995. № 6. S. 87–98.

1257. Vaculik J. Archivní prameny k problematice českého vystěhovalectví do Ruska. *Z regionalní historie a archivnictví*. Brno, 1990. S. 251–255.
1258. Vaculik J. Česká minorita na Volyni ve světle prvního ruského sčítání lidu roku 1897. *Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918*. Praha, 1988. S. 282–284.
1259. Vaculik, J. České menšiny ve školství na Volyni v letech 1870–1917. *Pokrokové proudy ve výchově a vzdělávání na jižní Moravě v uplynulých 350 letech*. Praha, 1982. S. 236–238;
1260. Vaculik J. Podíl Čechů na industrializaci Volyně v letech 1870–1939. *Dejiny remesel a průmyslu na jižní Moravě*. Praha, 1984. S. 308–311.
1261. Vaculik J. Poznámky k historii české minority na Volyni. *Sborník prací pedagogické fakulty UDEP v Brně*. Rada společenských věd. Č. 9. Brno, 1980. S. 25–50.
1262. Vaculik J., Hofman J., Širc V. Příspěvek volyňských Čechů k osvobození Československa od nacistické nadvlády. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: MH, 2004. 437 s. S. 65–77.
1263. Vaculik J. Sídlištní struktura, sídliště a obydlí Čechů na ukrajinské Volyni před sto let. *Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na Jižní Moravě*. Praha, 1987. S. 429–433.
1264. Vidňanský Stepan, Gajdoš Marián. Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajině. In: *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945–1953*. [Ed.:] M. Barnovský. Bratislava, 1995. S. 80–87.
1265. Wasiluk J. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań. *Zeszyty politologiczne*/pod. red. Ryszarda Skarżyńskiego. Białystok, 1994. Z. 1. S. 66–92.
1266. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Základní informace o zachráněných Židech a o jejich zachráncích. *Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*. Praha: MH, 2004. 437 s. S. 357–369.

Автореферати та дисертаційні дослідження

1267. Валиахметов А. Н. Чехословацкий корпус в России (1917–1920): историография: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09/Казан. гос. ун-т. Казань, 2005. 23 с.

1268. Киселькова, Н. В. Российский фактор в общественно-политической жизни чехов в 50-е–70-е гг. XIX в. (по материалам архива М. Ф. Раевского): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2008. 23 с.

1269. Ковба Ж. М. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX сторіччя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 «Всесвітня історія»/Львів. держ. ун-т ім. І.Франка. Львів, 1974. 191 с.

1270. Малышева С. Ю. Гражданская война в Поволжье. 1918 год. Историография: автореф. ... канд. ист. наук. Казань, 1991. 24 с.

1271. Надольська В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.05 «Етнологія». Київ: [б. в.], 1996. 27 с.

1272. Шпиталенко Г. Соціально-економічне та духовне життя чехів Волині (друга пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 24 с.

1273. Щербак Н.О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02. К., 1995. 163 с.

1274. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Київ: [б. в.], 2006. 38 с.

1275. Ярмоленко М.І. Етносоціокультурні процеси в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.): регіональні особливості: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «історія України». Львів, 2013. 36 с.

Електронний ресурс

1276. Балановський Я. Етномаргінальна субкультура (спроба соціологічного аналізу). URL: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/1454/1/Етно-маргінальна%2Всубкультура.Pdf> (14.02. 2018)

1277. Белей Любомир. Закарпатська Україна. Маски й гримаси національного відродження Закарпаття. *Матеріал друкованого видання*. № 48 (109) від 27 лист. 2009. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/3524> (1.04.2014).

1278. Валиахметов А. Н. Выступление Чехословацкого легиона в мае 1918 г.: «Заговор Антанты» или «мятеж против союзников» (зарубежная историография). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vystuplenie-chehoslovatskogo-legiona-v-mae-1918-g-zagovor-antanty-ili-myatezh-protiv-soyuznikov-zarubezhnaya-istoriografiya>; (22.01. 2018).

1279. Валиахметов А. Н. «Организованная память»: сбор воспоминаний о боевых действиях против Чехословацкого легиона в Казанской губернии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizovannaya-pamyat-sbor-vospominaniy-o-boevykh-deystviyah-protiv-chehoslovatskogo-legiona-v-kazanskoy-gubernii> (31.01. 2018).

1280. Валиахметов А. Н. Были ли чехословацкие легионеры «белочехами»? URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/byli-li-chehoslovatskie-legionery-belochehami> (31.01.2018).

1281. Валиахметов А. Н. Выступление Чехословацкого легиона в мае 1918 г.: «Заговор Антанты» или «мятеж против союзников» (зарубежная историография). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vystuplenie-chehoslovatskogo-legiona-v-mae-1918-g-zagovor-antanty-ili-myatezh-protiv-soyuznikov-zarubezhnaya-istoriografiya> (31.01.2018).

1282. Валиахметов А. Н. Чехословацкий легион в России (1918–1920): к историографии проблемы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chehoslovatskiy-legion-v-rossii-1918-1920-k-istoriografii-problemy> (31.01.2018).

1283. Васильченко М. А. Советская власть и ЧСЧС накануне мятежа Чехословацкого корпуса (март–май 1918 г.). URL: <https://cyberleninka>.

ru/article/v/sovetskaya-vlast-i-chsns-nakanune-myatezha-chehoslovatskogo-korpusa-mart-may-1918-goda (31.01.2018).

1284. Васильченко М. А. Чехословацкий корпус в Поволжье в 1918 году. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/chehoslovatskiy-korpus-v-povolzhie-v-1918-godu> (31.01.2018).

1285. Виктор Земсков. Репатриация перемещённых советских граждан. URL: https://scepsis.net/library/id_1234.html (31.01.2018).

1286. Вовканич Иван, Сюсько Иван. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови та освіти. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg> (1.04.2014).

1287. Волинська мозаїка доль. URL : monitor-press.com/uk/55-2009-07-16-12-22-45/-rozmailtoi/318-2010-07-09-16-59-51. (31.01.2018).

1288. Вторушин М. Чехословацкий корпус в гражданской войне на востоке России. *Вестник КГУ*. № 1. 2017. С. 21–26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/chehoslovatskiy-korpus-v-grazhdanskoj-vojne-na-vostoке-rossii> (31.01.2018).

1289. Даниш М. Участие словаков в чехословацких легионах Первой мировой войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/uchastie-slovakov-v-chehoslovatskih-legionah-pervoy-mirovoy-voyny>. (31.01.2018).

1290. Женщины в частях чехословацкой армии в СССР. URL: <http://ru.zenybojujici.cz/vystava/zeny-v-jednotkach-ceskoslovenske-armady-v-sssr> (7.12.2017).

1291. Кабачій Р. Оптанти: вигнанці зі Словаччини. URL: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvshini-v-ukrayin-rozderta-totozhnst.htm> (1.04.2014).

1292. Кабачій Роман. До питання про оптацію південних лемків з Чехословаччини на Волинь у 1947 р.: причини переселення. К otazke optacie južnych lemkov z Československa na Volyň v roku 1947. Příčiny presídlenia. *Dejiny 1/2010 – internetovy časopis Inštitutu historie FF PU v Prešove*. URL: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_1_2010.pdf (1.04.2014).

1293. Кабачій Роман. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність. URL: <http://www.uamoderna.com/md/142-kabachiy> (3. 04. 2014).

1294. Кабачій Роман. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 pp). URL: [http://forum.lemky.com/\(1.04.2014\)](http://forum.lemky.com/(1.04.2014)).
1295. Кірсенко М. З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. Наукові записки. Т. 3. Історія. С. 130–133. URL: ///C:/Users/User/Documents/До%20монограф/Krisenko_Z_istoriyi_chekhoslovatskykh.pdf
1296. Марьина В. В. Славянская идея в годы Второй мировой войны (к вопросу о политической функции). *Славянский вопрос : вехи истории*: сб. ст. / отв. ред. М. Ю. Досталь. Москва, 1997. 211 с. С. 169–181; 173–174. URL: file:///D:/Documents/Мои%20документы_До%20монограф/1997_Slavjanskij_vopros.pdf (22.12.2017).
1297. Міжнародне право – Тимченко Л.Д. – 7.5.1. Міжнародно-правові питання громадянства. URL : <westudents.com.ua/glavy/64780-751-mjnarodno-pravov-pitan-nya-gromadyanstva.html> (14.05.2018).
1298. Муратови А. и Д. Чешские промышленные предприятия 100 лет назад. URL : https://zn.ua/SOCIETY/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya_v_kieve_100_let_nazad.html (29.01.2018).
1299. Панібудьласка В.Ф. ІММІГРАЦІЯ [Електронний ресурс]// Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Immigracija> (14.05.2018).
1300. Поліщук Ю. Фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві як джерело вивчення національної політики російського царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). URL: www.ipiend.gov.ua/uploads/nznz...polishchuk_fondy.pdf (17.02.2018).
1301. Птицын А. Австро-венгерская иммиграция в Россию во второй половине XIX – начале XX в. и ее экономическое значение. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/avstro-vengerskaya-immigratsiya-v-rossiyu-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-xx-v-i-eyo-ekonomicheskoe-znachenie> (31.01.2018).

1302. Салдугеев Д. В. Чехословацкий легион в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/chehoslovatskiy-legion-v-rossii> (31.01.2018).
1303. Словник іншомовних слів Мельничука. URL : <http://slovopedia.org.ua/42/53408/289140.html> (14.05.2018).
1304. Шмигель Михал. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. *Codrul Cosminului*. XVI. 2010. №. 2. P. 133–145. URL: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf (1.04.2014).
1305. 1941, 16. prosince, Londýn. – Prohlášení válečného stavu mezi Československou republikou a státy, které jsou ve válečném stavu s Velkou Británií, Svazem sovětských socialistických republik a Spojenými státy americkými. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (1.02.2018).
1306. 1945, 2. srpna, Praha. – Ústavní dekret prezidenta ČSR č. 33/1945 Sb. o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/>(1.02.2018).
1307. 1945, 21. června, Praha. – Dekret prezidenta ČSR č. 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/>(1.02.2018).
1308. 1945, 25. října, Praha. – Výňatek z dekretu prezidenta ČSR č. 108/1945 Sb. o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/>(1.02.2018).
1309. American Heritage® Dictionary of the English Language, Fifth Edition. Copyright © 2016 by Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company. Published by Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company. All rights reserved. URL: <https://www.thefreedictionary.com/migration>(14.05.2018).
1310. Cambridge Business English Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/emigration> (1.05.2018).

1311. Collins English Dictionary – Complete and Unabridged, 12th Edition 2014 © HarperCollins Publishers 1991, 1994, 1998, 2000, 2003, 2006, 2007, 2009, 2011, 2014. URL: <https://www.thefreedictionary.com/migration> (1.05.2018).

1312. Dekret prezidenta ČSR č. 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. 1945, 21. června, Praha. <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (1.05.2018).

1313. Encyclopedic Dictionary of Archaeology. URL: Ethnic-identity. URL:<https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/ethnic-identity/> (1.05.2018). <http://westudents.com.ua/glavy/64780-751-mjnarodno-pravov-pitannya-gromadyan-stva.html> (14.05.2018). https://books.google.com.ua/books?id=BDKqBgAAQBAJ&pg=PT680&lpg=PT680&dq=emigration+enciclopedic+meaning&source=bl&ots=n8iqOQ6c8k&sig=YTzvNj1cwhtJea8u_QSszyCYbfk&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiNwtC4wK3bAhVHkywKHRO3AL0Q6AEISjAD#v=onepage&q=emigration%20enciclopedic%20meaning&f=false (14.05.2018).

1314. Immigration. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/immigration> (1.05.2018).

1315. International Organisation for Migration. URL: <https://www.iom.int/key-migration-terms> (1.05.2018).

1316. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/terms/e/emigration.asp#ixzz5GzV6tAmM> (1.05.2018).

1317. Jan Kuklík Dekrety prezidenta republiky URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (1.05.2018).

1318. Kapitán v. Jiřina Kopoldová, roz. Švermová (1923–2009). In: *Post bellum*. URL: <http://postbellum.cz/witness.aspx?itemID=1123=1> (12.02.2018).

1319. Kuklík Jan. Dekrety prezidenta republiky. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/dekrety-e-benese/>

1320. Machala, Jan. Velitel 1. čsl. samostatného praporu v SSSR. URL: <http://www.fronta.cz/dotaz/1-ceskoslovensky-prapor-sssr-velitel> (12.02.2018).

1321. Merriam-Webster, Inc. URL : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/immigration> (4.05.2018).

1322. Prohlášení válečného stavu mezi Československou republikou a státy, které jsou ve válečném stavu s Velkou Británií, Svazem sovětských socialistických republik a Spojenými státy americkými. 1941, 16. prosince, Londýn. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (1.05.2018).

1323. Random House Kernerman Webster's College Dictionary, © 2010 K Dictionaries Ltd. Copyright 2005, 1997, 1991 by Random House, Inc. All rights reserved. URL: <https://www.thefreedictionary.com/migration>. URL: <https://www.thefreedictionary.com/migration> (4.05.2018).

1324. Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik. Zákony pro lidi. Sbírka zákonů ČR. Ročník 1946. 11/1946 Sb. Aktuální změny 07.02.1946. URL : <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-11> (12.02.2018).

1325. Špiritová, A. Ústřední matice školská v letech 1880–1919. URL: <http://www.nacr.cz/E-publ/paginae/fulltext/1993/Spiritova.pdf> (12.02.2018).

1326. Švermová (Kopoldová) Jiřina. In: *Československé ženy bojující v zahraničních vojenských jednotkách za II. světové války*. URL: <http://www.zeny-bojujici.cz/medailonky/74> (12.02.2018) URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/> (4.05.2018).

1327. Ústavní dekret prezidenta ČSR č. 33/1945 Sb. o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské. 1945, 2. srpna, Praha. <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/>(1.05.2018).

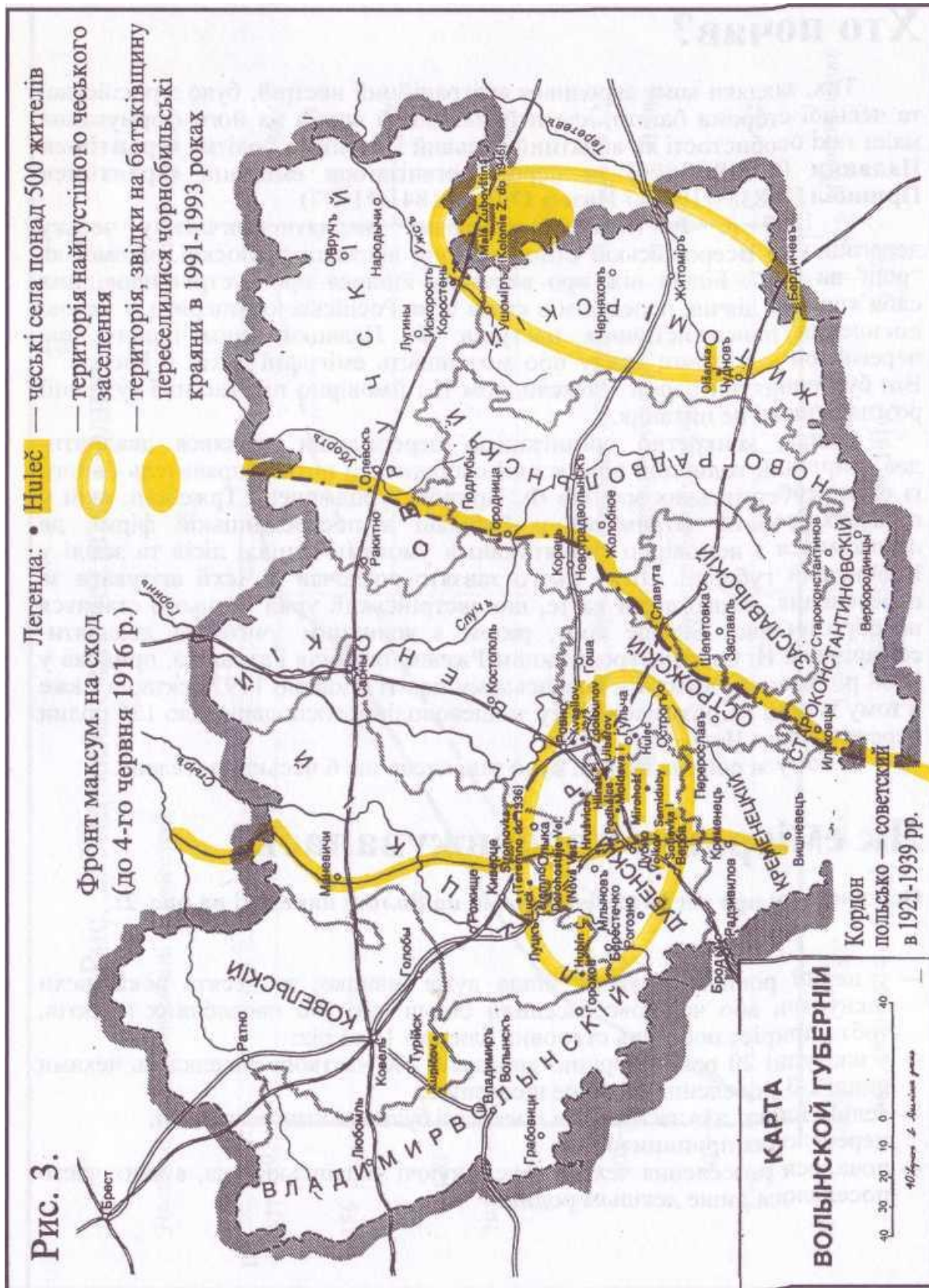
1328. Vladimír. Plukovnice Marie Pišlová-Kvapilová. URL: <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/p/120135#120135> (12.02.2018).

1329. Výňatek ze smlouvy mezi dohodovými mocnostmi a Československem o ochraně menšin. 1919, 10. září, Saint-Germain Laye. URL: <http://www.zasvobodu.cz/news/historicke-dokumenty/>

ДОДАТКИ

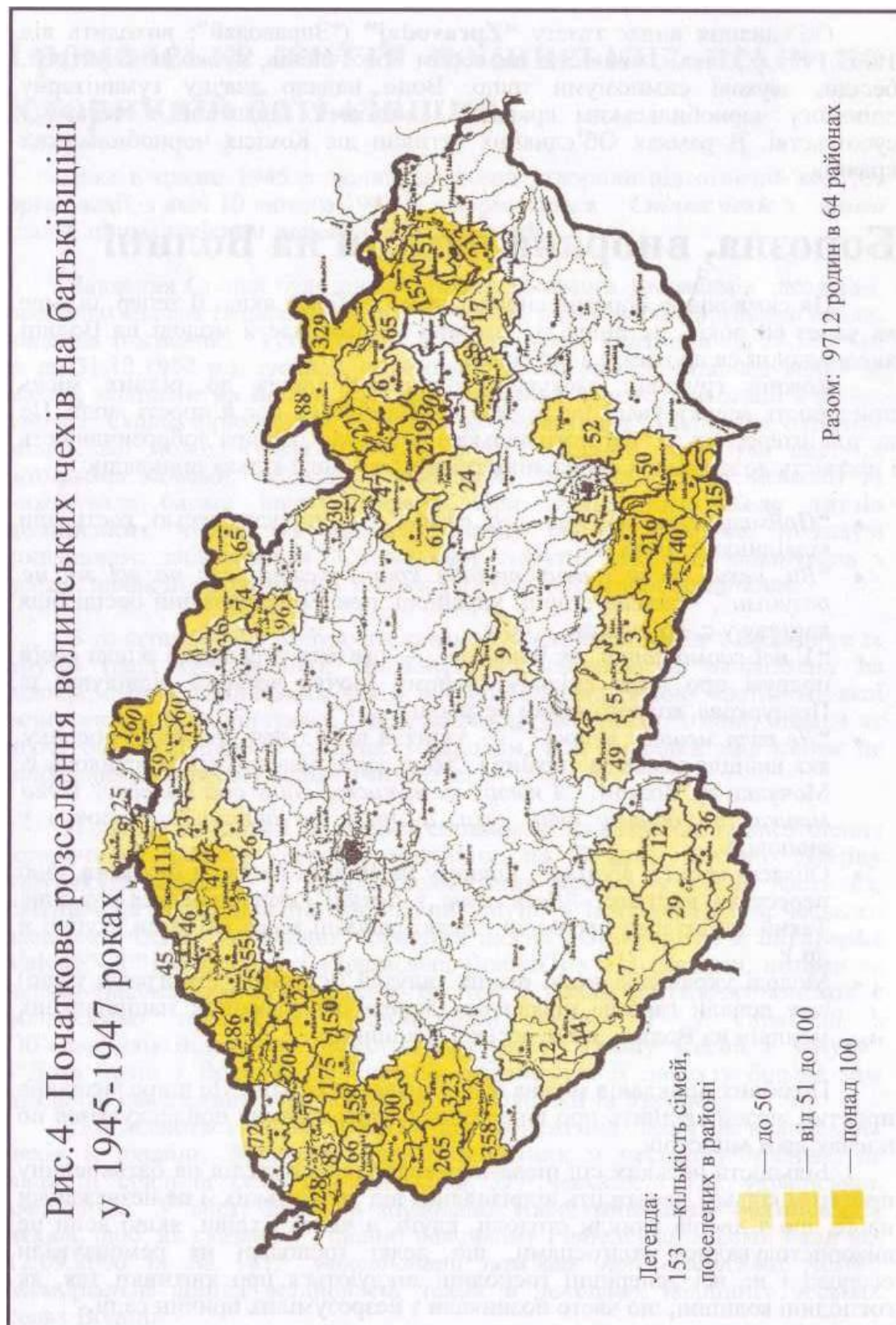
Додаток 1.

Карта-схема розселення чеських переселенців на території Волинської губернії [618].

Додаток 2.

Карта-схема розселення реемігрантів в Чехословацькій Республіці (1945–1947 рр.) [618].

Додаток 3.

Розділ 3.

3.1. Указ імператора Олександра II «О водворении чехов на Волыни» 10 липня 1870 р. (перша сторінка). Джерело: *Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha 1997. Prilohy.*

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ, въ 10-й день Юля 1870 года, Высочайше утвердить соизволилъ положение Комитета Гг. Министровъ о водвореніи чеховъ въ Волынской губерніи.

1. Согласно сему предлагается чехамъ переселенцамъ, по каждому поселку отдельно, подать прошение о принятіи ихъ въ подданство, за подписаніемъ всѣхъ домохозяевъ, ихъ совершеннолѣтнихъ дѣтей и родственниковъ, съ приложеніемъ о своемъ званіи документовъ, съ которыми они прибыли въ Россію. Въ прошеніяхъ этихъ чехи должны объявлять въ какомъ сельскомъ крестьянскому обществу и волости они желаютъ быть причислены; если же намѣрена образовать изъ себя отдѣльныя общества и волости, то должны выразить свои по этому предмету желанія.

2. На основаніи вышеприведеннаго, Высочайши утвержденного положенія Комитета Гг. Министровъ, чехамъ переселенцамъ, по принятіи ихъ въ Русское подданство, предоставляются слѣдующія права и преимущества:

а) Они могутъ быть водворены или въ селеніяхъ и деревняхъ, или же на фермахъ и хуторахъ, подчиняясь во всякомъ случаѣ, не отдѣльному, а общему для прочихъ состояній, мѣстному завѣдванію и управленію. (Высочайше утвержденное мнѣніе Общ. Собранія Государ. Совѣта 18-го Декабря 1861 года, обнародовано указомъ Правительствующаго Сената 23-го Января 1862 года, ст. II, пун. 2-й).

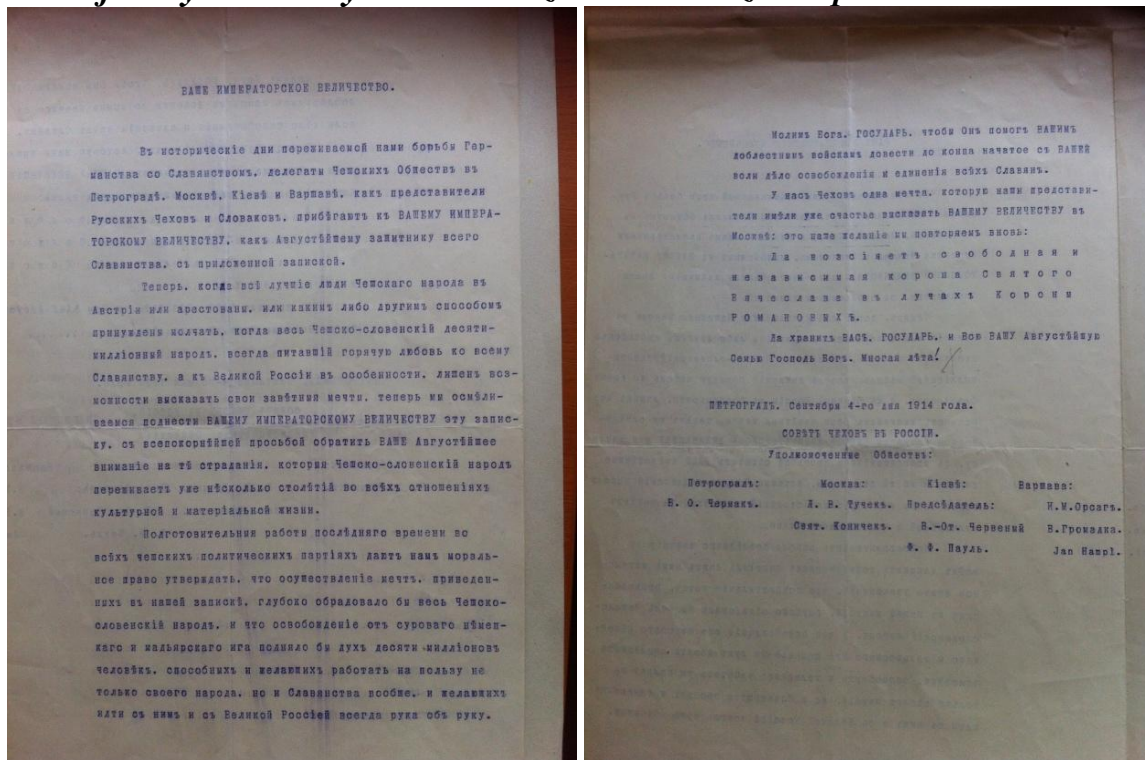
б) Они пользуются свободою вѣры съ палачыни, при водвореніи ихъ въ Россію, сыновьями, пожелавши освобождаются отъ рекрутской повинности. (Того же закона ст. II, п. 3-й).

Примѣчаніе: Согласно постановленію Волынскаго Губернскаго по военной повинности Присутствія, состоявшемуся 11 Сентября 1874 года, льготы отъ военной повинности могутъ пользоваться только чехи вступившіе въ подданство Россіи до 1-го Января 1874 года.

в) Они обязаны причисляться къ свободному податному состоянію, но приписка ихъ въ званіи колонистовъ съ предоставленными имъ льготами, не прежнимъ указаніемъ, правами и преимуществами не допускается. (Того же закона ст. II, п. 5-й).

г) Тѣ изъ заграничныхъ выходцевъ, которые, вступая въ свободное сельское состояніе, пожелаютъ приписаться къ крестьянскимъ обществамъ безъ участія въ пользованіи мірскою землею, ни въ какихъ пріемныхъ приговорахъ не худяются, по истеченіи же льготныхъ лѣтъ, они лично отвѣчаютъ за неправильный взносъ податей и

3.2. Звернення чехів Росії до імператора Миколи II. Джерело: Військовий історичний архів Чеської Республіки, м. Прага (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze. Fond Svaz čs. Spolků v Rusi. K 5.

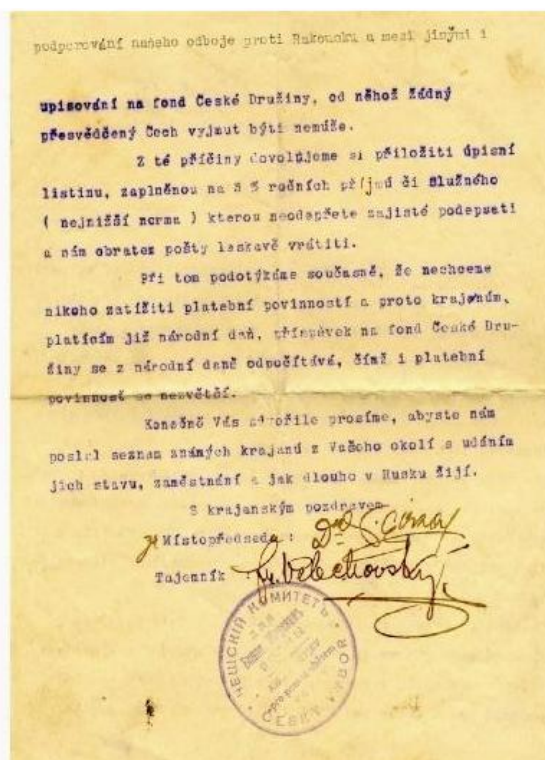
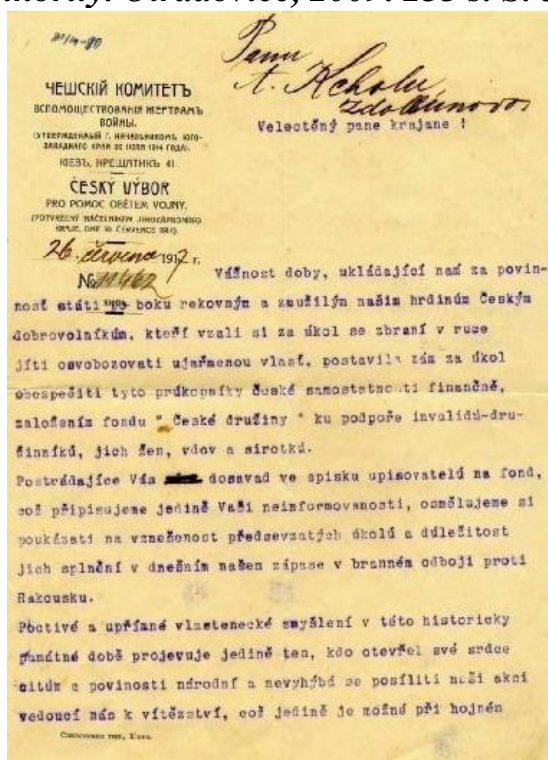
3.3. З'їзд представників чеських товариств з метою розробки меморандуму імператору Миколі II (Петроград, серпень 1914 р.). Сидять: С. Конічек, Ф. Паул, О. Червени, Й. Гампл, Ф. Дедіна. Стоять: Й. Гейк (Гаск ?), Б. Чермак, Й. Орсаг, Й. Клецанда, П. Тучек, В. Громадка. Джерело: Русское слово. № 6. 2016. С. 25.

3.4. Чеський комітет допомоги жертвам війни в Києві (жовтень 1914 р., Київ). Джерело: Архів Чехословацького товариства легіонерів. Русское слово. № 6. 2016. С. 26.

3.5. Звернення Чеського комітету допомоги жертвам війни, адресоване представнику комітету в Здолбунові О. Кхолу (26 липня 1917 р.). Джерело: Krušina M. Zdolbunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. 233 s. S. 55.

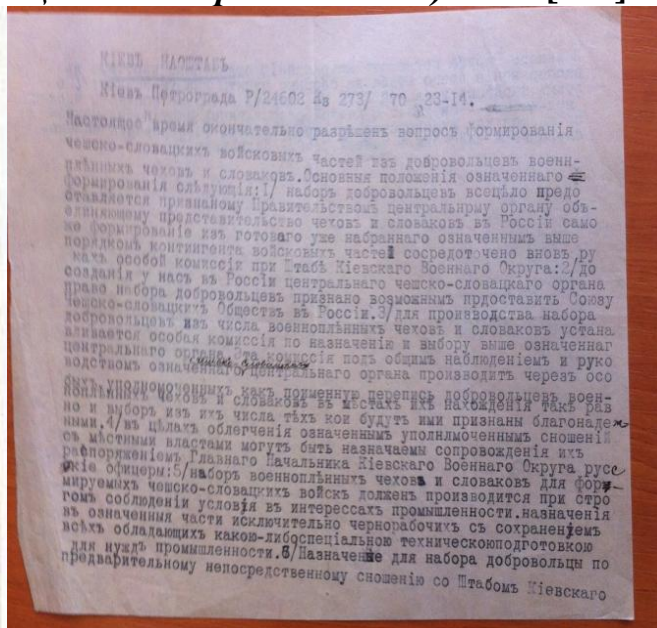

3.6. Олександр Кхол, представник чеської спільноти м. Здолбунова, очільник «Сокола». Джерело: *Krušina M. Zdobunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. 233 s. S. 135.*

3.7. Вацлав Вондрак, один із організаторів Чеської дружини (1916 р.) Джерело: *Русское слово. № 9. С. 18.*

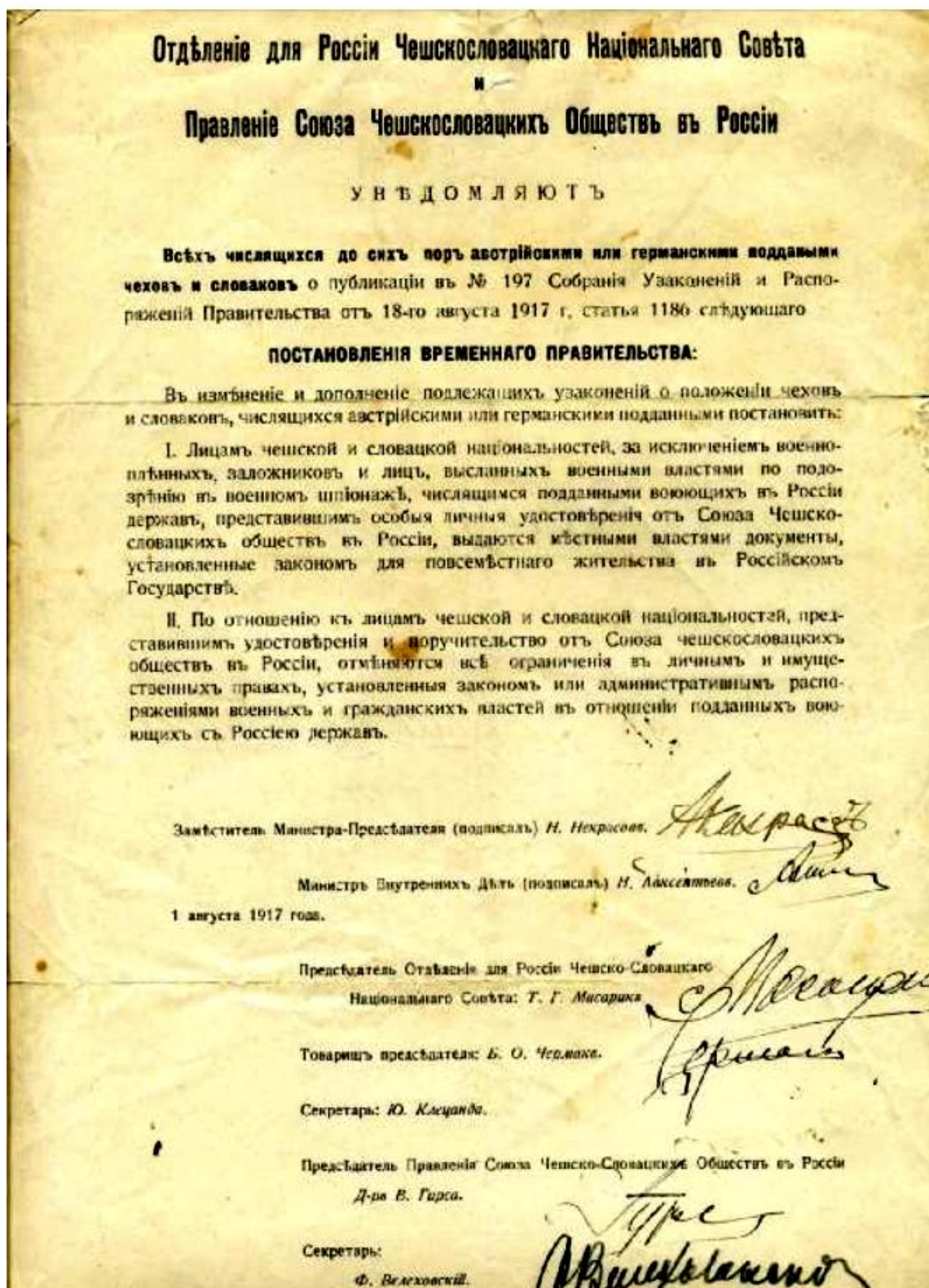
3.8. Телеграма командування російської армії до СЧСТР з повідомленням про організацію чехословацького війська (жовтень, 1917 р.). Джерело: *Військовий історичний архів Чеської Республіки, м. Прага (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze). Fond Svaz čs. Spolků v Rusi (Союз чесько-словацьких товариств в Росії). К. 7. [489].*

3.9. Присяга Чеської дружини на Софіївській площі (11 жовтня 1914 р., Київ). Джерело: Русское слово. № 6. 2016. С. 25, 28.

3.10. Повідомлення про рішення російського уряду щодо декларування особистих та майнових прав чехів та словаків Росії, які отримали посвідчення Союзу Чехословацьких товариств в Росії (вересень, 1917 р.).
Джерело: Krušina M. Zdobunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. 233 s. S. 35.

3.11. Волинській землевласник Вацлав Кліх з синами-стародружинниками Ярославом (16 р.), гімназистом, та Отакаром (18 р.), студентом Київського політехнічного інституту. Джерело: *Legionářský směr*. № 4. 2013. S. 32.

Додаток 4.
Розділ 4.

4.1. Парова молотила фірми «Vichtrle» і паровий двигун фірми «Lorenz», які продавала торгова фірма Й.Рудольфа (м.Здолбунів, 20-і рр. XX ст.) Джерело: *Krušina M. Zdolbunov – město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority. Otradovice, 2009. S. 118.*

4.2. Перший з'їзд плантаторів хмелю Волинського воєводства в м. Дубно (1928 р.) Джерело: *URL: www.scvp.eu*

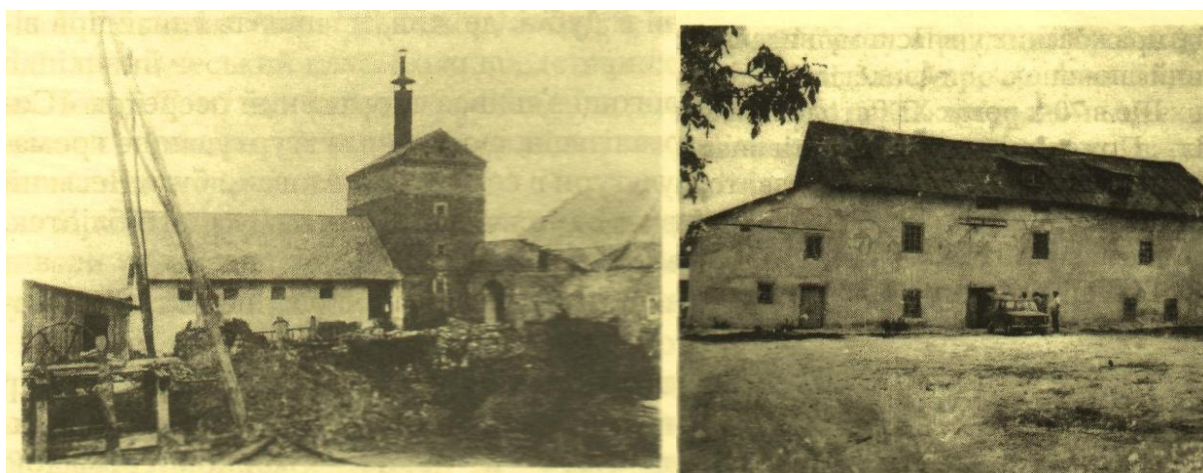

4.3. Кооперативний чеський магазин в с. Купичів. На фотографії (зліва) Й. Тошнер, Й. Чурда, В. Врла, Б. Галек (Купичів Турійського р-ну, 20–30-і рр. XX ст.) Джерело: URL: www.scvr.eu (інформація Мілослави Жакової).

4.4. Паровий млин чеха Фландери в с. Мирогоща (1913 р.). Джерело: Чехи на теренах Волині. Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції. Рівне: ПП Дятлик, 2016. 107 с. С. 36.

4.5. Броварня В. Лінгарта в с. Мирогоща (близько 1914 р.). Джерело: Чехи на теренах Волині. Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції. Рівне: ПП Дятлик, 2016. 107 с. С. 36.

4.6. Бровар В. Земана в м. Луцьку, початок XX ст. Родина В. Земана (30-і рр. XX ст.). Джерело: *Dějiny česků na Ukrajině / Історія чехів в Україні*. С. 547.

4.7. Антонін Перний з родиною. Джерело : *Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s. S. 175; Šeret'uk M. Kronika Českého Kvasilova. [Praha ?]: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003. 80 s. S. 67.*

4.8. Аматорський драматичний гурток (с. Купичів, Турійського р-ну, 1934 р.) Джерело: *URL: www.scvp.eu*.

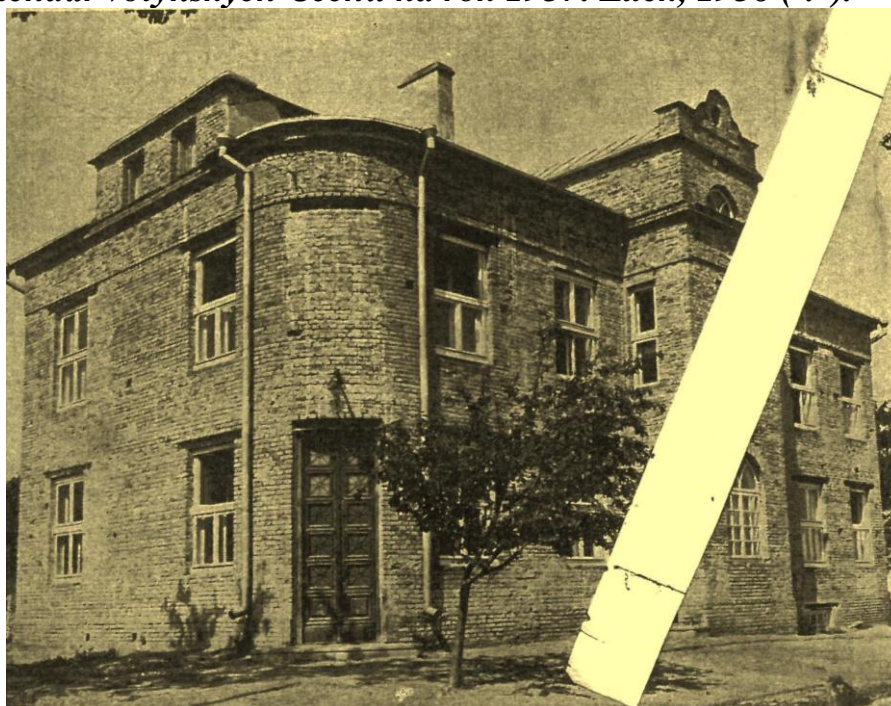

4.9. Владімір Сваровський, землевласник та підприємець, консул Чехословацької республіки в с. Квасилові (1930-1939 рр.). Джерело: *Šereňuk M. Kronika Českého Kvasilova. [Praha ?]: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 2003. 80 s. S. 67.*

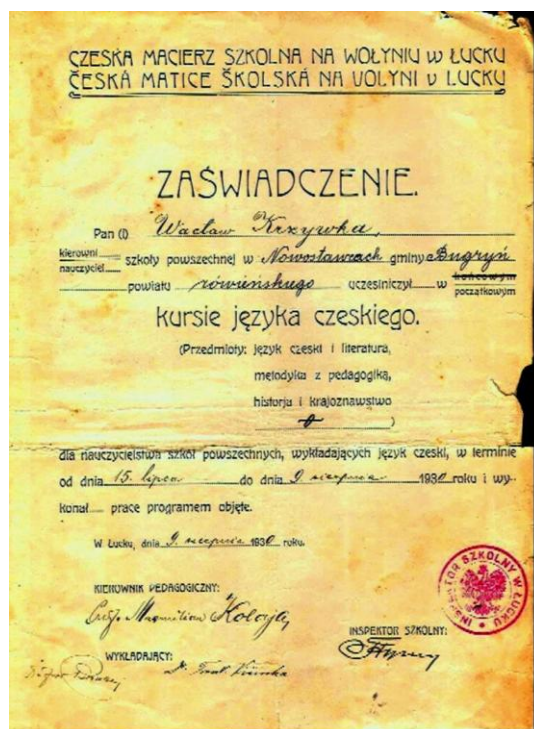
4.10. Посланець Сейму Владімір Медуна, землевласник с. Мирогоща, з родиною (20–30-і рр. XX ст., с. Мирогоща). Джерело: *Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s. S. 175.*

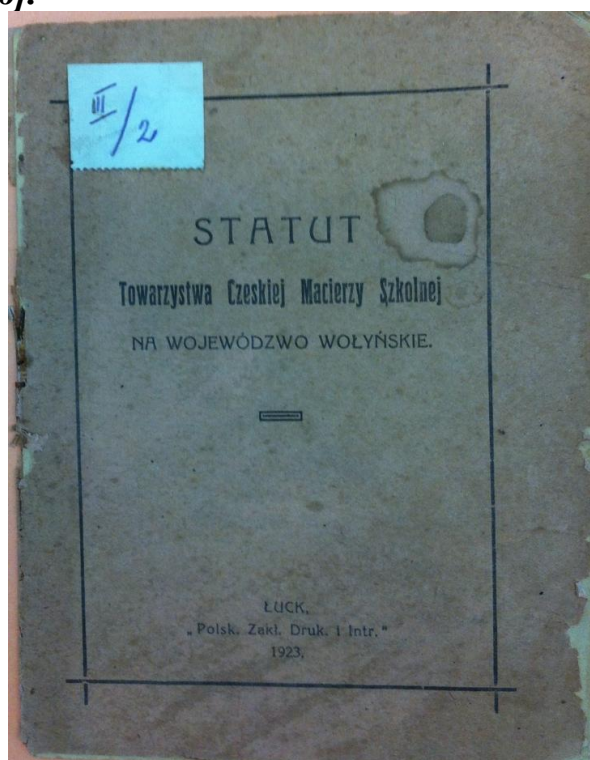
4.11. Середня чеська школа в м. Луцьку (близько 1934 р.). Джерело: *Rodinný kalendář volyňských Čechů na rok 1937. Luck, 1936 (?).*

4.12. Свідоцтво вчителя початкової школи с. Новоставці Рівненського повіту Вацлава Крживкі про закінчення курсів чеської мови при Товаристві Чеської Матиці Шкільної в Луцьку, 1930 р. Джерело: URL: www.scvp.eu.

4.13. Статут Товариства «Чеська Матиця Шкільна» (Луцьк, 1923 р.). Джерело: Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA). Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). K. 104, inv. č. 378 [436].

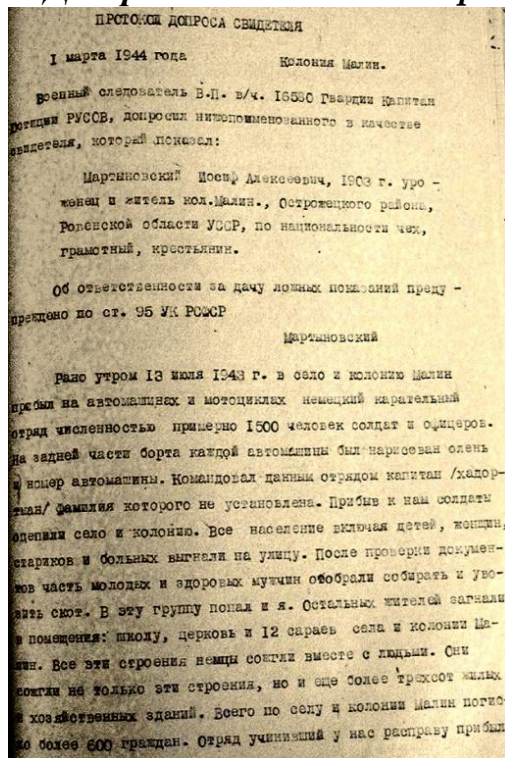

4.14. Пожежна дружина с. Молодва I, фотографія зроблена до 25-ліття заснування дружини, 1929 р. (фотографію надав Мирослав Рампас) (с. Молодава, 1929 р.) Джерело: URL: www.scvp.eu.

Додаток 5. Розділ 5.

5.1. Копія протоколу допиту свідка спалення с. Малин Чеський Йозефа Мартіновського. Джерело: *URL: www.scvp.eu.*

5.2. Зустріч очільників ланок організації Руху опору «Бланік» (с. Московщина, 1943 р.) Зліва в першому ряду Главачек, Цилц, Рейзек, Рейзекова, Лізалкова, Лізалек, Пруша. Джерело: *Vaculík, Jaroslav: Dějiny volýňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s. S. 182.*

5.4. Вніслав Гофман, луцький чех із родини Гофманових, вступив до бригади Л.Свободи у 1944 р. в м. Луцьку. Джерело: архів автора.

5.5. Людвіг Свобода з краянами (с. Боратин, 1944 р.). Джерело: *Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. 191 s. S. 183.*

5.6. Угода про оптацію 10 липня 1946 р. (перша сторінка). Джерело: Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA). Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 8, inv. č. 64 [395].

K č. j. 102.220/V-2/B/46.

D o h o d a

mezi vládou Svazu SSSR a vládou ČSR o práva občů a přestěhování
občanů české a slovenské národnosti, žijících v SSSR na území býva-
lé volynské gubernie a ČSR, občanů ukrajinské, ruské a běloruské ná-
rodnosti, žijících na území ČSR.

Vláda SSSR a vláda ČSR dohodly se vzájemně na následujícím:

Stat 1.

Vláda SSSR souhlasí přiznati sovětským občanům české a sloven-
ské národnosti, žijícím na teritoriu Volynské gubernie, právo na
opcii pro československé občanství a také právo na přesídlení do ČSR.

Vláda ČSR přizpává československým občanům ruské, ukrajinské,
běloruské národnosti, žijících na území ČSR právo na opcii pro sovět-
ské státní občanství, též právo ku přesídlení do SSSR.

Stat 2.

Vzájemné přestupování v sovětsko-československé státní občan-
ství a přesídlování z území jednoho na území druhého z jmenovaných
států pro všechny vyjmenované osoby musí být prováděno jen na zákla-
dě plněné a dobrovolného rozhodnutí.

Stat 3.

V zájmu praktického provádění podmínek této dohody a kontroly
jeho provádění, obě smluvní strany se rozhodly zříditi sovětsko-če-
koslovenskou komisi se stálým sídlem v Moskvě. Komise bude mít 6
členů, jmenovaných do 15ti dnů od data podepsání této dohody oběma
vládami a to tři členi z každé strany. Vedoucí sovětské a českosloven-
ské delegace v této komisi jsou též předsedy komise. Obě předsedy se
střídají v předsednictvu komise.

Stat 4.

Každá ze smluvní strany, na území strany druhé jmenuje jednoho
hlavního zmocněnce. Druhá smluvní strana v téže místě jmenuje svého
hlavního zástupce. Hlavní zmocněnce a hlavní zástupce mají po jednom
zástupci a jmenuje ve své působnosti své rayonové zmocněnce a rayo-
nové zástupce ve střediscích. Všichni takto jmenovaní tvoří smíšenou
cel. sov. komisi.

Hlavní zmocněnce a hlavní zástupce mohou mít, nezbytně nutný
počet expertů, pomocného technického personálu, než počet těchto nemá
převyšovati dvacet osob.

Rayonové zmocněnci a rayonové zástupci, jichž nemá být z kaž-
dé strany více než deset, jsou jmenováni s jedním zástupcem a pomocným
personálem. Sídlem hlavních zmocněnců bude na území ČSR Praha, na území
SSSR Luck.

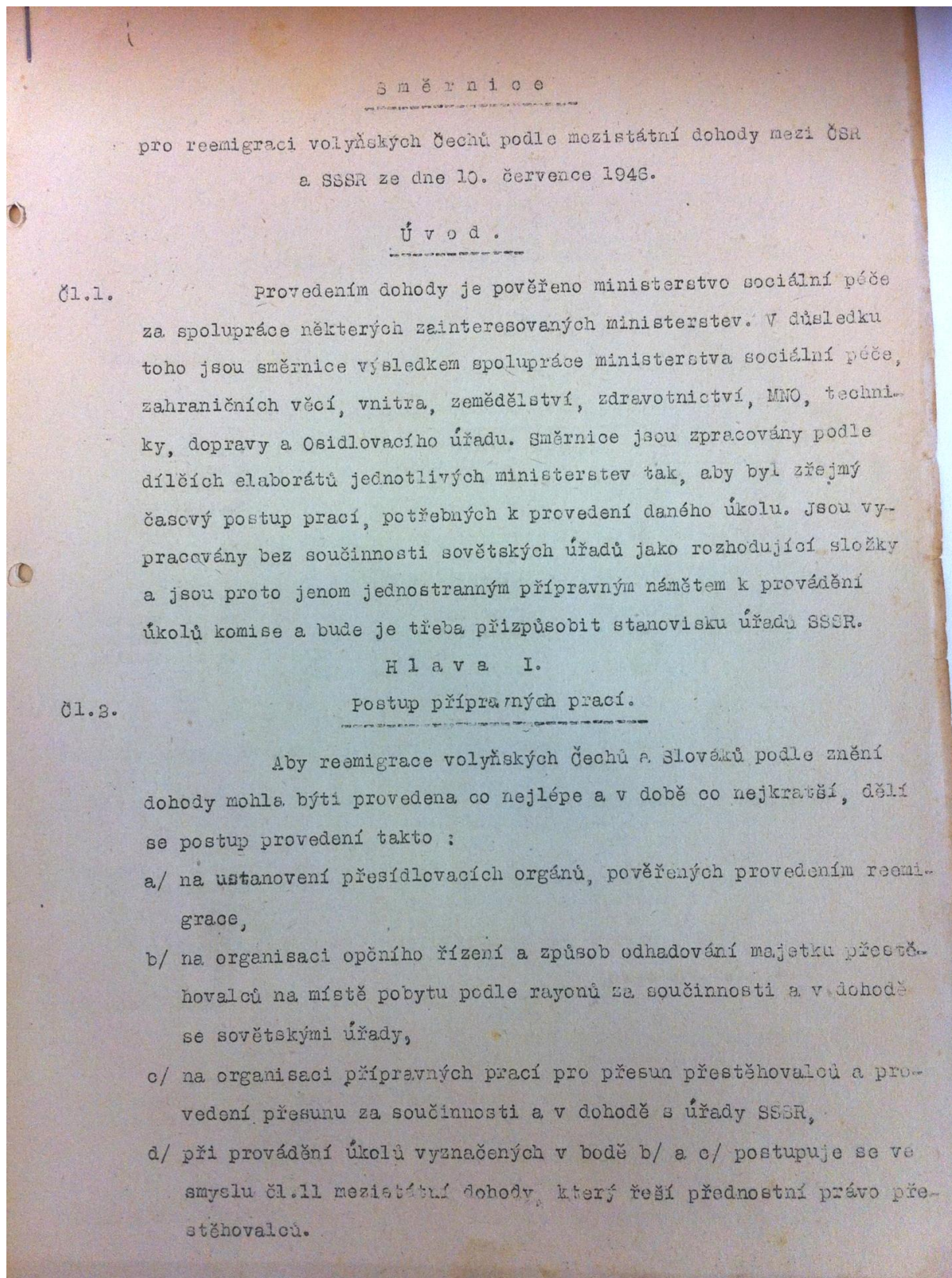
Stat 5.

Úkolem hlavních zmocněnců a hlavních zástupců bude:

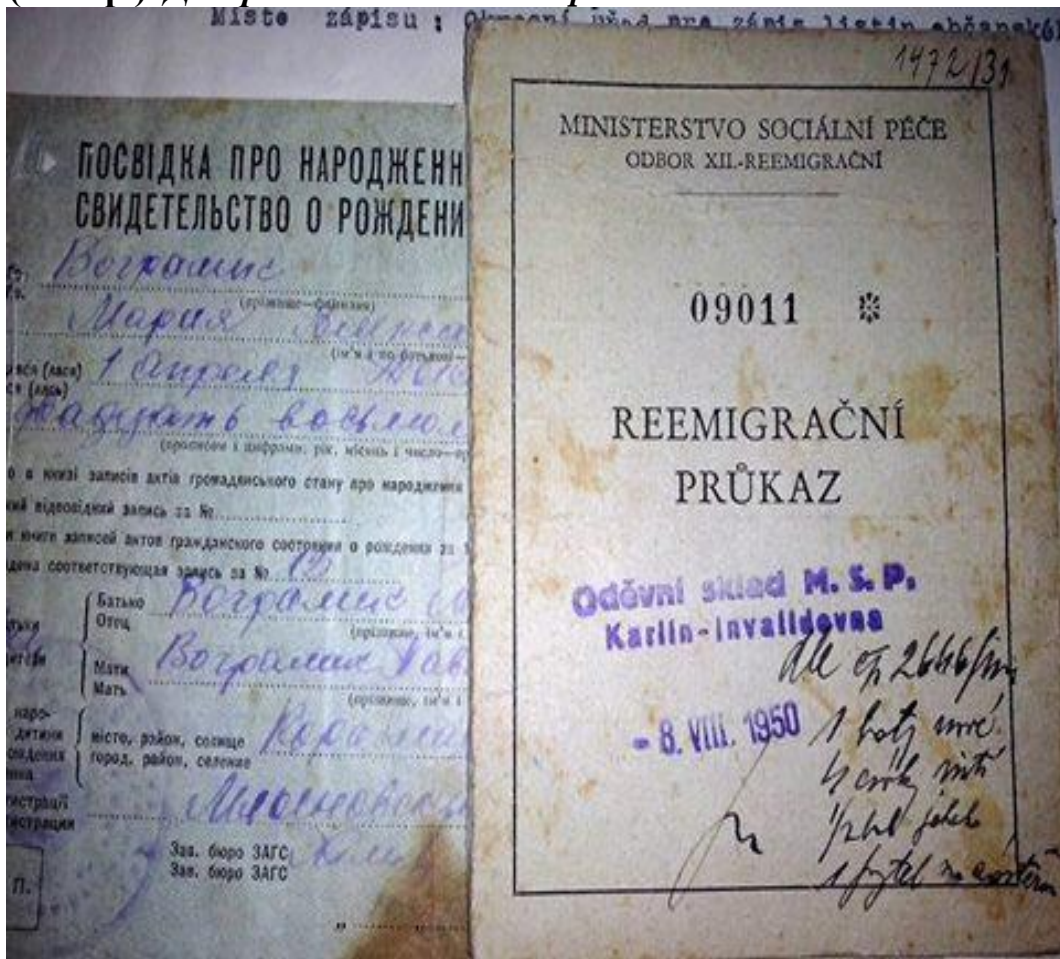
a./Stanovení počtu bydliště a též přeloučení národností osob, vyjmeno-
vaných ve stat 1 této dohody. b./Kontrola deschzejících podání a příjem
těchto žádostí od osob, které si přeji optovati pro sovětské státní
občanství aneb pro čsl. státní příslušnost a přesídlení do SSSR aneb do
ČSR a také registrace těchto osob. c./Potvrzení seznamu žadatelů o pře-
sídlení rayonových projektů přesídlení. d./Rozhodování otázek, týkajících
se obce a přesídlení, na podkladě této dohody. e./Aby byla umožněna pře-
ce hlavním splnomocněncům při vyřizování otázek sem spadajících zajicu-
je se jim možnost stálého styku bez jakýchkoliv obtíží s jejich výkon-
nými orgány prostřednictvím radio, telegrafu, pošty a též kuryru.

Hlavní plnomocníci a jejich náměstci a rayonové zástupci a jejich náměstci za-
hraničních věcí obou smluvních stran plně mocí a všery př. pl. mocí jsou
připojeni 1 - 2 přílohy.

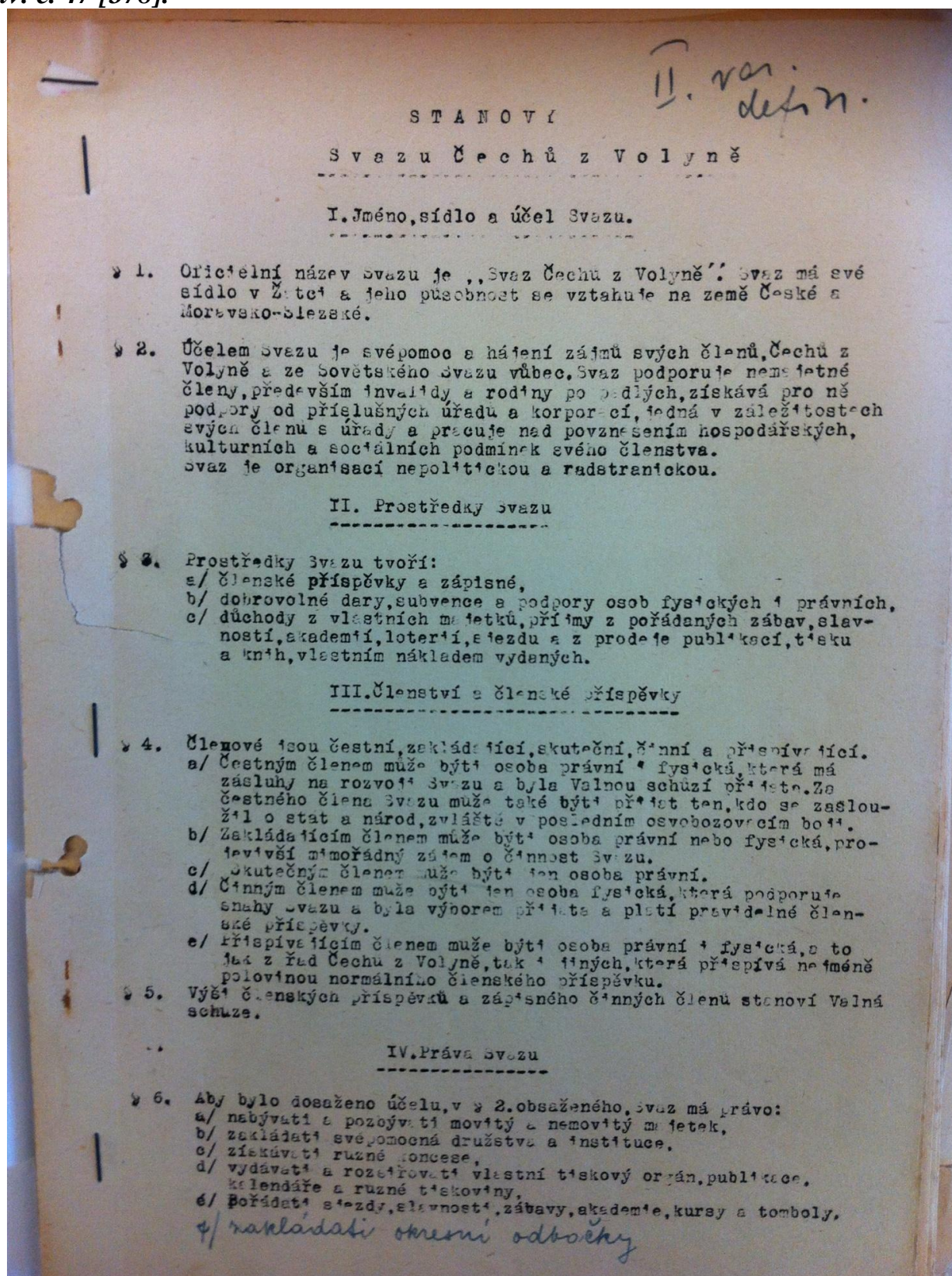
5.7. Інструкція з проведення рееміграції волинських чехів у відповідності до Угоди 10 липня 1946 р. (перша сторінка). Джерело : Національний архів Чеської Республіки (Narodni arhiv – NA). Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 8, inv. č. 64 [396].

5.8. Свідोцтво про народження та рееміграційний паспорт Вогралік Марії (1947 р.). Джерело: URL: www.scvp.eu.

5.10. Statut Союзу чехів з Волині (перша сторінка). Джерело: Національний архів Чеської Республіки (Narodní archiv – NA). Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 7, inv. č. 47 [378].

Додаток 6.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. [Текст]: Монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 472 с. 27,47 друк. арк. ISBN 978-966-940-157-1
2. Шульга С. До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20–30-ті роки ХХ століття). *Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки*. Луцьк, 1999. Випуск 5. С. 95–98.
3. Шульга С. Чеські громадські організації як фактор міжнаціональних відносин на Волині в 1920–1930-х роках. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Випуск ІХ. С. 169–71.
4. Шульга С. Чеська Матіца Шкільна на Волині у міжвоєнний період. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 2000. Випуск 5. С. 90–95.
5. Шульга С. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині. *Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України*. Черкаси, 2001. Випуск. 2. С. 53–57.
6. Шульга С. Проблеми національних меншин у дослідженнях з історії Волині. *Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці: Рута, 2001. Том 1. С. 330–335.
7. Шульга С. Рееміграція волинських чехів на батьківщину (1946–1947 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Вимір, 2004. Випуск 14. Історія. С. 81–92.
8. Шульга С. Чеська освіта та діяльність Чеської Матіци Шкільної на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. С. 269–275.
9. Шульга С. Політика радянських та польських урядів міжвоєнної доби щодо чеської національної меншини. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. Ювілейний випуск*. Луцьк, 2007. Випуск 1. С. 85–91.
10. Шульга С. Чеські легіони в Першій світовій війні. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2008. Випуск 11. С. 48–53.
11. Шульга С. Порівняльний аналіз становища чеської національної меншини в Радянській Україні та Польщі в 20–30-х роках ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 13*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. С. 52–57.

12. Шульга С. Антифашистський рух волинських чехів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 15.* Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. С. 156–159.
13. Шульга С. Інформаційний потенціал джерел з історії чеської общини Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2010. Випуск 22. С. 169–173.
14. Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2012. Випуск 11(236). С. 55–61.
15. Шульга С. Особенности национальной политики польских и советских властей относительно чехов в Украине в двадцатых – тридцатых годах ХХ века / *Odlišnosti národnostní politiky polských a sovětských vlád vůči Čechům na Ukrajině ve dvacátých a třicátých letech 20 století. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada, společenských věd. Ř. 27,* 2013, č. 2. Vydala Masarykova univerzita, 2013. 284 s. S. 75–85.
16. Шульга С. Оптація чехов, словаков і українців (русинів) у 1946–1947 роках. Shulha S. *Optacia Čechov, Slovakov a Ukrajincov (Rusinov) v rokoch 1946–1947. Studium carpatho-Ruthenorum. Študie z karpatorusiniistiky 6.* Prešov: Prešovska univerzita v Prešove – Ústav Rusinskeho jazyka a kultúry, 2014. 150 s. S. 30–61.
17. Шульга С. Родина волинських чехів Прокупеків. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2015. Випуск 5(306). С. 68–77.
18. Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2016. Випуск 3(328). С. 101–106.
19. Шульга С. Волинські чехи : національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті».* Вінниця, 2018. 295 с. С. 109–116.
20. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): компаративний аналіз. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management.* Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 1 (21) / marzec, 2018. 272 s. S. 197–206.
21. Шульга С. Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133 (6). 329 с. С. 46–49.*
22. Шульга С. Чехи Волини в конці ХІХ – началі ХХ веков. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Журнал научных публикаций. № 7 (114).* Москва: «Литера» ООО «Институт Стратегических Исследований», 2018. 122 с. С. 41–46.
23. Шульга С. Українці зі Східної Словаччини на Волині у повоєнні роки (за архівними документами та мемуаристикою). *KELM. Knowledge. Education.*

Law. Management. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 2 (22) / czerwiec, 2018. 238 s. S. 201–214.

24. Шульга С. Чехи Західної Волині в умовах радянської 1939–1941 років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 136. 332 с. С. 69–71.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

25. Шульга С. Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період. *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник Інституту історії України НАН України.* Київ, 1998. С. 460–474.
26. Шульга С. Економіка чеських поселень на Волині у міжвоєнний період. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* Том 24. Житомир – Малин: “Волинь”, 2001. С. 19–23.
27. Шульга С. Чехословацьке Народне об’єднання. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* Том 24. Житомир – Малин: “Волинь”, 2001. С. 23–25.
28. Шульга С. Громадські товариства чехів у Луцьку в міжвоєнний період. *Шляхи розвитку культури чехів України* (Матеріали конференції. “Плес”, 9–10 грудня 2004 р.). Київ, 2004. С. 10–16.
29. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період. *Україна і Польща: Діалог культур (мовно-літературні та суспільно-політичні відносини): Зб. наук. пр.*; Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. С. 395–403.
30. Шульга С. “Бланік” – організація Руху опору волинських чехів. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* К.: Сфера, 2005. С. 119–126.
31. Шульга С. *Česká školská vzdělanost na Volyně v 1920-1939. Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа* / Упорядник Шульга С. А. та ін. Луцьк, 2008. 106 с. (чеською та українською мовами). С. 101–110.
32. Шульга С. Участь волинських чехів у Першій світовій війні. *Ідея національної державності в українському і польському національних рухах в історичній ретроспективі / Збірник наукових статей.* Житомир: Видавець В. Б. Котвицький, 2010. 270 с. С. 47–57.
33. Шульга С. Участь волинських чехів в Русі опору та Другій світовій війні. *Чехи і Дубеничина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції.* Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 132 с. С. 46–51.
34. Шульга С. Традиції самоврядування та громадського життя волинських чехів у міжвоєнний період. *Вплив Першої Чехословацької республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ: НАУ, 2014. 80 с. С. 38–45.

35. Шульга С. Самоорганізація чеської общини Волині та її зв'язки із батьківщиною (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Рівне: Дятлик М., 2016. 108 с. С. 38–43.
36. Шульга С. Волинські чехи в модернізаційних процесах на Волині. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття: зб. наук. праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 540 с. С. 413–424.